

סוציולוגיה ישראלית

כתב עת לחקר החברה בישראל

	אלכסנדרה קלב	פתח דבר
	שחר פן	מאמרים
בין פלשתינה, לבנון ואירופה: נסיעות וטיולים בתנאים של מזרח תיכון קולוניאלי חסר גבולות		
דרך כמקום בתנועה: כביש 31 וערד בין חיבור לניתוק	בתיה רווד, אבינעם מאיר וארנון בן-ישראל	
ההתמקחות המרובה עם הפטריארכיה: פריון וילודה בעיני נשים ערביות אקדמאיות בישראל	ח'אולה זועבי ויונתן אנסון	
נישואין הומוגמיים בהשכלה בקרב האוכלוסייה הערבית-פלסטינית בישראל	מהא כרכבי סבאח	
שינויים במבנה התעסוקה בישראל: משדרוג לקיטוב	אלינה רוזנפלד-קינר וטלי קריסטל	
מחאה אנטי-ניאו-ליברלית ותוצר ניאו-ליברלי: ניכוס ותרגום תביעות מחאת האוהלים של קיץ 2011 על ידי ועדת טרכטנברג	יוליה שבצ'נקו ושרה הלמן	
		ביקורות ספרים

סוציולוגיה ישראלית

כתב עת לחקר החברה בישראל

כתב העת מייסודו של החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב
נתמך על ידי האגודה הסוציולוגית הישראלית
המכון למחקר חברתי (ע"ר, נוסד על ידי החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב)

עורכת: אלכסנדרה קלב
עורך מדור ספרים: תום פסח

חברי המערכת:
קארין אמית, אנסטסיה גורודזייסקי, אסף דר, ניסים מזרחי, אדריאנה קמפ,
מיכל קראבל-טובי, תמר קריכלי כץ, אורי שוויד

רכוזת המערכת:
מעין שטנדל, שי פלינט-גור, דנה וקנין

כתובת המערכת:
סוציולוגיה ישראלית, החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, הפקולטה למדעי החברה,
אוניברסיטת תל אביב, טל' 03-6408964, פקס 03-6409215
אתר סוציולוגיה ישראלית: www.socis.tau.ac.il
דואר אלקטרוני socis@post.tau.ac.il
ניתן לרכוש את כתב העת, מנוי שנתי או שובר מתנה באתר כתב העת

עריכה לשונית והגהה: לידר ארצי
עימוד: שרה לוי

סוציולוגיה ישראלית

כתב עת לחקר החברה בישראל

כרך יט

חוברת מס' 1

תשע"ח, נובמבר 2017

סוציולוגיה ישראלית

סוציולוגיה ישראלית הוא כתב עת חצי-שנתי שנוסד בשנת 1998 ומוקדש כולו למאמרים סוציולוגיים בשפה העברית. מטרתו היא לשמש במה למחקרים המנהלים שיח עם עבודות מתקדמות בסוציולוגיה העולמית, אגב הפניית המבט אל ישראל ואל חומרים מקומיים. כתב העת מעניק מקום למאמרים מדעיים ממגוון מתודולוגיות וגישות תיאורטיות, המשקפות את רבגוניותה של הסוציולוגיה. כמו כן מציע כתב העת מסות ודיונים העוסקים בנושאים העומדים על סדר היום הסוציולוגי, תוך שהם מתמקדים במציאות בישראל. נוסף על אלו מתפרסמות תגובות על מאמרים שהופיעו בחוברות קודמות. בכתב העת מדור ספרים, המציע לקוראים מגוון חיבורים ביקורתיים על ספרים שזוה עתה ראו אור והם עשויים לתרום להבנת החברתי בישראל.

עורכת: אלכסנדרה קלב

עורך מדור ספרות: תום פסח

הנחיות להגשת כתב יד לשיפוט:

- מערכת סוציולוגיה ישראלית מזמינה אתכם להגיש מאמרים אמפיריים ממגוון מתודולוגיות ובעלי תרומה תיאורטית מובחנת לסוציולוגיה הישראלית בפרט ולסוציולוגיה בכלל.
- מערכת כתב העת תשקול לפרסם רק מאמרים שטרם פורסמו, בעברית או בכל שפה אחרת. מאמרים שיתקבלו במערכת יעברו שיפוט אקדמי אנונימי.
- היקף המאמר לא יעלה על 9,000 מילה, כולל הערות שוליים ורשימת מקורות מלאה. על המאמר לכלול תקציר בן כ-150 מילה בעברית ובאנגלית, המפרט את שאלת המחקר, שיטת המחקר, ממצאים ותרומת המחקר. כתב היד יוגש בפונט David, גודל 12, רווח כפול.
- טבלאות וגרפים יש לצרף בסוף המאמר מוכנים להדפסה ולסמן בגוף המאמר היכן יש למקמם.
- המאמר יפתח בעמוד שער ובו כותרת המאמר בעברית ובאנגלית, שמות המחברים/ות, כתובת, מספר טלפון, דוא"ל ושיוך אקדמי או מקצועי של הכותבים. שמות הכותבים לא יופיעו בחלקים אחרים של המאמר.
- באחריות המחברים/ות לערוך את ההפניות למקורות ורשימת המקורות על פי כללי ה-APA, אך עם שמות פרטיים מלאים של כותבי המקורות.
- כתב היד חייב להיות בעברית. כתב יד באנגלית יישקל רק במקרים יוצאי דופן, ואם יאושר לפרסום יהיה על המחברים לדאוג לגרסה עברית שלו.
- יש להגיש את המאמר בפורמט word באמצעות הדוא"ל, לכתובת socis@post.tau.ac.il. אין להגיש מאמר שנמצא תחת שיפוט בכתב עת אחר.

תוכן העניינים

7		אלכסנדרה קלב	פתח דבר
12	בין פלשתינה, לבנון ואירופה: נסיעות וטיולים בתנאים של מזרח תיכון קולוניאלי חסר גבולות	שחר פן	מאמרים
42	דרך כמקום בתנועה: כביש 31 וערד בין חיבור לגיתוק	בתיה רוזד, אבינעם מאיר וארנון בן-ישראל	
67	ההתמקחות המרובה עם הפטריארכיה: פריון הילודה בעיני נשים ערביות אקדמאיות בישראל	ח'אולה זועבי ויונתן אנסון	
92	נישואין הומוגמיים בהשכלה בקרב האוכלוסייה הערבית-פלסטינית בישראל	מהא כרכבי סבאח	
120	שינויים במבנה התעסוקה בישראל: משדרוג לקיטוב	אלינה רוזנפלד-קינר וטלי קריסטל	
145	מחאה אנטי-ניאו-ליברלית ותוצר ניאו-ליברלי: ניכוס ותרגום תביעות מחאת האוהלים של קיץ 2011 על ידי ועדת טרכטנברג	יוליה שבצ'נקו ושרה הלמן	

ביקורות ספרים

		רבקה נריה בן-שחר על:	
169	Haredi Masculinities between the Yeshiva, the Army, Work and Politics: The Sage, the Warrior and the Entrepreneur Yohai Hakak		
		רבקה איזיקוביץ על:	
172	Sweet Burdens: Welfare and Communitarity among Russian Jews in Germany Sveta Roberman		
		הדר אבירם על:	
174	עבריינות ואכיפת חוק: תיאוריה, מדיניות, ביקורת חגית לרנאו		

- 176 חגי רם על:
הציונות והאימפריות
יהודה שנהב
- 183 עדו תבורי על:
שובו של מרטין בובר: המחשבה הלאומית והחברתית בישראל מכובר
עד הבובריאנים החדשים
אורי רם
- 186 אילה לוין על:
Israel and Africa: A Genealogy of Moral Geography
Haim Yacobi
- 189 חיים נוי על:
**A Jewish Guide in the Holy Land: How Christian Pilgrims
Made Me Israeli**
Jackie Feldman
- 192 רינה נאמן על:
אוטוטופיה: על מרחב הביניים הפרוורי בישראל
תמר ברגר
- 195 דרור גולדברג על:
מפילנתרופיה לאחריות חברתית של עסקים: המקרה של בנק דיסקונט
ריקי גליה
- 198 רבקה נריה בן-שחר על:
הגוף הגברי החרדי-ליטאי בספרות המוסר ובסיפורי הצדיקים
יקיר אנגלנדר
- 201 יעל ברדה על:
פוליטידתיה של שכול בחברה הפלסטינית: מגדר, דת ולאום
מראם מסארווה
- 205 עפרה גולדשטיין-גדעוני על:
**Economic Citizenship: Neoliberal
Paradoxes of Empowerment**
Amalia Sa'ar

פתח דבר

אלכסנדרה קלב

המאמרים בגיליון המונח לפניכם עוסקים במישרין או בעקיפין במתח בין מעמד וזהות כבסיסי התארגנות פוליטית. היחסים המורכבים בין שתי הקטגוריות הללו אינם חדשים. הם מהדהדים את הוויכוח הישן בין המסורת המרקסיסטית והמסורת הוובריאנית. בעוד הראשונה התמקדה בשאלות מעמדיות בלבד, השנייה הדגישה את הפוליטיקה העצמאית של הסטטוסים. במחצית השנייה של המאה העשרים התגברה הספקנות בנוגע לדרכי הגדרתו של המעמד, ובייחוד בנוגע ליעילותו כסוכן יחיד של המאבק לשוויון כלכלי וחברתי. אל החלל שפיערה חולשת הרעיון המרקסיסטי נכנסו מי שכינו "התנועות החברתיות החדשות". התנועות הללו של סוף שנות השישים קראו לשוויון על בסיס מגדרי ואתני, גזעי, מיני, גיאוגרפי, דתי וכיוצא באלו קטגוריות של זהות או מסמנים של זהות. התנועה לזכויות האזרח וחוק זכויות האזרח בארצות הברית חיזקו את המגמה הזאת, עם יצירת האשליה שמיעוטים עשויים להשתתף בחלום האמריקאי ועם פריטת מאבק העובדים למאבק זכויות של קבוצות אינספור.

מטבעו התפצל שיח הזהויות לקטגוריות שונות, הוליד קהילות, ארגן מרחבים ומפות חדשות ושיבש את הלשון האחידה לכאורה של המאבק המעמדי. בעוד השיח הכלכלי רואה את השיח החברתי כמפלג את מעמד הפועלים, שיח הזהויות רואה את השיח הכלכלי כמשקף את המעמד הבינוני וקבוצת הרוב בתוכו. האם הפוליטיקה של הזהויות היא הרס המאבק המעמדי? האם היא החלישה את המאבק לשוויון ושיחקה לידי של הקפיטל? האם המאבק המעמדי יכול לחצות זהויות או שבלתי נמנע הוא שישקף אינטרסים צרים? נשאי שיח הזהויות, בהיותם קבוצות מיעוט, מחזיקים לרוב בכוח פוליטי קטן מזה של השדרה המרכזית של השיח המעמדי, אולם שיח הזהויות נהנה לכאורה מלגיטימציה פוליטית תחת האידיאולוגיה הליברלית לדורותיה.

המשבר של המחשבה המעמדית בא לידי ביטוי בספרם של לקלאו ומוף הגמוניה ואסטרטגיה סוציאליסטית. לקלאו ומוף מציעים תיאור עשיר יותר של מעמד כתוצר של היבורים – של ארטיקולציה של אינטרסים ברגע מסוים – שאינם מתמצים לספּרה הכלכלית בלבד. ההיבור יוצר בלוק חדש מ"ריבוי מסומנים" המוכלים בתוכו, לרבות הפרולטריון. בניגוד לבלוק ההיסטורי המעמדי, המתבסס על הומוגניזציה פוליטית, הבלוק החדש מבוסס על קרעים שלעתים יוצרים היבור ולעתים לא, ומשום כך הוא אינו שומר על הומוגניות היסטורית ופוליטית. וכשם שמעמד חדל להיות קטגוריה הומוגנית, כך גם זהות אינה פוזיטיבית וסגורה בתוך עצמה, אלא היא דינמית, מתגבשת כמעבר, כיחס, כהבדל, בעזרת תהליכי המרה ושפה. אם כן, ההיבור הדינמי פוטר אותנו מהבעיה הבלתי פתורה של המרקסיוזם: כיצד מתגבשת התודעה המעמדית ההומוגנית. הארטיקולציה הזו נעשית על ידי קואליציות אד-הוק, אשר אינן קבועות אלא נכונות לצמתים של זמן ומקום. אם ניישם לוגיקה זו על ניסיונות מזיגה והכלאה כמו תיאוריית "ריבוי הצימותים" (inter-sectional) יהיה עלינו להבין את הקטגוריות הבינאריות המצטלבות בהקשר של דינמיקה היסטורית משתנה.

המחאה החברתית של 2011 מדגימה את תהליך ההיבור. הלוגיקה המרכזית של המוחים ביקשה לקדם את האינטרסים של קבוצה מובחנת במעטה של ייצוג רב-תרבותי, שוויון חברתי ושיח

של סולידריות לאומית. במקום להצביע על היסודות העמוקים של יחסי הכוח הכלכלי-פוליטי בישראל המעצבים את אי-השוויון על כל בסיסיו (כמו חוק ההסדרים וחולשת העובדים) קראו המוחים להורדת מחיר הקוטג' והדיר. ברוח דומה טוענות יוליה שבצ'נקו ושרה הלמן במאמר החותם את הגיליון ("מחאה אנטי-ניאו-ליברלית ותוצר ניאו-ליברלי: ניכוס ותרגום תביעות מחאת האוהלים של קיץ 2011 על ידי ועדת טרכטנברג") כי כישלון המחאה אינו טמון רק בניסוח הצר של הדרישות אלא גם בעיקרון בפרקטיקה של הפעולה. תהליך התרגום הפוליטי-תרבותי שעליו מצביעות שבצ'נקו והלמן הוא מאפיין כללי של תהליך המיסוד של תנועות חברתיות, המלווה במתווכים, "יועצים אלטרנטיביים", עסקנים, ביורוקרטים, פרופסיונלים או פוליטיקאים המכוננים את השיח מחדש מתוך אינטרסים צרים. השיח המתורגם ממסגר מחדש את הבעיות שמועלות, את אוכלוסיות היעד ומכאן גם את הפתרונות הנתפסים כרלוונטיים. ניתן לראות כי שפת המחאה המפוצלת תאמה את ההיגיון הניאו-ליברלי של המדיניות שנגדה ביקשו המוחים לצאת וכי היא תרמה לתרגומן המעקר של הדרישות.

ללא כוונת מכוונת, הגיליון שלפנינו מאפשר לנו להתבונן בתצורות של מתחים וחיבורים בשדות אמפיריים ותיאורטיים שונים. ארבעת המאמרים הראשונים אף בוחנים סוגיה זו באמצעות התמקדות בסובייקט ובהתמקמותו בין פוליטיקה מעמדית לפוליטיקה של זהויות. שני המאמרים הראשונים מספקים הצצה לדינמיקה של החיבור המתעצבת תוך כדי תנועה במרחב – החל בתיירות וכלה ביוממות. מאמרו של שחר פן "בין פלשתינה, לבנון ואירופה: נסיעות וטיולים בתנאים של מזרח תיכון קולוניאלי חסר גבולות" פורש תמונה עשירה של תנועה חילונית, לצורכי חופש, מסחר או לימודים במרחב היסטורי שבו זהויות אתנו-לאומיות ומעברי גבול הם כמעט חסרי משמעות. חקר התיירות החילונית-בורגנית בפריפריה תורם הן לסוציולוגיה חדשה של תיירות המתרחקת מהמערב לטובת הבנת התיירות בתוך המרחב הקולוניאלי, הן לסוציולוגיה של החברה בישראל, המשתחררת מהנרטיב הציוני-סוציאליסטי-הישרדותי הדומיננטי. פן מראה כי בעוד תנועת תושבי פלסטין הערבים באזור התבססה על התייחסות נזילה לגבולות ולזהות האתנית, תנועת היהודים במרחב שיקפה הבנה של הגבולות כמטושטשים, באמצעות המשכו של אורח חיים אירופי בורגני (בנסיעות עסקים ונופש ללבנון ולקהיר או לאירופה), וגם כלאומיים (למשל בטיולי ידיעת הארץ). דואליות זו – באופן שבו זהויות חברתיות וכלכליות מעצבות את המרחב – הייתה קיימת גם במוסדות הציוניים, אשר ראו בתיירות המקומית אקט מנוגד לחזון הסוציאליסטי הציוני, אך גם העריכו את הרווח הכלכלי והפוליטי הפוטנציאלי מתיירות מקומית-אזורית. המציאות המרחבית-פוליטית שהמאמר משרטט משקפת פוליטיקה כלכלית ואתנו-לאומיות מורכבת, אשר כמעט אינה מדומיינת במחקר ובשיח של החברה בישראל. כמו אז, גם היום מציאות מרחבית זו היא חלק אינטגרלי מחייהם של פלסטינים אזרחי ישראל רבים הנעים במדינות האזור לצורך תיירות ולימודים, בתנועה בלתי נראית כמעט. מדינת ישראל אף נסמכת על תנועה זו. כך למשל לימודי פלסטינים אזרחי ישראל בירדן מאפשרים לה שלא להרחיב את היצע הלימודים בישראל. למרות המרכזיות של תנועה זו, השיח והמחקר עליה ועל משמעותה לחברה בישראל אינם קיימים. הפוליטיקה האתנו-לאומית מעלימה את המציאות הכלכלית שעבורה גבולות המזרח התיכון אטומים פחות.

המאמר של רודד, מאיר ובן-ישראל ("דרך כמקום בתנועה: כביש 31 וערד בין חיבור לניתוק") מדגים כיצד המרחב מאפשר חיבורים בין אתניות ומעמדיות. המאמר עוסק בקטע המשודרג מכביש 31 במזרח הנגב. לאורך קטע הכביש חיה אוכלוסייה כדונית, רובה בכפרים בלתי מוכרים,

ובקצהו שוכנת העיר ערד, ברובה יהודית. בעזרת ניתוח שיח המאמר חושף את תפקיד הכביש בעיצוב זהותם האתנו-לאומית-מעמדית המורכבת של תושבי הספר היהודים, שגאוותם בנויה על החלוציות וקבורה תחתיה. עבור תושבי ערד והתושבים הבדווים הכביש מהווה לא רק צינור חיים כלכלי, פוליטי וחברתי יחיד ואתר תרבותי, אלא גם סמל לשוליותם. באופן פרדוקסלי, שדרוג הכביש מסמל עבור תושבי ערד נישול מהמקום שהכביש היה עבורם, ומוסיף למורכבות יחסם לבדויים המקומיים המנושלים גם הם. הפער שחושף המאמר בין הרטוריקה הממסדית הבטיחותית-ביטחונית של שדרוג הכביש ובין המשמעות המקומית אינו ייחודי לכביש 31. הפקעת אדמות לצורכי פיתוח ושדרוג היא פרקטיקה מדינתית-כלכלית פוליטית שהממד הכוחני שלה נעלם מהשיח והופרט לשיח פיצויים. במציאות הישראלית פעילות זו מקבלת גם ממד אתנו-לאומי, לעתים חוצה מעמדות. כך, סלילת כבישים היא אחת הדרכים המרכזיות והשקופות ביותר לקביעת תוואי הניידות, הגישה והשימוש בקרקע וליצירת מציאות גיאו-פוליטית דה-פקטו, היוצרת דיכוי כלכלי ואתנו-לאומי כאחד.

למרות התרומה להבנת מקומו של הסובייקט בתהליך ההיבור, שני המחקרים – של פנ ושל רווד, מאיר ובן-ישראל – מתייחסים לקול היהודי בלבד, ושניהם חותמים בקריאה למחקר נוסף הבוחן את הפרקטיקות והמשמעויות של התנועה והניידות מן הזווית הערבית. שני המאמרים הבאים, של ח'אולה זועבי ויונתן אנסון ושל מהא כרכבי סבאח, מעניקים נקודת מבט פלסטינית על סוגיות המעמד והזהות. מאמרים אלו גם מרחיבים את הדיון בסוגות פוליטיות אלו מעבר לדיון המערבי, הממוקד בשאלות של קדמה, נאורות והומוגניות אתנית.

במאמרים "ההתמקחות המרובה עם הפטריארכיה: פריון וילודה בעיני נשים ערביות אקדמאיות בישראל" זועבי ואנסון לוקחים אותנו למסע אל המשמעויות השונות של פריון הילודה בעיני הנשים הבדוויות בנגב ואל אסטרטגיות ההתמקחות המרובה עם הפטריארכיה שהן נוקטות. סוגיית הפריון מרתקת מכיוון שהמשמעויות הסמלית והכלכלית של פריון ילודה מתמלכדת בין תהליכי היבור סותרים, בעודה ניזונה הן מהפטריארכיה והן מהקולוניאליזם המשמר אותה. בתוך מערכת יחסי כוח מורכבת זו, נשים בדוויות מפעילות את הסוכנות החברתית שלהן להתנגד למשטור אגב מסגור מחדש של סמלי המסורת והפטריארכיה, אם בקריאה מחודשת של הקוראן, המדגישה את איכות החינוך ולא את ריבוי הילדים, ואם באמצעות הסכמה לפוליגימיה אשר תשחרר אותן מהשתעבדות למספר ילדים שיספק את המשפחה הגרעינית והמורחבת. במקום להתייחס לשוויון (הן מגדרי והן מעמדי) כתנועה חד-כיוונית וחד-ממדית, המסגרת התיאורטית של ההתמקחות עם הפטריארכיה חושפת את המשאים ומתנים שנשים מנהלות כדי שיוכלו ללמוד, לעבוד ולעצב את חיי היומיום שלהן. ההתמקחות עם הפטריארכיה מדגימה את נזילות המסומנים בזמן ובמקום, את חוסר הקוהרנטיות של הטוטליות החברתית שעליה מדבר גם אלתוסר.

מהא כרכבי סבאח מתארת תוצר נוסף של מורכבות ההיבור במשטור הפטריארכלי-קולוניאלי של החברה הפלסטינית בישראל. מאמרה ("נישואין הומוגמיים בהשכלה בקרב האוכלוסייה הערבית-פלסטינית בישראל") בוחן את דפוס הנישואין של נשים ערביות לאור הפער שנוצר בין השינוי בהשכלתן ובין המבנה הפטריארכלי והקולוניאלי בחברה הערבית בישראל. מחקרים על השכלה ונישואין בחברות מערביות מדגישים את הנטייה להומוגמיה השכלתית בנישואין, ועלייה בהשכלת נשים מלווה בנישואין חוץ-אתניים או בעלייה בשיעור הרווקות. אולם כרכבי סבאח מראה כי אל מול הדוחק בשוק הנישואין המקומי הפתרון אינו נישואין מחוץ לקבוצה האתנית או רווקות, אלא נישואין כלפי מטה מבחינת השכלה. בחירה זו היא האפשרות היחידה העומדת בפני

הנשים המשכילות המבקשות להימנע מסנקציות חברתיות. אם נישואין כלפי מטה מרחיבים את הלגיטימציה להשכלת נשים ואת יכולתן הפוליטית, פרקטיקה זו מבטאת מיקוח ולא כניעה – מיקוח שהוא אלטרנטיבה לאפשרות של היבור.

זוג המאמרים האחרון בגיליון זה עוזב את הסובייקט ומתייחס למופעי מאקרו של הכלכלה הפוליטית בישראל. מאמרן של אלינה רוזנפלד-קינר וטלי קריסטל ("שינויים במבנה התעסוקה בישראל: משרטוט לקיטוב") משרטט את השינוי בהתפלגות העבודות בישראל בחמישים השנים האחרונות. רוזנפלד-קינר וקריסטל מתארות כיצד התמסד אי-השוויון החברתי בשוק העבודה ועבר מהתפלגות משרגת של העבודות להתפלגות מקוטבת, שבה גדלים חלקיהן של העבודות המשלמות שכר גבוה ושל העבודות המשלמות שכר נמוך, ואילו חלקן של עבודות הביניים קטן. קיטוב זה בהיצע העבודות משמש מנגנון המקבע פערים כלכליים ומגדיל אותם. אם נביא בחשבון את הדמוגרפיה של אלו המועסקים בסוגי העבודות השונים מתקבלת תמונה של התחזקות והיקבעות פערים מגדריים, אתניים וגילניים בחברה בישראל. הסיבה המצוטטת ביותר בקרב כלכלנים לקיטוב זה היא השינויים הטכנולוגיים, שלכאורה מייטרים רבות מעבודות מעמד הביניים. אולם תפקיד המדינה והקפיטל אינו נפקד מקיטוב זה. תהליכים כגון הרס ארגון העובדים, יצירת גטאות שוק עבודה לשילובן של אוכלוסיות מיעוטים חסרות הגנה ומיקור חוץ גוררים הורדת שכר גם במקצועות דורשי השכלה, כגון רוקחות, סיעוד, הוראה וטכנולוגיה גבוהה. מיקור חוץ, ייבוא עובדים זרים ואי-הסדרת מעמדם של מבקשי המקלט מוסיפים ללחץ להורדת השכר בעבודות בשכר נמוך. הרמיסה של מעמד העובדים לא הייתה מתאפשרת ללא החולשה החברתית של המיעוטים האתניים, והקיטוב בהיצע העבודות מגביר את הפער בין המיעוטים האתניים בישראל לקבוצת הרוב ומגביר את החפיפה בין המצוקות. מנקה הבתים בהר אדר – האם הוא יותר עני או יותר פלסטיני? באופן פרדוקסלי הקיטוב מתאפשר בשל היבור זהויות שאינו מבקש עוד ליצור הומוגניזציה.

אף שהצימוד בין המאמרים אקראי, הקריאה בהם באמצעות העדשות שהצעתי, הדיאלקטיקה בין פוליטיקה של מעמדות לפוליטיקה של זהויות, אינה מקרית. הריקוד בין הפוליטיקה של החלוקה לפוליטיקה של ההכרה, שתי קטגוריות מאבק שאינן מגיעות לכדי השלמה, הוא האתגר הגדול של הסוציולוגיה היום. התובנה שזהות ומעמד לעולם אינם מופיעים בנפרד מזמינה ניסוח תיאורטי ואמפירי מתקדם יותר, של היבורן.

כתב העת סוציולוגיה ישראלית נמצא בתהליך שינוי והתרחבות. המערכת ממשיכה להזמין כותבים וכותבות לשלוח מאמרים מקוריים בעלי חידוש תיאורטי ואמפירי לשיפוט בכתב העת. נשמח לקבל לשיפוט מאמרים מכל תחומי הידע והמחקר הסוציולוגיים, ובמגוון המלא של שיטות המחקר. מדור הספרים, בניצוחו של תום פסח, ממשיך להזמין סקירות עומק אינטלקטואליות של ספרות מקומית ועולמית.

המערכת גם מזמינה חוקרות וחוקרים להגיש לשיפוט סקירות ידע קצרות בנושאים שונים. סקירות אלו ידונו במאמרים עכשוויים אחדים בתחום מחקר מסוים. החיבורים יהיו בסדר גודל של 3000 מילה, בשפה נטולת ז'רגון, ויכללו את סקירת המאמרים ומסגור בעל ערך מוסף מאת מחבר/ת הסקירה. מטרת החיבורים היא להנגיש מחקר עכשווי לקהל החוקרות והסטודנטיות בישראל ואף לקהל הרחב המתעניין.

לשם הרחבת השיח, החל מגיליון זה המאמרים מלווים גם בתקצירים בערבית (התקצירים תורגמו פרו בוו על ידי צאלח עלי סואעד ונערכו על ידי נביה בשיר, מטעם חוג המתרגמים במכון ון ליר ומטעם מערכת מכתוב, סדרת ספרים ייחודית המוקדשת לתרגום פרוזה ושירה מערבית לעברית). בהמשך גם נתרגם את סקירות הידע לערבית. התקצירים בערבית נועדו לסמן את הסוציולוגיה הישראלית כתחום של חוקרים וקוראים דוברות עברית וערבית כאחד. תקצירים אינם תחליף לתרגום מאמרים לערבית ולפרסום מאמרים על ידי סוציולוגים דוברי ערבית, אולם ניתן לראות בתקצירים סימון של הפרעה והתחלה של הרחבת השיח והשיחה כך שיכללו את כל קהילת הסוציולוגיה הישראלית. הקריאה להרחבת השיחה מפנה את תשומת הלב גם לעובדה המביכה, שעולה מסקר של מכון י. כהן, שרק 0.4% מן היהודים בישראל שמתחת לגיל שבעים מסוגלים לקרוא ספרות מקור בערבית.¹ זו פיסת מידע מדהימה בהתחשב בעובדה שעד 1948 רוב תושבי האזור דיברו ערבית, ושבימיה הראשונים של המדינה הייתה הערבית שפת האם של למעלה מ-50% מהאוכלוסייה היהודית בישראל. התקצירים בערבית אינם מתקנים את התופעה ואינם יוצרים את ההכלה, אלא מסמנים את הדרך.

1 שנהב, יהודה, דלאשה, מייסלון, אבנימלך, רמי, מזרחי, נסים ומנדל, יונתן (2015). ידיעת ערבית בקרב יהודים בישראל. מכתוב: פורום המתרגמים, מכון ון ליר והמחלקה לסוציולוגיה באוניברסיטת תל אביב.

בין פלשתינה, לבנון ואירופה: נסיעות וטיולים בתנאים של מזרח תיכון קולוניאלי חסר גבולות

שחר פן*

תקציר. מאמר זה מתחקה אחר הנסיעות והטיולים של תושבי פלשתינה המנדטורית ומבקש לחשוף את אורחות החיים באזור שבו מעברי גבול היו כמעט חסרי משמעות. המאמר מדגיש את תרומתה של תנועה אנושית לכינון זהויות גיאופוליטיות וגבולות אתנו-מרחביים: נסיעות הערבים והיהודים באזור לצורכי נופש, מסחר ולימודים המחישו את היות פלשתינה חלק מיחידת תנועה מרחבית של "המזרח התיכון", וסייעו לכינונו של מרחב חיים ערבי-יהודי משותף, גם אם זמני ומתוחם. הפלגות היהודים אל קרוביהם באירופה הבליתו את הזהות האירופית, אף שיצרו מתיחות מסוימת עם חלק מהמוסדות הציוניים. המאמר מצטרף למחקרים חדשים על חיי היומיום בפלשתינה ומבקש להשתחרר מתפיסות דומיננטיות בסוציולוגיה של התיירות, הרואות בתיירות דאו פעילות מערבית בלבד. המחקר מתבסס על מגוון מקורות ארכיוניים מוסדיים ואישיים, החל בנתונים סטטיסטיים של תנועה בגבולות וכלה בתמונות משפחתיות שצולמו בחו"ל.

מבוא

עד לשנים האחרונות התמקדה הסוציולוגיה ההיסטורית של פלשתינה (א"י) בצורות השונות של כיבוש ההר ולא בבתי הקפה בתל אביב. הדגש היה על חקר הקולקטיבי, על חקר ההגירה היהודית ברמה המדינית והמוסדית (נאור, 2007; שפירא, 1994) ועל חקר מוסדות וארגונים כמו מפלגת העבודה (שפירא, 1975), ההסתדרות (גרינברג, 1993; צחור, 1979), ארגונים צבאיים (בן אליעזר, 1995; עילם, 1979) או התנועה הקיבוצית (גרבר-טלמון, 1970). המחקר התמקד בפועלים ולא בבורגנים, ובמיוחד ב"גרעין הדורי" – החלוצים והצברים ששימשו מודל לחיקוי ליישוב כולו (אלמוג, 1997). באופן דומה, ספרות המחקר שעוסקת בטיולים בתקופת המנדט הבריטי התמקדה עד כה אך ורק בטיולים רגליים מאורגנים המוכרים כ"טיולי ידיעת הארץ". הטיולים הללו, שהתרחשו בעיקר בגליל, במדבר יהודה ובמצדה, קשרו בין ידיעת הארץ להיאחזות ציונית שורשית בה (אבישר, 2000). הטיולים של החלוצים ברחבי הארץ היו

* ברצוני להודות לנתן אוריאל, לרונן שמיר ולשני הקוראים של סוציולוגיה ישראלית על הערותיהם המועילות. קצרה היריעה מלהודות לכל הארכיונאים האדיבים שעזרו לי לאתר את מגוון מקורות המחקר, אבל תודה מיוחדת מגיעה ללביא שי מארכיון התמונות ביד יצחק בן-צבי, אשר בזכותו נחשפתי למגוון עצום של אוספים משפחתיים.

חלק מהשיבה לארץ המובטחת. הטיולים הרגליים ההרפתקניים יותר שרטטו את קווי דמותו של הצבר – מי שנולד על אדמת הארץ, יצא למסעות מפרכים ומסוכנים לצורך גיבוש חברתי וכיבוש הארץ, והיה סמל סטטוס של האדם החדש, המחוספס, העצמאי בארצו (אלמוג, 1997). לפי שפרן (2013), הטיילות הרגלית בארץ היוותה נדבך יסוד באתוס-העל ציוני ואין דומה לה בארצות הגירה אחרות.

מאמר זה, לעומת זאת, חושף ומתעד תופעות שלא נחקרו עד כה אך היו נפוצות לא פחות – טיולים אישיים ומשפחתיים ונסיעות באזור: זוג שביקש לטייל בפירמידות ועלה על רכבת הלילה מלוד לקהיר, סוחר מתל אביב שנפש בביירות תקופה ממושכת לצורך עסקיו, משפחה שרצתה לברוח מהחמסין בחודשי הקיץ ועלתה להר הלבנון, זוג שנסע לירח דבש בבעל-בק, עולה שהגיע לארץ מגרמניה ומתוך געגועים למשפחתו ולחבריו הפליג בספינה לאירופה, לחופשה ממושכת אצל קרוביו. במילים אחרות, המאמר עוסק באופנות הטיול ובהרגלי הנסיעה של תושבי א"י. הוא מצטרף למחקרים חדשים העוסקים בעירוניות, בפנאי ובחיי היומיום בתקופת המנדט, ובהקשר רחב יותר – לשני גלי מחקר חדשים המפנים את תשומת הלב אל ההיסטוריה ומסלול החיים של בעלי מקצועות חופשיים, סוחרים ויזמים יהודים בני המעמד הבינוני: הגל החלוצי (בן פורת, 1999; הלמן, 2000; שמיר, 2000) והגל העכשווי, הבוחן את הבורגנות ביחסיה לצינונות (ברנשטיין, 2008; הירש, 2006; רוז, 2009; שוהם, 2013). מאמר זה מתייחס גם למנהגי הנסיעה והטיול של המעמד הבינוני הערבי, ובכך הוא מצטרף למחקרים אחרים שעסקו בתנועת ערבים אל פלשתינה וממנה לשם הגירה או מסחר (ושיץ, 2003; יזבק, 1987; Seikaly, 2003) ובהיבטים כלכליים ותרבותיים של הבורגנות הערבית (Stanton, 2012).

אולם המאמר אינו מסתפק בתיעוד ובהנכחה של הרגלי הנסיעה והטיולים ה"בורגניים", אלא מבקש להדגים באמצעותם כיצד נכוננו בפלשתינה זהויות גיאופוליטיות וגבולות אתנו-מרחביים שונים מאלה המופיעים במרכז השיח הציוני של התקופה. בהנחיית גישות תיאורטיות חדשות בסוציולוגיה של התיירות ובאמצעות כלים אנליטיים הלקוחים מהגיאוגרפיה ההומניסטית, המאמר ממחיש את נזילות הגבולות בין היחידה הגיאוגרפית המוכרת כ"ארץ ישראל" ובין שכנותיה, בחיי היומיום של חלק מהתושבים לפחות, ומראה כיצד נוצרו ותוחזקו הבדלים זהותיים גיאופוליטיים בין ערבים ליהודים. ההבדלים הפכו גשמיים במסגרת צורות התנועה והדפוסים השונים במרחב (הערבים נסעו במזרח התיכון ואילו היהודים בעיקר הפליגו לאירופה) והתבטאו במניעים לנסיעה ובחוויות האישיות במסעות לחו"ל. לצד אלה היה גם דמיון בין הזהות הגיאופוליטית הערבית לזו היהודית, דמיון שהתבסס על פעילויות חולין ופנאי באותו המרחב, ואת זאת מדגים המאמר באמצעות תיעוד של נסיעות ללבנון. נסיעות כאלה בקרב יהודים יצרו מתח מסוים עם המוסדות הציוניים שכן נחשבו כבזבוז של כספים וזמן בחו"ל על חשבון פיתוח ההתיישבות בארץ ישראל. במידה מסוימת מתח זה העמיד את התיירות – קטגוריה שאך החלה להתהוות אז – כפרקטיקה חתרנית, או לפחות לא קונפורמיסטית. מלבד המקרה הספציפי של פלשתינה, המאמר עוסק גם באופני כינון של זהויות גיאופוליטיות בתנאים של גבולות פתוחים, ובכך הוא תורם גם למקרה הכללי, זה של קטגוריית המרחב בקרב חברות תחת שלטון קולוניאלי (חברה ילידית המעורה באדמתה) וזה של קטגוריית הזהות בקולוניות מתחילת המאה העשרים (התעוררות הצורך בהגדרה עצמית-לאומית). כלומר, מאמר זה מספק הצצה אל אורחות החיים הדינמיים שהתנהלו במעברים שבין הארצות במזרח התיכון הקולוניאלי

טרם היוסדם של גבולות מדינתיים, ומוסיף זווית "לא מערבית" לידע הקיים על תיירות וקולוניאליזם.

מסגרת תיאורטית

חקר הנסיעות מפלשתינה נעשה במסגרת המגמה העכשווית בסוציולוגיה של התיירות: מעבר מחקר התיירות מאזורי ה"ליבה" – כלומר תיירי העולם הראשון, מדינות מתועשות או אימפריות קולוניאליות לשעבר – אל מחקר ותיאורטיזציה של תיירות מאזורי ה"פריפריה", למשל מדינות מתפתחות או "מתעוררות" (Cohen & Cohen, 2014; Winter, 2009). מאמר זה, שמתייחס להיבטים היסטוריים של תיירות ותנועה אנושית במרחב, מבקש גם להוסיף לידע המחקרי המועט על הרגלי הנסיעה והטיול של חברות תחת שלטון קולוניאלי ומציג מורכבות תרבותית ייחודית בין מזרח למערב: החברה היישובית הייתה חברה שממוקמת במזרח התיכון ונמצאת תחת כיבוש קולוניאלי בריטי, ובה בעת חברה שקלטה אליה עשרות אלפי מהגרים יהודים אירופיים שלפחות חלקם הביאו עמם מנהגים של תיירות וצריכת תרבות. בהקשר זה ישמשו להלן גישות ומושגים תיאורטיים מהסוציולוגיה של התיירות לצד תיאוריות מהגיאוגרפיה ההומניסטית. אלה יספקו ארגז כלים אנליטי לניתוח התנועה האנושית מפלשתינה כתנועה המאירה את היחס בין מזרח למערב, אגב מהלך אנליטי שנע בכיוון ההפוך – כזה שבו התנועה האנושית לא רק הופעלה מכוחן של שתי קטגוריות אלו, הנתונות-לכאורה, אלא גם השתתפה בעיצובן. לבסוף, המתרחשות בין נסיעות היהודים לחו"ל ובין הציונות תמוקם ביחס למחקר המתפתח על חיי היומיום בפלשתינה ולאור מקרים אחרים של מתח בין קולקטיביזם לתיירות.

מחקר ותיאוריה של תיירות מאזורי ה"ליבה"

לפי ספרות המחקר, מאז ימי הביניים ועד לתקופת המהפכה התעשייתית באירופה הייתה התיירות נחלתם של אנשי דת, עשירים, מבוססים ומיוחסים מהחברה המערבית. אלה יצאו למסעות ממושכים באירופה ובמזרח שכללו צליינות, נופש, הרפתקאות ותענוגות (Pizam & Croes, 2007). בחלוף הזמן, עם תהליך התיעוש והתפתחות הטכנולוגיה, הצטרפו גם בני המעמד הבינוני-הגבוה לאופנת היציאה למסעות ממושכים (Towner, 1985) ובה בעת התפתחה גם תיירות החוף באירופה. תום מלחמת העולם השנייה מסומן בספרות כנקודת מפנה שבה הפכה התיירות לתופעה המונית עממית – mass tourism (Smith, 1977). עם המעבר לחברה גלובלית נזילת גבולות ולכלכלה מבוססת ידע ושירותים חלו שינויים בתיירות המודרנית, ולצד דפוסי הטיול המסורתיים התפתחו גם דפוסי טיול "פוסטמודרניים" כמו תיירות עסקית, תיירות אקולוגית ותיירות סימולציות (Uriely, 2005).

נקודת המוצא בסוציולוגיה של התיירות, בראשית דרכה הדיסציפלינרית בשנות השבעים, הייתה לנתח את התיירות כתופעה מערבית ומודרנית. ההנחה הייתה שהאדם המסורתי חי את חייו מעורה באדמתו ואילו האדם המודרני נוהג לנסוע למרחקים כדי "לראות עולם" (Cohen, 1972). התיירות נותחה אז כמופע של חיפוש אותנטיות ואקזוטיות, בעיקר במזרח (MacCannel, 1973), כדפוס התנהגות נהנתני מערבי (Boorstin, 1964), ונעשה שימוש בטיפולוגיות תיירים המבוססות על שני הניתוחים הללו (Cohen, 1979) ועל צורות שונות

של טיול – תיירות ממוסדת, קבוצתית או אינדיבידואלית, ותיירות מחתרתית של צעירים (Cohen, 1972).

מאז ועד היום התמקדה הדיסציפלינה בעיקר במחקר ובתיאוריה של הגלובליזציה (Cohen, 2006; Germann Molz, 2012) ובשינויים הדרמטיים בדפוסים ובהרגלי החיים של אוכלוסיות חברת השפע (Uriely, 2001; Ryan & Birks, 2000; Ryan, 2002). המושגים המודרניסטיים בחקר התיירות פורקו והורכבו מחדש (Uriely, 2005). כך למשל התבססה הבחנה תיאורטית בין צורת הטיול (משך הטיול, התקציב ושירותי התיירות שנעשה בהם שימוש) ובין סוג הטיול (החוויות והמשמעותיות הסובייקטיביות המוקנות לטיול) (Uriely, Yonai, & Simchai, 2002). נוסף על מושגים אלו ישמשו במאמר זה שתי פרדיגמות חדשות ממדעי החברה אשר כבר יושמו בחקר התיירות בת זמננו והן רלוונטיות גם לחקר הנסיעות בתקופה הקולוניאלית: פרדיגמת התנועות ומתודת ה-ANT. פרדיגמת התנועות (mobilities paradigm) (Urry, 2000) מציעה לנתח את החברה האנושית כחברה בתנועה וקובעת כי בעידן הגלובלי היטשטשו במידה ניכרת הגבולות בין בית ובין חו"ל, בין טיול לחיי היומיום (Uriely, 2005). לפי פרדיגמה זו תיירות, תנועות הגירה, נסיעות עבודה ותנועות חולין אחרות מנותחות כיחידה אנליטית אחת – "תנועות". קטגוריות סוציולוגיות כמו זהות, מעמד, קדמה ופערים חברתיים מתגלמות בדפוסי תנועה שונים ובצורות תנועה שונות, באפשרויות שונות של תנועה במרחב (מאפייני etic) ובחוויות ובמשמעותיות שונות שמוקנות לנסיעות (מאפייני emic) (Cohen & Cohen, 2014).

עקרונותיה של מתודת ה-ANT דומים לאלה של פרדיגמת התנועות. היא מתמקדת במארג ("רשת") הקשרים והחיבורים הטרוגניים – סוכנים אנושיים, אובייקטים, עזרים טכניים, פרוצדורות ועוד – שמאפשר לתפעל ולייצב קטגוריות, מושגים ושאר ישויות שנהוג לייחס להן כוח סיבתי מפעיל (Latour, 2005). בעזרת מתודה זו ננסה לברר כיצד פועלת תנועת התיירות, שבה גורמים אנושיים (קרובי משפחה, אנשים מקומיים באתרי הטיול, הביוגרפיה האישית של התייר) וגורמים מטריאליים (אמצעי תחבורה, מצלמה, גלויית, מסמכים ואתרי הטיול) נפגשים ומרכיבים יחדיו מארזים שונים של תיירות (tourismscapes), מרחבים וקטגוריות חברתיות, ללא תלות בהנחות קודמות (van der Duim, 2007).

המעבר למחקר ותיאורטיזציה של תיירות מאזורי ה"פריפריה"

הן הגישות התיאורטיות משנות השבעים והן הגישות העדכניות בסוציולוגיה של התיירות מספקות כלים אנליטיים שאפשר לנתח באמצעותם את מנהגי התיירות של תושבי פלשתינה המנדטורית. אולם רובן ככולן מתבססות על חקר התיירות מאזורי הליבה בלבד, בעוד המחקרים העוסקים במופעי תיירות מאזורי הפריפריה נוגעים בעיקר בסוגיות מדיניות ובניהול של תעשיית התיירות ואינם עוסקים בפעילותו ובחוויותיו של התייר הלא-מערבי (ראו למשל (Arlt, 2006; Huang & Hsu, 2008)). מצב זה בולט עוד יותר בחקר מנהגי תיירות עממיים וטיולים למרחקים קצרים במהלך ההיסטוריה. לפי ג'ון טאונר (Towner, 1995), מייסד תחום חקר ההיסטוריה של התיירות, היעדר תיעוד של התיירות העממית משקף תפיסה קולוניאליסטית שלפיה התיירות התפשטה ממסעותיהם של האליטות מהמערב אל שאר העולם. לטענתו, לדפוסי התיירות העממיים שאפיינו חלק לא מבוטל מהאוכלוסייה, ובמיוחד חברות תחת שלטון קולוניאלי, יש חלק משמעותי לא פחות בהתפתחות התיירות

במהלך ההיסטוריה. הטיולים העממיים לאתרי בילוי ומרגוע וביקורי קרובים בחבל ארץ סמוך היו ארוכים מהטיולים היומיים בתוך הארץ והתרחשו בסביבה שונה מהרגיל מבחינה אקלימית, מבחינת נופים ולפעמים גם מבחינה תרבותית, ולכן סיפקו לתושבים חוויה של חידוש והתרעננות מהשגרה.

רק לאחרונה החלו להישמע בקרב חוקרי תיירות ביקורות על הירוצנטריזם שאפיין את הדיסציפלינה עד כה (Winter, 2009) ונעשו ניסיונות ראשוניים לתיאורטיזציה של התיירות מאזורי הפריפריה. צעד חשוב בכיוון זה עשו כהן וכהן (Cohen & Cohen, 2014), אשר התאימו את פרדיגמת התנועות לניתוח תנועת תיירות הפנים והתיירות היוצאת מאזורי הפריפריה. ממיפוי וניתוח של מחקרים ומאמרים בנושא הסיקו החוקרים כי תנועה זו מתרחשת בעיקר ברמה המקומית והאזורית ובדרך כלל תיירות כזאת אינה יוצאת למרחקים. באשר לחוויה התיירותית נמצא שהתייר האסייתי מחפש בטיוליו בעיקר סממנים של קדמה, מודרניות והתפתחות טכנולוגית, בניגוד לתייר המערבי, שנוטה לחפש בטיוליו חברות "פרימיטיביות" ו"אותנטיות".

מבין אזורי הפריפריה נחקרה לא מעט התיירות מאסיה, ובמידה מסוימת גם התיירות הלטינית ומאזורים שמדרום לסהרה באפריקה, אך התיירות מהמזרח התיכון לא נחקרה כמעט (Cohen & Cohen, 2014). חקר התיירות במזרח התיכון הקולוניאלי התמקד בעיקר בתיירות המערבית הנכנסת ללבנט, במדריכים שנכתבו באנגלית, בספרי מסעות ובפיתוחם של יעדי התייר, החל במסעות הגדולים של צליינים ותיירים מערביים במהלך המאות האחרונות (המפורסם שבהם מסעו של מרק טוויין; ראו טוויין, 1999) וכלה בתיירות המודרנית לאתרי מורשת באזור, מהמחצית השנייה של המאה ה-19 – תיירות שהתפתחה מאוד בעיקר בזכות ביסוסם של שירותי התיירות על ידי חלוץ סוכנויות התיירות, תומאס קוק (Daher, 2007). מוקדי מחקר אלו מאפיינים גם את ספרות המחקר הישראלית שעסקה בתיירות בתקופת המנדט הבריטי (כהן-הטב, 2006; כץ, 2000, 2001).

מאמר זה מספק הצצה למנהגי הנסיעה, אופנות הטיול, החופשות ואורחות החיים במזרח התיכון הקולוניאלי בתחילת המאה העשרים באמצעות חקר המקרה הייחודי של פלשתינה (א"י). במונחי התקופה ובהשוואה לארצות אחרות באזור, התנאים הגיאוגרפיים והכלכליים בפלשתינה היו אידיאליים לצמיחת מנהגי נסיעה לחו"ל: מחד גיסא הייתה פלשתינה חבל ארץ קטן ומתפתח אך מאידך גיסא תשתיות התחבורה בה היו מפותחות למדי (כהן-הטב, 2006), ומאז שנות השלושים רמת ההשתכרות של תושביה הייתה הגבוהה ביותר בארצות המזרח התיכון (Gottheil, 2003). כמו כן, שלא כמו בארצות אחרות באזור, בפלשתינה התרחש מפגש מעניין בין תרבות שנחשבה מזרחית ובין תרבות מערבית: פלשתינה הייתה חלק מהמזרח התיכון (מושג גיאוגרפי המבטא למעשה פרספקטיבה קרטוגרפית שמעוגנת בלונדון האימפריאלית), אך בה בעת הייתה יעד שאליו היגרו עשרות אלפי יהודים מארצות אירופה.

ברוח משנתו של היסטוריון התיירות ג'ון טאונר (Towner, 1995), מאמר זה לא יתבסס על המושג "תיירות" במובנו המערבי המודרני המקובל בחקר הנסיעות מפלשתינה הקולוניאלית. במקומו יתבסס הניתוח על המושג "תנועות" וישמשו בו מונחים כמו "נסיעות", "טיולים", "חופשות", "נופש" ו"קיט". יש להבין שהנסיעות אז היו בעיקר נסיעות למרחקים קצרים, כלומר נסיעות אזוריות ובין-אזוריות. הן כללו נסיעות למטרות

נופש שונות, אשר בשיח הציבורי נקראו "קייטנות"¹, וכן נסיעות לצורכי מסחר ועבודה, שליחויות (למשל צירים בקונגרס הציוני), גיוס כספים (שד"רים), צליינות, לימודים וביקורים משפחתיים. קטגוריית ה"קייטנות" דומה במידה מסוימת לדפוס התיירות המוכר כיום, אך יתר קטגוריות התנועה ותיקות יותר, אם כי גם נסיעות כאלה כללו לעתים טיול קצר או פעילויות פנאי אשר התאפשרו במסגרת השהייה בארצות ניכר. ניתוח זה של מגוון התנועות עולה בקנה אחד עם קביעתה של פרדיגמת התנועות שהוזכרה לעיל – הקביעה שהחברה בתקופה הפוסטמודרנית היא חברה בתנועה, המאופיינת בטשטוש גבולות בין היי היומיום לטיול ולנופש ובין בית לחו"ל. אולם הסיבה לניתוח מגוון תנועות (ולא תיירות בלבד) בתקופת המנדט הבריטי בארץ ישראל היא אחרת: בתקופה הנדונה במחקר זה טרם התגבשה התיירות כקטגוריה סוציולוגית (אובייקטיבית וסובייקטיבית) תקפה, בוודאי לא ביחס לאוכלוסיות לא אימפריאליות (כלומר לא אירופיות או אמריקאיות).

לפיכך, לאור העובדה שהמאמר אינו עוסק בתיירות יוצאת של טיסות ליעדי נופש מרוחקים אלא במגוון נסיעות למרחקים קצרים יותר באזור ללא גבולות מדינתיים, נדרשים כלים אנליטיים רלוונטיים יותר, כמו אלו שמציעה הגיאוגרפיה ההומניסטית, כדי להתחקות אחר החוויה שהתקיימה במרחב פתוח שכזה. שלא כמו בגיאוגרפיה הקלאסית, ובהשראת הפנומנולוגיה, יי פו-טואן (Tuan, 1977) מבחין בין המקום הפיזי (location) כמו האדמה והמבנים ובין המקום החברתי והזהותי (place) המגולם באמצעות פעולות וחוויות אנושיות והמזוהה לרוב עם תחושת ביטחון: בית, סביבה קרובה, העיר, המדינה. לפי גישה זו, שרטוטו של המרחב דומה לזה של מושג המקום, אך המרחב מופשט ומסמל בדרך כלל חופש – נסיעה לעיר אחרת או לארץ אחרת. עקרונות דומים באים לידי ביטוי גם בתיאוריית ייצור המרחב של אנרי לפבר (Lefebvre, 1991), המגדירה את היחידה המרחבית כמוצר חברתי שנבנה ומתעצב כחלק מפרקטיקות יומיומיות ובהתאם לפרספציה הקוגניטיבית השלטת בתקופה ובאזור. עם זאת, אין הכוונה בכך לשרטוט המרחב רק באמצעות מפות או עזרים אחרים, אלא גם ובעיקר באמצעות שוטטות ברגל או בנסיעה בכלי רכב ממוכנים. לפי לפבר, כדי להבין מרחב מסוים טוב יותר יש לאתר את מרכזיו הפופולריים (למשל המקדש, האצטדיון, האוניברסיטה) ולחקור כיצד הם ממלאים תפקיד בעיצוב החוויות היומיומיות וחיי הפנאי. תפיסות אלו של מקום ומרחב רלוונטיות במיוחד לצורך הבנת החוויה החברתית בתקופה שבה ההיבט המנהלי של הגבולות היה שולי יותר, והן חיוניות לחקר היחידה המרחבית האזורית (המזרח התיכון) והבין-אזורית (המזרח התיכון-אירופה) של אותה עת.

לסיום חלק זה נמקם את היחסים הטעונים שבין נסיעות היהודים לחו"ל ובין המפעל הציוני בארץ, הן בהקשר המקומי והן בזה הרחב יותר. ראשית, באשר לפעילויות הפנאי בעיר וליחסיהן עם ערכי תנועת ההתיישבות יש עדויות שונות. הלמן (2000) מצאה למשל מתיחות מסוימת בין תרבות הפנאי התל-אביבית דאז ובין השיח הציבורי המוצהר כלפיה; לעומתה, שוהם (2013) הדגים באמצעות חגיגות העדלאידע בפורים בתל אביב המנדטורית כיצד תרבות הפנאי

1 זהו מושג שרווח אז ופירושו היה חופשות נופש ממושכות או חופשות לצורך הבראה. המונח "קייטנות" היה דומיננטי מאוד בעיתונות התקופה בסיקור תופעת החופשות בחו"ל. מגוון כתבות בנושא זה מאוזכרות בפרק הממצאים.

העשירה השתתפה בעיצוב התרבות הציונית בארץ. שנית, בחברות קולקטיביסטיות תיירות נתפסת בדרך כלל כפעילות אינדיבידואלית לא מקובלת ואף מיותרת, כזו הסותרת את הערכים המרכזיים. כך למשל בסין הקומוניסטית עד שנת 1978 תפסה ההנהגה את התיירות היוצאת כפרקטיקה בורגנית בזבזנית (Arlt, 2006). אולם נסיעות תכופות לארץ שכנה יכולות גם ליצור תלות כלכלית בנוסעים מצד אותה ארץ ולשפר את היחסים הפוליטיים עמה. כך למשל נסיעות היהודים מפלשתינה ללבנון בתקופת המנדט נטעו בקרב ההנהגה הציונית תקווה שההנהגה הלבנונית תשנה גישתה ביחס לסוגיות לאומיות בארץ ישראל (Stanton, 2009). אם כן, תיירות ונסיעות לחו"ל יכולות לבוא לידי מתיחות עם המרכז הפוליטי בחברה קולקטיביסטית אך בה בעת גם לשרת אותה.

מטרת מחקר זה היא לחשוף את דפוסי הנסיעות לחו"ל של תושבי פלשתינה (א"י) ואת אופנות הטויל והחופשות שרווחו אז, בניסיון להבין את חוויותיהם הסובייקטיביות של התושבים ואת הנסיבות שאפשרו ועיצבו אותן. במסגרת זו יתחקה המאמר גם אחר מרקם היחסים העדין שבין נסיעות היהודים לחו"ל ובין המוסדות הציוניים. לבסוף, בהסתמך על הממצאים, ייבחנו מחדש אורחות החיים וסוגיות של מרחב וזהות בפלשתינה המנדטורית וכן קטגוריות רחבות יותר של מערב ומזרח בסוף עידן הקולוניאליזם.

שיטת המחקר

גישת החקר שנבחרה היא זו של ההיסטוריה של התיירות. גישה זו עושה שימוש במגוון סוגי חומרים – כמותיים ואיכותניים, מוסדיים וחוויתיים, שמעידים על הפעילות התיירותית: מסמכים סטטיסטיים על תנועת נוסעים, אמצעי התחבורה שהיו זמינים אז, כתבות בעיתונות, התכתבויות, אלבומי תמונות, יומני מסע ומכתבים אישיים. הגישה נבנתה ממסורות מתודולוגיות של מדעי החברה וההיסטוריה גם יחד (Towner, 1988). במחקר זה נעשה ניסיון להצליב עד כמה שניתן בין ממצאים מסוגי חומרים שונים כדי לייצר טענות מדויקות ומייצגות ולהיעזר בנתונים קיימים, למשל מספרו של כהן-הטב (2006) על התנועה הנכנסת של מטיילים זרים לארץ ישראל המנדטורית וממחקרה של סטנטון (Stanton, 2009) על ההיבטים הכלכליים והפוליטיים של הנסיעות ללבנון, כפי שהשתקפו בפרסומות ובכתבות בשני עיתונים בפלשתינה.

לתייעוד הנסיעה לחו"ל, עמדת הממסד כלפיה והשיח שנסב סביבה נאספו חומרים ראשוניים ממכמה ארכיונים, בעיקר מהארכיון הציוני, ארכיון המדינה ומ"עיתונות יהודית היסטורית" (Jpress). כדי להבין מה היו מסלולי הנסיעה, אילו חבילות טיול הוצעו לציבור ואילו כרטיסי נסיעה יכלו לרכוש באוטובוסים וברכבות נאספו חומרים מארכיון אגד ומארכיון הרכבת. חומר ארכיוני מסוג אחר, שסיפק ממד תוכן חשוב להבנת הטיולים והתכנים השיווקיים שעודדו אותם, הוא מדריכי טיולים מאותה תקופה. אולם האתגר הגדול ביותר היה השגת כמות מספקת של מסמכי עומק אישיים המתעדים את אותם נסיעות וטיולים. מקורות למסמכים כאלה היו ארכיב ספרי הזיכרונות "מנהרת הזמן בית ברל" וכמה ספרי מסעות על טיולים של יהודים מפלשתינה לארצות הלבנט, שמתועדת בהם חוויית הנוסעים מארץ ישראל. ביוגרפיות אחדות ורומנים שנכתבו על התקופה שימשו גם הם מקור או השראה.

הממשק הארכיוני הרלוונטי והמקיף ביותר לתייעוד חוויית הטיול לחו"ל היה ארכיב התמונות המשפחתיות של ארכיון יד יצחק בן-צבי. נמצאו 13 אוספים מלאים של 11 משפחות; אוסף אחד

לכל משפחה, למעט שתי משפחות שלכל אחת מהן שני אוספים. בכל אוסף נמצאו 80 תמונות בממוצע המתעדות טיולים בארץ ישראל וטיולים ללבנון, למצרים ולארצות אירופה. נוסף על כך נמצאו תמונות של טיולים כאלה ב-48 אוספים מעורבים (של אלבומים שהוקדשו בעיקר לתיעוד אירועים אחרים מטיולים) של 48 משפחות אחרות, ובהם שבע תמונות בממוצע לכל משפחה. בסך הכול נמצאו כמעט 1,400 תצלומים של נסיעות, חופשות וטיולים, ומהם נדגמו ונותחו 560 תצלומים המייצגים היבטים שונים של סוגי הטיולים דאז. באמצעות המזכרים והתמונות האישיות מופו אתרי הבילוי והתרבות הפופולריים, סוגי הטיולים המקובלים ומגוון המפגשים האנושיים בחוץ לארץ. עם זאת, יש להביא בחשבון שהאוספים הללו אינם מכסים חלק מהנסיעות לחוץ לארץ שנכללו במיפוי הסטטיסטי אך אינן משפחתיות ואינן לצורכי נופש וטיול, כלומר נסיעות של שד"רים ושליחים או נסיעות לצורכי מסחר ועבודה.

מקור מידע נוסף היה ראיונות: רואיינו עשרה אנשים מבוגרים, חלקם נסעו לחו"ל בילדותם או בנעוריהם וחלקם אמנם לא השתתפו בעצמם בנסיעות כאלה אך יכלו לספר על תופעת הנסיעות והטיולים בקרב מעגלים חברתיים קרובים או רחוקים. רוב המרואיינים אותו באמצעות הרשת לדיור מוגן "משען" ברמת אביב, ושלושה מרואיינים אותו באמצעות ארכיון יד יצחק בן-צבי. בשל מגבלות שפה ונגישות של חומרים ראשוניים בערבית לא נעשה שימוש במקורות ארכיוניים אישיים המתעדים את חוויותיהם של ערבים מפלשתינה.

באשר לסטטיסטיקות הנסיעה לחו"ל שנאספו מארכיון המדינה, יפורטו להלן קטגוריות התנועה השונות כפי שהופיעו בדוחות מחלקת ההגירה הבריטית ויצוינו כמה שיקולים מתודולוגיים לשימוש בנתונים. בדוחות הללו צוינו שני סוגי נסיעות אל מחוץ לארץ. הסוג הראשון, שעליו מתבסס המאמר, הוא תושבים ש"יוצאים לחו"ל לצורך חופשה, עסקים או מסיבות אחרות". תושבים אלו הוגדרו בדוחות "תושבים שעוזבים את פלשתינה עם ויזת חזרה לארץ שתקפה לשנה". סוג הנסיעות השני הוא תושבים ש"עוזבים את הארץ לתקופה של למעלה משנה", והוא כולל בעיקר מהגרים: 1,500 תושבים בממוצע היגרו מהארץ מדי שנה, ועל כך נכתב כבר בהיסטוריוגרפיה החברתית של פלשתינה המנדטורית – למשל בעבודת הדוקטור של מאיר מרגלית (2004). חשוב לציין בהקשר זה כי מרגלית יצר קטגוריה מהימנה יותר מקטגוריית ההגירה, קטגוריה שקרא לה "יורדים בפועל" ולשם חישוב היקפה החסיר את כלל התושבים שחזרו ארצה מסך כל היוצאים לחו"ל (עד שנה ומעל שנה גם יחד; ראו עמ' 18 בעבודתו). המשמעות של אלו בהקשר הנוכחי היא גריעת 1870 תושבים בממוצע שנתי מקטגוריית "הנוסעים הזמניים". ואולם מכיוון ששיעור הנוסעים הזמניים לחו"ל בתקופת המנדט היה כמה עשרות אלפים מדי שנה הוחלט בכל זאת לעשות שימוש בנתונים אלו, שכן גם אם אינם מדויקים לגמרי הם מאפשרים בכל זאת לאמוד באופן מהימן יחסית את היקף תופעת המסעות הזמניים לחו"ל דאז. קטגוריית תנועה נוספת המופיעה בדוחות מחלקת ההגירה היא זו של התיירים הזרים בארץ ישראל, והיא הוגדרה בדוחות בשני אופנים: "מבקרים זמניים" ו"מטיילים ברכב". בנתונים הללו השתמש קובי כהן-הטב לצורך מחקרו על התיירות הנכנסת באותה עת (2006). סוגיה מתודולוגית אחרונה הנוגעת לסטטיסטיקות הנסיעה לחו"ל היא שהנתונים מתבססים אך ורק על מעבר בגבולות המרכזיים של פלשתינה, ואינם כוללים יציאה מהארץ דרך מעברי גבול קטנים ולא מפקחים (עדות על כך מובאת בפרק הממצאים, בתת-הפרק העוסק בחוויות המסע במזרח התיכון). יש להביא זאת בחשבון ולהבין שבפועל מספר התושבים שנסעו לחו"ל היה גדול מבעט מהמספר שעליו דיווחו רשמית השלטונות הבריטיים.

מובן שמחקר סוציו-היסטורי מעין זה המסתמך על מגוון מקורות יהיה חלקי, אך כוחו בריבוי אופני

הביטוי שניתנו לחוויות: במסמכים, ביומנים האישיים, בספרי המסע ובאלבומים המשפחתיים, וכן במסמכים רשמיים יותר דוגמת פרסומים בעיתונים והתכתבויות מוסדיות.

ממצאים

בפרק זה ייחשפו הרגלי הנסיעה לחו"ל ואופנות הטיוול והקט שרווחו בחברה היישובית היהודית והערבית בתקופת המנדט הבריטי. אלו ינותחו בהקשר של אתרי הנופש, המסחר והתרבות שהציעו הארצות השכנות והארצות מעבר לים, ולאור השינויים הדמוגרפיים והתרבותיים שהתרחשו בתקופת המנדט. תיעוד הנסיעות ואופנות הטיוול ימחיש שתי נקודות: ראשית, כיצד נסיעה למטרות נופש ומרגוע סימלה בשיח ההתיישבותי אורח חיים בורגני, ושנית, מדוע נסיעותיהם של יהודים לחו"ל העלו חשש מסוים בקרב יזמים ציוניים אחדים ואצל הוועד הלאומי בארץ. ממצאי המחקר העיקריים יוצגו בשני חלקים, בהשראת חלוקות תיאורטיות בין מאפייניהן הקשיחים של התנועות ובין חוויות התנועה והמשמעויות הסובייקטיביות שלהן (Cohen & Cohen, 2014) וכן בין אופן הטיוול לסוג הטיוול (Urieli et al., 2002). תחילה יתואר כיצד דפוסיים ואופנים של נסיעה המחישו את נזילות הגבולות הגיאוגרפיים באזור ואת קיומם של גבולות אתנו-מרחביים גיאופוליטיים; לאחר מכן יתוארו בנפרד האופנים שבהם ביקורים, טיולים וחופשות, כפרקטיקות וחוויות אישיות בחיי היומיום (למשל במפגש עם שפע וקדמה או בנסיעה בעקבות געגוע), תרמו לעיצוב זהויות גיאופוליטיות.

התנועה היוצאת מפלשתינה במהלך תקופת המנדט

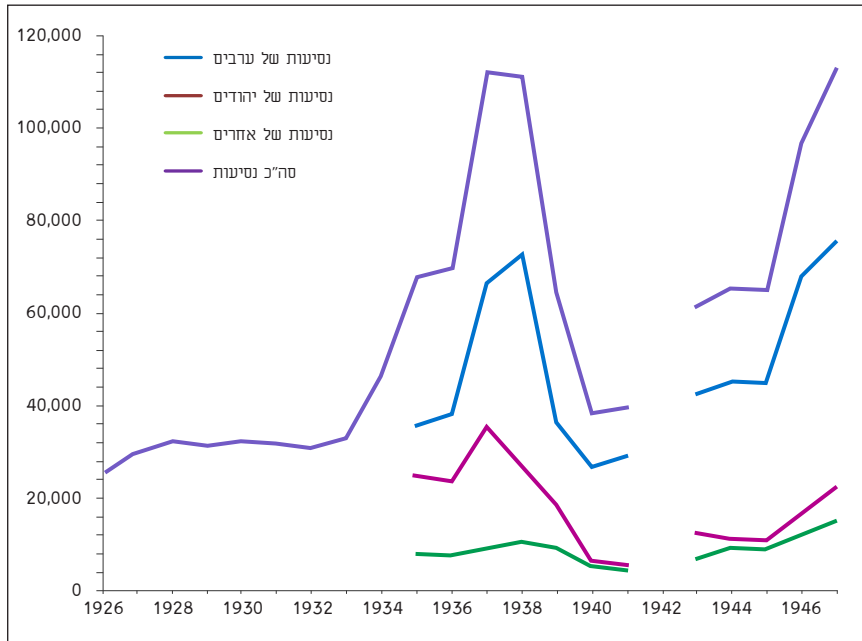
רישומי הסטטיסטיקה מלמדים כי בתקופת המנדט נרשמו לפחות 1,300,000 נסיעות לחו"ל לצורכי טיוול, נופש, מסחר, שליחות או כל שהות זמנית אחרת; בממוצע נערכו 53,018 נסיעות כאלו בשנה. מתרשים 1 עולה כי התנועה היוצאת בשנות העשרים אמנם הייתה פחותה במידה ניכרת מזו שבאמצע שנות השלושים ובסופן, ועמדה על כ-30,000 נסיעות בשנה בממוצע, אך עם זאת הייתה גבוהה יחסית לתנועה היוצאת בתקופה העות'מאנית.

תנועת הנוסעים בסוף שנות העשרים הייתה ברובה זו של תושבים שניהלו אורח חיים בורגני בפלשתינה, בעיקר סוחרים, חנוונים ובעלי מקצועות חופשיים, אך גם פועלים וחקלאים שנסעו לעתים לארצות השכנות ולאירופה. אורח חיים מעין זה התבסס בפלשתינה כבר בימי השלטון העות'מאני ונמשך גם במהלך שנות העשרים, עת הגיעו למקום מהגרים יהודים ממזרח אירופה.

מאמצע שנות השלושים התגבר זרם התנועה היוצאת והוא הגיע לשיאו בשנת 1937, שבמהלכה נרשמו 112,332 נסיעות לחו"ל.² מנתוני הסוכנות והממשלה עולה כי ערב המאורעות הוצאו מארץ ישראל כמיליון לא"י בגלל נסיעותיהם של תושבים לחו"ל (כץ, 2000). תנועת הנוסעים היהודים בעת הזאת התגברה בהשפעת הגעתם של כ-200,000 מהגרים יהודים מאירופה, בעלי מקצועות חופשיים שהביאו עמם הון עצמי גדול; הדבר הביא לקצה של תקופת האטה כלכלית ותרם לפיתוח הכלכלי בארץ, בעיקר בערים הגדולות. כמו כן, כמעט רבע ממהגרים אלו היו

2 מספר הנסיעות לחו"ל באותה שנה עמד על 8% מהיקף אוכלוסיית פלשתינה. השיעור הנמוך יחסית מרמז על ההיבט המעמדי שהיה אז לנסיעות לחו"ל, אך אין בכך סתירה להיותן של הנסיעות נפוצות בחברה היישובית, במיוחד לאור ההנחה שמספרן בפועל היה, כאמור, מעט גבוה מזה שתועד במעברי הגבול המרכזיים.

תרשים 1: גלי התנועה היוצאת מפלשתינה (א"י) 1926—1947

תרשים זה מתאר את גלי הנסיעה לחו"ל בקרב תושבי פלשתינה המנדטורית, בחלוקה לפי מוצא אתני: ערבים, יהודים ו"אחרים", שהם כל יתר הקבוצות, שהיו מיעוט בארץ (למשל סמפלרים ובני עדות אחרות). הנתונים נלקחו מדוחות שנתיים ומדוח סיכום עשור משנת 1945 של מחלקת ההגירה הבריטית, אשר נמצאים בגנוך המדינה. ביניהם דוח שנת 1945: מ-5,299/9, דוח שנים 1943-1944: מ-5,303/30, דוח 1941: מ-5,796/14, דוח 1940: מ-5,787/15, דוח 1939: מ-5,792/30, דוח 1938: מ-5,324/9. נעדרים דיווחי מחלקת ההגירה הבריטית על התנועה האנושית בגבולות הארץ: מתחילת המנדט הבריטי ועד 1926 וכן בשנים 1942 ו-1948. בשנים 1926-1934 דווח על תנועת נוסעים אך לא היה פילוח שלה לפי מוצא ומשך השהות בחו"ל. לפיכך, לפרטים המתעדים את התנועות בתקופה זו השתמשתי בנתונייהם של גורביץ, גרץ ובקי (1944), המבוססים על נתוני הסוכנות וכוללים חלוקה לפי שהות (למעט בשנים 1933-1934, שבהן נערך אומדן על סמך נתוני מחלקת ההגירה). בהיעדר דיווחים בשנים 1946-1947 התבססתי על נתוני המחלקה הסטטיסטית.

יהודי מרכז אירופה, יהודי גרמניה במיוחד, והם הביאו עמם מנהגים של צריכת תרבות, נופש ופנאי (גלבר, 1990). תמורות אלו מסבירות מדוע התנועה היוצאת מהארץ גברה בתקופה זו דווקא.

עם התגברות התנועה היוצאת באמצע שנות השלושים ובסופן, גורמים אחדים ביישוב התנגדו לתרבות הנסיעות לחו"ל שרווחה בחברה היהודית בארץ וניסו להחליפה בתיירות פנים. חלוצי תעשיית התיירות בארץ ישראל ראו בתנועה היוצאת, ובעיקר באופנת הקיט בחו"ל, בעיה כלכלית וערכית ליישוב. הם ביקשו לפתח את תרבות ידיעת הארץ ואת אתרי הנופש וההבראה בתוך היישוב.³ ההתארגנות המוסדית והמשפיעה ביותר באפיק זה הייתה הקמת "הוועד לעידוד

3 ראו למשל שרנופולסקי 1943, כתבה לזכר שמואל שרנופולסקי, מי שנלחם בתופעת התנועה

התיירות", שהורכב מנציגי הסוכנות ומנציגי גופים פרטיים שרצו לפתח את תיירות הפנים, ואשר קיבל את חסות המחלקה למסחר ותעשייה (כץ, 2000). יתרה מזו, היו שראו ב"בעיית התנועה היוצאת" סימפטום של בעיה כלכלית רחבה יותר ביישוב ביחס לאזור. ערוץ המסחר והקיט של ארץ ישראל עם הארצות השכנות, ובמיוחד עם לבנון, היה חד-סטרי: הייבוא של סחורות מארצות אלו שגשג אך ייצוא של סחורות אליהן לא היה קיים כמעט, וגם השימוש באתרי הנופש וההבראה בארצות אלו היה שכיח יותר מהשימוש באתרים שהציעה ארץ ישראל. למרות הפריחה הכלכלית בערים באמצע שנות השלושים הצטיירה החברה היישובית בעת זו בעיני מבקרים מסוימים כחברה צרכנית התלויה בשכנותיה, ולטענתם הדבר פגע בשאיפה הציונית להפוך את ארץ ישראל למקום עצמאי המספק תוצרת כלכלית ("תוצרת הארץ") ואטרקציות תיירותיות לאזור כולו.⁴

בשנת 1939, עת התפתחה ביישוב היהודי תודעת המדינה שבדרך, החל השיח הפנימי במוסדות הציוניים להתייחס לאופנת הנסיעות לחו"ל כאל עניין בעייתי ונעשו ניסיונות למגרה, הן באשר לעובדי ציבור במוסדות אלו והן ביישוב היהודי כולו. עדות לכך מופיעה במכתב שכתבה הנהלת הוועד הלאומי בקיץ 1939 להנהלת הסוכנות היהודית ובו הביעה חשש כי עובדי ציבור יצאו לחו"ל שלא לצורך. המכתב נפתח בהתייחסות לכלל התושבים היהודים: "הנהלת הוועד הלאומי פנתה באמצעות העיתונות אל כל הישוב העברי בארץ, להמנע השנה מנסיעות לחו"ל לצורך מרגוע נופש ספורט וכו'".⁵ יש לזכור כי מדובר בתקופה רגישה, בשלהי מאורעות אלימים, וכי חודשים מעטים קודם לכן – בחודש מאי – פורסם הספר הלבן שאיים על כוונת בניו האומה היהודית בארץ ישראל. מצב זה הציף יותר מתמיד את המתח בין הפרויקט הלאומי ובין סגנון החיים של אזרחים רבים בארץ. פרוץ מלחמת העולם השנייה הביא לנסיגה ולשפל בתנועה היוצאת מהארץ. רק לקראת סוף המלחמה היא חזרה לממדיה כפי שהיו בראשית שנות השלושים.⁶ תיירות הפנים בארץ התפתחה באותה עת לצד ה"תיירות במדים" של החיילים הבריטים (כהן-הטב, 2006), ובה בעת אלפי תושבים שהתגייסו לצבא הבריטי והשתתפו במלחמה מחוץ לגבולות פלשתינה שילבו שם טיולים ובילויים וצרכו תרבות.⁷

אף שהתמורות שתוארו מייצגות בעיקר את הזווית היהודית של הרגלי הנסיעה והטיול, חשוב להביא בחשבון שיחס קבוצות האוכלוסייה הערבית והיהודית היה לטובת זו הערבית – בשנות

היוצאת ופעל לקידום תיירות הפנים בארץ; כתבתו של טורנובסקי (1944) העוסקת בפיתוח התיירות כענף כלכלי; וכתבתו של בן שושן (1947) העוסקת בתיירות הפנים.

4 מתוך כתבה ששימשה יסוד להרצאה במועצת ההסתדרות (פרומקין, 1936).

5 מכתב מהוועד הלאומי לנכנסת ישראל בא"י להנהלת הסוכנות היהודית, 2.7.1939, תיק "יציאה מהארץ בשעת חירום", אצ"מ S30\3628.

6 אם כי יחסית לגודל האוכלוסייה גל התנועה היוצאת בשנות השלושים היה רחב במידה רבה מזה שאחרי מלחה"ע השנייה, שכן אחרי המלחמה גדלה האוכלוסייה בארץ – גם האוכלוסייה הערבית, וגם ובעיקר זו היהודית.

7 כפי שסיפר לי יוסף זלצר בריאיון עמו. יוסף, שהיה אז תושב תל אביב, התנדב לצבא הבריטי בזמן המלחמה. בשנת 1943 שירת במצרים וביקר בקהיר לא מעט. לאחר מכן עבר ללבנון ומאוחר יותר הגיע גם ללב ולאיטליה. בכל מקום שילב גם טיולים, צריכת תרבות ובילויים מסוגים שלא היו קיימים בארץ ישראל. מובן שאין לראות בנוסעים כמותו תיירים מבומן המקובל, אך הוא ואחרים שנסעו מסיבות אחרות חלקו את החוויה הגיאופוליטית בארצות ניכר.

העשרים היה היחס 5:1 ובשנות השלושים 3:1, כך שבמספרים אבסולוטיים הערבים נהגו לנסוע לחו"ל יותר מהיהודים, גם אם יחסית לכלל היישוב שיעור הנסיעות לחו"ל היה גדול יותר בקרב היישוב היהודי.⁸ ככלל, נסיעה לחו"ל אוזכרה בשיח ההתיישבותי כסממן של בטלנות המאפיינת את החברה העירונית הבורגנית והעשירה,⁹ בטלנות הנוגדת את ארכיטיפ האדם החדש, העמל, שמחרף נפשו למען מפעל ההתיישבות בארץ ישראל. ובכל זאת היו גם פועלים וחקלאים שנסעו לחו"ל במסגרת שליחות כלשהי או כדי לבקר את המשפחה, וכך התאפשר להם "לראות עולם" ולחוות אורח חיים דינמי גם אם לא במובנו הבורגני של נסיעות לצורכי מסחר, נופש או טיול. לפיכך, אף שמקובל לחשוב כי נסיעה לחו"ל באותה עת הייתה נחלת ה"יהודים האירופיים" בלבד, למעשה היא הייתה מקובלת בקרב יהודים וערבים רבים; ההיבט האתנו-לאומי, של דמיון ושוני בסגנון החיים בין יהודים לערבים, בא לידי ביטוי בדפוסי הנסיעה ובצורות הנסיעה.

דפוסים וצורות של נסיעה לחו"ל כסמנים גשמיים של גבולות אתנו-מרחביים דפוסי הנסיעה ליעדים השונים בחו"ל (טבלה 1) ממחישים את שעתוקם של גבולות אתנו-מרחביים בין יהודים לערבים בתקופת המנדט. גבולות אלו מבחינים בין שתי הקבוצות על בסיס מנהגי נסיעה שונים ודומים במרחב. הנתונים בטבלת יעדי הנסיעה לחו"ל ובטבלת דרכי הנסיעה לחו"ל אמנם לקוחים מנתוני שנת 1938 בלבד, אך היחסים בחלוקת היעדים דומים למדי לאלה שבשנים שקדמו למלחמה, הגם שהיקף כלל הנסיעות לחו"ל היה קטן יותר בשנים קודמות. בפרוץ המלחמה נסגרה הכניסה לנמלי אירופה ולכן היהודים נסעו רק בתוך הארץ ולארצות השכנות, כמו הערבים. רוב התנועה השנתית לחו"ל התרחשה בעונת הקיץ, אף על פי שחלק לא מבוטל מהנסיעות למצרים ומההפלגות לאירופה נעשו גם ביתר עונות השנה.¹⁰ הערבים נסעו בעיקר לארצות סמוכות (לבנון, ירדן ומצרים) וחלקם גם לארצות מרוחקות (חיג'אז ונג'ד – ערב הסעודית של היום) בתחומי המזרח התיכון, ואילו היהודים בעיקר הפליגו לאירופה. בשנת 1938 נרשמו 12,752 הפלגות של יהודים לאירופה לעומת 230 הפלגות של ערבים.

מול החלוקה האתנו-מרחבית הכללית על בסיס הזיקות למזרח התיכון ולאירופה נחשפת כאן גם אופנת קיט ומסחר ספציפית ללבנון, שהייתה משותפת לערבים וליהודים. עד המלחמה נרשמו מדי שנה כמעט 60,000 נסיעות של ערבים-פלסטינים ללבנון; אלפי יהודים נסעו לשם גם הם מדי שנה לצורכי מסחר או "קייטנות". כך למשל רק בין יוני לספטמבר 1935 נסעו לקיט בלבנון 5,178 יהודים מארץ ישראל.¹¹ הנסיעות הרבות של ערבים ויהודים ללבנון "משבשות" את החלוקה האתנו-מרחבית הכללית ומספרות סיפור מעניין על מיקומה ומיצובה ההיסטורי של לבנון במזרח התיכון הישן: בירת מסחר וקיט אזורית מפותחת שהשפיעה רבות על ההווה

8 למשל, בשנת 1937 שיעור הנסיעות בקרב יהודים עמד על 9.2% מכלל היישוב היהודי ואילו שיעור הנסיעות בקרב ערבים עמד על 6.8% מכלל היישוב הערבי.

9 בהתבסס על סיפוריו של בנימין לובטקין, שהיה אז תושב יסוד המעלה, וגאולה מלמן שהייתה אז תושבת ראש פינה. שניהם פעלו רבות בפיתוח ההתיישבות והשתתפו בטיולי ידיעת הארץ.

10 בהתבסס על כמה דוחות שנתיים של מחלקת ההגירה הבריטית שבהם הפיע פילוח התנועות במעברי הגבול גם לפי חודשי השנה. נוסף על כך קיימות עדויות בעיתונות על תנועה ערה של תושבים בדרכים במהלך עונת הקיץ. ראו למשל: מי זקוק לנופש, 1947.

11 הנתונים לקוחים מתוך הכתבה ששימשה יסוד להרצאה במועצת ההסתדרות (פרומקין, 1936).

טבלה 1: יעדי הנסיעות לחו"ל בשנת 1938

יהודים	ערבים	
7,890	53,999	טוריה ולבנון
163	13,850	ירדן
2,811	3,375	מצרים
0	659	חיג'אז ונג'ד
85	21	עירק ואיראן
1,387	422	קפריסין
5,417	3	פולין
1,165	9	רומניה
1,108	58	בריטניה
1,195	34	צרפת
100	5	אוסטריה
130	1	בלגיה
97	0	בולגריה
16	0	דנציג
19	0	דנמרק
29	0	אסטוניה
7	0	פינלנד
163	7	גרמניה
575	57	יוון
128	7	הונגריה
1,008	40	איטליה
368	0	לטביה
338	0	ליטא
332	0	הולנד
5	0	נורבגיה
16	0	שוודיה
372	6	שוויץ
5	0	רוסיה
153	3	יגוסלביה
6	0	שם לא ברור
1,309	46	ארה"ב
26,397	72,602	סה"כ

בטבלה זו מופיעים יעדי המסע כפי שדווחו על ידי הנוסעים בעת יציאתם מהארץ. הנתונים לקוחים מדוח שנת 1938 שהונפק ע"י מחלקת ההגירה הבריטית: מ-5324/9, גנוץ המדינה.

הארצישראלית דאז ושימשה מרחב חיים משותף לערבים וליהודים, מוגבל אמנם לתקופת הנופש ולאוכלוסיית המטיילים והסוחרים.

המתווה האתנו-מרחבי התגלם לא רק בחלוקה ליעדים שונים בחו"ל אלא גם במאפייני הנסיעה: אמצעי התחבורה (ראו טבלה 2), מעברי גבול, תקציבים, כרטיסי נסיעה ומשך המסע והנסיעה.

טבלה 2: דרכי הנסיעה לחו"ל בשנת 1938

יהודים	ערבים	
9,265	70,480	נסיעה יבשתית
17,289	2,436	הפלגה
780	218	טיסה

דרכי היציאה מהארץ כפי שדווחו במעברי גבול שונים בפלשתינה. הנתונים לקוחים מדוח שנת 1938 שהונפק על ידי מחלקת ההגירה הבריטית (מ-5324/9, גנוך המדינה).

ההתמקדות בנתונים מעין-טכניים אלו מאפשרת להבין כיצד דרכי הנסיעה השונות והאמצעים הקונקרטיים אשר נדרשו לשם יציאה מפלשתינה הם אשר העניקו ביטוי גשמי למרחבים, לזהויות ולהבדלים אתנו-לאומיים.

רוב התנועות נעשו באמצעות נסיעה יבשתית ברחבי המזרח התיכון: נסיעה ברכב, במונית, באוטובוס וברכבת. טיסות עדיין היו נדירות באותה עת. מעטים החזיקו רכבים פרטיים, והשימוש באוטובוסים נעשה פופולרי הן בתוך פלשתינה (במיוחד בכביש שחיבר בין תל אביב-יפו לירושלים)¹² והן ביציאה ממנה. הקו הפעיל ביותר היה זה של חיפה-ביירות – במעבר הגבול בראש הנקרה עברו לפחות שמונה אוטובוסים מדי יום, ועל כך נוספו מוניות רבות שעברו בין צדי הגבול.¹³ נקודת גבול נוספת שדרכה עבר ציר נסיעה חשוב הייתה גשר אלנבי, שחיבר את פלשתינה לעבר הירדן.

לצד הנסיעות בכבישים פעלה בפלשתינה מערכת רכבות מפותחת יחסית לארץ כה קטנה, וזאת בזכות השלטון הבריטי, שתחזק את הקווים הקיימים מהתקופה העות'מאנית ואף הוסיף ובנה מסילות. עד מלחמת העולם השנייה קו הרכבת העיקרי היה זה שבין חיפה לקהיר, שעבר דרך לוד, רפיח וקנטרה, והקו המשני היה קו יפו-ירושלים. קו חיפה-ביירות-טריפולי הופעל רק לקראת סוף המלחמה ולא נעשה בו שימוש אזרחי; הוא שימש את הצבא הבריטי בלבד (כהן-הטב, 2006). גם בקו חיפה-דמשק-עמאן, שהודבק לו הכינוי העממי "רכבת העמק", נרשמה תנועה ערה של נוסעים. הדרך הפופולרית, הנוחה והזולה ביותר להגיע למצרים הייתה ברכבת, בנסיעה שארכה לילה שלם (ומכאן הכינוי הידוע "רכבת לילה לקהיר").

באשר להפלגות דרך הים, נמל יפו, אשר היה בשימוש עוד בתקופה העות'מאנית, המשיך להיות ערוץ ימי לתושבים – סוחרים, מטיילים, מהגרים ותיירים מחו"ל. מצב זה נשמר עד 1932, אז הקימו הבריטים נמל מים עמוקים מודרני ראשון בארץ – נמל חיפה, ששיפר את תנאי מעבר הסחורות והנוסעים. בתקופת המנדט הגיעו לפלשתינה 14 קווי הפלגה מאירופה ומארצות הברית,¹⁴ וקווים

12 ראו טבלה ומפת נסיעות האוטובוסים בא"י בתקופת המנדט בעמ' 26-27 בספרו של כהן-הטב (2006).

13 בסוף תקופת המנדט קו חיפה-ביירות הוחזק במשותף על ידי בעלי מניות ב"אגד", משמר המפרץ – "קבוצת זיפוף", ומוחמד פוסטיק מלבנון. ראו מכתב של י' סלומון למחלקת הים של הסוכנות היהודית, 10.11.1946, ארכיון אגד, ארגו "קווי חוץ" 36/8.

14 ראו תיאור אמצעי התחבורה בעמ' 21-22 ומפת קווי אניות הנוסעים בשנת 1938 בעמ' 29 בספרו של כהן-הטב (2006).

אלו שימשו גם את הנוסעים היוצאים מפלשתינה, בעיקר לאירופה. ההפלגות בין פלשתינה לאירופה לצורכי ביקור, שליחות, חופשה או טיול היו נפוצות יותר מאשר אלו החקוקות בתודעתנו – ההפלגות מאירופה לפלשתינה לצורך הגירה.

הנסיעה לארצות סמוכות וההפלגה ליבשת אירופה התאפשרו בעיקר בזכות סוכנויות נסיעה ויזמים פרטיים בארץ. מדובר בחברות בינלאומיות ותיקות כמו תומאס קוק, בחברות חדשות יותר כמו אמריקן אקספרס, ביזמים פרטיים ובחברות לאומיות כמו לוי ארץ ישראל-מצרים. בשיתוף עם חברות התחבורה הציעו הסוכנויות למכירה חבילות תיור, קופונים וכרטיסים מוזלים. כך למשל נמכרו קופונים של נסיעה מוזלת במהלך עונת הקיץ והחגים למחלקה הראשונה והשנייה בקו קנטרה-לבנון של הרכבת המנדטורית (Palestine Railways). קופונים אלו כללו כרטיס רכבת עד תחנת חיפה, ומחיפה ללבנון – כרטיס נסיעה במכונית טרנויט, שניתן גם הוא מטעם הרכבת המנדטורית. כרטיס קופון קיץ מקנטרה לחיפה במחלקה השנייה עלה רק 320 מיל, ¹⁵ ולכן אופנת הנסיעות ללבנון הפכה למנהג נפוץ בקרב תושבי הערים בפלשתינה. גם כרטיסי הנסיעה הסטנדרטיים בקווי החוץ של חברות האוטובוסים נמכרו במחיר שווה לכל נפש, לפחות כשהיה מדובר בנסיעה אחת או שתיים בשנה. מחיר נסיעה מקסימלי באוטובוס בקו ירושלים-עמאן היה 200 מיל. ¹⁶ אולם יחסית לקופוני

טבלה 3: תקציב ממוצע ומשך מסע ממוצע בשנת 1938

יהודים	ערבים	
65.70	19.70	ימים
17.40	4.90	תקציב
0.27	0.24	הוצאה ליום

התקציב הממוצע למסע ומשך הזמן הממוצע שארכו הנסיעות והשהות בינעדים השונים בחו"ל. המטבע הוא לא"י (לירה ארצישאלית) וההוצאה ליום חושבה לפי תקציב חלקי מספר הימים. הנתונים לקוחים מדוח שנת 1938 שהונפק על ידי מחלקת ההגירה הבריטית (מ-5324/9, גנזך המדינה).

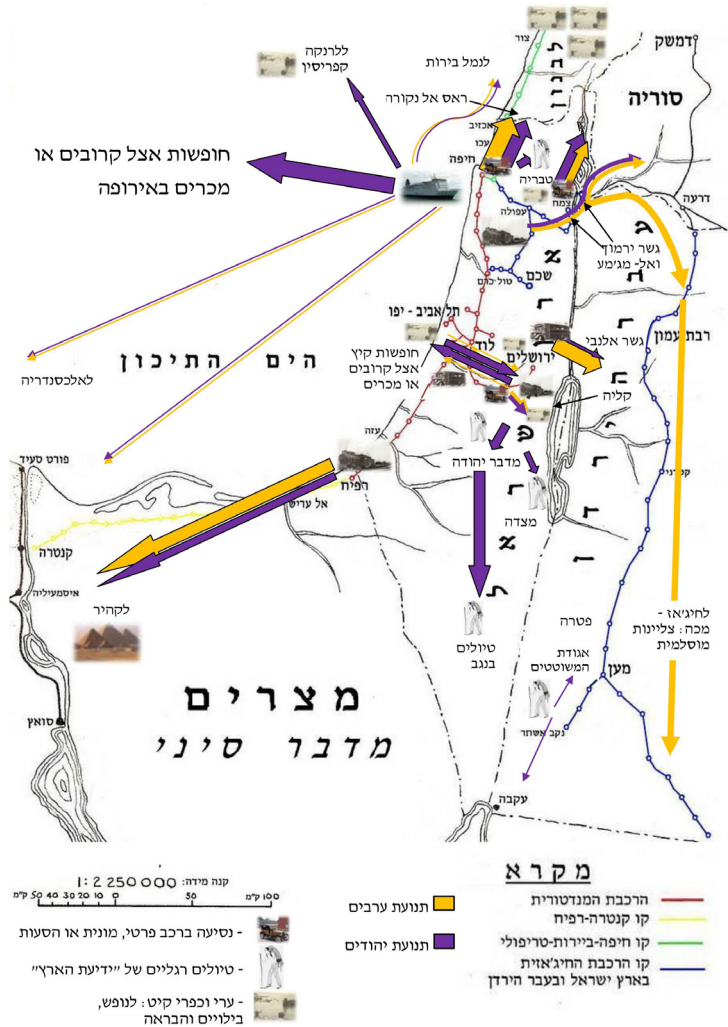
הנסיעה ולמחירי הכרטיסים הרגילים, חבילות תיור היו יקרות מדי לתושב הממוצע ומחירן הממוצע נע בין 28 לא"י בתנאים בסיסיים ל-67 לא"י בתנאי יוקרה. ¹⁷ מנתוני התקציב אשר מופיעים בטבלה 3 מתבהר שצורות הטיול הזולות יותר הן אלו שרווחו באותה עת בקרב התושבים.

15 כל הנאמר כאן מובא מתוך פרסום פנימי של הנהלת הרכבת המנדטורית, שכותרתו *Palestine Railways Coaching — Station Instruction Book*. זהו ספר שפורסם בשנת 1934 ויועד לעובדי הרכבת ולמנהליה, והוא נמצא בארכיון הרכבת.

16 הסכם בעניין תנועת מכוניות ואוטובוסים מפלשתינה לעבר הירדן, ללא תאריך, ארכיון אגד, ארגו "קווי חוץ" 36/8.

17 לדוגמה, המודעה "טיול לאירופה!", שהתפרסמה בעיתון דואר היום בתאריך 9.6.1935 מטעם חברת תיירות איטלקית, הציעה חבילת נסיעה הכוללת ארוחות, לינה בבית מלון, הפלגה ונסיעות הלך ושוב במחלקת תיירים, וכל זאת עבור 35 לא"י. מכיוון שמשכורת של 5 לא"י לחודש נחשבה אז ביישוב היהודי כ"משכורת לא רעה" (נתון המתבסס על עדות מריאיון עם דפנית בירון), מסע תענוגות כזה היה בלתי אפשרי לרוב תושבי היישוב, גם בבורגנים שבהם.

תרשים 2: דפוסים וצורות של נסיעה מפלשתינה (א"י) בתקופת המנדט הבריטי

הערות:

- עובי החצים הצבועים נועד להמחיש את היקף הנסיעות והטיולים ומבוסס על הטבלאות המספריות שמוצגות במאמר. מיפוי תיירות הפנים מתבסס על השיח וכתבות בעיתונות ההיסטורית, ספרות "טיולי ידיעת הארץ", אלבומי תמונות של טיולים בארץ, ודוחות מעבודת כהן-הטב (2006) על תנועות באוטובוסים וברכבת ת"א-י"ם.
- המפה המקורית, שעליה שורטטה תנועת הנוסעים, היא איור עברי (שאיר ופרסם הגולף golf-bravo בויקיפדיה) של מפה אנגלית שהתפרסמה בשנת 1932 בקובץ Palestine Railways & Operated Lines: Report of the General Manager on the Administration of the Railways. For the Year ended 31st December, 1931 (Azriel Press, Jerusalem). זכויות היוצרים על מפה זו פגו. המפה מתבססת גם על מידע הנכלל בדוח מנכ"ל הרכבת המנדטורית לשנת 1947.
- המסעות לאירופה היו כרוכים בהפגלה לנמל מרסיי ומשם נסיעה ברכבת לערים ולארצות אחרות ביבשת. עד שנת 1933 יצאו ההפלגות מנמל יפו, ובשנים מאוחרות יותר – מנמל חיפה. בשנת 1939, עקב פרוץ מלחמת העולם השנייה, פסקו ההפלגות לאירופה.

התמונות בעמוד זה: זולטן קלוגר, איי. פי., Warhaftig Press, ויקימדיה, Ruyt Siman Tov

טיולים מאורגנים לארצות השכנות אמנם היו פופולריים יותר מחבילות התיור היקרות לאירופה,¹⁸ אך טיולים ספונטניים של משפחות, זוגות או קבוצות צעירים היו הנפוצים ביותר בתקופת המנדט – במיוחד טיולי הנופש ללבנון, לצד מסעות המסחר באזור (פרומקין, 1936). יהודים שהיגרו לפלשתינה מאירופה שבו לבקר בה והתאכסנו אצל קרוביהם או חבריהם במשך שבועות או חודשים. כך יכלו לנפוש ולטייל שם זמן רב בעלויות נמוכות (טורנובסקי, 1944). מתוך כך מתבהר גם מדוע נסיעות לאירופה היו נפוצות פחות בקרב ערבים והם הסתפקו במסעות קצרים יותר במזרח התיכון; בדרך כלל לא יכלו לממן את כרטיס ההפלגה ואת השהות ביבשת אחרת.

תרשים 2 מציג את מגוון דפוסי הנסיעה ודרכי הנסיעה מפלשתינה בתקופת המנדט. מפה זו ממחישה עד כמה ערה הייתה התנועה לחו"ל ועד כמה הגבולות בין "ארץ ישראל" לשכנותיה היו פתוחים ועבריים בחיי היומיום, לפחות אצל חלק מהתושבים. התרשים כולל גם טיולים, ביקורים וחופשות בתוך הארץ: מנהגי חופשות הקיץ של משפחות שנסעו לאתרי קיט מחוץ לסביבת מגוריהן (טבריה, צפת, קליה, תל אביב וירושלים)¹⁹ וגם טיולים רגליים מפרכים של תנועות הנוער ושל ארגוני הטיילות מהיישוב היהודי, "טיולי ידיעת הארץ" שכאמור תועדו רבות בספרות ההיסטוריוגרפית. תרשים 2 מספק מבט-על על כלל הרגלי הנסיעה ואופנות הטיול ביישוב בתקופת המנדט, ומנסה להמחיש את משקלם היחסי של כל אופן נסיעה ואופנת טיול בהווה החברתית. לצד התייחסות האתנו-לאומי בין ערבים ליהודים ניתן לזהות בתרשים גם סגנונות טיול שונים המעידים על בידול מעמדי ביישוב: טיולים רגליים בתוך גבולות הארץ ממחישים קולקטיביזציה של חיי הפנאי, בעיקר בהתיישבות העובדת, ואילו נסיעות לעיירות הקיט בלבנון ולאתרי המורשת במצרים מסמנות סגנון חיים בורגני.

נסיעות וטיולים כחוויות אישיות המשתתפות בכינון זהות גיאופוליטית

עד כה תועדו אופנות הטיול והרגלי הנסיעה לחו"ל בתקופת המנדט ברמת המאקרו, בהסתמך על מקורות "קשיחים" כמו סטטיסטיקות, דיווחים בעיתונות ונתונים פוזיטיביים על משך המסע, אמצעי התחבורה וחבילות הנסיעה. כעת יתואר כיצד בתוך היחידות האתנו-מרחביות ששורטטו לעיל התעצבו הזהויות ברמת החוויה האישית, בהסתמך על אלבומי תמונות משפחתיים, מזכרות, יומנים, מכתבים, ביוגרפיות וראיונות. תחילה יתואר ציר הזהות היהודי-אירופי, לאחר מכן ישורטט המזרח התיכון כיחידת תנועה מרחבית ולבסוף יוצג המקרה של לבנון כיעד תיירותי וכמרחב חיים משותף של יהודים וערבים.

לבי במערב ואנוכי בסוף מזרח

עשרות אלפי מהגרים יהודים אירופיים עזבו את ה"מערב" והתיישבו בפלשתינה במהלך שנות העשרים והשלושים של המאה ה-20. לחלק לא מבוטל מהם היה קשה להסתגל לאקלים המזרח-

18 דוגמה לכך היא "טיול אל הגולן, הבשן והחורן", טיול רגלי של ימים אחדים בהדרכת מנחה הטיולים זאב וילנאי, שהוצע לקהל הרחב, ולחברי הסתדרות הפועלים הכללית הוצע במחיר מסובסד של 2500 מיל (על כך ראו באתר הטיולים של יואב אבניאון). טיולים אחרים, למצרים למשל, הוצעו מדי שנה למורים על ידי מרכז הסתדרות המורים (מסמכי הסתדרות המורים, אגף היעץ בארכיון לחינוך יהודי, אוניברסיטת תל אביב).

19 תושבים חסרי אמצעים נסעו לחוף הים בתל אביב במקום לנפש בביירות או לבקעת הלבנון. העיר תל אביב סימלה אז את המודרניות בתוך גבולות הארץ, והנופשים בה התארחו אצל קרובים ומכרים או שהו תקופה במסגרת הסדר החלפת דירות (בעיקר ירושלמים עם תל-אביביים).

אירה קוך ושתי בנותיה בחצר הבית של קרוביה בעת ביקור בבודפשט, הונגריה. שנת 1929.
ארכיון התמונות יב"צ, אוסף משפחת קוך-קרוך, YBZ.0167

תיכוני ולתנאי המחיה הדלים. מעבר לכך, חוויית ההגירה הייתה כרוכה תדיר בגעגועים לקרובים ולחברים שנותרו מאחור, ומי שהגיעו ממדינות מרכז אירופה התגעגעו גם לשפע ולתרבות האירופית. דוגמה אחת מני רבות היא סיפורו של אלכס שפיר, צעיר שהיגר לבדו מגרמניה במסגרת עליית הנוער של תנועת החלוץ ונקלט בקיבוץ נען. אלכס החל לעבוד בחקלאות אך התקשה להסתגל לתנאי המחיה בארץ ולשפה העברית. לאחר תקופה קשה בארץ ישראל הפליג למרסיי כדי לבקר את משפחתו בגרמניה, להתרענן מההוויה הארצישראלית ולטייל במקומות שאהב באירופה. במשך חצי שנה שהה עם משפחתו וגם טייל באלפים השווייצריים, ביקר בתערוכות, נפגש עם חבריו מהילדות, עלה לקבר אחיו וחיזר מחדש אחר אהובת נעוריו (שפיר, 1992).

לצד הנסיעות שמקורן בגעגוע התעצבה אופנת הביקורים באירופה ברוח מסורות משפחתיות ישנות. טרם עלייתן מאירופה לארץ נהגו משפחות רבות לצאת לחופשה בקיץ ולשהות אצל קרוביהן. בכל קיץ, במהלך חופשת בית הספר, נהגה המשפחה לנסוע לבית הסבא והסבתא בעיר אחרת או לפנסיון ביערות ובהרים.²⁰

החופשות אצל קרובים באירופה סיפקו למהגרים היהודים התרעננות מאורח החיים שחוו בפלשתינה ונתנו להם כוחות מחודשים לקראת חזרתם לארץ. פרקטיקות המסע וחוויות המסע היו כאלה של תושבים אירופיים ששבו לביתם, ולא של זרים המבקרים באירופה ומתיירים בה. ואכן, אופי הביקורים המשפחתי והקהילתי המשיך אורח חיים מסורתי ולא שיקף סגנון תיירותי רגיל, כלומר כזה שבו התייר נוסע למרחקים רק כדי לטייל ולנפוש. עם זאת, הביקורים התרחשו ביבשת

20 לדוגמה, אסנת בלכמן (2010) מספרת שנסעה בילדותה, בחופשות ובהגים, לפנסיון של סבה וסבתה ביער הסמוך להר מושלג באוטובוצק, דרומית לוורשה, ובקיץ נסעה עם ילדי השותף של הוריה לחודשיים לנופש בכפר; ההורים הצטרפו אליהם בסופי שבוע. עדות נוספת היא זו של אהרן אפלפלד (2013), המתאר חופשה בכפר הנופש שמשפחתו גרה בו, על גדות נהר הפרוט בקרפטים שבאוקראינה; המקום היה אתר נופש פופולרי למשפחות בורגניות מהערים.

משה ובתיה ולירו בפירמידות במצרים בשנות העשרים.
 חוויית הצילום וההצטלמות ב"ענדי חובה" אותנטיים מלמדת על
 תחילתה של תיירות מורשת מודרנית בקרב תושבי המזרח התיכון.
 ארכיון התמונות יב"צ, אוסף משפחת ולירו, YBZ.0378

גיאופוליטית אחרת, וככל שמדובר ביהודי מרכז אירופה הם לוו בפרקטיקות בילוי וצריכה של התרבות האירופית. לפיכך, אופנת הביקורים באירופה היא בקטגוריה אחרת מאופנת התיירות המערבית, ובה בעת היא נבדלת מקטגוריית המזרח – זו של יהודים וערבים שנסעו בתוך גבולות המזרח התיכון.

המזרח התיכון כיחידת תנועה מרחבית

נסיעותיהם של המהגרים היהודים הושפעו מזיקתם לאירופה. בניגוד אליהם, התושבים הערבים נסעו בתוך גבולות המזרח התיכון ובעיקר לארצות השכנות – אם במסגרת שגרת עבודה ומסחר ואם למטרות נופש, אם לצליינות דתית ואם לביקורים משפחתיים. במובנים רבים השתייכה פלשתינה ליחידת תנועה מרחבית אחת: זו של המזרח התיכון. מצרים הייתה מרכז תיירות המורשת והתרבות במזרח התיכון. הערבים המוסלמים מפלשתינה נסעו בדרך כלל לקהיר, לשמוע סדרת הרצאות דת או ללמוד תקופה ארוכה באוניברסיטת אל-אזהר, שהייתה מרכז עולמי ללימודי האסלאם. יהודים שנסעו למצרים נסעו בעיקר לפירמידות ולקהיר. הפירמידות והספינקסים מתקופת הפרעונים היו האתרים התיירותיים שנכחו ברוב תמונות המטיילים היהודים מפלשתינה – בצילומים קבוצתיים, משפחתיים או זוגיים, שלעתים הופיע בהם גם המדריך המקומי. מדריכי הטילים המקומיים הציעו למבקרים להצטלם כשהם רכובים על גמלים על רקע הפירמידות והצטרפו אליהם בלבוש מסורתי, כדי לביים חוויה המזכירה את מצרים העתיקה. היו גם מטיילים שלא הסתפקו בטילים אל הפירמידות והספינקס בגיזה, שנחשבו "אתרי חובה", ושוטטו בחבי קהיר. קהיר נתפסה אז כמטרופולין המודרני הגדול של המזרח התיכון²¹ והיא הציעה מגוון אפשרויות תיור: נופים אורבניים יפים, טיול על גדות הנילוס, שווקים,

21 ידוע למשל כי בקהיר היה מקום מושבן של נציגויות חברות ההפצה של סרטים אמריקאיים במזרח התיכון (הראל, 2016).

שולמית כהנא בגן החיות בקהיר, במהלך טיול במצרים.
צילמה: ימימה יפה. ארכיון התמונות יב"צ, אוסף ימימה
יפה, YBZ.0049.

מבנים ארכיטקטוניים מעניינים ואפילו גן חיות שהיה השלישי בגודלו בעולם ונחשב לאתר יוצא דופן במזרח התיכון, כפי שתואר המרואיין יוסף זלצר: "זה היה גן חיות יפהפה, יוצא מהכלל. אנשים יכלו להסתובב שם, לשבת בבית קפה, לראות את הברבורים באגם שאנחנו הארץ-ישראלים, זה היה בשבילנו... איפה ראינו כזה דבר?" הוא תיאר גם את חוויית הביקור בשוק המקומי הגדול חאן אל-חילי: "זה היה שוק שיכולת ללכת לאיבוד שם".

רוב הנסיעות האחרות במזרח התיכון, מלבד הנסיעות למצרים, היו של תושבים ערבים ונעשו בעיקר ללבנון ולעבר הירדן אך גם לחיג'אז. בעבר הירדן היו אתרי עתיקות מעניינים כגון ג'רש שבגלעד ומקדשי הסלע האדום בפטרה, אך מעטים טיילו באזורים הללו באותה תקופה. רוב הערבים נסעו דרך גשר אלנבי לעמאן בצפון או לעקבה בדרום, בעיקר לצורכי מסחר ועבודה ולעתים גם למטרות נופש וביקור קרובים.²² לחיג'אז נסעו ערבים מוסלמים למטרת צליינות, כדי לבצע את מצוות החג' (Stausberg, 2011).

מעברי הגבול בין פלשתינה לשכנותיה לא נחוו באותה עת כמעברי גבול של ממש אלא כעוד נקודת מעבר במהלך הנסיעה לחופשה, לעבודה או ללימודים. בחלק מהמעברים הוצבו פקידים שבדקו את הדרכון הפלשתיני של התושב וביררו עמו לכמה זמן הוא נוסע, והיו גם כמה מעברים שדרכם אפשר היה לצאת מפלשתינה ללא ביקורת גבולות. בנימין לובטקין, שאמנם לא היה "בורגני" ולא נסע מעולם לנופש ולטיולים מחוץ לפלשתינה, סיפר שבהיותו ילד חצה עם חבריו את הגבול בכמה נקודות מעבר לירדן ולסוריה וחזר עוד באותו יום. מעבר הגבול זכור לו כאקט של "פשוט לעבור חבל וזהו". גאולה מלמן אף מנתה מעברים ספציפיים שלא הייתה בהם ביקורת גבולות, למשל זה שליד יסוד המעלה, שדרכו אפשר היה להגיע בקלות לסוריה

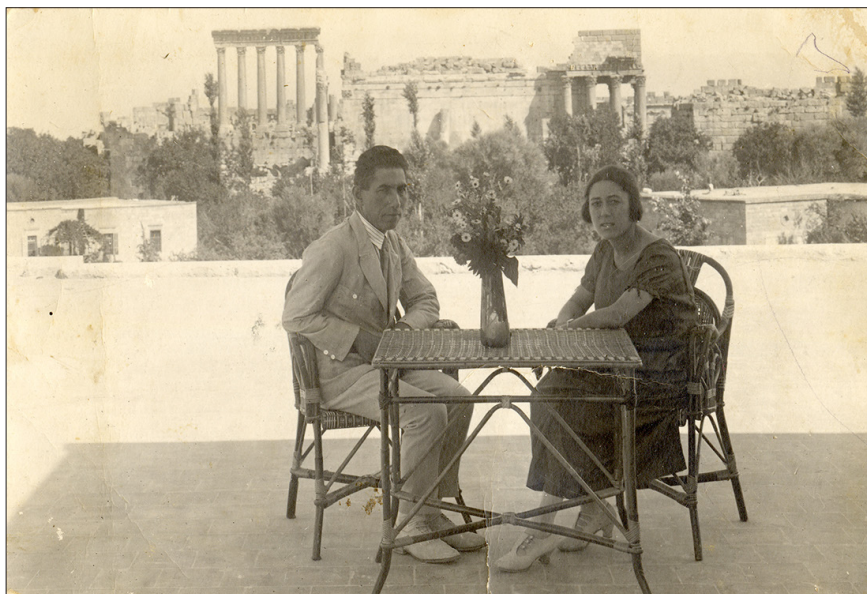
22 הסברה שרוב הנוסעים הערבים לירדן היו סוחרים ואנשי עסקים נובעת מהרוב הגברי המוחץ במסעות אלו. לפי דוחות מחלקת ההגירה, מספר הנוסעים הגברים לירדן היה פי שבעה ממספר הנוסעות. כמו כן, אמנם כאמור טרם נאספו עדויות עומק על מסעות הערבים, אך חלק מהמרוואיינים (למשל בנימין לובטקין) ציינו שהיה ידוע ביישוב על בורגנים ערבים מהערים שנוסעים לנופש בלבנון ובארצות שכנות נוספות.

משמאל: חופשת קיץ בלבנון, שנת 1934. אלברט ומרי אשכנזי עם בניהם משה ואהרון, ומשפחת קוריאלי – השכנים משכונת אוהל משה בירושלים. הבן השלישי, זקי אשכנזי, כנראה מצלם. ארכיון התמונות יב"צ, אוסף יצחק ורות אשכנזי, YBZ.0025. מימין: טיול משפחת ולירו לבעל בק בבקעת הלבנון, ליד מקדש רומי, שנות השלושים. ארכיון התמונות יב"צ, אוסף משפחת ולירו, YBZ.0378. אף שהמשפחות המצולמות כאן הן ממוצא ספרדי, בהסתמך על כלל האוספים נראה כי יוצאי מזרח אירופה ומרכז אירופה נטו לטייל במזרח התיכון מעט יותר מיוצאי ספרד וארצות האסלאם; מובן שאצל האחרונים היו נפוצים יותר ביקורים משפחתיים בארצות שכנות.

וללבנון באמצעות שיט בסירה דרך ימת החולה או לעבור בהליכה גשר עץ ישן מעל נהר הירדן ולהגיע לצדו המזרחי של הנהר, כלומר לארץ "עבר הירדן".

עדויות מעין אלה מלמדות על נזילות הגבולות בארץ בחיי היומיום באותה עת, ואף מרמזות על שיעור נסיעות גבוה מזה שתועד רשמית על ידי מחלקת ההגירה המנדטורית ואשר הוצג בתחילת פרק הממצאים. המעבר בנקודות הגבול נחוה אצל התושבים כאקט קליל ופשוט; כך למשל סיפרה דפנית בירון על אביה, שטייל עם משפחתו בלבנון ובסוריה בתקופת המנדט אך לא חווה את המעבר לארצות השכנות כמעבר לחו"ל. זאת בניגוד לכניסתם של תיירים, זרים ומהגרים לארץ, שהייתה טעונה יותר ובדרך כלל נבדקה בקפידה רבה, בגלל מסכות ההגירה והחשש מהגירה לא חוקית של מי שעלולים להתחזות לתיירים (שפירא, 1994). מכל מקום, מחשיפת הפרקטיקות של הסוחרים ומחוויות הנוסעים במעברי הגבול ובמהלך טיולים בארצות המזרח התיכון אפשר להבין את מקומן של הארצות השכנות במציאות החיים הדינמית בארץ ישראל: מכיוון שהגבולות עם מצרים, ירדן ולבנון היו פתוחים, נוצרה אצל הנוסעים אליהן תחושה של קרבה לבית ובה בעת גם חוויית חו"ל, בזכות מגוון אתרי המסחר והנופש ומרכזי התרבות בארצות אלו.

ירח דבש של צבי ואפרת בן כהן בבעל בק, לבנון שנת 1923. ארכיון התמונות יב"צ, אוסף משפחת בן כהן, YBZ.0163.

לבנון כיעד תיירותי וכמרחב חיים משותף לערבים ויהודים

לבנון של תקופת המנדט נחשבה ליעד האטרקטיבי והנגיש ביותר מבין הארצות השכנות שתוארו לעיל, ולכן עיקר פעילות הפנאי והמסחר של תושבים מפלשתינה, ערבים ויהודים כאחד, התרחשה שם. התנועה ללבנון פחתה במקצת במהלך מלחמת העולם השנייה ובשנת 1945 חדלו יהודים מלנפוש בה, אולם היא המשיכה לשמש יעד חופשה מקובל בקרב ערבים. ככלל, נסיעות ליעדים שונים בלבנון מילאו תפקיד מרכזי בהוויה החברתית הערבית והיהודית דאז וקיבלו כיסוי נרחב של כתבות ופרסומות בעיתונות המקומית בפלשתינה (Stanton, 2009).

כבר במחצית השנייה של המאה ה-19 הפכה לבנון למרכז הנופש והבילוי האזורי של תושבי המזרח התיכון. בשנות השלושים של המאה ה-20 עלה במידה ניכרת שיעור הנוסעים אליה, בעיקר בשל פיתוח יעדי התיירות בה ופיתוח תשתיות התחבורה (Rowbotham, 2010). אפשרויות הנופש והטיול בלבנון היו מגוונות: ערי קיט ובילוי בקו החוף, כפרי קיט פסטורליים בבקעת הלבנון, אתרי סקי בהרי הלבנון שנחשבו אז ל"אלפים של ארץ ישראל וסוריה" ול"שוויץ של המזרח" (סוירדלוב, 1930) ועתיקות מרשימות מהתקופה ההלניסטית והרומאית ב"אתרי מורשת" כמו המקדש המפורסם של יופיטר בבעל בק. השהייה בבתי הקיט הייתה נינוחה ושלווה, בתוך חורשות, נחלים ומעיינות בחיק הטבע. בכפרים ובערי הקיט היו מסעדות רבות ובתי קפה תוססים (ברוור, תש"ד). יעדים פסטורליים אלו סיפקו למבקרים מנוחה והתרעננות שלא היו מן הנמצא בשטחי ארץ ישראל.

ביירות, עיר הבירה של לבנון, נחשבה לגן עדן של טעמים וחיי פנאי, כפי שתואר יוסף זלצר, ששהה בלבנון כחייל בצבא הבריטי בשנות הארבעים: "יכולת לשבת לאכול גלידה בכמויות. דברים כאלו לא ראית בארץ, מסביב החיים היו כל כך טובים ויפים". אפשרויות הבילוי לא הסתכמו רק

במגוון בתי הקפה, המסעדות והגלידריות. לאורך החוף היו בתי קזינו גדולים, כמו הקזינו של עין-סופר, וברובע העינוגים של ביירות היו חיי לילה מפותחים ותיירות מין ורומנטיקה במועדוני לילה כגון "אלפונס" ו"קייט קט". את המקומות האלה פקדו קבוצות חברים שיצאו יחדיו לנופש או בחורים צעירים שביקשו ליהנות ולבלות (קיסרי, 1975).²³ נוסף על אלו היו בביירות גם אתרי נוף מיוחדים, ובהם הסלע שבחוף "גרוט דה פג'ון" (מערת היונים).

תמונות של ביירות מתוך מדריך התיירות ללבנון בעברית, עמ' 2. בתחילת המדריך מופיעה מפה מפורטת עם אפשרויות הקיט והטיול ברחבי לבנון, ואחריה טקסט שיווקי ומידע פרקטי עבור המטייל בכל עיר וכפר קיט אטרקטיבי בלבנון. קיומו של מדריך תיירות כזה מעיד על תחילתה של תיירות מודרנית מהמזרח התיכון. מקור: **הלבנון: ארץ התיירות והקייטנות**, המחלקה הכלכלית בלבנון (1935).

ביירות הייתה ידועה גם כעיר התרבות של המזרח הקרוב והציעה מרכזי תרבות מעניינים לקהל הרחב: מוזיאונים שונים ובהם מוזיאון לאמנות כנענית, הספרייה הלאומית, מסגד גדול, כנסיית סנט ג'ון העתיקה מהתקופה הצלבנית והיפודרום מהתקופה הרומאית. העיר הציעה לימודים בכמה מכללות ובשתי אוניברסיטאות, הצרפתית והאמריקאית, ואלה משכו אליהן מאות ערבים מהמזרח התיכון ובהם גם ערבים מבוססים מפלשתינה; על כך סיפר לי יוסף זלצר בריאיון עמו. יהודים

23 קיסרי מספר על זיכרונות נעוריו ומתאר כיצד נסע עם חברים לדמשק לצפות ב"רקדניות הבטן הבשרניות", ובפעם אחרת הפליג עם חבורה לביירות כדי להמר בקזינו ולבלות ברובע העינוגים. כעדות אנקדוטלית, חיי הלילה של ביירות מוזכרים גם ברומן שכתבה שרית ישי לוי "מלכת היופי של ירושלים" (הוצאת מודן, 2013). בספר מסופר על גבריאל הסוחר מירושלים שנסע מדי שנה לביירות, כדי לרכוש סחורה לחנותו ולבלות עם נשים בלילות.

ממשפחות אמידות נסעו גם הם לתקופות לימודים ממושכות באוניברסיטאות אלו.²⁴ בביירות הייתה גם קהילה יהודית גדולה יחסית שמנתה כמעט 5,000 איש (בן צבי, 1979), ולכן הייתה יעד לביקור קרובי משפחה מפלשתינה, שבאו לנפוש או להשתתף באירועים משפחתיים.²⁵ ביירות הייתה גם מרכז מסחר אזורי ובינלאומי. בשווקיה נפגשו הסחר האזורי והסחר הבינלאומי, הסחר היבשתי עם דמשק ובגדד עם הסחר הימי של הודו, סין ומערב אירופה. ביירות נודעה בסחר המשי, הטבק, היין, התפוזים והשמן (סוירדלוב, 1930). גם דמשק, שכנתה ממזרח, הייתה צומת של סחר אזורי ומשכה אליה תנועה רבה.²⁶ המסחר בין פלשתינה ללבנון ולסוריה שגשג, ועל כך מעיד קיומו של מדריך טלפונים וכתובות שכונסו בו פרטי סוחרים ובעלי עסקים ערבים ויהודים מהערים המרכזיות של שלוש הארצות הללו (מוגרבי, 2012).²⁷ מסמך זה מעיד יותר מכול עד כמה הגבולות בין הארצות היו נזילים והוא משרטט יחידה גיאופוליטית אחת – אם גם זמנית וכוללת רק סוחרים ונופשים – שפועלים בה ערבים ויהודים מפלשתינה לצד תושבי לבנון וסוריה.

סיכום ודיון

שלא כמו מחקרים רבים שעסקו בהגירה לפלשתינה או בטיולים לידיעת הארץ שאורגנו על ידי תנועות נוער וארגונים ציוניים, מאמר זה מתמקד בטיולים אישיים ומשפחתיים ובהרגלי הנסיעה לחו"ל וחושף אורחות חיים עשירים שהתנהלו במרחב האזורי והבין-אזורי. המאמר מדגים כיצד התעצבו זהויות ומרחבים גיאופוליטיים בתנאים של גבולות פתוחים באמצעות חיי מסחר, טיולים, נופש ולימודים בארצות השכנות, שבאותם ימים נחשבו למרכזיות ולמודרניות יותר בהשוואה לפלשתינה המתפתחת. אורח החיים הדינמי בפלשתינה דמה לזה שהתנהל בארצות אחרות במזרח התיכון ובעולם הערבי ומילא תפקיד חשוב בהווה החברתית של אותם ימים. במאמר מודגשת מרכזיותם של הטיולים והנסיעות במרחב המזרח-תיכוני הערבי של פלשתינה, שגם יהודים השתתפו בו, והוא מוסיף את היבט התנועה במרחב לגוף הידע המתפתח על החברה האזרחית הערבית בפלשתינה המנדטורית (Seikaly, 2015; Stanton, 2012).

24 חניה שמיר, מקימת ארכיון רעננה, סיפרה כי זכורה לה אופנת "טיולים למצרים ולימודים בלבנון"; מי שתכנן את הבית של משפחתה למד אדריכלות באוניברסיטה הצרפתית בביירות. דוגמה נוספת היא יוסף ולידו, בן למשפחה מיוחסת ביישוב הישן בירושלים, שלמד רוקחות באוניברסיטה האמריקאית בביירות (ראו ארכיון תמונות יב"צ, אוסף משפחת ולידו YBZ.0378).

25 עדויות לכך ניתן לראות באוספי התמונות ששימשו מקור למאמר זה. מקור נוסף הוא סרטו של אבי מוגרבי (2012), שם מספר היוצר על סבו וסבתו שנסעו מדי קיץ לבקר את הוריהם ואת משפחתם המורחבת בביתם הגדול בביירות.

26 לפי עדותה של רחל ינאית בן צבי (1979), בדמשק הייתה קהילה יהודית גדולה שמנתה כ-10,000 איש.

27 בסרטו של מוגרבי (2012) מספר היוצר לעלי אל אזהרי, ידידו הערבי, שסבו – הסוחר אברהם מוגרבי מתל אביב – שהה אצל הוריו בביירות בכל קיץ. הסיפור מזכיר לעלי שיש ברשותו ספר מתקופת המנדט שכותרתו "דליל ג'דעון", מדריך טלפונים לעסקים בלבנון, בסוריה ובפלשתינה בשלוש שפות – צרפתית, ערבית ועברית. במדריך מופיעים שמות של סוחרים מחלב, מחברון, מירושלים ומתל אביב, מחיפה, מנצרת ועוד.

מושגים מהגיאוגרפיה ההומניסטית של מקום ומרחב (Lefebvre, 1991; Tuan, 1977) עוזרים לנו להבין את הליך כינונו של אותו מרחב ולזהות בפלשתינה תפיסה מרחבית שנעה בין "ארץ", מקום בעל משמעות זהותית-לאומית, ובין "אזור" – מרחב חיים המספק חוויות של חופש, שפע, קדמה והתרעננות מחיי היומיום. הגבול הארצי, אשר נקבע במסגרת החלוקה המלאכותית של המזרח התיכון בהסכם סייקס-פיקו, סימן אמנם גבולות מדיניים אך לא קיבל משמעות לאומית בקרב התושבים הערבים. התושבים היהודים, לעומתם, ראו בו גבול לאומי וביטאו זאת בין היתר באמצעות טיולי ידיעת הארץ (והדבר מדגים את "הבנאליות של הלאומיות"; ראו Billig, 1995), אך משמעות זו לא פגמה בתחושת הגבולות הפתוחים שאפשרו את קיומו של מרחב חיים אזורי במזרח תיכון קולוניאלי. על כן, למרות התפיסה הקוגניטיבית והאידיאולוגית של גבולות הארץ הגיאוגרפיים בקרב היהודים, בהיבט של חיי היומיום וחוויות המסע בארצות המזרח התיכון היטשטשו הגבולות ו"פלשתינה" נחווה כיחידה מרחבית נבדלת ורחבה יותר שכללה גם את לבנון, ירדן ומצרים. כלומר, התנועה במרחב שרטטה יחידה אזורית שאמנם לא הייתה הומוגנית ולא הוגדרה ככזו, אך המחישה כיצד החיים אז התנהלו מעבר ליחידה הגיאופוליטית הארצית.

הנסיעות ללבנון מיטיבות להמחיש את טשטוש הגבולות הגיאוגרפיים בחיי היומיום במזרח התיכון של אותם ימים, ונוסף על כך הן מדגימות את הדמיון בין הזהות הגיאופוליטית הערבית לזו היהודית – דמיון המבוסס על פעילויות חולין ופנאי באותו המרחב. אופיים של חיי המסחר והנופש בלבנון מראה עד כמה התמקדות רק בטריטוריאלי ובפוליטי לצורך ניתוח חיי היומיום בתקופת היישוב מחטיאה את הבנת מרקם היחסים בין יהודים וערבים באותה עת.

לצד זאת, הזיקה היהודית לאירופה ומימושה במסעות ובביקורי קרובים תורמת להתבדלות הזהות של יהדות אירופה מ"המזרח". אורח חייהם של היהודים האירופיים התאפיין במוביליות אחרת מזו של התושבים שנסעו רק בתוך גבולות המזרח התיכון, הן מבחינה גיאוגרפית (תנועה בין-אזורית) והן מבחינה תרבותית (מעבר מתרבות אוריינטלית לתרבות "מערבית") במקרה של יוצאי מרכז אירופה. מבחינה זו המחקר מוסיף נדבך חשוב לחקר תהליך רחב יותר של אוריינטליזם ורצון להתמערבות באותה תקופה (כזום, 1999). אף שהבית הפיזי עבור היהודים היה ארץ ישראל, אירופה ייצגה עבור רבים מקום מוחשי: געגוע לבית, למשפחה ולזיכרון ילדות, משאת נפש ומודל של תרבותיות ומודרניות. ממצאי המחקר הנוכחי מצטרפים בהקשר זה לאלו של טרואן (2013) והירש (2006) על האוקסידנטליזם הציוני בתקופת המנדט.

אולם ככלל, היחס בין הרגלי הנסיעה של יהודים לחו"ל ובין הציונות היה מורכב. לצד חיזוק הקשר עם אירופה עלו גם חששות מצד גורמים ציוניים שונים באשר לתופעה של דילול הנוכחות היהודית בפלשתינה ובאשר לבזבוז כספים וזמן על פעילויות בחו"ל. ואמנם, לאור מחקרים חדשים אחדים העוסקים בהיבטים אחרים של חיי היומיום בתקופת המנדט ניתן להבחין בפער מסוים שנוצר בין החזון הציוני לכונן חברה לאומית בארץ ישראל ובין המציאות רבת הפנים שנוולדה בשטח (כמו למשל הפער בין עקרון ההתבדלות היהודית ובין חיי מין חוצי לאום שניהלו נשים בודדות; ראו ברנשטיין, 2008). אך אפשר גם לראות כיצד לעתים התגמש החזון הלכה למעשה והתאים עצמו למציאות, ולא בהכרח התנגש איתה. חלק מהמנהגים העממיים שצמחו מלמטה אף השתתפו בעיצוב האג'נדה הציונית והחברה הלאומית היהודית בארץ ישראל (שוהם, 2013). כך למשל יחסי המסחר ותרבות הקיט בלבנון, שהעניקו רווח כלכלי לסוכנויות הנסיעה בארץ, סיפקו גם תקווה ליחסים פוליטיים טובים עם לבנון ולהפסקת תמיכתה בחרם הערבי בשנת 1938 (Stanton, 2009). הרגלי הנסיעה והטיולים האישיים והמשפחתיים ללבנון ולאירופה מצטרפים

לטיולים המאורגנים של ידיעת הארץ ומדגמים יחדיו תרבות יישובית מגוונת שכללה שיה חלוציות, הסתפקות במועט וזיקה למולדת לצד פרקטיקות פנאי בורגניות וזהות גיאופוליטית. נוסף על המקרה הספציפי של פלשתינה המאמר מצטרף למגמות חדשות בחקר התיירות מ"אזורי הפריפריה" ומשתחרר מתפיסות קיימות בסוציולוגיה של התיירות שלפיהן התיירות דאז הייתה פעילות מערבית. הוא חושף תנועה אנושית ערה ואופנות טיול וקייט בקרב חברות תחת שלטון קולוניאלי. המתח שנחשף כאן בין נסיעותיהם של יהודים לחו"ל ובין הצינונות מדגים כיצד "התיירות מהמזרח" באותה תקופה הייתה פרקטיקה חתרנית, או לפחות לא קונפורמיסטית, ומכאן שחשיפתו חשובה לשחרור מתפיסות דומיננטיות בסוציולוגיה של התיירות ובהבנת תיירות וקולוניאליזם.

אם כן, המזרח של סוף עידן הקולוניאליזם מוצג באור אחר מהמקובל: אל הקטגוריה של חברה מסורתית המעורה באדמתה וחותרת להגדרה עצמית נוסף כאן תיאור של חברה דינמית, ערבית ויהודית, אשר חיה בתנאים של גבולות פתוחים ו"רואה עולם". גם קטגוריית המערב אצל היהודים האירופיים משורטטת אחרת מזו המוכרת בקרב תיירים אחרים מאותה תקופה, שכן פרקטיקות המסע של יהודי אירופה כללו בעיקר מסורת ורק בחלק מהמקרים היו מודרניות. שילוב זה ועמו מנהגי המסחר, ה"קטנות" בלבנון ובמיוחד תיירות המורשת בבעל בק ובפירמידות מעידים על שלב המעבר שבו הייתה נתונה התיירות בכלל באותה תקופה: מתנועות מסורתיות של מסעות עלייה לרגל וצליינות דתית, ביקורי משפחות ומסעות מסחר לתיירות בת זמננו שבה נסיעות נעשות למטרות פנאי ומשמשות סמל סטטוס תרבותי. מבחינה תיאורטית ניתן לראות כיצד קטגוריות סוציו-מרחביות כמו מזרח ומערב אינן סטטיות אלא דינמיות ומשתנות בהקשרים שונים. התחקות אחר חיי היומיום הדינמיים של השחקנים בשטח, הכוללת התייחסות לסביבה הפיזית שבה חיו והתייחסות להיבטים טכניים ומטריאליים של תנועתם במרחב, חושפת מציאות חברתית שונה ומורכבת יותר מזו שהגדרנו מלכתחילה.

עבודת מחקר זו לא בחנה מקורות ארכיוניים אישיים ומשפחתיים לתייעוד החוויה הערבית במהלך הנסיעות והטיולים במזרח התיכון, אף שלפי ממצאי המיפוי המספרי נסיעות כאלה היו גורם חשוב באופנות הטיול ובהרגלי הנסיעה שרווחו אז. זהו פתח למחקר עתידי לחוקרים דוברי ערבית וקוראי ערבית שיוכלו להשלים את החסר ולהנכיח את הממד החווייתי הערבי של אותם ימים.

מקורות

- אבישר, עודד (2000). תכניות ידיעת הארץ, הסיור ותיירות השורשים מתש"ח עד תשמ"ח בחינוך הלאומי ציוני. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן.
אלמוג, עוז (1997). הצבר – דיוקן. תל אביב: עם עובד.
אפלפלד, אהרן (2013). אבי ואמי. אור יהודה: כנרת, זמורה ביתן.
בלכמן גלבפיש, אסנת (2010). "אין לך מה לפחד, אני שומר עליך": סיפורה של ילדה בשואה. הוצאה עצמית.
בן אליעזר, אורי (1995). דרך הכוונת: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי, 1936–1956. תל אביב: דביר.
בן פורת, אמיר (1999). היכן הם הבורגנים ההם? תולדות הבורגנות הישראלית. ירושלים: האוניברסיטה העברית.

- בן צבי, רחל ינאית (1979). בשליחות ללבנון ולסוריה: 1943. תל אביב: מלוא.
- בן שושן, ר' (1947, 27 באוגוסט). התיירות הפנימית – לקראת תפקידים חדשים. הארץ. ברור, אברהם (תש"ד). אבק דרכים. תל אביב: עם עובד.
- ברנשטיין, דבורה (2008). נשים בשוליים: מגדר ולאומיות בתל אביב המנדטורית. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- גורביץ, דוד, גרץ, אהרן ובקי, רוברטו (1944). העלייה, היישוב והתנועה הטבעית של האוכלוסייה בארץ ישראל. ירושלים: המחלקה לסטטיסטיקה של הסוכנות היהודית לארץ ישראל.
- גלבר, יואב (1990). מולדת חדשה. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- גרבר-טלמון, יונינה (1970). יחיד וחברה בקיבוץ: מחקרים סוציולוגיים. ירושלים: מאגנס.
- גרינברג, לב (1993). ההסתדרות מעל הכל. תל אביב: הר נבו.
- הירש, דפנה (2006). "באנו הנה להביא את המערב": הנחלת רפרטואר "היגייני" בקרב החברה היהודית בפלשתינה בתקופת המנדט. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב.
- הלמן, ענת (2000). התגבשותן של חברה אזרחית ותרבות עירונית בתל אביב בשנות העשרים והשלושים. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- הראל, ירון (2016). הרבנות הראשית ו"פוקס המאה העשרים" מציגים – אין סרטים בשבת: פרק במאבק על השבת בפרהסיה הירושלמית, 1930–1945. קתדרה, 157, 113–138.
- ושיץ, יוסף (2003). תמורות חברתיות ביישוב הערבי של חיפה בתקופת המנדט הבריטי: סוחרים ויזמים אחרים. בתוך אבי בראלי ונחום קרלינסקי (עורכים), כלכלה וחברה בימי המנדט: 1918–1948 (עמ' 393–438). קריית שדה בוקר: המרכז למורשת בן-גוריון.
- טווין, מרק (1999). מסע תענוגות לארץ הקודש. ירושלים: אריאל.
- טורנובסקי, וולטר (1944, 15 באוגוסט). פיתוח התיירות כענף כלכלי אחרי המלחמה. על המשמר, עמ' 10.
- טרואן, אילן (2013). עיצוב ההתיישבות הציונית: דמיון ותכנון במבחן המציאות. קריית שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- יזק, מחמוד (1987). ההגירה הערבית לחיפה 1933–1948: ניתוח כמותי על פי מקורות ערביים. קתדרה, 45, 131–146.
- כהן-הטב, קובי (2006). לתור את הארץ: התיירות בארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי. ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- כוזם, עזיזה (1999). התרבות המערבית, תיוג אתני וסגירות חברתית: הרקע לאי השוויון האתני בישראל. סוציולוגיה ישראלית, א(2), 385–428.
- כץ, יוסי (2000). התיירות בארץ-ישראל בתקופת המנדט: פרוגראמות לקידום הענף ביוזמת הממסד הציוני בשנות הארבעים, עד הקמת המדינה. עיונים בתקומת ישראל, 10, 298–316.
- (2001). הציונות ושיווקה של ארץ ישראל: מדריכי התיירים הציוניים בתקופת המנדט הבריטי. קתדרה, 97, 85–116.
- מוגריבי, אבי (2012). פעם נכנסתי לגן [סרט]. ישראל: נגה תקשורת.
- מי זוקק לנופש: תמונת הוי מימי החום (1947, 27 באוגוסט). דבר, עמ' 3.
- מרגלית, מאיר (2004). הירידה מהארץ בתקופת המנדט הבריטי 1920–1948. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת חיפה.
- נאור, מרדכי (2007). ההעפלה 1934–1948. תל אביב: משרד הביטחון.

- סוירדלוב, רפאל (1930). הלבנון: ציורי מסע. תל אביב: קופת הספר.
- עילם, יגאל (1979). ההגנה: הדרך הציונית אל הכוח. תל אביב: זמורה ביתן מודן.
- פרומקין, השל (1936, 17 בינואר). ארבע שנים 1932-1936: המפעל העברי הארץ ישראלי - שאלת הארצות הסמוכות. דבר, עמ' 4.
- צחור, זאב (1979). ההסתדרות - תקופת העיצוב. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- קיסרי, אורי (1975). זכרונות ליום מחר. תל אביב: עם עובד.
- רזי, תמי (2009). ילדי ההפקר: החצר האחורית של תל-אביב המנדטורית. תל אביב: עם עובד.
- שוהם, חזקי (2013). מרדכי רוכב על סוס: חגיגות פורים בתל-אביב (1908-1936) ובנייתה של אומה חדשה. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- שמיר, רונן (2000). בורגנות יהודית בפלשתינה הקולוניאלית: קווי מתאר לסדר יום מחקרי. סוציולוגיה ישראלית, ג(1), 133-148.
- שפיר, אלכס (1992). תחנות בחיי. ברעם: קורות.
- שפירא, דוד (1994). לעלות בכל הדרכים: תולדות ההעפלה לארץ-ישראל מראשית השלטון הבריטי ועד לשלהי שנות השלושים (1918-1937). תל אביב: העמותה לחקר מערכות ההעפלה ע"ש שאול אביגור.
- שפירא, יונתן (1975). אהדות העבודה ההיסטורית. תל אביב: עם עובד.
- שפרן, נסיח (2013). הסלע האדום: המסעות האסורים לפטרה. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- שרנופולסקי, יפה (1943, 19 באוגוסט). עונת הקייטנות בארץ ישראל. המשקיף, עמ' 2.
- Arlt, Wolfgang G. (2006). *China's outbound tourism*. New York: Routledge.
- Billig, Michael (1995). *Banal nationalism*. London: Sage Publications.
- Boorstin, Daniel (1964). *The image: A guide to pseudo-events in America*. New York: Harper.
- Cohen, Erik (1972). Toward a Sociology of International Tourism. *Social research*, 39, 164-182.
- (1979). A phenomenology of tourism experiences. *Sociology*, 13(2), 179-201.
- (2012). Globalization, global crises and tourism. *Tourism Recreation Research*, 37(2), 1-9.
- Cohen, Erik & Cohen, Scott (2014). A mobilities approach to tourism from emerging world regions. *Current Issues in Tourism*. doi: 10.1080/13683500.2014.898617
- Daher, Rami (2007). Reconceptualizing tourism in the Middle East: Place, heritage, mobility and competitiveness. In Rami Daher (Ed.), *Tourism in the Middle East* (pp. 1-69). Bristol: Channel View Publications.
- Germann Molz, Jennie (2006). Cosmopolitan bodies: Fit to travel and travelling to fit. *Body & Society*, 12(3), 1-21.
- Gottheil, Fred. M (2003). "The smoking gun": Arab immigration into Palestine, 1922-1931. *The Middle East Quarterly*, 10(1), 52-64.
- Huang, Songshan & Hsu, Cathy H. C. (2008). Recent tourism and hospitality research in China. *International Journal of Hospitality & Tourism Administration*, 9(3),

267–287.

- Latour, Bruno (2005). *Reassembling the social: An introduction to actor-network theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Lefebvre, Henri (1991). *The production of space*. Oxford: Blackwell.
- MacCannell, Dean (1973). Staged authenticity: Arrangements of social space in tourist settings. *American Journal of Sociology*, 79(3), 589–603.
- Pizam, Abraham & Croes, Robertico (2007). Tourism through times: From agrarian societies to innovation-based economies. *Asian Journal of Tourism and Hospitality Research*, 1(1), 3–24.
- Rowbotham, Judith (2010). “Sand and foam”: The changing identity of Lebanese tourism. *Journal of Tourism History*, 2(1), 39–53.
- Ryan, Chris (2002). Stages, gazes and constructions of tourism. In Chris Ryan (Ed.), *The tourist experience* (pp. 1–26). London: Continuum.
- Ryan, Chris & Birks, Sarah (2000). *Passengers at Hamilton International Airport*. Unpublished Report for Hamilton International Airport, Hamilton, University of Waikato.
- Seikaly, Sherene (2015). *Men of capital: Scarcity and economy in mandate Palestine*. Stanford: Stanford University Press.
- Smith, Valene L. (1977). *Hosts and guests: The anthropology of tourism*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Stanton, Andrea L. (2009). “Palestinians invade the Lebanon”: *The politics and economy of mandate-era tourism*. Paper presented as part of the “Crossing Over: Negotiating Levantine Borders During the Mandate and After” panel, MESA (Middle East Studies Association), Boston, Massachusetts.
- (2012). *Cosmopolitanism and consumption: Religion, advertising, and national identity in mandate Palestine*. Delivered as part of a roundtable on “Cosmopolitanism and Modernity” at the MESA (Middle East Studies Association) Annual Meeting, Denver, Colorado.
- Stausberg, Michael (2011). *Religion and tourism: Crossroads, destinations and encounters*. Oxon: Routledge.
- Towner, John (1985). The grand tour: A key in the history of tourism. *Annals of Tourism Research*, 12, 297–333.
- (1988). Approaches to tourism history. *Annals of Tourism Research*, 15, 47–62.
- (1995). What is Tourism’s History? *Tourism Management*, 16, 339–343.
- Tuan, Yi Fu (1977). *Space and place: The perspective of experience*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Uriely, Nathan (2001). Touring workers and working tourists: Variations across the interaction between work and tourism. *International Journal of Tourism Research*, 3, 1–8.

- (2005). The tourist experience: Conceptual developments. *Annals of Tourism Research*, 32(1), 196–216.
- Uriely, Nathan, Yonai, Yuval, & Simchai, Dalit. (2002). Backpacking experiences: A type and form analysis. *Annals of Tourism Research*, 29, 520–538.
- Urry, John (2000). Mobile sociology. *British Journal of Sociology*, 51(1), 185–203.
- van der Duim, Rene (2007). Tourismscapes: An actor-network perspective. *Annals of Tourism Research*, 34(4), 961–976.
- Winter, Tim (2009). Asian tourism and the retreat of anglo-western centrism in tourism theory. *Current Issues in Tourism*, 12(1), 21–31.

דרך כמקום בתנועה: כביש 31 וערד בין חיבור לניתוק

בתיה רווד, * אבינעם מאיר** וארנון בן-ישראל***

תקציר. כבישים ודרכים נדונים לרוב בהקשר תחבורתי, כאמצעי לקישור ליניארי בין מקומות. אולם על פי פרדיגמת הניידות החדשה הם מקום שיש לו דינמיקה רגשית, חווייתית, סמלית ופוליטית, ישות גיאוגרפית גדושה במשמעות למשתמשים בה ולשוכנים לידה, והיא מעצבת את המרחב ומעוצבת על-ידו. בהתבסס על ראיונות, על סקר אוכלוסייה ועל חומרים ארכיוניים, מאמר זה בוחן כיצד אופיין כביש 31 בשיח המקומי של תושבי ערד לפני שדרוג הכביש וכיצד הוא מאופיין אחריו. לטענתנו, המיקום השולי של ערד בישראל והמציאות המרחבית הדו-אתנית יצרו שיח מורכב ותפיסת מקום מסוכסכת – טיעון המוסיף רובד לפרדיגמת הניידות החדשה. המאמר מראה כיצד שיח הכביש בקרב תושבי ערד, עיירת הספר השולית, מתקיים במרחב מרובד כלכלית, תרבותית ואתנית ומכיל מארג מורכב של רגשות מעורבים, מתחים בין-אתניים ברמה המקומית ומתחי גלעין-שוליים ברמה הארצית. שיח מקומי זה של תושבי ערד מעשיר את פרדיגמת הניידות בהציעו את תפיסת הידע המקומי הסובייקטיבי, ידע שנצבר בתהליך דינמי מתוך היכרות קרובה וממושכת עם מרחב הכביש. ידע זה יכול לסייע בהבנה טובה יותר של הוויית המקום וצרכיו, קל וחומר באזור הספר השולי, ולהעלות הזדמנויות לצמיחה כלכלית שאינן נראות "מלמעלה".

מבוא

במאמר זה אנו מבקשים לטעון שדרך היא מקום, וככל מקום אחר היא מעוצבת במרחב בתהליכים אישיים פנימיים, חברתיים-קהילתיים ופוליטיים, המשתנים כל העת. גישתנו לחקר הדרך כמקום, במקרה זה כביש 31 בנגב הצפוני, ממוקמת בתוך השיח המדעי החברתי של פרדיגמת הניידות החדשה (Scheller & Urry, 2006), הרואה בתנועה האנושית חוויה המעצבת את אופיו של המרחב ואף מעוצבת על ידו. גישה זו עומדת בניגוד להקשר התחבורתי הבסיסי והפונקציונלי שבו על פי רוב נדונות הדרכים.

* המחלקה לגיאוגרפיה ופיתוח סביבתי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

** המחלקה לגיאוגרפיה ופיתוח סביבתי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

*** המכללה האקדמית לחינוך קיי

אנחנו מבקשים להודות לקרן הלאומית למדע על המימון הנדיב של מחקר זה (מענק 77/12). תודות רבות על שיתוף הפעולה מגיעות לכל המוראיינים במחקר. כמו כן אנחנו מודים מאוד לשופטי המאמר על הערותיהם המועילות. תודה גם לרוני ליבנון-בלושטיין על איור המפה.

המחקר בתחום פרדיגמת הניידות החדשה מרבה לעסוק ברשתות, בזרימות ובחסימות ברמה הגלובלית, בטכנולוגיה העכשווית ובמקומות יישוב כמרכזי קישוריות (Bærenholdt & Granås, 2012; Creswell, 2013; Costas, 2008), ולוקה בחסר בחקר המרחב המקומי (Castells, 2005). דרכים אכן נעדרות במידה רבה מהמחקר החברתי, ובדרך כלל הן אינן נדונות כישויות גיאוגרפיות קונקרטריות המשתקפות בראי התרבות והחברה, דהיינו במשמעותן הגדושה עבור המשתמשים בהן והשונים לידן. במיוחד ממעט המחקר לעסוק בהשלכות הגיאוגרפיות האנושיות שיש לדרך או לכביש במקרה של ספך אתני, כלומר באזור ספר שבו חיות בכפיפה אחת אוכלוסיות ילידיות ומתיישים (רווד, 2012).

במסגרת הרחבה, זו של השאלה אילו סוגי ידע מתפתחים בשיח הניידות, ברצוננו לתרום למחקר מתוך הרובד המקומי, הייחודי לאתרו (Turnbull, 2007). במושג "שיח הניידות" כוונתנו לשיח המבטא את האופן שבו החברה או המדינה תופסות את משמעות התנועה האנושית. שיח הניידות הוא אובייקט של ידע וכוח המתהווים מתוך הכלול בשיח ומתוך הנעדר ממנו; המודגש בו והמוכן מאליו; הלגיטימי והמאתגר את הסדר הקיים; השינויים החלים בשיח לאורך זמן, עם השתנות התנאים; הגורמים המבנים את צורות השיח השונות והצרכים שלשם הם מבנים אותו (Mincke, 2016; Endres, & Manderscheid). השיחים המוזכרים במאמר ינותחו בגישה ביקורתית ואגב השוואה בין השיח המקומי לשיח המדינתי.

המאמר נכתב במסגרת מחקר אמפירי על קטע מכביש 31 בספך הנגב, המשודרג בעת האחרונה. לאורך קטע הכביש חיה אוכלוסייה בדרוית, ובקצהו עיר – ערד – שאוכלוסייתה יהודית ברובה המכריע. המאמר עוקב אחר תהליך ההשתנות של שיח הכביש, עם שדרוגו, דרך עיניהם של תושבי ערד ומול המבט המשטיח והמנוכר מהליבה אל השוליים, ובוחר את ההשלכות ואת המשמעויות של הכביש כמרחב וכמקום בספך שולי שבו שתי קבוצות אתניות-לאומיות נפגשות ומתחככות זו בזו. זהו חקר מקרה של היחסים המרחביים, החברתיים והפוליטיים בנגב, והשאלה המרכזית בו היא מהם מאפייניו של שיח הניידות העוסק בכביש 31 כמקום, לפני שדרוגו ועם שדרוגו: מהם יסודות השיח הזה ומאין צמחו? מה השינויים שעבר שיח הניידות עם שדרוגו של הכביש? כמו כן, במאמר נבחן האופן שבו שיח זה משקף את התפיסה האפיסטמולוגית של טריטוריה בזהות המקומית של תושבי ערד. בתוך כך נחשפים הרבדים והמשמעויות שהכביש מייצר מלמטה, מול המבט הממסדי והתקשורתי המעצב את שיח הניידות ברמה הארצית, מלמעלה.

בחלקו הראשון של המאמר מגובשת מסגרת תיאורטית לדיון, הנשענת על שני יסודות: מקום ומרחב וקישורם לפרדיגמת הניידות, והכביש במרחב ספך אתני. לאחר מכן מובא רקע קצר על ספך הנגב ועל ערד במבט גיאוגרפי-היסטורי ופוליטי. עיקר המאמר עוסק בכביש, בתולדותיו ובשדרוגו, ומנתח את שיח הניידות החיצוני הארצי לעומת שיח הניידות המקומי, הצומח מתוך הזהות המקומית. המאמר מסתיים בדיון על כביש 31 ותנועתו בין מקום ללא-מקום.

הדרך כמרחב מורכב: תפיסת המקום המובילי בעיר שולית – מסגרת תאורטית

מרחב ופרדיגמת הניידות החדשה

התפיסות המרחביות הרווחות בחזנות מרחב/מקום כתופעה בעלת רובד חברתי-תרבותי ברור (Amin, 2005; Jessop, Brenner, & Jones, 2008; Jonas, 2012; Jones & Woods, 2013); (Lehtovuori, 2010; Massey, 2004; 2005; Relph, 1976; Tuan, 1977). כביתו הפיזי של האדם

כך גם המקום טעון במשמעויות, הנובעות בין היתר מכינון רגשות ותחושות שייכות וביטחון. המקום מצוי בתהליך מתמיד של הבניה בזהות האישית והקהילתית; זוהי מהות מורכבת, פתוחה, דינמית ולא יציבה, נתונה לחידושים ושלובה במארג של רשתות (באומן, 2006; Erickson, 2011). התבוננות זו הצמיחה החל בשנות השבעים של המאה שעברה את המושג "תחושת מקום" (sense of place). הכוונה היא למשמעויותיו של המקום הנבנות ומשועתקות כל העת בתודעת האנשים ובתרבותם. הקשריו ההיסטוריים, התרבותיים והמרחביים של מקום ושל נופיו יוצרים ערכים יחסי גומלין חברתיים. הנופים אוצרים בתוכם ערכים ומשמעויות, מעצבים את איכות החיים ומעמיקים את הדינמיקה שבין קהילה לנופיה (Egoz, Makhzoumi, & Pungetti, 2011; Printsmann, Kõivupuu, & Palang, 2011; Shields, 2004; Stephenson, 2008). כך נתפסים מקום/מרחב גם בפרדיגמת הניידות החדשה. במוקד הפרדיגמה עומדת התנועה, כנדבך המכונן את המציאות החברתית-תרבותית. גישה זו מסייעת להבנת תהליכים המציבים במרחב זרימות ותנועות של אנשים, רעיונות, אובייקטים ומשאבים, ורואה בהם חלק מייצור המרחב, הנתון להשפעות פוליטיות וכלכליות מורכבות (Adey, 2009; Bærenholdt & Granås, 2008; Costas, 2013; Cresswell, 2010; Maksim, Bergman, & Ohnmacht, 2012; Sheller & Urry, 2006). חשיפת הפוליטיקה של הניידות חיונית להבנת הקשר שבין מרחב לחברה, ובפרט להבנת המנגנונים המכוננים אי-שוויון מרחבי, מאחר שמרחבי הזרימה אינם פתוחים ונגישים לכולם במידה שווה. באמצעות הניידות ניתן לחשוף שסעים חברתיים ומתחים; הניידות מתעצבת במגוון טכנולוגיות, לרוב במסגרת ייצור העוצמה הגלובלית והלאומית; מבכרת קבוצה או אזור מסוימים על פני אחרים, ומשעתקת מבנים של אי-שוויון (Bærenholdt & Granås, 2008; Creswell, 2010; 2012; Faist, 2013).

כביש כמקום/מרחב בסֶפֶר האתני

אזור המחקר הוא סֶפֶר אתני פנימי. זהו מרחב חברתי-תרבותי שנוצר במסגרת של קולוניזציה פנימית עם חדירתה של חברת מתיישבים. סֶפֶר אתני פנימי מאופיין בהסדרים של פיתוח ופיזור משאבים המתקיימים בו, שתוצאתם היא אי-שוויון פוליטי וכלכלי ביחס לאוכלוסייה הילידית (Yiftachel, 1996). היגיון זה משתקף גם במרחב הדרכים: לעומת המטרופולין, שבו ריבוי הדרכים מגביר את האנונימיות של הדרך, את המופשטות שלה ולכן גם את האובייקטיביות שלה, בסֶפֶר האתני בולט מיעוטן של הדרכים הפורמליות. לפיכך דרך פורמלית נושאת משמעות סובייקטיבית עמוקה עבור תושבי הסֶפֶר, בהיותה ערוץ תנועה וקשר כמעט בלעדי עם שאר חלקי המדינה, במיוחד כשבאזור קיים קונפליקט אתני. מחקרנו מתמקד בערד, עיר שולית וקטנה שנוסדה על ידי חברת המתיישבים המייסדים. עיר קטנה היא רובד אורבני שלא נחקר דיו בעידן שבו הדיון מתמקד בערי עולם ובמטרופולינים (Shetty & Reid, 2013), ומכאן עולה חשיבות נוספת של המחקר המתואר כאן. התפיסה הפשטנית טוענת כי המערכות החברתיות-כלכליות, המבקשות להתייעל תדיר, תובעות שדרוג של נתיבי תחבורה במטרה לקצר את זמן התנועה במרחב. לכן שדרוג כביש לאוטוסטרדה נתפס כפתרון ליציאה מקיבעון כלכלי-חברתי: בהנחה שאת המצב הלא-שוויוני שהתהווה באזור ניתן לתקן באמצעות ניידות תחבורתית, מיוצר מרחב אחיד כביכול שמתקיים בו שוויון הזדמנויות לכול. אלא שתושבים מוחלשים מתקשים להסתגל לניידות ולהשתמש בה לשדרוג מצבם (אהרון-גוטמן וכהן, 2015; רבינוביץ' וורדי, 2010). אדרבא, השדרוג עלול להחריף אפליה חברתית מבנית קיימת, כפי שהדגים וינר כשתיאר את תכנון סלילתו של גשר גדול בניו

יורק (Winner, 1993). שם הפרויקט אמנם היטיב עם משתמשי הרכב הפרטי, אך המשתמשים בתחבורה הציבורית, אשר ברובם משתייכים לקבוצות מוחלשות, הם הנושאים בדרך כלל בתוצאותיו העגומות של השינוי הטכנולוגי. בגלל דימוי הקדמה, הגלום בעצם השדרוג התחבורתי שנועד לייעל את הניידות, הרגישות למשמעות המקומית לוקה לעתים קרובות בחסר בעת תכנונם של כבישים מהירים. ואכן, להוציא מקרים יוצאי דופן של כבישים שערכם ההיסטורי או הסביבתי תובע שימור (Ruiz, Rodríguez, & Coronado, 2014; Antonson, 2014), לרוב אין משתפים את הציבור בתכנון כבישים (Isaksson, Antonson, & Eriksson, 2017).

חוסר הרגישות מועצם כשמדובר בספך אתני פנימי, שבו תכנון (או היעדרו) הוא כלי שלטוני מרכזי במדיניות הפיתוח (מאיר, 2003; רודר, 2012). לדרכים בספך יש משמעויות נוספות על המשמעות הטריטוריאלית: הן מסמנות גבולות תרבותיים, ייחודיות סביבתית, את זיקת האדם לטבע ואת הידע המקומי. מידת השמירה על יסודות אלו מגדירה את מידת הפתיחות והפלורליזם בתכנון הכביש המהיר. על פי רוב מידת הפלורליזם מועטה, ותהליכי שליטה וידע טכנולוגי זר מאיינים את ייחודיותו של המקום (גור-זאב, 1996).

בתנאים כאלה כביש מהיר עלול להיחווה כ"לא-מקום" (Augé, 1995), כחסר הקשר היסטורי וכמנוכר. לטענתנו מצב זה בולט במיוחד בספך האתני, שם הכביש המהיר מסייע להשכיח את האחר ולהעדיף את הזכות למרחב בר-הגנה של הנוסעים בו. ההבדל בין החזקים לחלשים מוצא ביטוי בהבדל שבין מרחב כביש מפוקח ונשלט ובין אזור פתוח ונחר, בין מי שחופשיים לנוע ושולטים בזולתם ובין מי שמקובעים במקומם. בכך טמון פוטנציאל לעימות (באומן, 2006; גור-זאב, 1996). בגישה המסורתית במחקר, תחושות החיבור והשייכות למרחב ותחושות הניכור והזרות ניצבות בקטבים קבועים של מקום ולא-מקום. אולם לתפיסתנו, הנתמכת גם על ידי מרימן (Merriman, 2004), דרכים וכבישים – ככל מקום – טעונים במשמעויות חברתיות, וביחס אליהן המשתמשים בדרך רוכשים כל העת תחושת מקום דינמית על פי הנסיבות המשתנות. גישה מורכבת זו הולמת את תורת הדרכים (הודולוגיה), המדגישה את חוויית המסע בכביש, את החיבור של ההיבט הפיזי לזה החברתי ואת האופנים השונים שבהם הוא נחוה ומיוצג בזמן-מרחב המשתנה (Argounova-Low, 2012; Turnbull, 2007). כלומר, הרצף שבין מקום ללא-מקום, במשך הזמן ועם השתנותו של המרחב, עשוי מגוון תחושות של החווים את הדרך. המאמר עוסק בהבנת שיח הניידות במרחב זה, המתגבש בחברת מתיישבים המושפעת מחדירה של חוויית קבוצת המיעוט הילידית אל המרחב המשותף.

כאמור, פרדיגמת הניידות החדשה רואה בכביש מכלול מרחבי ואנושי מורכב הכולל ישויות גיאוגרפיות השוכנות לצדו, על ההקשרים האנושיים הייחודיים שנוצרים במכלול כזה. הפרקטיקות והדימויים שהפרדיגמה עוסקת בהם נעים בין החומרי לאנושי, בין מדינה לחברה, בין הגלובליזם לקהילות מקומיות, ובין הפוליטיקה של פיתוח תשתיות לאומיות ואזוריות למצבים תרבותיים של חיי היומיום (Ben-Israel & Meir, 2010; Argounova-Low, 2012). במסגרת זו, המאמר יחשוף וינתח דינמיקות חברתיות ותרבותיות משתנות מתוך התחקות אחר התהוותו של הכביש כמקום המקשר קהילות היסטוריות או מנתק אותן, כמקום שמשמעויותיו משתנות. מול הדינמיקות הללו יוצג השיח המוסדי והציבורי המלווה את שדרוג כביש 31, המשקף את הגישה הרווחת כיום בישראל, שלפיה כבישים מהירים ורחבים הם הפתרון לכל בעיה – החל בבטיחות וכלה בקישוריות ושגשוג כלכלי של אזור שולי. גישה זו מחלחלת אל תושבי האזור והם רואים בה מזרז לבעיותיהם, אף שמחקרים מראים כי כביש חדש אינו מנוצל בהכרח לתועלתם של יישובים

קטנים או מוחלשים, כמו במקרה של כביש 6 (רבינוביץ' וורדי, 2010). במאמר נבחנת תפיסת המרחב הנייד שצומחת במערכת הידע המקומי, במסגרת שיח הניידות הנוצר במרחב המשתנה (Edensor, 2004; Turnbull, 2007).

כפי שנראה, התושבים מעצבים את תפיסת המקום שלהם גם באמצעות הדרכים, שהן חלק מהטריטוריה, ולהפך – תפיסת הכביש נוצרת באמצעות השלכה של תפיסת המקום המיוחסת ליישוב, ערד במקרה שלנו. המאמר מחזק את פרדיגמת הניידות החדשה ברובד של מרחב הכביש: הוא מתאר הן את משמעויות התנועה בו והן את משמעויות המקום הייחודי, לפי תפיסתם של המתדיינים באזור הסֶפֶר האתני. נפרוש תחילה את הרקע ההיסטורי והגיאוגרפי של ערד, עיר סֶפֶר בנגב, ונסקור את תולדות כביש 31 מאז סלילתו ב-1961. לאחר מכן ננתח את שיח הזהות המקומית ואת שיח הכביש, ולבסוף נציג את התובנות שיעלו מכך.

שיטת המחקר

המחקר מאמץ את גישתו המתודולוגית של טרנבול (Turnbull, 2007), הבוחן את ייצור הידע המרחבי תוך כדי תנועה של משתמשי המרחב. לצורך זה ערכנו 30 ראיונות מובנים עם תושבי ערד בוגרים, כאלה שיכלו לספק פרספקטיבה היסטורית ארוכה של ערד ושל כביש 31 לפני שדרוגו ואחריו. הראיונות נותחו בגישה הרמנויטית-פרשנית לצורך חילוץ תמות עיקריות ומייצגות. הממצאים גובו בסקר עמדות לגבי כביש 31, שנערך בקרב 104 תושבי ערד. בסקר הצגנו לנשאלים רשימת מונחים שעלו בראיונות וביקשנו מהם לבחור מתוך הרשימה מונחים שמייצגים בעיניהם, באופן אסוציאטיבי, את מרחב הכביש על משמעויותיו. נוסף על כך הצגנו לנשאלים היגדים שנגזרו מתוך הראיונות, וביקשנו שיצינו אותם על סולם ליקרט. משתתפי הסקר נבחרו באופן אקראי מקרב מבקרים בוגרים במרכז המסחרי הראשי של העיר. הסקר נותח בשיטות סטטיסטיות של ניתוח גורמים וסטטיסטיקה תיאורית. כמו כן, ערכנו עשרה ראיונות עומק עם בעלי תפקידים בתכנון ובביצוע הכביש ושדרוגו: מתכנני הכביש ומהנדסיו, מתווכים מול האוכלוסייה הבדווית ששכנה בשטח המיועד לפינוי, עמותת במקום, ראש הוועדה המקומית לתכנון ובנייה, ועדת התכנון שקמים, איש נתיבי ישראל הממונה על הפרויקט, איש עמותת אור ירוק, וראשת עיריית ערד. לייצוג השיח החיצוני על הכביש נאסף חומר רלוונטי מהמדיה הארצית והמקומית מן העשור האחרון, דוחות ופרוטוקולים של הגופים המעורבים בשיח שצוינו לעיל. מניתוח חומרים אלו חילצנו ייצוגים מילוליים של גישת הגופים הללו כלפי הכביש.

ערד

ערד הוקמה ב-1962 כפרויקט התיישבות ציוני במזרח הנגב, ובעשרים שנותיה הראשונות היו קצב גידולה ודירוגה החברתי-כלכלי מהגבוהים בארץ (שנער ומר, 1979). מתכנניה האמינו בכוחה של ערד לשגשג לאורך שנים רבות, וכך גם תכננו אותה פיזית וחברתית-כלכלית. אך באמצע שנות השמונים של המאה העשרים השתנה מקומו של הנגב בסדר היום הלאומי, והדבר החל לתת אותותיו בערד: התקציבים הוסטו להקמת סֶפֶר חדש בשטחים שנכבשו ב-1967 והוחלה מדיניות ניאו-ליברלית שהתבטאה בצמצום התקציב לערים, בהפרטה ובצמצום התיעוש. ערד נמנית כיום עם ה"ערים המתכווצות" – ערים שמתאפיינות בעזיבת אוכלוסייה ובשינוי דמוגרפי מחליש, בירידה

בכמות מקורות התעסוקה ובאיכותם, בהתדרדרות ובהזנחה של ליבת העיר, בקיפאון ובנטייה למגורים ובהיחלשות המנהיגות המקומית (Besser, 2009; Shetty & Reid, 2013). דירוגה החברתי-כלכלי ירד לאשכול 4 והיא מוגדרת "פריפריאלית מאוד". זה 15 שנים אוכלוסייתה מונה כ-27,000 תושבים, כשליש מהם יוצאי חבר העמים וכרבע חרדים (הלמ"ס, 2017); התפלגות קלפיות לראש הרשות, (2015). ערד הפכה לעיר מוחלשת אפילו יותר משאר ערי הנגב.

למרות זאת, ערד משתייכת לסוג הערים הקטנות שיש להן זהות מקומית ייחודית השואבת מעברה המרשים, מנופי המדבר שהיא שוכנת בתוכם וממורשת המייסדים. כמו במקומות דומים בעולם (מרקוזה, 2014; Wuthnow, 2013), תושביה רכשו אהבת מקום והם נאבקים על קיומה (רווד, 2015).

"עירינות וכבישון": שיח הזהות המקומית בערד

בתפיסת הספר של חברת מתיישבים, להקמת יישוב ולסלילת כביש מחבר יש חשיבות מיוחדת והם נתפסים כמעשה חלוצי פורץ דרך. לכן כדי להבין את משמעותו של כביש 31 כמקום יש להתבונן בשיח הזהות המקומית בערד. כך התבטא לובה אליאב, מיוזמי הקמתה של ערד, על חוויית לידתה הרומנטית של העיר – חוויה אשר הוטמעה בזהות המקומית לעתיד לבוא: "בנוף פראי, בראשית, כמעט ירחי זה, התאהבנו בזה אחר זה. [...] 'כאן תקום עיר', אמרנו זה לזה ממרומי כידוד. [...] היינו שיכורים מהנוף, מהאוויר היבש והצלול ומהרגשת הבראשיתיות והראשוניות של הסביבה" (אליאב, 1990, עמ' 166). חוויית הראשוניות מתוארת גם בריאיון עם חבר צוות תכנון העיר, הארכיטקט יהויכין גור:

זה הזמן שאנחנו באנו, הצוות. [...] זה באמת היה חוויה בלתי רגילה לבוא למקום שאין כלום. גרים בצריפים, סופות חול... בהתחלה לא היה טלפון. היה צינור ישן של מים מדימונה שהיה של נפט. לקח כמה חודשים עד שהטעם של הנפט נעלם. לא היה כביש, היה לוקח שעה וחצי-שעתיים להגיע. כל האזור מבאר-שבע עד ים-המלח היה ריק. (פאר, קקון ושטיינברגר, 2014, עמ' 21)

ברוח החלוציות הציונית האידיאלית, היעדרו של כביש גישה ראוי – כמו היעדרן של נוחויות אחרות – העצים בראשית הדרך את חוויית הראשוניות המרוממת. כיום, לעומת זאת, תושבי ערד חווים היעדר כזה כהזנחת תשתיות. הזהות המקומית, שנלכדה בטלטלה שבין ספר מועדף למקום מוזנח ומוחלש, מאופיינת בדימוי עצמי ירוד ובתחושת עליבות. אך למרות השוליות שנכפתה על העיר שימרו תושביה גלעין מפתיע של חיוניות וחוסן ותחושת מקום וקהילה, המשמרים את ייחודיותה של העיר בתודעתם (רווד, 2015).

בשנים האחרונות קמו קבוצות חברתיות העוסקות בקיימות ובהתחדשות קהילתית, והן מתמקדות ביחסים פוליטיים חברתיים וסביבתיים. הן שואפות לשוב ולהעלות את ערכו של המקום כפי שנשמר בזיכרון הקולקטיבי ובאתוס של העיר המדברית: עיר שנופי המדבר נשקפים ממנה, אוויר המדבר הצלול ממלא את ריאות תושביה, עיר של "קסם באוויר". כפי שאמרה א"ל, אחת המרואיינות: "אני מרגישה שהאושר שלי תלוי בערד: האוויר שאני נושמת, הבית שלי, החינוך הדמוקרטי, הנוף שמשקיף מהחלון שמשרה אווירה אינסופית של זמן, האנשים בערד, אנשים חמים ונפלאים" (20.9.2014). ציטוט מייצג זה מקפל בתוכו את מאפייני הזהות של תושבי ערד ואת סמלי הזהות רבי העוצמה, המרחיבים את הידע על המקום ואת המודעות לו (רווד, 2015).

איור 1: מפת מרחב כביש 31

מקור: הדגשה על גבי מפת המקור מאתר *מפה* (אוחזר ב-7 בספטמבר 2015)

כביש 31: הקמה, תפקוד ושדרוג

כביש 31 הוא אחד מכבישי הרוחב הארוכים בישראל: אורכו כ-70 ק"מ. הוא מחבר שלושה צירי אורך חשובים – כביש 6 וכביש 40 במערב וכביש 90 במזרח. בהיבט הגיאוגרפי והפוליטי, הכביש סובל מפריפריאליות כפולה, שכן הוא מרוחק מאזור הליבה בישראל וגם נמצא בשוליו הצפון-מזרחיים של הנגב. הוא שוכן בלבו של אזור קונפליקט לאומי בין קבוצת מיעוט אתנית, הבדווים, ובין המדינה על הכרה בקרקעות וביישובים. כפי שנראה בהמשך, קונפליקט זה משפיע על היותו של הכביש מקום של מפגש וחיתוך בין הקבוצות. לאורך הכביש קבוצת הרוב הלאומי היא מיעוט, ולכן גם כיום הכביש נתפס כציר של "נוכחות יהודית", ותפקידו באזור הספר פוליטי (Ben-Israel, Roded, & Meir, 2014). עבור תושבי ערד משמעויות אלו מועצמות, משום שזהו נתיב תנועה יחיד והכרחי לעיר.

אברהם (בייגה) שוחט, ראש עיריית ערד הראשון, תיאר את הימים טרם סלילת הכביש: "כל השטח הזה היה רק עם ריכוזים של בדווים. הוא היה פתוח לגמרי להברחת. רק טיולים למדבר יהודה ולמצדה היו עוברים דרכו ופטרולים של הצבא. במידה מסוימת [...] היה שיקול בטחוני". התפיסה התכנונית הייתה, שעיר ראויה לשמה צריכה לשבת על אם הדרך והיא תתפתח באמצעות מתן שירותי דרך ומקורות תעסוקה נגישים (שנער ומר, 1979). לאחר שהוחלט על מיקום העיר החלו בתכנון הדרכים, כפי שמתאר בזיכרונותיו לובה אליאב: "אמרתי לאשכול: [...] רק על ידי פתיחת רשת כבישים ארצית חדשה יש היגיון בהקמת עיר חדשה. אם אתם רוצים 'עירונת וכבישון' אתם יכולים לגנוז את התכניות שלנו ולשלוח אותנו הביתה'. [...] בתום הישיבה שלחו אותנו אשכול ויוספטל לנפשנו כשאור ירוק מלווה אותנו" (אליאב, 1990, עמ' 167).

בינואר 1961 הוחלט לסלול כביש מים המלח לעיר ערד וממנה לתל שוקת ולבאר שבע. ביולי 1961 החלה מע"צ לסלול את כביש באר שבע-ערד. כל עוד נמשכה סלילת הכביש נסעו בתוואי

1 אביבה לימון ונילי עוז, פרוטוקול מראיון עם ח"כ אברהם (בייגה) שוחט, 3.6.1990, ארכיון הנגב ע"ש טוביהו, אוניברסיטת בן-גוריון, מס' 0324.19 (עמ' 19-20).

תל-אלמלא (כיום בסיס נבטים),² שהוא תוואי של הדרך הבדווית העתיקה דרב אלמלא (درب الملح) שעלתה מים המלח. התחלת העבודה צוינה בטקס בנוכחותו של פנחס ספיר והכביש נחנך בפברואר 1963 ונקרא על שם גרשון דובנבויס, איש הפלמ"ח שנהרג באזור. כך החל סיפורו של כביש 31, מתוך החזון של עיר חדשה במדבר המקושרת למרכז הארץ, וכך נתפס הכביש בתודעה הציבורית עד היום, כפי שנראה בהמשך.

עם הקמת הכביש התקרבו אליו כפרירי הבדווים, משום שהוא סיפק גישה נוחה יותר לבאר שבע; גם עבור הבדווים הכביש מהווה עורק חיוני של תנועה וחיים. משני עבריו של הכביש, עד למרחק של כ-1.5 קילומטרים ממנו, יושבים כ-47,000 בדווים – בעיקר בשתי עיירות ובכפרים לא מוכרים (אלי עצמון, יועץ חברתי לחברה הבדואית ולתכנון מקרקעין, ריאיון, 21.9.2016). לאורכו של הכביש פזורות עשרות דרכי עפר לא חוקיות המתחברות אליו ובסמוך לו עומדים מבני ציבור, בתי עסק ומבני מגורים המשרתים את האוכלוסייה הבדווית ומוגדרים על ידי המדינה כבלתי חוקיים. מרחב החיים הבדווי השוקק הזה, שברובו אינו מוסדר, משיק לכביש ומהווה לעתים קרובות סכנה בטיחותית לכלי רכב חולפים. זהו אחד הגורמים לריבוי התאונות בכביש, במידה שהעניקה לו את התואר "כביש אדום" – כביש בעל שיעור גבוה של תאונות דרכים חמורות בממוצע לקילומטר. הקטע בן 20 הקילומטרים מלהבים ועד מסעף כביש 316 הוא אחד מ-15 הכבישים המסוכנים בישראל. בשנים 2012–2014 אירעו בו 15 תאונות דרכים חמורות ובפברואר 2015 אירעה בו תאונה קטלנית שנהרגו בה שמונה נשים (שמיל, 2015).

אם כן, נדרש מענה לצורכי התחבורה באזור, וזה נמצא בדמות תוכנית המתאר הארצית לדרכים לשנת 2001 (משרד התחבורה, 2001), אז הוחלט לשדרג את הכביש בקטע בן 31.5 הקילומטרים שבין צומת שוקת לערד ולקשרו במחלף לכביש 6. שדרוג הכביש החל להתבצע רק כעבור עשור, ובמסגרתו הפך הכביש לחלק מרשת הכבישים המהירים. לפי המתואר באתר חברת נתיבי ישראל הכביש הוא דו-מסלולי, דו-נתיבי בכל כיוון, עם מפרדה קשיחה בין שני כיווני הנסיעה, גדרות שוליים ותאורה לאורך הכביש. מהירות הנסיעה המותרת בו היא 100 קמ"ש. לאורכו, לשם בטיחות, הוקמו שישה מחלפים; הצומת עם כביש 80 מרומזר; יש בו חמישה חצאי צמתים (ימינה-ימינה) וארבעה גשרי נחל גדולים; חלק ממעברי המים הורחבו כדי לאפשר מעבר עדרים. מבין 56 הכניסות שחיברו את הכביש לדרכי העפר המובילות ליישובים הבדווים הבלתי מוכרים, 45 בוטלו. 11 הנותרות חוברו לכדי רשת של דרכים חקלאיות סלולות המקבילה לכביש, ולאורכן מתנהלים חיי האוכלוסייה הבדווית. מיקומם של חלק מהצמתים והמחלפים מתייחס לתוכניות היישובים הבדווים שזכו להכרה: אל-סייד, מולדה, מרעית, מכחול ואל-פורעה. כן הוצבו לאורך הכביש תחנות אוטובוס בסמוך ליישובים בדווים לא-מוכרים ("כביש 31 – לכל אורכו", ל"ת). מעיון בתשריטי התוכנית (ד/267/03/11) ובהתנגדויות שהוגשו, ניכר שבראשית תהליך התכנון התעלמו המתכננים ממרחב החיים של הצד הכביש. התוכנית הוצגה לראשונה בפני ראשי היישובים הבדווים רק כשהייתה מוגמרת (יהודקין ואבו סמור, 2010). דעתם של ראשי היישובים נשמעה ונתקבלה באופן חלקי רק לאחר שנדחו התנגדויות שהגישו, בעיקר באמצעות מועצת כסיפה,³ ובעקבות מאבקים ומסעות לחצים. במאמר קודם ניתחנו את היבטי תכנון הכביש הקשורים בבדווים, ובכלל זה הבתסאוויות של בעלי תפקידים ציבוריים שהיו קשורים בתהליך (Meir, Roded, & Ben, 2016).

2 "ימים ראשונים", אתר המוזאון ההיסטורי ערד.

3 על פי פרוטוקולים של ישיבות הוועדה המחוזית דרום, 2010.

כביש 31: שיח הניידות הארצי

במהלך העשור האחרון נכתבו בישראל מאמרים אחדים שעסקו בכבישים. פולאן ועמיתיה (Pullan, Misselwitz, Nasrallah, & Yacobi, 2007) עסקו בכביש 1 בקטע החוצה את ירושלים ותיארו אותו ככביש עירוני שבד בבד עוקף מרחבים, מנתק אותם ומיועד ליהודים הנעים בשטח כבוש. גם הנדל (Handel, 2013) עסק ברשת הכבישים בשטחים הכבושים ותיאר כיצד הם קוטעים את רשת היישובים הפלסטיניים ויוצרים מובלעות פלסטיניות. רבינוביץ' וורדי (2010) עקבו אחר התהוותו של כביש 6 ותיארו באופן ביקורתי את תהליכי ההפרטה, האפליה האתנית והמאבק הסביבתי שנכרכו בתהליך התכנון והבנייה שלו. במאמרנו נתרם לתחום המחקר הזה רובד נוסף מתוך עיסוקנו בניידות המרחבית והחברתית של תושבי המקום השולי והשפעתה על יחסם לכביש ועל הידע שלהם עליו, השונה מהידע הארצי.

כדי להבין לעומק את כביש 31 כמקום יש לעמוד על מאפייניו של שיח הניידות המקומי, המשתקף בקולם של תושבי ערד. אולם נבחן תחילה את שיח הניידות הארצי. שיח הניידות הארצי העוסק בכביש 31 ממוקם בפרדיגמת הניידות בנושאי המכונית והנהיגה (automobility), בגישתה הביקורתית. זהו "שיח הקדמה", המדגיש את תחושת האוטונומיה, החירות, הבטיחות והמהירות שהכבישים מקנים כביכול (גור זאב, 1996; Edensor, 2004; Featherstone, 2004). השיח הארצי בא לידי ביטוי למשל בתקשורת, בפרסומי חברת נתיבי ישראל, בנאומי פוליטיקאים ובפרסומיה של עמותת אור ירוק. שיח פורמליסטי וטכנולוגי זה, הרואה בכביש אמצעי תעבורה בלבד, מתמקד בתאונות דרכים, בסיקור אירועים פליליים ובהפגנות. כשהוא עוסק בתאונות הדרכים הוא מתמקד בגורמים להן, ונוגע רק בשוליו במדיניות המזניחה ובאי-השוויון החלוקתי בפריפריה.

שיח הניידות הממסדי הרשמי: נתיבי ישראל ומשרד התחבורה

שיח הניידות הממסדי מדגיש את היבטי הקדמה והטכנולוגיה של שדרוג הכבישים, את היבטי הנוחות והבטיחות, את הנגישות והרישות שיאפשרו המיזמים ההנדסיים המתקדמים: הם יקנו לכל תושבי האזור קישוריות ארצית וכך גם יביאו עמם רווחה כלכלית. עוד מבליט שיח זה את הממד הלאומי של הפרויקט באמצעות ציון עלותו: "לאור מסוכנות הכביש [...] הוחלט להרחיב את כביש 31 לדרך ראשית, דו-מסלולית, בעלת שני נתיבים לכל כיוון [...] בעלות כוללת של כ-900 מיליון ₪" (משרד התחבורה והבטיחות בדרכים, 2013).

בטקס חנוכת הקטע הראשון של כביש 31 המשודרג הביעו השרים הנוכחים את תקוותם כי העיר, האזור והמדינה יפיקו תועלת משדרוג הכביש. שר החוץ דאז, אביגדור ליברמן, אמר בטקס: "חיוזק הקשר בין הנגב למרכז הארץ הוא משימה בעלת חשיבות לאומית ממעלה ראשונה". ישראל כ"ץ, שר התחבורה, אמר: "הפרויקט לו חייבנו שנים רבות מעניק תנופה גדולה לערד, להתיישבות בה, לתיירות מהארץ ומהעולם, לתעשייה ולתעסוקה" (בר-מאיר, 2013). ניכר כאן שימוש ברטוריקה המקובלת, אך אין הסבר כיצד שדרוג הכביש יסייע לערד.

שיח הניידות הארגוני: עמותת אור ירוק

עמותת אור ירוק היא ארגון הנלחם בתאונות הדרכים בישראל. השיח בפרסומיה ובדוחותיה מאופיין בעיקר בהטלת אשמה לתאונות ובאיתור סיכונים: סיכון האזרחים, אוזלת יד, חוסר

אחריות ופיגור של השלטון אחר מילוי הצרכים. בשיח זה כביש 31 טרום שדרוגו מתואר כסובל מעומס יתר, כלא בטיחותי וכמרובה תאונות שמספר ההרוגים בהן גבוה. בעיון באתר העמותה בולטות בשיח זה שתי האשמות: כלפי הממשלה וכלפי התושבים הבדוים שנהיגתם מסוכנת.

שיח הניידות בתקשורת

שיח זה עוסק בשני נושאים עיקריים. האחד הוא תאונות הדרכים והרקע להן, בעיקר מבחינת תשתית וממשל. השיח מדגיש את מסוכנות הדרכים באמצעות נתונים סטטיסטיים, תיאורים ותמונות (איור 2). הוא כולל גם את השיחים שלעיל כדי לחזק את המסקנות העולות מהתאונות, מסקנות המתקשרות לשיח הפריפריה ולהזנחת הנגב.

איור 2. הביטוי הפריפריאלי של כביש 31: תאונות דרכים

מקור: יחידת כיבוי והצלה ערד, 31 מזרח (פורסם ב-11 באוקטובר 2012)

כאשר מתואר אירוע של תאונת דרכים, השיח מונה את הסיבות הנפוצות לתאונות ומציין את הסיבה לתאונה העכשווית: "מה כבר לא נכתב על קטע הכביש הזה. גם חשוך במרבית התוואי, גם חד נתיבי בכל כיוון, גם גמלים חוצים, גם כלי רכב המתפרצים מדרכי העפר היוצאות מהיישובים הבדואים. בקיצור: סכנת נפשות" (סיידלר, אפרתי וחורי, 2015). העניין בכביש עולה בפרט כשמתרחשת תאונה מחרידה ומסוקרת בהרחבה בעיתונים ובטלוויזיה. השיח מזכיר גם את נושא הסחבת ואת הקיצוץ התקציבי בפריפריה: "ח"כ שלי יחימוביץ' [...] כתבה בדף הפייסבוק שלה הספד לנשות חורה שנהרגו בתאונה: 'תאונות דרכים [...] לא חייבות לקרות. בוודאי לא זאת, שהתרחשה בגלל סחבת והזנחה של שנים בשיפוצו של כביש דמים, שהיה ממוקם במקום לא מספיק חשוב בעיני המדינה. ליד חורה'" (אלדר, 2015).

נושא עיקרי שני העולה בתקשורת הוא אירועים חריגים ופיליליים המקושרים לכביש ולכן הוא משמש להם נקודת ציון. כך למשל באירועי נקמת דם בין התושבים הבדוים: הללו מתבצעים לעתים במרחב הכביש, הנחשב לניטרלי ולחוץ-שבטי ולכן הוא מסכן פחות בני אדם מאשר בתוך היישוב (יגנה, 2012). לעומת זאת, על רקע העוינות האתנית והלאומית הבדוים מיידים לעתים

אבנים על הנוסעים הכביש: "ביום ראשון 27/4 בשעת ערב עצר אוטובוס של מטרופולין 388 שנסע מבאר שבע לערד באחת מתחנות הביניים בפזורה הבדואית על כביש 31. על האוטובוס נזרקה אבן שנפצה את השמשה האחורית שלו" (רסקין, 2014). הבולטות של הכביש בשיח התקשורת מושכת אליו גם הפגנות, בניסיון לזכות בחשיפה ארצית. כך אירע למשל בהפגנות נגד סגירת מפעל מגבות ערד ובהפגנות נגד תוכנית פראוור להסדרת ההתיישבות הבדווית (איור 3) (סיידלר, חורי וקוביץ', 2013).

איור 3: הביטויים הפריפריאליים של כביש 31 — מחאה: הפגנה נגד סגירת מפעל מגבות ערד והפגנה בעקבות תוכנית פראוור להסדרת ההתיישבות הבדווית

מקור: אליהו הרשקוביץ, הארץ (פורסם ב-30 בנובמבר 2013)

מקור: הרצל יוסף, Ynet (פורסם ב-24 באוקטובר 2014)

לסיכום, שיח הניידות הארצי מדגיש את מצבם הפיזי הרעוע של הכביש ושל תשתיותיו, את תוצאותיו הרות האסון ואת התמורה הגדולה שיביא שדרוגו. הדגשת ההיבט הפיזי אופיינית לשיח הכבישים הנפוץ, כפי שהצגנו בפרק התיאוריה. שיח זה, שהוא כלל-ארצי, מעניק לכביש משמעות מתוך מקומו ותפקידו של הכביש על פני רשת הכבישים הארצית ועל פי מדידים של יעילות ובטיחות. קיימת אמנם התייחסות לשוליותו של הכביש, אך זו מתעלמת ממורכבות הנושא. לפי השיח הזה, התיקון הדרוש בכביש כרוך רק בשינוי מבנהו הפיזי, ואין התייחסות לצורך בשינוי דפוסי הנהיגה באזור או לתמורה הכלכלית המקווה באזור, שכביכול יתרחשו מאליהם.

עם זאת, התקשורת עוסקת גם באירועים הקשורים ביישובים שלאורך הכביש. כך נוצרת התייחסות למרחב שסביבו, בעניינים שיש בהם עניין ציבורי החורג מהמקומי, ומרחיבה במשהו את משמעויותיו. כך או כך, תמונת הכביש הנראית בלב המדינה היא תמונה של מרחב חברתי ולאומי שולי, עמוס בסכנות ועוינות ומשדר עליבות וריחוק.

שיח הניידות המקומי

הזהות המקומית של תושבי ערד, שעל טיבה עמדנו, היא בעלת רגישות למרחב ולפיכך היא מייצרת ידע מקומי ייחודי באשר לכביש – ידע שנבנה מחיי היומיום, וכפי שמתאר אדנסור במחקרו על מדינות המערב (Edensor, 2004) הוא כולל היכרות אינטימית, פיתוח תחושת מקום ותחושת בעלות על המרחב. בשיח הניידות של תושבי ערד בולט מוטיב "הזכות לכביש" (Meir, Roded, & Ben-Israel, 2016), הנתפס כאן כחלק מהמושג "הזכות לעיר" שטבע הנרי לפבר (Lefebvre, 1996). מושג זה מבטא את הזכות של האזרחים לתבוע ולפעול למען העיר ולעצב מחדש את יחסי הכוח הפועלים בה בעידן הניאו-ליברלי. כפי שנראה, תושבי ערד כוללים גם את התביעה לזכות על מרחב הכביש במכלול תביעותיהם לשינוי הסדר החברתי והמרחבי בנגב המזרחי.

בסקר העמדות שערכנו במסגרת המחקר על הכביש ביקשנו מהנשאלים לציין בעצמם מונחים שמייצגים בעיניהם אסוציאטיבית את מרחב הכביש על משמעויותיו. קבענו קריטריון שלפיו מונח בולט הוא מונח שציינו אותו לפחות 40% מהנסקרים. חמישה מונחים כאלה שבו ועלו: מדבר, הזנחה, פריפריה, פחד וניתוק. המונח הדומיננטי ביותר, מדבר, מבטא בעיקר הוויה קיומית רבת עוצמה ורבדים. הוא מתפרש גם כהוויה פיזית וגם במובן הסמלי והרוחני, שמעורר תחושות של התפעמות והוד (כפי שתיארו אותו אבן-ארי, שגן ותדמור, 1980). ארבעת המונחים האחרים מתפרשים לשלילה.

מונחים אלו מתקשרים גם ל-30 היגדים לגבי כביש 31 שהוצגו למשתתפים בסקר התושבים ואשר נוסחו על בסיס סוגיות שהועלו בראיונות שנערכו בשלב המחקר המוקדם. התושבים דירגו את מידת הסכמתם עם ההיגדים על סולם ליקרט, והדירוג נותח באמצעות ניתוח גורמים. הניתוח העלה ארבע תמות מובילות המשקפות דו-ערכיות ביחס אל הכביש: תמות בעלות זיקה חיובית – זיקה רגשית ואסתטית לנופי הכביש, וזיקה לבדווים השוכנים לאורכו; ותמות שליליות – היעדר בטיחות תנועה וציפייה לשדרוג, לתוצאותיו ולהשלכותיו.

מתוצאות הסקר עולה כי התושבים חשים שוליות ונתק משאר תושבי המדינה, וכן חוסר אונים בשל היעדרה של משילות אזורית. התוצאות משקפות את הבנייתו של כביש 31 כמקום, על בסיס התנסות המתמשכת מהעבר אל ההווה, ומדגישות את חשיבותו של פרויקט השדרוג כנקודת ציון מרכזית בהווייתה של העיר ערד; על כן ראוי לנתח את ייצוגי תחושת התושבים באשר לכביש לפני הפרויקט ואחריו.

שיח הניידות: כביש 31 כמקום לפני שדרוג

ההבניה של כביש 31 כמקום, כפי שהיא עולה משיח התושבים, מורכבת ורבת ניגודים. היא מעוגנת בחוויית הניתוק של ערד מלב המדינה, אך ראשיתה דווקא בדימוי החלוצי של העיר הנטועה בלב המדבר. תכונות אלו של זהות סביבתית מהוות את הרובד הראשון, הבסיסי ביותר, בבנייתה של

תחושת הבית. החוויות שחוו המתיישבים הראשונים כשניסו להכות שורש במדבר נטמעו בזהות המקומית והיו לחלק ממיטוס ולמקור גאווה: "גיא נולד באפריל 1964. כחדשים לפני הלידה נותק הכביש לערד מפאת שיטפונות שהציפו את האספלט והעיר הייתה בהסגר. האספקה הבסיסית הועברה באמצעות הליקופטרים. [...] מחלונות המשרדים [...] ניתן היה לראות נשים בסוף הריון מועלות להליקופטרים ומפונות מהעיר"⁴.

עברה של ערד כתופעת סֶפֶר ציונית ייחודית מעצימה את רגשות הקיפוח ואת תחושת הפריפריאליות המלווים אותה כיום והציטוט שלעיל מלמד על חשיבותו הרבה של הכביש כגורם מחבר. במרכז המדינה שודרגו במהלך העשורים האחרונים כבישים רבים והפכו למרובי מסלולים, למהירים ולבטוחים, אולם כביש 31 נותר מופקר ומפקיר חיי אדם. הוא משודרג כיום באטיות רבה, שני עשורים לאחר שיפורו הצנוע בשנות התשעים, וזאת חרף המשאיות האטיות הרבות הנוסעות בו והגידול הניכר בנפח התנועה בכביש, בעיקר עקב הגידול הניכר באוכלוסייה הבדווית. כפי שהראינו, תוצאות ניתוח הסקר הולמות את התשובות בראיונות, ששיקפו דיסוננס הנע בין אהבה למרחב הכביש על נופיו ומידיותו ובין הפחד מהאיום הנשקף ממנו. איכויות אלו עולות מהציטוטים הבאים, שבחרנו להביא כאן משום שהיטיבו לתאר דעת רבים:

בנסיעה על הכביש עולה בי בכל פעם מחדש התחושה של ההזנחה המתמשכת של הנגב. כיצד קורה שעיר בת למעלה מחמישים שנה לא זוכה לדרך גישה מסודרת בעוד התנחלויות מבודדות מקבלות כבישי גישה דו מסלוליים? (ריאיון עם ע"ר, 9.3.2015)

הכביש הוא פחד, כביש מפחיד. כביש אימים... כביש הפקר. למה רק עכשיו השדרוג? [...] הוא ממחיש את התעלמות הממשלה מהנגב, התעלמות מבני אדם שחיים בנגב. הכביש [...] חוסם את הגישה לערד [...] כמחוסם. (ריאיון עם ש"כ, 6.3.2013)

הכול מתחבר: הכביש, שדה בריר (מכרה הפוספטים המתוכנן בשולי ערד) – מצביע על ערכנו כפריפריה לעומת אנשים במרכז הארץ. (ריאיון עם ב"ש, 24.6.2013)

תיאור זה מתקשר לתחושות הקשות כלפי הבדווים המתגוררים לאורך הכביש, הנתפסים כאיום וכמקור סכנה בטיחותית וביטחונית, כפי שעולה מהסקרים. הנהיגה בכביש היא מפגש אלים הכולא את המשתמש בו במרחב של פחד ועוינות אתנית ולאומית:

מאז שהייתה לי תאונה על הכביש לפני כעשור הפסקתי לנהוג מחוץ לערד, וגם כך אני מפחדת מהאנשים שנוהגים על הכביש. הבדווים מחפשים אותנו על הכביש כדי לפגוע בנו. זו מלחמה והתנכלות. את [...] בעלי [...] ניסו להוריד מהכביש ולא נתנו לו לחזור. (ריאיון עם ש"ר, 17.4.2013)

זה גם מקום של מפגש אלים. יש תצפיות על הכביש שהנוסע לא מודע להן, הבדווים צופים ואינם נראים. (ריאיון עם ח"פ, 20.6.2013)

עם זאת, לצד דימויי המאבק מעורר הכביש גם תחושות חיוביות וחמימות של בית: "אחרי צומת שוקת לכיוון ערד הוא החלק החביב עליי ביותר בכביש" (ריאיון עם ה"ק, 11.3.2015). בדפי הפייסבוק של קבוצת בעיר מופיעות הכרזות כגון "האירוסים כבר פורחים" ו"החסידות הגיעו", והן מלוות בתמונות. מדי שנה, בהגיע עת פריחת האירוסים במרחב הכביש, התושבים מתחרים ביניהם מי יכריז על כך ראשון. משיחות עם התושבים עולה שהבילוי בחורשת רן (פארק

ערד, המרוחק כחמישה קילומטרים מהעיר) הצמודה לכביש היה מסורת רבת שנים; שם נחגגו חגיגות יום העצמאות וחגיגות סיום הלימודים ושם התקיימו תחרויות שונות – החורשה הייתה חלק ממרחב העיר ומהווייתה. גובה מי הגשמים בלימנים (סכרי החורשות; ראו איור 4) שבצדי הכביש קובע אם הייתה זו שנה גשומה או שחונה. אנשים מזהים בכביש מכוניות חולפות של חברים תושבי העיר, בפרט כשרואים על המכונית מדבקה שכתוב עליה "כי יש קסם באויר", מדבקה שאותה הפיקה עיריית ערד. כשתושבים מתארים מסלול נסיעה הם עושים זאת בעזרת סימני דרך מוכרים: "בעליות הגדולות" (העליות של גבעות עירא וגבעות ענים), "ליד חורה", "ניפגש בשוקת".

איור 4: הביטויים החזותיים של כביש 31 כמקום – לימן בצד הכביש, חסידות בנדידה, ערד בשולי הכביש

מקור: מאיר סדובניק, תושב ערד

מקור: זאב דקל

תחושת הביתיות מתבטאת גם ביחס לנוף, לנגישות של צדי הכביש ולזמינותם. חלק מהמרוויינים תיארו את מרחב הכביש באהבה והביעו קשר אליו ואל המדבר סביבו, על נופיו הפיזיים והאנושיים. אחד המרוויינים (מ"ס) אמר: "יכולנו לעצור בצדי הכביש ולהתרחק מהשוליים כמעט בכל מקום, ללא הפרעה לתנועה" (ריאיון, 8.3.2015). מרוויינת אחרת (ה"ק) תיארה: "המיוחד שהיה בכביש הזה שהוא היה קרוב יותר לשטח, להרים, למדבר שבו הוא מתפתל, עם כל מה שבו. הקסם של הלילה בנסיעה בו... בליל ירח הגבעות מצדדיו מוארות באור הירח ובלילה בלי ירח חושך יפהפה עם כוכבים" (ריאיון, 11.3.2015).

בתמונה החיובית הזאת של המקום משתלבים גם הבדווים החיים לאורכו של הכביש, הגם

שהם נתפסים כמקור המסכן את התנועה. נראה שהכביש נתפס כמרחב משותף של מפגש, גם אם הוא כפוי:

יש [בכביש] ממד מיסטי והוא קסום: הכבשים, הגמלים, נשים בדוויות שמחכות עם הילדים לאוטובוס לאחר שהלכו קילומטרים כדי להגיע לתחנה, או שיוורדים בתחנה והולכים לתוך המדבר... [הכביש] חוצה בית קברות [בדווי] ועוברים בו בזמן שנערכת הלוויה והמראות יוצרים התפרצות לתוך האינטימיות. [...] הכביש הוא מקום מיוחד: הוא דרך, דרך חיים, חיים ומוות, מקום מפגש, לא של אף אחד ושל כולם – שוויוני. המרחב הציבורי האולטימטיבי. עורק חיים שכולנו תלויים בו והוא גם מפגש של אין ברירה. הוא אזור גבול. (ריאיון עם ח"פ, 20.6.2013)

מתיאורים אלו עולה שמרחב כביש 31 לפני השדרוג היה טריטוריה ביתית מוכרת ואינטימית, מעין שלוחה של טריטוריית ערד, שמאופיינת גם בתחושות ניכור ופחד ובתחושת ניתוק כפוי מהמדינה. מתוך כל אלה התהוותה תחושת מקום דינמית ומורכבת שהייתה חלק מהזהות המקומית ומהידע המקומי.

שיח הניידות: כביש 31 כמקום, לאחר שדרוגו

נכון לעת עריכת הסקר נפתחו לתנועה רוב מקטעי הכביש המשודרג, ולכן תושבי ערד התייחסו לשינוי מצבו של הכביש ולמשמעויותיו. ההבניה של הכביש כמקום לאחר שדרוגו מורכבת מכמה רבדים רגשיים מנוגדים. ברובד הבסיסי ביותר ההתייחסות היא לדרמטיות של השינוי, הנובעת מהחדשנות הטכנולוגית של הכביש, שהופכת את התנועה בו לקלה ובטוחה יחסית לתנאי הכביש הישן. כך תיארה את הכביש א"ט: "התחושה הראשונה זה שהגעתי לצומת איילון בגשר הזה ליד כסייפה. הכול נראה מרכזי וטכנולוגי. [...] זה כמו שהכניסו איזה מכונה ענקית לתוך ציור" (ריאיון, 9.3.2015). ואילו ר"ר אמר: "השינוי הוא דרמטי, של החלפת דרך צדדית ופתלתלה המחברת את הפריפריה לשאר חלקי הארץ בכביש מודרני ומהיר" (ריאיון, 11.3.2015).

הרושם העולה מתיאורים אלו הוא שהכביש "גדול עלינו". ברובד הבא, הפונקציונלי יותר, הדוברים מתייחסים לפיתוח הכלכלי האפשרי של ערד כתוצאה משדרוג הכביש. תפיסת הכביש המשודרג כמקום חדשני ומודרני המייצג קדמה מפיתה בקרב התושבים ומנהיגיהם רוח של אופטימיות. הם חשים שה"מצור" הוסר מעליהם, שכביש 31 היה לציר ראשי המקשר אותם עם מרכז הארץ, ושניתן לצפות לתועלת כלכלית בתחום התיירות והמלונאות. כך אמרו אחדים מהמראיינים:

זה משפיע באופן פסיכולוגי על הרגשת התקרבות של הפריפריה למרכז ומביא אתו הרגשה של תקווה לשינוי באזור ולערד. (ריאיון עם ע"ר, 9.3.2015)

אני מקווה שהתחושה של "לצאת" מהעיר כדי להגיע לבאר שבע תפחת, ותרגיש כמו שתושב מעלה אדומים מרגיש ביחס לירושלים, או תושב רחובות מרגיש ביחס לתל אביב. (ריאיון עם ע"ר, 5.3.2015)

לאחר החיבור לכביש 6 אנשים יעדיפו לנסוע לאילת דרך כביש 31. העצירות בדרך יועתקו מבית קמה ותל שוקת למרכזי המסחר של ערד. בתכנון תיירותי נכון תהיה תוספת של מקורות תעסוקה. (ריאיון עם א"ב, 18.6.2013)

היזמים שמתעניינים בהשקעה בערד שואלים תמיד על תחבורה כתנאי להצלחה: כביש, רכבת. היו כאלה שירדו מהרעיון בגלל מצב הנגישות לעיר (ריאיון עם טלי פלוסקוב, ראשת העיר דאז, 18.12.2012)

בד בבד מתעורר גם המבט הציני והביקורתי:

הכבישים האלה נבנים מתוך נקודת מבט מאוד צרה של מהירות, נוחות ובטיחות לכלי הרכב בלבד. אין שום מחשבה על השימושיות לבני אדם ואין הכוונה להולכי רגל (ריאיון עם מ"ס, 8.3.2015).

לנוף נוספו גשרים, מה שמטעה את הנוסע שהוא באזור מפותח תחבורתית. (ריאיון עם ב"ל, 5.3.2015)

הכביש החדש מצטרף לכבישים שהם "אותו הדבר, ללא ייחוד". (ריאיון עם ה"ק, 11.3.2015) (ראו איור 5)

גישה שלישית היא גישה אסתטית-אמוציונלית הגורסת כי הכביש החדש פועל דווקא כמנתק. עמדתה דו-ערכית ונוסף על התייחסותה להקלה על הנהגים ולבטיחות בכביש המשודרג היא מתייחסת מתוך פרספקטיבה מרוחקת גם לשינויים שחלו בנוף, ביחס לטבע וביחס ליישובי הבדווים. לשינויים הללו היא מגיבה מתוך תחושת שייכות כלפי המרחב ומתוך היכרות עמוקה עמו. גישה זו מתייחסת לכמה היבטים:

1. השינוי שחל בכביש עצמו:

אני ממש לא מזהה את הדרך. כמי שגדלה בערד מאז גיל ארבע הכרתי כל עיקול בדרך, ועכשיו אני פשוט לא מזהה כלום. (ריאיון עם ל", 10.3.2015)

אפילו קשה לראות את הנוף הטבעי מהכביש בגלל הסוללות, חומות בטון, תלוליות וגדרות שמקיפות מכל עבר. (ריאיון עם מ"ס, 8.3.2015)

קו הנוף מופרע על ידי עמודי החשמל משני הצדדים. (ריאיון עם ש"ע, 8.3.2015)

אני מקווה שלא ישימו פנסים לכל אורכו של הכביש, מה שייצור "זיהום אור"... (ריאיון עם ה"ק, 11.3.2015)

2. מבט-על המקיף את השטח סביב הכביש:

יש תחושת ניתוק וניכור מהשטח. עכשיו עם הפריחה הנפלאה של האביב אי אפשר כבר לעצור בצד הדרך באופן ספונטני ופשוט להיכנס לשטח ולטייל או לשבת בתוך כל היופי הזה... במיוחד זה בולט באזור הכי אהוב עליי בדרך בנחל אשתמוע... פגעו לי בהר. (ריאיון עם ט"מ, 11.3.2015)

כמה מהנופים נראים שונה: כסיפה נראית פחות מחוברת לערד, ולא ידעתי שיש יישוב בשם מכחול... ותחושה נוספת: אם פעם נסענו כמעט "דרך" היישובים הבדווים, הרי שעכשיו ההפרדה מוחשית יותר. (ריאיון עם ע"ר, 9.3.2015)

האמת שמשום מה עכשיו אני רואה יותר את הנוף היפה... כאילו ברגע שנתנו לי כביש רחב ובטוח יותר ואני פחות מתעסקת במתי ייכנסו בי, אני גם פנויה יותר לראות מסביב. [...] אני רואה את הנוף טוב יותר. [...] מלמעלה זה נראה כאילו אנחנו נמצאים בגליל. מראה יפה.

(ריאיון עם א"ג, 10.3.2015)

אני גם מודאגת מעולם החי: חיות הבר נתקעות בין הבטון משני הצדדים ונדרסות. (ריאיון עם א"פ, 8.3.2015)

3. השינויים המוחלים על הבדווים, והמרחב הבדווי שהכביש הפריד והרחיק אותו:

הניגוד בין כביש דו-נתיבי מודרני לפחונים של הבדואים הוא ניגוד ניכר לעין. (ריאיון עם ר"ר, 11.3.2015)

ברור שמאבדים את הקרבה לכפרים. (ריאיון עם א"ט, 9.3.2015)

חורה לי לנסוע על הכביש הזה ולהרגיש שלקרבה הגיאוגרפית אין כל משמעות ושאינן לי שום היכרות עם שכניי ושכנותיי מהיישובים הבדווים. (ריאיון עם ס"ז, 11.3.2015)

ההתרחקות מחיי הבדואים היא התרחקות מהרומנטיקה ומהאותנטיות של האזור, שיישארו כעת רק בזיכרונות. (ריאיון עם ע"ד, 9.3.2015)

קצת כמו בשטחים: קיבלנו כביש עוקף. (ריאיון עם א"פ, 8.3.2015)

לנגד עיניי נעשתה מה שנראה הפרדה בין תושבים יהודיים לתושבי הפזורה. [...] הכביש כרגע לא עובר דרך כסייפה, כלומר אוכלוסיות מוחלשות שהשתמשו בעבר בקו ערד-באר שבע ייאלצו לנסוע בקווים אחרים [שתדירותם נמוכה יותר] או לרדת מהדרך ולעבור כביש. הדבר עלול להיות מסוכן עבורם. [...] הבנתי שבכניסה לכסייפה רצו לעשות מיזם תיירותי. מכיוון שהכביש כבר לא עובר דרך כסייפה, סיכויים למיזם כזה לדעתי אפסיים. [...] מה שמפריע לי זה שלדעתי הורע מצב הבדואים. (ריאיון עם ו"י, 9.3.2015)

4. הזדמנות לשיתוף פעולה:

אפשר להפוך את הכביש כולו לאטרקציה ביחד עם הבדווים. חשוב שהכביש יאפשר כניסה ליישובים הבדווים – ציר תיירותי שיהיה כיף לנסוע בו. יש ליצור כביש אטרקטיבי ומקדם לבדווים, אחרת ייווצרו איים מבודדים ובעייתיים לאורך "הנהר" [הכביש] המגודר הזה. (ריאיון עם א"ב, 18.6.2013)

5. למעט אופטימיות זו, אבדן איכויותיו הקודמות של כביש 31 רק מעצים את תחושת ההחמצה ואת הידיעה שהשדרוג לא יחלץ את האזור משוליותו העמוקה:

נשאר המדבר עם תושבי הקבע והנוודים. [...] אני מרגישה רק את הקיפוח של הפריפריה. (ריאיון עם ב"ל, 5.3.2015)

הכביש הזה מביא את הדברים הרעים שקיימים בכלל הכבישים מסוג זה, שנבנים בשנים האחרונות בישראל: חסר בהם האלמנט האנושי. (ריאיון עם ש"ע, 8.3.2015)

כביש 31 בין מקום ללא-מקום: דיון

המשמעות של כביש 31 עבור תושבי ערד נבנית משילוב של שיח הניידות הארצי בשיח המקומי. שיח הניידות הוא תוצר של המודעות הגבוהה של התושבים לכל ההיבטים הכרוכים בכביש הישן ובכביש המשודרג, מלמטה (ההיבטים המקומיים) ומלמעלה (ההיבטים הארציים), לאורך זמן. אין

זה מובן מאליו שדרך כלשהי תזכה לרמת מודעות והתייחסות כזאת. סביר להניח שסוג השיח הזה אופייני לתושבי מקום שולי ומרוחק שזה עורק החיים היחיד שלו אל לב המדינה. תרומתו במאמר זה נובעת מהצגת שני סוגי השיח, הארצי והמקומי, בטענה שכביש יוצר שיח רב-ממדים המכיל ומחיל גם יחסי כוח על המרחב. חשפנו הבדל בין סוגי השיח, שמקורו בעמדות הכוח השונות המעצבות אותם וברמות ההיכרות השונות שלהם עם המרחב הנדון. השיח הארצי לסוגיו ומרכיביו חלחל לתודעת תושבי ערד ונטמע בשיח הניידות שלהם, אך לא השתלט עליו אלא נוסף כאחד ממרכיביו.

לעומת זאת, יחסי הכוח הא-סימטריים גרמו להיעדרות שיח הניידות המקומי מהשיח הארצי והמוסדי, שגישתו אדנותית והוא אינו מודע לצורך בידע המקומי ולפוטנציאל תרומתו. לטענה זו היבטים תיאורטיים ופרקטיים כאחד. מבחינה תיאורטית, תביעת "הזכות לכביש" היא תביעה מקומית המתייחסת למרחב ולמקום ובכלל זה גם לצירי התנועה, אף שהם נתפסים בטעות כנתונים לרשותם הבלעדית של מהנדסים ברמה הארצית. מבחינה פרקטית, פרויקט שדרוג כביש – בוודאי כאשר הוא נעשה בספך האתני – הוא לטענתנו פרויקט חברתי-תרבותי לא פחות משהוא פרויקט הנדסי, ולכן מקומם של התושבים והמומחים החברתיים בתהליכי עיצוב המרחב הללו חשוב לא פחות מזה של המהנדסים. מול שתי טענות אלו בולטת העובדה שלא התקיים כל דיון ציבורי בנוגע לשדרוג כביש 31. דיון כזה, אם היה מנוהל כראוי ואילו שיתף תושבים ומומחים רלוונטיים לחקר מקום, יכול היה לשמר ולו חלק ממרכיבי הכביש כמקום. תהליך פוליטי מרחבי כזה בתחום פיתוח התחבורה הוא נדיר ביותר, במיוחד כשהדברים אמורים בתפיסת הכביש כמקום, לא כל שכן באזורי פריפריה. למותר לציין כי גם המחקר בנושא דל.

ניתוח השיח המקומי של הכביש חושף תפיסת מרחב חברתית-תרבותית דינמית המטעינה אותו בזיכרונות, ברגשות, בסמלים ובאסתטיקה, מתוך ראיית הכביש כמקשה טריטוריאלית אחת עם העיר. תפיסה זו רבת-פנים וניגודים. הנוף הפיזי הטבעי שהכביש הישן חצה אותו שיקף את המרכיב הסביבתי והאקולוגי בזהות של תושבי ערד, והם ביטאו אהבה גדולה למידיותו הבלתי-אמצעית של הכביש, לאותנטיות ולאיינטימיות שביטאו. הגאווה הרבה בעבר החלוצי של העיר ושל מייסדיה הבנתה סמלים ותרבות, מודעות וייצוג של הכביש, וכל אלה הושתתו על סיפורים ואירועים שהתרחשו במסגרת חוויית התנועה בו. משך הנסיעה הסובייקטיבי, אף שהיה ארוך ומעיק, ייצר פן עתי שחבר לפן המרחבי והעשיר את חוויית הנסיעה.

הנופים האנושיים שבצדי הכביש דומיינו באידיליה מסוימת. הנוף האנושי של העיירות והכפרים הבדווים הפך למקשה אחת עם הכביש. גם אם עבור רוב תושבי ערד הקשר עם התושבים הבדווים רופף, עצם החוויה הכרוכה במסתורין כלשהו, התהייה על המהות האידילית של הנווד הבדוי הילידי (אף שמהות כזאת אינה קיימת עוד), הוסיפה למשמעות הכביש כמקום את הממד האסתטי האותנטי היומיומי של הנוף המדברי. הוא נחוה כהרמוניה של נוף פיזי ואנושי שנכללות בו שתי הקבוצות האתניות. נופים טבעיים ואנושיים אלו הרחיבו כך סובייקטיבית את הכביש המדומיין והפכו אותו מקו גיאומטרי ופונקציונלי סתמי למקום רב-ממדי, והנופים הטבעיים הנפרשים סביבו שיקפו משמעויות וחוויות.

אך נופי טבע ואדם אלו מתנגשים בייצוג הרגשי האחר של משמעות מרחב הכביש כמקום: הייצוג שנגזר מתוך חוויית השוליות וההזנחה הלאומית של העיר המתדרדרת ושל הכביש המתפורר המוביל אליה, ותחושת העלבון וההשפלה לנוכח העבר החלוצי המפואר, שמתכתב עם ההידרדרות של אזורי הספר לפריפריה (חסון, 1991). אל תחושת השוליות נלווים רגשות פחד וחרדה ממצבו הפיזי הרעוע של הכביש הישן, שסיכן חיים, ותחושה הולכת וגוברת של התנתקות מהמדינה.

נקודה נוספת היא השכנות עם הבדווים, שתפיסתם הילידית מכלילה את מרחב הכביש בטריטוריה פנימית שלהם, ודרישתם לזכות לקבוע את המותר והאסור באופני תנועתם ושימושם בו (Meir, Roded, & Ben Israel, 2016). תושבי ערד היהודים מפרשים דפוס בעלות זה במושגים של עוינות ואיום קיומי.

תהליך שדרוגו של כביש 31 העצים את זיקתו של השיח המקומי לזה הארצי באמצעות גריעתם של ייצוגים קיימים של הכביש והוספתם של חדשים. הנוף השתנה וההיבטים האסתטיים של הכביש התעמעמו, משום שהכביש עצמו נותק מהם – במרחב, הן בשל הגבהת הכביש הן בשל גידורו וחסמתו שוליו, וגם בזמן, בשל משך הנסיעה שהתקצר. לצמצום הזה מתווסף הצמצום האקולוגי שחולל גידור הכביש, המפר את המערכת האקולוגית ומסכן את בעלי החיים באזור. אם כן, חוויית הנוף של תושבי ערד הקשורה לכביש 31 המשודרג מצטמצמת בהיבטים של מרחב וזמן. הממדים הנפרדים האלה של מרחב הכביש הישן מתכנסים עתה לממד ליניארי אחד: כביש מהיר החותך בנוף. ממדיו ומורכבותו של הכביש מתכווצים, אך תושבי ערד מקבלים על כך פיצוי, כביכול, משום שכעת ערד נדמית למקומות מפותחים יותר בישראל, ולתפיסתם הפער בינה ובין שאר המדינה מצטמצם. לתחושת השייכות והחיבור ללב המדינה מתווסף ערך השדרוג הטכנולוגי של נופי הכביש המודרני, הנדון בשיח השדרוג הממסדי הארצי שאפיינו לעיל. מכך יוצא שבשלב ראשוני זה, הכביש המשודרג מעוקר במידה רבה מאנושיותו ומהקשרי עברו. נוסף על כך נוצר קיטוע של הרצף החברתי והיישובי, ובעיני תושבי ערד הוא פוגע באיכות החיים של האוכלוסייה הבדווית. הפרדת הכביש ממרחב היישובים הבדווים הצפופים פוגעת בבטיחות התנועה של הולכי הרגל הבדווים, ובכך היא מרדדת עוד יותר את משמעותו התרבותית. לטענת התושבים, בקטעי כביש מסוימים נוצר מרחב דו-קומתי, ממד אנכי של הכביש, המזכיר את מה שמדגים ווינר על הגשר בניו-יורק (Winner, 1993). מתחת לכביש הסואן, במעברים סלולים ובכבישים צדדיים, רוחשים חיים – עדרי עזים, כבשים וגמלים ובעליהם עוברים במעברים התחתיים המיועדים לכך. פרט לנקודות חיבור אחדות אל הכביש, הבדווים, שנוכחותם לאורך הכביש הישן הייתה דומיננטית וצפופה, הודרו והורדו עתה אל מרחב נסתר של דרכים חקלאיות המובילות ליישוביהם, באופן המזכיר את התהליכים שהתרחשו עם הקמתו של כביש 6 (רבינוביץ' וורדי, 2010). הכביש המשודרג מתקיים במפלס נפרד מהאוכלוסייה הבדווית, עוקף אותה, וכך מנתק אותה ומרחיק מתודעת הנוסעים בו את סוגיות הסכסוך הקרקעי והסדרת ההתיישבות של הבדווים.

הפרת הנוף עם שדרוג הכביש מייצרת אצל תושבי ערד מרחב תודעתי שטמון בו פרדוקס חברתי ופוליטי הנובע מהיחס הדו-ערכי כלפי הבדווים. מחד גיסא הם חשים שכעת התנועה בכביש בטוחה יותר, לעומת תחושת ה"ציאה לקרב" שהם מייחסים לנהיגה בכביש הישן. מאידך גיסא הם חשים כי הם חולקים גורל משותף עם הבדווים, משום שהעליבות של כפרי הבדווים היא בעיניהם תזכורת לשוליות האזור והנגב בכלל – אף שהם כועסים על דפוס הנהיגה של התושבים הבדווים ועל היסוד הלאומני המתריס הטמון בו. משום כך מובעת בשיח גם דאגה לגורל הכפרים ולנגישותם, לנגישות התחבורה הציבורית בהם ולזכות תושביהם לבטיחות, לפיתוח כלכלי ולזכויות אזרח שכעת "נעלמו מהמסך".

מרחב הכביש הישן היה קו תפר באזור הסֶפֶר, אזור גבול שבו התעמעמו החוק והסדר, עמוס הקשרים מרתייעים ומעוררי פחד. עם זאת הוא הפגיש בין האוכלוסיות החולקות את אותה פריפריה והושפע מההוויה התרבותית המקומית שלהן. עתה, עם שדרוגו, הפך הכביש למעין "שפופרת תנועה" שהנופים נשקפים ממנה במרחק אך אינם נגישים פיזית (איר 5). תושבי ערד

מביעים חשש מהתרחקות ומהתנתקות מהמקום לעבר מרחב קר, מסוגר וממושטר. אולם, כאמור, שינוי הכביש נושא עמו גם תקווה לשינוי במצבם של הנגב המזרחי ושל ערד ולרכישת תחושת מקום חדשה בעתיד.

איור 5: ביטוי חזותי של כביש 31 המשודרג, כלא-מקום

מקור: המחברים, 29.8.2015

סיכום

המאמר עוסק בשיח הניידות במסגרת פרדיגמת הניידות החדשה, השוללת את קיומו של מרחב מוחלט, קבוע וחסר תנועה. הניידות במרחב מתמקדת בין השאר בהיותן של דרכים ישויות גיאוגרפיות עשירות וגדושות. לכן, בניגוד לתפיסתו של אוז'ה (Augé, 1995) את הדרך כלא-מקום, אנו מציעים לראות בדרך מקום בעיני החיים עליה ולצדיה, המייצרים ידע מקומי במנעד משמעותיות חברתיות, תרבותיות ופוליטיות ייחודיות. שיח הניידות הנוצר ממזג יחדיו את יסודותיו של שיח הזהות המקומי עם אלו של השיח הארצי. הוא משקף הבנה מודרניסטית של בנייה וקדמה בד בבד עם מודרניות נזילה במציאות הניאו-ליברלית שבה אזרחים מופקרים על ידי המדינה, כפי שטוען זיגמונט באומן (2006). מציאות זו מבליטה ביתר שאת גם את הפערים במרחב המדינתי, ובתוך כך את הריבוד האתני שבין אוכלוסיית מתיישבים לאוכלוסייה ילידית. הראינו כיצד שיח הניידות בקרב תושבי ערד, עיר סֶפֶר שולית, מתקיים במרחב שאינו רק דו-אתני אלא אף דואלי בתוכו. הוא מעלה מארג רחב ומורכב של רגשות מעורבים וחושף מתחים בין-אתניים ברמה המקומית ומתחים בין הגלעין לשוליים ברמה הארצית.

בהשאלה מהגותה של מאסי (Massey, 2004; 2005), מרחב הכביש הוא מרחב מקוטב ומעומת, נושא מאבקים ויחסי כוח פוליטיים וכלכליים וכולל תמיד באופן ייחוסי את האחר, אף בהעדרו. השיח המקומי של תושבי ערד מעשיר את פרדיגמת הניידות בהציעו את תפיסת הידע המקומי הסובייקטיבי שנצבר מתוך היכרות קרובה וממושכת עם מרחב הכביש בתהליך דינמי ומשתנה. ידע זה יכול לסייע בהבנה טובה יותר של הוויית המקום וצרכיו, קל וחומר באזור הסֶפֶר השולי, ולהעלות הזדמנויות לצמיחה כלכלית שאינן נראות מלמעלה.

כביש 31 מכיל רבדים ויחסים מרחביים המתקיימים יחדיו. מורכבות זו מפוגגת את הבלעדיות של הטכנולוגיה החדשנית, המהווה בדרך כלל יסוד מרכזי וטרמיניסטי בשיח הניידות הארצי.

בשיח המקומי נוספים לכביש טרום שדרוגו הקשרים היסטוריים של היכרות עמוקה ומקיפה, שייכות וביתיות בצורת סמלים, רגשות ואסתטיקה. השדרוג הטכנולוגי מייצג עבור תושבי ערד את מימושה של משאת נפש היסטורית כמעט – הכרה פורמלית של המדינה בצורכייה – ומהווה עבורם גשר מהמקום השקוף והנעדר למקום נוכח, לציר מזמין ליוצאים ולבאים המזמן גם שינוי חברתי-כלכלי. אך בה בעת השדרוג פוגע במקום ועל אף הטכנולוגיה המתקדמת הוא מעלים את איכויותיו החברתיות-תרבותיות. הוא מכווץ את חוויית הכביש הקודמת של התושבים, שהיו בה היבטים מרחביים, עתיים, חברתיים ואקולוגיים, ומעביר אותה מהרמה האינטימית המקומית, מרובת ההיבטים ועשירת הרבדים הסובייקטיביים אל הרמה הארצית המנוכרת והמופשטת, המתקרבת לאובייקטיביות ולתפיסת דרך כ"לא-מקום". מתוך כך השדרוג גם מפקיע מידי תושבי ערד את הזכות לכביש, שהיה מקום תרבותי ייחודי וכעת איבד את איכויותיו הפרטיות והקהילתיות שהתגלמו בתפקידים השונים שמילא עבורם.

אך עם התכווצות משמעויותיו של הכביש וגריעתן של איכויות ישנות נוצרות גם איכויות חדשות והכביש הופך לסוכן של שינוי ומקבל מובן חדש על הציר שבין מקום לאי-מקום. מהירות, מעקף של האוכלוסייה הילידית, סדר, תכנון, מתיחה של הליבה כלפי השוליים – כל אלו הן איכויות שהכביש המשודרג מספק עתה ליהודים ומייצר רבדים חדשים בד בבד עם גריעתם של אחרים.

מתוך מחקרנו עולות כמה שאלות הראויות למחקר המשך. ראשית, האם שדרוג הכביש יחולל תחושת התמרכוזות מחודשת של תושבי ערד, או שתפקידו לשמש כתרופת הרגעה בלבד ולא לשנות את שוליותה של ערד? שנית, האם ייצורו של מרחב הכביש החדש כמקום והפיכתו ל"כביש ככל הכבישים" מצמצמים את תפקיד המקום הלוקלי? שלישית, האם שדרוג הכביש ישנה את מערכת היחסים בין שתי קבוצות האוכלוסייה וישפיע על הדימוי של הבדווים בעיני תושבי ערד? ולבסוף, המרחב המקומי, שהוא ספר אתני, מאופיין בדו-אתניות. לפי עמדתנו יש בו נקודות מבט רבות ושונות כלפי המרחב, ובפרט כלפי הכביש. השלמה חיונית למאמר זה תהיה שיקוף תפיסת הכביש ושיח הכביש כמקום בעיניי הבדווים, שהם אוכלוסיית הרוב באזור ונחקרו על ידינו בנפרד. רובד זה הוא כר נרחב לניתוח יחסי וייחסי מעמיק של כביש 31 כמקום.

מקורות

- אבן-ארי, מיכאל, שגן לסלי ותדמור, נפתלי (1980). *הנגב: מלחמת קיום במדבר*. ירושלים: מוסד ביאליק.
- אהרון-גוטמן, מירב וכהן, ניר (2015). מרחב, מעמד ואתניות בעבודת האזרחות: המקרה של פרי גליל. *תכנון*, 12(1), 210–224.
- אלדר, שלומי (2015, 5 בפברואר). התאונה בנגב חשפה פעם נוספת את סדר העדיפות של ישראל. *אלמוניטור*. [אוחזר](#) ב-5 בפברואר 2015.
- אליאב, לובה (1990). "עיר עולה מן המדבר – ימים ראשונים בערד". בתוך מרדכי נאור (עורך), *ים המלח ומדבר יהודה 1900–1967: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר* (עמ' 161–172). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- באומן, זיגמונט (2006). *מודרניות נזילה*. ירושלים: הוצאת מאגנס.
- בר-מאיר, עודד (2013, 14 בינואר). סלילת כביש 31 מתקדמת בצעדי ענק. mynet. [אוחזר](#) ב-31

ביולי 2017.

גור זאב, אילן (1996). על הכלכלה הרציונלית של תאונות הדרכים. תיאוריה וביקורת, 9, 147-164.

התפלגות קלפיות לראש הרשות ערד יוני 2015 (2015). אתר עיריית ערד. [אוחזר](#) ב-31 ביולי 2017.

חסון, שלמה (1991). מספר לפריפריה. ארץ ישראל: מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה, כ"ב, 85-94.

יגנה, יניר (2012, 17 ביוני). הרוגים מירי לעבר מונית ליד חורה בנגב. הארץ. [אוחזר](#) ב-31 ביולי 2017.

יהודקין, סוזא ואבו סמור, סעיד (2010, אפריל). תמ"א/31/א/21 תכנית כביש 6 דרום (בין מחלף להבים ועד למחלף הנגב): חוות דעת תכנונית. עמותת במקום והמועצה האזורית לכפרים הלא-מוכרים. [אוחזר](#) ב-31 ביולי 2017.

הלמ"ס (2017). קובץ רשויות מקומיות, 2015. [אוחזר](#) ב-31 ביולי 2017.

כביש 31 – לכל אורכו (ל"ת). חברת נתיבי ישראל. [אוחזר](#) ב-31 ביולי 2017.

מאיר, אבינעם (2003). מסינגור תכנוני לתכנון עצמאי: בדווי הנגב בנתיבי הדמוקרטיזציה בתכנון. באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב והמרכז האזורי לפיתוח הנגב.

מרקוזה, פיטר (2014). קיימות וצדק: יעדים לערי המחר. בתוך טובי פנסטר ואורן שלמה (עורכים), ערי המחר: תכנון, צדק וקיימות היום (25-40). תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

משרד התחבורה (2001). תכנית מתאר ארצית לדרכים 2001, תמ"א 3. משרד התחבורה, מנהל היבשה, אגף תכנון תחבורתי. [אוחזר](#) ב-31 ביולי 2017.

משרד התחבורה והבטיחות בדרכים (2013). הסדרת כביש 31, שוקת-ערד. [אוחזר](#) ב-31 ביולי 2017.

סיידלר, שירלי, אפרתי, עידו וחורי, ג'קי (2015, 3 במאי). שמונה הרוגות ויותר מ-20 פצועים בתאונת דרכים קשה ליד להבים בדרום. הארץ. [אוחזר](#) ב-31 ביולי 2017.

סיידלר, שירלי, חורי, ג'קי וקובוביץ', יניב (2013, 30 בנובמבר). עימותים המוניים בהפגנות המחאה נגד תוכנית פראוור. הארץ. [אוחזר](#) ב-31 ביולי 2017.

פאר, עדי, קקון, ריקי ושטיינברגר, גליה (2014). בתי הפטיו בשכונת יעלים, ערד. עבודה להדס שדר בקורס "השיכון הציבורי", שנה ד'. ויצו, חיפה. [אוחזר](#) ב-31 ביולי 2017.

רבינוביץ', דני וורדי, איתי (2010). כוחות מניעים, כביש חוצה ישראל והפרטת תשתיות אזוריות בישראל. רעננה: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

רווד, בתיה (2012). תכנון במצב של אי-הכרעה: המקרה של הנגב. תכנון, 9(1), 289-306.

— (2015). הזכות לנופי המקום: מאבקים מלמטה על דמותה של ערד. סוציולוגיה ישראלית, ט"ז(2), 119-139.

רסקין, ענת (2014, 29 באפריל). תופעה חדשה בכביש 31: זריקת אבנים על אוטובוסים. 31 מזרח. [אוחזר](#) ב-31 ביולי 2017.

שמיל, דניאל (2015, 3 בפברואר). כביש 31 בו אירעה תאונת האוטובוס הוא מהמסוכנים במדינה, אך העבודות לשדרוגו נמשכות בעצלתיים. הארץ. [אוחזר](#) ב-13 ביולי 2017.

שנער, אמנון ומר, דבורה (1979). ערד: חזון ומציאות. בתוך אליעזר שמואלי ויהודה גרדוס (עורכים), ארץ הנגב: אדם ומדבר (עמ' 572-587). באר שבע ושדה בוקר: ההוצאה לאור

של משרד הביטחון.

- Adey, Peter (2009). *Mobility*. London & New York: Routledge.
- Amin, Ash (2005). Local community on trial. *Economy and society*, 34(4), 612–633.
- Antonson, Hans (2014). Public participation and written submissions: A transport infrastructure planning case study. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 70, 59–66.
- Argounova-Low, Tatiana (2012). Narrating the road. *Landscape Research*, 37(2), 191–206.
- Augé, Marc (1995) *Non-places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. New York: Verso.
- Bærenholdt, Jørgen Ole & Granås, Brynhild (2008). Places and mobilities beyond the periphery. In Jørgen Ole Bærenholdt & Brynhild Granås (Eds), *Mobility and place: Enacting Northern European peripheries* (pp. 1–10). London & New York: Routledge.
- Ben-Israel, Arnon & Meir, Avinoam (2010, July). *Roads, Bedouin and the construction of place: Tarig A'tir (road 316) as a place in the Israeli Negev*. Paper presented in Bridging Diversity in a Globalizing World, IGU/UGI Regional Conference, Tel Aviv.
- Ben-Israel, Arnon, Roded, Batya, & Meir, Avinoam (2014, November). "This road is in my space-map": *Highway 31 as a place in the Israeli Negev*. Paper presented at the Drylands, Deserts and Desertification International Conference, Blaustein Institutes for Desert Research, Ben-Gurion University of the Negev, Sde Boker.
- Besser, Terry L. (2009). Changes in small town social capital and civic engagement. *Journal of rural studies*, 25(2): 185–193.
- Castells, Manuel (2005). Space of flows, space of places: Materials for a theory of urbanism in the information age. In Bishwapriya Sanyal (Ed.), *Comparative Planning Cultures* (pp. 229–240). New York: Routledge.
- Costas, Jana (2013). Problematizing mobility: A metaphor of stickiness, non-places and the kinetic elite. *Organization Studies*, 34(10), 1467–1485.
- Cresswell, Tim (2010). Towards a politics of mobility. *Environment and Planning D: Society and Space*, 28, 17–31.
- (2012). Mobilities II: Still. *Progress in human geography*, 36(5), 645–653.
- Edensor, Tim (2004). Automobility and national identity representation, geography and driving practice. *Theory, Culture & Society*, 21(4–5), 101–120.
- Egoz, Shelley, Makhzoumi, Jala, & Pungetti, Gloria (2011). The right to landscape: An introduction. In Shelley Egoz, Jala Makhzoumi, & Gloria Pungetti (Eds.), *The right to landscape: Contesting landscape and human rights* (pp. 1–20). Farnham: Ashgate.
- Erickson, Clark L. (2011). Agency, causeways, canals, and the landscapes of

- everyday life in the Bolivian Amazon. In James E. Snead, Clark L. Erickson, & J. Andrew Darling (Eds.), *Landscapes of movement: Trails, paths, and roads in anthropological perspective* (1) (pp. 204–231). Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Faist, Thomas (2013). The mobility turn: a new paradigm for the social sciences? *Ethnic & Racial Studies*, 36(11), 1637–1646.
- Featherstone, Mike, Thrift, Nigel, & Urry, John (2004). Cultures of automobility. *Theory, Culture & Society*, 21, 1–284.
- Handel, Ariel (2013). Gated/gating community: The settlement complex in the West Bank. *Transactions*, 39(4), 1–14.
- Isaksson, Karolina, Antonson, Hans, & Eriksson, Linnea (2017). Layering and parallel policy making – Complementary concepts for understanding implementation challenges related to sustainable mobility. *Transport Policy*, 53, 50–57.
- Jessop, Bob, Brenner, Neil, & Jones, Martin (2008). Theorizing sociospatial relations. *Environment and Planning D: Society and Space*, 26, 389–401.
- Jonas, Andrew E.G. (2012). Region and place: Regionalism in question. *Progress in Human Geography*, 36, 263–272.
- Jones, Martin, & Woods, Michael (2013). New Localities. *Regional Studies*, 47(1), 29–42.
- Lefebvre, Henri (1996 [1968]). The right to the city. In Eleonore Kofman & Elizabeth Lebas (Eds.), *Writings on Cities* (pp. 147–159). Cambridge: Blackwell.
- Lehtovuori, Panu (2010). *Experience and conflict: the production of urban space*. Aldershot & Burlington: Ashgate Publishing.
- Maksim, Hanja, Bergman, Manfred Max, & Ohnmacht, Timo (Eds.) (2012). *Mobilities and Inequality*. Aldershot & Burlington: Ashgate Publishing.
- Massey, Doreen (2004). Geographies of responsibility. *Geografiska Annaler Series B, Human Geography*, 86(1), 5–18.
- (2005). *For Space*. London: Sage.
- Meir, Avinoam, Roded, Batya, & Ben-Israel, Arnon (2016). Indigenous rights, grey spacing and roads: the Israeli Negev Bedouin and planning in road 31. In Alan Tidwell (Ed.), *Land, indigenous people and conflict* (pp. 190–219). London & New York: Routledge.
- Merriman, Peter (2004). Driving places: Marc Augé, non-places, and the geographies of England's M1 motorway. *Theory, Culture & Society*, 21(4–5), 145–167.
- Mincke, Christophe, Endres, Marcel, & Manderscheid, Katharina (2016). An introduction. In Marcel Endres, Katharina Manderscheid, & Christophe Mincke (Eds.), *The mobilities paradigm: Discourses and ideologies* (1–8). London & New York: Routledge.
- Packer, Jeremy (2008). Automobility and the driving force of warfare: From public

- safety to national security. In Sigurd Bergmann & Tore Sager (Eds.), *The ethics of mobilities: Rethinking place, exclusion, freedom and environment* (pp. 39–64). Aldershot & Berlington: Ashgate Publishing.
- Printsmann, Anu, Kõivupuu, Marju, & Palang, Hannes (2011). The dual character of landscape in Lahemaa National Park, Estonia. In Zoran Roca, Paul Claval, & John Agenew (Eds.), *Landscapes, identities and development* (pp. 51–66). London & New York: Ashgate Pub.
- Pullan, Wendy, Misselwitz, Philip, Nasrallah, Rami, & Yacobi, Haim (2007). Jerusalem's Road 1. *City, 11*(2), 176–198.
- Relph, Edward (1976). *Place and placelessness*. London: Pion.
- Ruiz, Rita, Rodríguez, Francisco Javier, & Coronado, José M. (2014). Identification and assessment of engineered road heritage: A methodological approach. *Journal of Cultural Heritage, 15*(1), 36–43.
- Sheller, Mimi & Urry, John (2006). The new mobilities paradigm. *Environment and Planning A, 38*, 207–226.
- Shields, Robert (2004). Intersections in cultural policy: geographic, socioeconomic and other markers of identity. *Canadian Ethnic Studies Journal, 35*, 150–164.
- Shetty, Sujata & Reid, Neil (2013). Global challenges and local responses: Creating a new urban world in the shrinking cities of the US industrial Midwest. *Regional Science Policy & Practice, 5*(2), 201–217.
- Stephenson, Janet (2008). The cultural values model: An integrated approach to values in landscapes. *Landscape and Urban Planning, 84*, 127–139.
- Tuan, Yi Fu (1977). *Space and Place: The Perspective of Experience*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Turnbull, David (2007). Maps narratives and trails: Performativity, hodology and distributed knowledges in complex adaptive systems: An approach to emergent mapping. *Geographical Research, 45*(2), 140–149.
- (2004). Small worlds and the new “social physics”. *Global Networks, 4*(2), 109–130.
- Winner, Langdon (1993). Upon opening the black box and finding it empty: Social constructivism and the philosophy of technology. *Science, Technology, & Human Values, 18*(3), 362–378.
- Wuthnow, Robert (2013). *Small-town America: Finding community, shaping the future*. Princeton: Princeton University Press.
- Yiftachel, Oren (1996). The internal frontier: Territorial control and ethnic relations in Israel. *Regional Studies, 30*, 493–508.

ההתמקחות המרובה עם הפטריארכיה: פריון הילודה בעיני נשים ערביות אקדמאיות בישראל

ח'אולה זועבי* ויונתן אנסון**

תקציר. מאמר זה עוסק בפריון הילודה מנקודת מבטן ופעילותן של נשים מהשוליים האתניים והחברתיים בחברה פטריארכלית במדינת ישראל. על רקע שינויים פוליטיים, טריטוריאליים, כלכליים ודמוגרפיים שעברו החברה הערבית בישראל בכלל והחברה הבדווית בנגב בפרט, המחקר בוחן את הירידה בפריון בשנים האחרונות בצומת שבין מעמד הנשים לשליטה הפוליטית הפטריארכלית והאתנית בחברה. נקודת המוצא היא תיאוריית ההתמקחות עם הפטריארכיה, הגורסת כי נשים נעזרות באסטרטגיות של התמקחות כדי להשיג את המיטב בתחום הביטחון הכלכלי ובשאר תחומי החיים, ובמקרה זה תוך כדי התמודדות עם אילוצים פטריארכליים. המאמר מציע את רעיון ההתמקחות המרובה וטוען כי הנשים מתמקחות בו-זמנית הן עם הסדר הפטריארכלי הרחב הן עם המשפחות הגרעיניות שלהן עצמן. ממצאי ראיונות עומק עם נשים בדוויות בנגב פורשים מסגרת מושגית לאפיון התמקחותן של נשים בנושא הפריון. המסגרת מבוססת על שלושה מוטיבים מרכזיים השזורים זה בזה: ההתדיינות עם מסורת חברה פטריארכלית, התנגדות למודל סבל האם ושאיפה לחיים איכותיים במובן המודרני. ממצאי המאמר מציגים את הנשים לא כקרבנות חסרות ישע ופסיביות אלא כמתדיינות התדיינות מרובה על הסדר הקיים מול נשאי פטריארכיה שונים, מתנגדות לו או מתפשרות ומשלימות עמו, ובה בעת שואפות לעתיד טוב יותר ברמת הפרקטיקות היומיומיות.

מבוא

הנחת היסוד העומדת מאחורי מאמר זה היא כי הבנתם של השינויים הכמותיים המתחוללים בנושא הפריון, כלומר מספר הילדים הממוצע שאישה יולדת בחייה, יש בה כדי לתרום להבנת שינויים חברתיים ותרבותיים, ובמיוחד כאלה הנוגעים למעמד הנשים. קיימת השפעה הדדית בין סוגיית הפריון לחברה ולכלכלה וכן בינה למשק הבית ולחיייו של הפרט (Sleebos, 2003). לנושא יש חשיבות רבה במיוחד כאשר מדובר בנשים המשתייכות לקבוצה ולתרבות המוגדרות כפטריארכליות.

* המחלקה לעבודה סוציאלית באוניברסיטת בן-גוריון בנגב והמחלקה ללימודים מתקדמים במכללת אלקאסמי

** המחלקה לעבודה סוציאלית באוניברסיטת בן-גוריון בנגב

על רקע הירידה המשמעותית בפריון בקרב נשים המשתייכות לחברה הערבית בישראל אנו מבקשים לנתח את תפיסות הנשים עצמן בנוגע לילודה, ודרךן להבין את הקשר בין פריון למעמדן החברתי ולדרכי ההתמודדות שלהן עם הפטריארכיה, ולגבש תובנות תיאורטיות באשר לחברה הערבית ולשינויים שהיא עוברת. המחקר שעליו מבוסס מאמר זה התמקד בנשים ערביות בדויות בנגב. בשנים האחרונות מתחולל שינוי דרמטי בפריון בקרב קבוצת אוכלוסייה זו. ככלל, קיימת מגמה של ירידה בשיעור הפריון בקרב נשים ערביות בישראל, ובפרט נשים בדויות (אם כי שיעור הפריון הכולל בקבוצה זו הוא עדיין הגבוה מבין כל הקבוצות בארץ). מספר הילדים הממוצע לאישה בדויות בשנת 2015 עמד על 5.40, כמחצית משיעור זה בשנת 2000 (9.77). ירידה זו חלה על רקע התמורות המגוונות שמתרחשות בתחומים רבים בקרב הנשים בחברה הערבית ככלל ובקרב נשים ערביות בדויות בפרט: עלייה במידת הניידות ובחופש התנועה, עלייה בשיעור הנשים העובדות מחוץ לבית, עלייה בשיעור התלמידות הלומדות בבתי הספר ועלייה בשיעור הנשים הרוכשות השכלה גבוהה (ג'בארין, 2010; 2007; Abu-Saad, Horowitz, & Abu Saad).

הספרות המקצועית העוסקת בנושא הפריון מלמדת כי גורמים רבים משפיעים על רמת הפריון: מסורת, דת, מודעות עצמית, עמדות ערכיות והעדפות אישיות, שינויים במבנה המשפחה, יחסי מגדר, בריאות ואיכות החיים, אופי התעסוקה ומקורותיה, וכן גורמים חיצוניים כגון תהליכי מודרניזציה, המאופיינים בתוחלת חיים גבוהה ובשיעורי תמותה נמוכים, תהליכי עיור, רמת הפיתוח של החברה והמדינה ויחסים שבין קבוצת המיעוט לקבוצת הרוב במדינה (Anson & Meir, 1996; Castles, 2003; Fargues, 2000; Lesthaeghe & Moors, 2000; Livi Bacci, 2000; McDonald, 2000; Lochhead, 2001). למרות המחקר הענף בנושא, יש מחסור במחקר העוסק בעמדות הנשים עצמן בנושא הפריון ובמיוחד בנושא התמודדותן עם הציפייה החברתית ללדת עוד ועוד ילדים, להגדיל את הפריון שלהן ולא לצמצם אותו. כיצד נשים תופסות את נושא הילודה, כיצד הן תופסות את הירידה בפריון וכיצד הן מתמודדות עם הדרישות המשפחתיות הפטריארכליות לשיעור ילודה גבוה – תשובות לשאלות אלו עשויות לתרום להבנה רחבה יותר של תופעות הקשורות לפריון הילודה ואף לשפוך אור על תפקידן של הנשים במאבק לשינוי חברתי. הנשים שאת תפיסותיהן בחנו במחקר זה היו בעיקר אקדמאיות ונשים עובדות. ההשכלה והציאה לעבודה הם גורמים מרכזיים אשר הובילו לירידה ניכרת בפריון בחברות אחרות (Shapiro & Gebreselassie, 2008; Shapiro & Tambahshe, 2003; Tabutin & Schoumaker, 2004), והתמקדנו בקבוצת נשים זו בהנחה שהיא הקבוצה המובילה את השינוי בדפוסי הפריון. לשם הבנת תפיסותיהן של הנשים פיתחנו באופן אינדוקטיבי מסגרת מושגית (conceptual framework) להבנת הפריון, באמצעות התפיסות והחוויות של הנשים עצמן.

נקודת המוצא שמאמר זה נשען עליה היא תיאוריית ההתמקחות הפמיניסטית (Bargaining Theory), הגורסת כי נשים אינן מקבלות בפסיביות את הפיקוח הפטריארכלי אלא נעזרות באסטרטגיות של התמקחות כדי להשיג את המיטב בתחום ביחונן הכלכלי ובשאר תחומי החיים, ותוך כך הן מתמודדות עם אילוצים פטריארכליים. קנדיוטי (Kandiyoti, 1998) טענה במאמרה החשוב כי נשים משתמשות באסטרטגיות שונות של התמקחות כדי להתמודד עם הסדרים פטריארכליים במשפחה ובקהילה, והן נושאות ונותנות, מתנגדות, מתפשרות ומשתתפות בשעתוק היחסים הפטריארכליים (ראו גם Chaudhuri, Morash, & Yingling, 2014; Gerami & Lehnerer, 2001; Shankar & Northcott, 2009). נשים תומכות לעתים בהסדרים פטריארכליים אף שהן עלולות לסבול בשל כך, כי הן מצפות להחזר תועלת בטווח הרחוק (Gerami

לפיריון הילודה הנשים משתמשות בפרקטיקות שונות של התמקחות חברתית ותרבותית כדי ליצור מרחב המאפשר להן לממש את רצונותיהן בחברה פטריארכלית המדכאת נשים. נראה כיצד משיגות הנשים ירידה בשיעור הפיריון הגבוה, שהוא מוסכמה חברתית ותרבותית מרכזית בחברה הערבית בנגב, אגב שימוש בערכי הממסד המסורתי-פטריארכלי והימנעות מהתנגשות גלויה עמו. ממצאי המחקר מצביעים על התמקחות כפולה: הנשים מתמקחות בעת ובעונה אחת הן עם הסדר הפטריארכלי הרחב והן עם המשפחות הגרעיניות שלהן. באמצעות אסטרטגיות ההתמקחות הכפולה הן מובילות את השינוי החברתי, שהתרחשותו ניכרת גם אם היא אטית. בהמשכו של המאמר מתוארים בקצרה מאפייניה החברתיים והתרבותיים של החברה הערבית בכלל ושל החברה הבדווית בנגב בפרט. לאחר מכן מוצגים שיטת המחקר והממצאים. בפרק האחרון אנו דנים בממצאים ומציגים את עקרונות המסגרת המושגית של תפיסת הפיריון, מסגרת שבמרכזה עמדות הנשים.

החברה הערבית בנגב: מאפיינים חברתיים ותרבותיים

שיעור הילודה בקרב נשים במדינות המערב וה-OECD יורד בקביעות מאז 1970, והוא מגיע לרמות נמוכות מכדי להבטיח חילופי דורות (Castles, 2003; Sleebos, 2003). יחסית למערב, העולם הערבי והאסלאמי מתאפיין בריבוי טבעי גבוה במיוחד, אף כי בשנים האחרונות חלה בו ירידה כמעט בכל המדינות הערביות (אם כי שינוי זה אינו אחיד והוא נובע מסיבות שונות) (Tabutin & Schoumaker, 2005). בקרב הערבים בישראל, שמנו בסוף 2013 כ-1.6 מיליון נפש והיוו כ-20% מכלל אוכלוסיית ישראל (הלמ"ס, 2017), שיעורי הריבוי הטבעי והפיריון היו מן הגבוהים בעולם עד ראשית שנות התשעים של המאה ה-20. בשני העשורים האחרונים מסתמנת ירידה בפיריון בקרב כל הקבוצות הערביות בארץ (הלמ"ס, 1996, 2001, 2008, 2015). הירידה הדרמטית ביותר חלה בקרב הנשים הבדוויות בנגב, כפי שמתאר לוח 1.

לוח 1. שיעורי הפיריון בישראל לפי קבוצות אוכלוסייה*

שנה	כל הקבוצות	יהודיות	ערביות**	בדויות בנגב	מוסלמיות	נוצריות	דרוזיות
1995	2.88	2.56	-	-	4.69	1.81	3.51
2000	2.95	2.66	-	9.77	4.74	2.55	3.07
2007	2.90	2.80	3.62	7.14	3.90	2.13	2.49
2014	3.08	3.11	3.17	5.50	3.35	2.20	2.19
2015	3.09	3.04	3.13	5.40	3.32	2.04	2.19

* מקור הנתונים: לגבי שנת 1995: הלמ"ס, 1996, לוח 3.12; שיעורי פיריון לפי גיל, דת ויבשת. לגבי שנת 2000: הלמ"ס, 2001, לוח 3.12; שיעורי פיריון לפי גיל, דת ויבשת. לגבי שנת 2007: הלמ"ס, 2008, לוח 3.13; שיעורי פיריון לפי גיל ודת. לגבי הנתונים 2015—2017: הלמ"ס, 2017, לידות חי 2015.
** בשנים 1995—2000 נתוני הלמ"ס התייחסו לפיריון לפי דת ולא לפי לאום, ולכן לא נמצאו נתונים לגבי הערבים בישראל כקבוצה.

מאז קום מדינת ישראל חלו בחברה הבדווית שינויים דרמטיים באורח החיים מבחינה טריטוריאלית, מרחבית וכלכלית. התנתקותה המואצת מנוודות הרעייה ומאורחות החיים המסורתיים נמשכת לפחות מאז 1948 (מאיר ובסקינד, 2006), בעקבות מדיניות ישראל בתחומי המרחב, התכנון והפקעת קרקעות (ראו מאיר ובסקינד, 2006; סבירסקי וחסון, 2005; Abu-Saad, Lithwick, 2005), "הבדווים נותרו מנושלים מרוב משאביהם הכלכליים המקוריים, לכן גם הפכו להיות האוכלוסייה השולית והמוחלשת ביותר במדינה" (שם, עמ' 13).

בשנת 2013 חיו בנגב כ-219,000 בדווים, שהיוו כשליש מכלל תושבי נפת באר שבע (הלמ"ס, 2015, לוח 2:15). אוכלוסייה זו צעירה מאוד וגילה החציוני הוא 15.6, לעומת 22.3 בקרב היהודים בנפה. משק הבית הערבי הבדווי הממוצע במחוז דרום כולל שש נפשות, כמעט כפול ממשק הבית היהודי הממוצע במחוז (3.53) (הלמ"ס, 2014, לוח 5:9).

נתאר כעת בקצרה את מאפייניה החברתיים והתרבותיים של החברה הערבית הבדווית ובעיקר את המבנה החברתי הקולקטיבי-מסורתי ואת מעמדן של הנשים הערביות בחברה, העומדים ברקע תפיסת הנשים את נושא הילודה והפריון.

חברה קולקטיבית-מסורתית

ספרות המחקר מציגה מגוון עמדות באשר למבנה החברתי של החברה הערבית ולמאפייני התרבות המרכזיים שלה. יש חוקרים המאפיינים את החברה הערבית בישראל כקולקטיבית-מסורתית ופטריארכלית (אבורביעה-קווידר, 2008; 2009; Dwairy, 1987; Al-Haj, 2007; Abu-Saad et al., 2010; Haj-Yahia, 2000; Kuiper, Kazarian, Sine, & Bassil, 1993; Florian, & 1993), אך יש הגורסים שהחברה הערבית, על גוניה השונים, אינה קופאת על שמריה אלא עוברת שינויים חברתיים הקשורים במאפיינים אלו (מלקינסון וסויה, 1995; Abu-Baker & Dwairy, 2003; Haj-Yahia, Bargal, & Guterman, 2000; Lavee & Katz, 2003; Lowenstein & 2016, 2012; Zoabi & Savaya, 2000; Katz, & 2016). יש גישות הגורסות כי הפרט בחברה הערבית שקוע לגמרי בתוך המבנה המשפחתי הקולקטיבי, וגישות אחרות הגורסות כי התרבות הערבית מעודדת אינדיבידואליזם וכי פרטים בה חותרים לרווחים עצמאיים ואינם מחויבים למסגרות המשפחתיות הפטריארכליות (Joseph & Slyomovics, 2001). יש אף הסבורים שניתן למצוא בקרב אוכלוסיות הערבים בישראל צירופים שונים של קולקטיביות ואינדיבידואליות (זועבי וסויה, 2015; Dwairy, 2010; Achaoui, Abouserie, & Farah, 2006; Kuiper et al., 2010). חברה קולקטיבית היא חברה שבה המשפחה המורחבת היא שנמצאת במוקד, וקבוצת ההשתייכות היא היחידה הבסיסית העומדת במרכז החברה (Hofstede & McCrae, 2004). קבוצת ההשתייכות הפנימית דורשת הומוגניות של דעות ומדגישה ערכי מוסר, הוגנות משפחתית, ביטחון, צייתנות וקבלת מוסכמות. קבוצה כזאת משפיעה בכירור על חייו של הפרט ומכוונת את התנהגותו הקונפורמית באמצעות נורמות קבועות המדגישות את ההיררכיה ואת ההרמוניה החברתית (Fischer et al., 2009).

בחברות המערב חלו בתקופה המודרנית שינויים חברתיים ותרבותיים אשר הובילו לצמיחתם של ערכי האינדיבידואליזם ולתמורות בתלות ההדדית שאפיינה את יחסי הפרט עם משפחתו. שינויים אלו התרחשו גם בחברות הערביות, אך באורח מתון יותר. יש הסבורים שבדרך כלל בחברות הערביות המשפחה היא עדיין האחראית לרווחתם של חבריה, ושהתלות ההדדית בתוך המשפחה ובין חברי המשפחה, הזוהות הקולקטיבית וראיית טובת הקבוצה – כל אלה עודם משמעותיים

בחייהם של פרטים ובתפיסת העצמי של הפרט (Al-Krenawi, 1996, 2009; Dwairy, 1998; (2001; Haj-Yahia, 1995, 2000; Malach-Pines & Zaidman, 2003). מחקרו של חלאילה (2008) בנושא מודרניזציה ומסירות ילדים להורים קשישים בחברה הערבית בישראל העלה כי החברה הערבית עדיין שומרת על אופייה ומנהגיה המסורתיים, והדבר מתבטא ברשת משפחתית מורחבת ובמבנה משפחה רב-דורי הכולל בנים, בנות, כלות וגם נכדים. כהן (Cohen, 2006) מצא במחקרו כי בקרב הערבים בישראל מידת הקולקטיביזם גבוהה יותר מזו שבקרב יהודים בישראל, והדבר מתבטא בסולידריות, באמון, בתמיכה הדדית ובתחושת שייכות למשפחה המורחבת. סגל (2007), שבחנה התמודדות עם ציפיות חברתיות במצב בין-תרבותי, מצאה עמדות מסורתיות בקרב נשים ערביות. גינת (2001) טוען כי אף שהמעבר לאורחות חיים מודרניים, שמערכות החוק והמשפט בהם אינן מסורתיות, החלישו במידה מסוימת את כוחה של המשפחה המורחבת הערבית בישראל ואת ההתנהגות המסורתית של חבריה – בחלקים רחבים של חברה זו, ובמיוחד בנגב, המסורת והמבנה השבטי עדיין קיימים ולעתים יש להם כוח משמעותי. כוחו של השבט מתבטא בגודלו. החברה הבדווית עודנה מעודדת נישואין בתוך השבט, כדי לשמור על "כוחו", והדבר גורם לשיעור גבוה במיוחד של ילדים עם מומים מולדים או עם צרכים מיוחדים (רודניצקי ואבו ראס, 2011). תופעה בולטת נוספת היא תופעת הפוליגמיה, ולפי ההערכה שיעור המשפחות הפוליגמיות נע בין 20% ל-36% מכלל המשפחות הבדוויות בנגב (אל-קרינאווי וסלונים-נבו, 2005; Elbedour, Onwuegbuzie, 2008; Abu-Rabia, Elbedour, & Scham, 2008; Caridine, & Abu-Saad, 2002). חרף תהליך השינוי המתרחש, תופעה זו אינה פוסחת אף על אקדמאים צעירים ובהם משפטנים, אנשי חינוך ואקדמיה, גברים ונשים. פוליגמיה נתפסת כסמל סטטוס חברתי ומקבלת לגיטימציה מהדת ומהחברה.

הדת והמסורת

הדת המוסלמית היא אחד המרכיבים הבסיסיים המעצבים את פניה של החברה הערבית (Barakat, 1993, 2000). היא מהווה גורם מרכזי בקביעת הנורמות והערכים החברתיים, ויש לה חשיבות רבה בקביעת הסדר החברתי ובחלוקת התפקידים בין המינים (Inglehart & Noriis, 2003). אולמסטד (Olmsted, 2005) סברה שלדת יש תפקיד מרכזי בעיצוב הפטריארכיה בחברה הערבית ושהיא משמשת כמנגנון כוח ושליטה לדיכוי שינויים ליברליים בחברה (Dwairy, 2010). רמת הדתיות הגבוהה מתבטאת בהתנהגות האנשים בחברה ובחי היומיום, למשל בנושאי הנישואין והילודה. על פי מסורת החברה הערבית נהוג להתחתן ולהוליד ילדים בגיל מוקדם יחסית, מאחר ששלב זה נתפס כהכרחי להמשך התפתחותם של הפרט ושל האנושות כולה. הדבר משתקף בנתונים הסטטיסטיים, המראים כי גיל הנישואין בקרב מוסלמים נמוך בכחמש שנים מזה שבקרב יהודים (אבו-בקר, 2007). עידוד הילודה בדת ובמסורת והאיסור המוחלט על מניעתה מביאים לילודה גבוהה ולכן שנשים הופכות לאמהות בגיל צעיר, כשעדיין אינן בשלות לקחת אחריות על גידול הילדים בעצמן (Abu-Baker & Dwairy, 2003). על פי הדת, הולדת הצאצאים היא אחת המצוות החשובות, ואף שיש חשיבות לתכנון המשפחה, אין לפעול למניעת היריון, למשל בקשירת חצוצרות אצל נשים. עידוד הילודה משתקף בחדיית' הנביא מוחמד (”تَنَاجُوهَا تَنَاسَلُوا فَإِنِّي أَبَاهِي بِكُمْ الْأُمَّمَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ“): ”קיימו יחסי מין למען הולדת ילדים ורבו, כי אני אתגאה בכם ביום הדין“. בחברה הערבית המוסלמית אי-יכולת ללדת נתפסת כקלון ומשמשת לעתים קרובות סיבה לגירושין או לריבוי נשים (Haj-Yahia & Ben-Arieh, 2000).

עם זאת, הנתונים על שיעור פרוץ אצל נשים ערביות בישראל מראים ירידה משמעותית בשנים האחרונות. הסיבות לכך רבות. חלקן נובעות מזרמים ביקורתיים, אולם גם אנשי דת מוסלמים, סונים ושיעים עזרו בתכניות לאומיות לתכנון המשפחה, למשל במצרים ובאיראן, והיו לסוכנים מרכזיים של עיצוב מדיניות דמוגרפית וביצועה ותכנון משפחה במדינותיהם. בסופו של דבר התבטא הדבר בצמצום מספר הלידות במשפחה המוסלמית (Inhorn & Sargent, 2006; Johnson-Hanks, 2006; Musallam, 1983; Sargent, 2006).

מחקרים מעטים עסקו ביחס בין הדת למסורת בחברה הבדווית בישראל, במיוחד בנגב. על פי אבורביעה-קווידר (Abu-Rabia-Queder, 2007, 2011), המנהגים והמסורת בחברה זו חזקים יותר מהדת, למרות התחזקותה של התנועה האסלאמית בשנים האחרונות. החוקרת טענה כי נשים בדוויות משתמשות לעתים קרובות בדת להצדקת פעילותן במרחב הציבורי. לדוגמה, היא מצאה שאקטיביסטיות בדוויות פמיניסטיות מתלבשות לפי מסורת האסלאם והדת המוסלמית וכך שומרות על "כבוד האישה", והדבר מאפשר להן לפעול במרחב הציבורי. אסטרטגיה מניפולטיבית זו רווחת בקרב פעילות מוסלמיות פמיניסטיות בעולם המוסלמי (Abu-Odeh, 1993).

מעמד הנשים הערביות בכלל ובחברה הבדווית בפרט

כמו בחברות רבות, גם בחברה הערבית חלוקת התפקידים המגדרית אינה שוויונית. היא שומרת על המבנה החברתי הקיים ועל מעמדה הנחות של האישה במשפחה ומבססת את הגבר כבעל הסמכות העליונה בכלכלה ובניהול החברה (שלהוב-קיבורקיאן, 2003; Al-Krenawi, 1989; Al-Haj, 1996, 2009; Al-Krenawi & Graham, 2009; Espanioly, 1994, 1997; Haj-Yahia, 2000, 2003, 2010; Morsy, 1993). על פי המסורת, תפקידה של האישה בחברה הוא להיות עקרת בית, והיא מחויבת בעיקר לבעל, לבית ולילדים, ואילו הגבר הוא המפרנס והמעניק הגנה למשפחה (אבורביעה-קווידר, 2008; אל-סעדווי, 2002; El-Ghannam, 2001, 2002; Abu-Baker, 2003). ההבחנה בין המינים, ההבדלים בין נשים לגברים בתנאי החיים והפגיעה בגישתן של נשים למגוון רחב של משאבים כלכליים, חברתיים וציבוריים פוגעים בהתפתחותן ברבדים שונים (Abu-Rabia-Queder, 2011; Douki et al., 2003; Moghadam, 2007).

לדברי אבורביעה-קווידר, מעמד הנשים הבדוויות משתנה בעשורים האחרונים משמעותית עם השינויים הפוליטיים והחברתיים המתרחשים בחברה הערבית בישראל, גם אם במידה פחותה. בספרה *מודרות ואהובות* (אבורביעה-קווידר, 2008), העוסק בסיפוריהן של נשים בדוויות משכילות, אבורביעה-קווידר טוענת שנשים ערביות בדוויות חוות שוליות כפולה, כמו כלל הנשים הערביות בישראל. השוליות הראשונה היא שוליות מגדרית בחברה פטריארכלית: "החברה הבדווית תובעת את עליונותם של הגברים בה כקובעי מדיניות וכמקבלי החלטות בשמם של שני יסודות בחייהן של הנשים: היסוד המיני והיסוד הקולקטיבי" (שם, עמ' 8). רכיב המיניות הוא גם הגורם לשוליותן של הנשים וגם הגורם לחשיבותן. ערך היסוד של הקולקטיביות משפיע על נשים להינשא מתוך הצורך של הקבוצה בהגדלתה, ולא דווקא מתוך צורך אישי. כאן מושג הכבוד משמעותי מאוד, שכן כבודו של הקולקטיב תלוי בכבוד הפרט. כדי שחברי הקולקטיב ירכשו מעמד חברתי, עליהם לדבוק בערכים ובאידיאלים תרבותיים של הקבוצה, לפי קוד הכבוד. פועל יוצא של קוד זה הוא הקפדה על כך שנשים לא תפרנה את הלכידות הקבוצתית, וזאת באמצעות פיקוח הדוק על צעדיהן בחיי היומיום שלהן.

השוליות השנייה של הנשים היא אתנית, בהשתייכן למיעוט במדינה שבה הרוב יהודי. שוליות זו

מתבטאת בקיפוח בתחומי חיים שונים, למשל במדיניות העיור שנכפתה על הבדווים בנגב מאמצע שנות השישים, עם תחילת הקמתן של עיירות הבדווים, ואשר אילצה את מרביתם לעבור ליישובי קבע. לפי המדד החברתי-כלכלי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, יישובים אלו מדורגים היום בתחתית הסולם. קודם למעבר ליישובי הקבע היו הנשים הבדוויות שותפות בקבלת ההחלטות בבית, בעיקר בנושאים הקשורים בחיי היומיום של משק הבית. המעבר החליש את מעמדן והשאיר את מרביתן חסרות תעסוקה ורחוקות מקבלת ההחלטות. תהליך זה הפך את הנשים מיצרניות לצרכניות, הגביל את ניידותן, ביטל את תפקידן המסורתי כרועות צאן והגביר את תלותן בגברים (קאסם, 2002). חוקרים אחרים טענו לעומת זאת שההגמוניה הגברית שררה בחברה הבדווית מאז ומעולם, ואף שתהליך העיור הצר אמנם את צעדי הבדוויות, מצנן כיום טוב משהיה בעבר (בן-דוד, 2004; Abu-Saad et al., 2007).

הדעות חלוקות גם לגבי השאלה אם המודרניזציה בחברה הערבית בישראל היא ביטוי לפירוק הפטריארכליות והדיכוי האתנו-לאומי. השינויים שמתחוללים בחברה הערבית אכן סייעו לעלייה ברמת ההשכלה ובשיעור הצטרפותן של נשים לשוק העבודה (עלי וגורדוני, 2009; Abu-Rabia-Queder, 2011; Abu-Saad et al., 2007; Al-Haj, 1987, 1989). עם זאת, אף שחוקרים אחדים ראו בשינויים אלו מנוף לשיפור מהותי במעמדה של האישה, אחרים טענו כי הם הגבירו את דבקו של החברה במסורת, כמנגנון לשמירה על עצמה (כרכבי סבאח, 2009). טענה נוספת היא כי ביטויי המודרניזציה האלה מתרחשים מתוך צורך בסיוע כלכלי למשפחה, ולא מתוך שינוי מהותי במבנה הפטריארכלי ובתפיסת תפקידה של האישה בחברה (Haj-Yahia, 1995, 2000). באופן דומה, המודרניזציה גם אינה בהכרח סימן לפירוק מבני האפליה האתנו-לאומית בחברה בישראל. בספרה *Birthing the Nation* (Kanaaneh, 2002), העוסק באסטרטגיות של נשים ערביות בנושא הילודה, טענה כנאענה שישראל מעודדת ילודה בקרב החברה היהודית מחד גיסא, ומאידך גיסא משרדרת לפלסטינים מסר שלפיו הקדמה והמודרניות מחייבות מספר מצומצם של ילדים במשפחה, וזאת במטרה לצמצם את הגידול הדמוגרפי הפלסטיני. הפלסטינים בתורם מאמצים את השיח הזה, למרות רצונם לתרום לבניית העם באמצעות הילודה. לסיכום, על רקע שינויים משמעותיים פוליטיים, טריטוריאליים, כלכליים, חברתיים ודמוגרפיים שהתחוללו בחברה הערבית בישראל בכלל ובחברה הבדווית בנגב בפרט, אנו מבקשים לבחון כאן מנקודת מבטן של הנשים הבדוויות את סוגיית הפריון, הניצבת בצומת שבין מעמד הנשים ובין השליטה הפוליטית הפטריארכלית והאתנית, ובמיוחד לעמוד על הפרקטיקות שהן מפעילות ועל התמקחותן בנושא הילודה.

שיטת המחקר

במחקר השתמשנו בשיטות איכותניות, שכן הפרדיגמה האיכותנית מאפשרת לנו ללמוד את החוויה האנושית של הפרט במסגרת מערכת חברתית שאליה הוא משתייך בשדה המחקר (Patton, 1990). ערכנו ראיונות מובנים למחצה עם 20 נשים בדוויות בנות 24-40 מדרום הארץ. בשלב הראשון של המחקר ראיינו 15 נשים. בשלב השני, לאחר הפקת התמות המרכזיות, ראיינו חמש נשים אקדמאיות נוספות, ובהן כאלה שהתחתנו כנשים שניות ויותר. המחקר מבקש לזהות את העקרונות (concepts) המרכזיים בסוגיית הפריון לפי תפיסתן של הנשים המרואיינות, ולכן ערכנו ניתוח תוכן של הנרטיב שעלה מהראיונות. תהליך ההמשגה של

העקרונות הקשורים לסוגיית הפריון נעשה בשיטתיות וכלל את השלבים הבאים, על פי מאמרו של ג'בארין (Jabareen, 2009) העוסק בבניית מסגרת מושגית (conceptual framework): תמלול התשובות שעלו בראיונות עם המרואיינות, ניתוח תוכן לזיהוי העקרונות המרכזיים הקשורים לסוגיית הפריון, ניסוח העקרונות, אימות העקרונות הקשורים לסוגיית הפריון עם המרואיינות עצמן (המרואיינות קיבלו בחזרה את ניסוח העקרונות והתבקשו לציין באיזו מידה הם משקפים את מה שאמרו בריאיון), תיקון ניסוחים על פי ההערות וההארות של המרואיינות וגיבוש רשימה סופית של העקרונות לנושא ולהצגת המסגרת המושגית של הפריון על פי תפיסת הנשים.

במהלך המחקר הוסבר למשתתפות כי האנונימיות שלהן תישמר וכך גם הסודיות של התוכן שהן מעלות בראיונות. כמו כן התקבלה הסכמתן ליצירת קשר בעתיד לצורך המחקר. הריאיון התחיל בשאלה: "האם את חושבת שיש ירידה בשיעור הילודה בקרב הנשים הערביות הבדויות בנגב?". ריאיון ארך כשעה וחצי בממוצע. כדי לבחון את התופעה, השתתפו במחקר נשים בעלות פרופיל שכיח (נמנעו משיתוף נשים יוצאות דופן, למשל כאלה בעלות תואר שלישי או כאלה הנושאות בתפקידים בכירים), נשים נשואות ואמהות לילדים, אקדמאיות (תואר ראשון לפחות) ועובדות (לא בהכרח בתחום הכשרתן). המרואיינות נבחרו בשיטת "כדור השלג" – נדגמות מהמעגל הראשון פנו לחברותיהן והפנו אותן לחוקרים. המפגשים והראיונות עם הנשים התקיימו בבתיהן בימי החופשה שלהן, לאחר תיאום מראש. המפגש ארך כשעתיים. עם חלק מהנשים נוצר קשר בשלב הניתוח והכתיבה לצורך אימותים והבנה מעמיקה יותר.

ממצאים

מניתוח התוכן של הנרטיבים שעלו בראיונות עלו שלושה עקרונות מרכזיים הקשורים לסוגיית הירידה בשיעור הפריון: התדיינות עם הפטריארכיות, התנגדות לסבל ושאיפה לאיכות חיים. עקרונות אלו סיפקו את המסגרת המושגית ואת הבסיס להבנת סוגיית הילודה כפי שהיא משתקפת בעיני הנשים הבדויות בנגב. להלן מוצגות התמות, בלוויית דוגמאות שעלו מן הראיונות.

ההתדיינות עם עול הפטריארכיות

עיקרון זה עניינו התמודדות הנשים עם ציפיות החברה הבדויות הפטריארכלית והקולקטיבית, המאופיינת בדתיות ובמסורת. התמודדות זו באה לידי ביטוי בכמה מישורים: (א) התדיינות הנשים עם עול המסורת והדת; (ב) התדיינות עם ציפיות המשפחה המורחבת מן המשפחה הגרעינית; (ג) התדיינות עם נטל קרבת הדם; (ד) יוזמה להפחתת הסיכוי לבעיות גנטיות תורשתיות.

התדיינות הנשים עם עול המסורת והדת לילודה הגבוהה

בחברה הערבית המוסלמית, הדרישה לילודה מעוגנת בדת ובמסורת. הדבר תורם בתורו לילודה גבוהה במשפחות, בעיקר באמצעות השראת התחושה כי מי שאינו פועל על פי הדרישה הזו פוגע בדת ובמסורת. העניין בא לידי ביטוי בדבריה של נג'את,¹ גננת בת 36 ואם לשבעה ילדים:

אני יודעת שהדת והמסורת מעודדות את הילודה ואת ריבוי הילדים, לכן הזכרתי שיש לי

שבעה ילדים. אני בעד ריבוי ילדים. אך אנו צריכות לנהוג בהתאם למציאות שבה אנו חיות. אני אמנם צמצמתי את מספר הילדים, והיום יש לי פחות ילדים בהשוואה למספר הילדים שרציתי שיהיו לי. רציתי עשרה ילדים. אבל לדעתי אנחנו לא מעט בבית, אנחנו הרבה ברוך השם. שבע נפשות זה גם פשרה טובה. כך אני עדיין הולכת לפי הדת והמסורת וגם שומרת על הרצון שלי...

למרות שהסתפקה במספר ילדים מצומצם, נג'את גם ביקרה את ההתרחשויות סביבה:

האמת, הבעיה היא של המשפחות שיש להם חמישה וארבעה ילדים. אלו משפחות קטנות מאוד, והן חייבות להיות מינימום שבעה. אם נמשיך לחשוב על חמישה ילדים וארבעה כבר מעכשיו ונחנך את הילדים שלנו לכך, מה תהיה התוצאה? הילדים שלנו יביא שלושה ילדים ושני ילדים!!! זה כבר ממש יפגע בדת, בחברה ובמסורת.

אם כן, הנשים המתדיינות עם המסורת אינן יוצאות נגדה אלא משתמשות בצויה באופן רחב יותר, המכיל את השינוי שהן מייחלות לו. דבריה של פדואא, בת 28, אם לחמישה ילדים ומורה למתמטיקה, מדגימים את השימוש במסורת נגד המסורת:

לי יש חמישה ילדים, כי זה רצוני בעיקר. בעלי רצה שישה או שבעה ילדים, הוא טוען שמותר לנו מבחינה דתית וחברתית להביא ילדים כל עוד אנחנו יכולים. לעתים רחוקות הוא לוחץ עלי בעניין ואומר שזה לא לפי הכללים המקובלים ושוזה נוגד את הדת ואת רצונו של אלה, ואני עונה לו שאם נחנך את הילדים כמו שצריך ונשקיע בהם שיהיו אנשים טובים זאת גם מצוות הדת, כפי שזוכר בפרק "אל-תחרים" בקוראן, בפסוק שש: "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقَوُّدَهَا النَّاسُ وَالْجِبَارَةُ" [הוי המאמינים, שמרו על עצמכם ועל בני ביתכם מפני אש אשר הדלק להם האנשים והאבנים].²

במקום להתייחס למסורת כאל כוח חיצוני כופה, השיח המתדיין עם המסורת מעצב מחדש את השפעתה דווקא על ידי הרחבת משמעותה.

נזאל, בת 28, מורה לחינוך מיוחד ואם לחמישה ילדים, המשיכה את קו המחשבה של פדואא:

נכון שהדת והמסורת מעודדת את הילודה, אלא שהדת גם מחייבת אותנו לפעול באחריות, כפי שהזכיר הנביא מוחמד עליו השלום בחדית': "כלکم راعٍ וכלکم مسئولٌ عن רעיته", فالرجل راعٍ في أهل بيته ومسئولٌ عن رعيته، والمرأة راعيةٌ في بيت زوجها ومسئولةٌ عن رعيته" [כולכם רועים ואחראים לנתינים שלכם. כלומר, לכל אחד יש אחריות - הגבר הוא האחראי על משפחתו, והאישה אחראית על הבית ועל הילדים].

בסמה הציגה דעה שונה בעניין:

החשיבה על ירידה בפריור בחברה הבדווית היא חשיבה "מדומה", לא אמיתית. אני לא חושבת שניתן לדבר על ירידה בפריור בחברה, כאשר תופעת הפוליגמיה היא אחד המאפיינים של החברה הזו. אם נסתכל על הירידה בפריור תוך מודעות לתופעת ריבוי הנשים, גם אם נניח שהגבר שנשוי ליותר מאישה אחת מתכוון עם כל אישה להקים משפחה קטנה המורכבת משלושה-ארבעה ילדים, אז משתי נשים יש לו שישה-שמונה ילדים, שלא נדבר אם הוא

נשוי לשלוש וארבע נשים, ושלא נדבר שאחד המניעים המרכזיים לריבוי הנשים הוא הולדת צאצאים שמהווים למשפחות מקור כוח.

יש מקרים שבהם נשים אקדמאיות נישאו כאישה שנייה או שלישית. במקרים אלה הנשים "התיישרו" על פי המסורת, קיבלו אותה ואף פעלו לפיה. הן הקימו משפחות וילדו ילדים. קיימת סברה כי נשים אלו מקבלות את המסורת של ריבוי נשים ואינן מתנגדות לה. סהר, בת 34, אמרה: "למדתי, בניתי קריירה בתחום מקצועי נחשב. פתאום מצאתי את עצמי בגיל 28, לא נשואה וללא ילדים. 'הרכבת עברה אותי', כפי שאומרים בערבית. הכרתי בחור אקדמאי, עצמאי, מעניין. התחתנתי ונהפכתי לאישה מספר שתיים. יש לי ילדים כבר. הקמתי משפחה. המסורת מאפשרת. למה לא?"

התדיינות עם ציפיות המשפחה המורחבת מן המשפחה הגרעינית

בסוג זה של התדיינות, הנשים מבקשות להחליט בסוגיית הפרייון במשפחתן הגרעינית ולעמוד בהחלטתן מול המשפחה המורחבת והחברה בכלל. הן מדגישות את הצרכים והמשאבים הקשורים בפרנסת המשפחה ובגידול ילדים בחיים המודרניים התובעניים.

הנשים המרואיינות לא היו תמימות דעים באשר לגודל האידיאלי של המשפחה הגרעינית, אך הן הסכימו כי יש צורך לשנות את המצב הקיים ולחתור למשפחה קטנה יותר. נג'את סברה כי יש ירידה בפרייון של הנשים: "למשל אני באתי ממשפחה של 13 אחים ואחיות, ובעלי יש לו 17 אחים ואחיות. לנו יש שבעה ילדים, וזה מלמד על ירידה. לאחותי יש תשעה ילדים ולאחי יש שמונה, ולאח של בעלי יש 11. אם נשווה את מספר הילדים מהמשפחות שמהם באנו למספר הילדים במשפחות שהקמנו, אפשר להצביע על ירידה, יחסית אמנם". נאדיה, אף היא גנת כמו נג'את, בת 28 ואם לשמונה ילדים, צידדה בדבריה של נג'את: "אין ברירה במציאות שלנו אלא לצמצם את מספר הילדים במשפחה, ולדאוג לעידוד ילודה בגבולות היכולת של המשפחה עצמה, כדי לתת מענה לצרכים של הילדים". סנאא, עובדת סוציאלית בת 27 ואם לחמישה ילדים, הבהירה: "אמנם המשפחות של ארבעה וחמישה ילדים נחשבות לקטנות בהשוואה למה שהיה בעבר, אלא שמשפחות אלה עדיין צריכות הרבה משאבים שונים ומגוונים כדי להתקיים. העניין הוא שאני לא בטוחה אם ניתן להציג את הירידה בפרייון כתופעה שמתרחשת בקרב כל החברה או אך ורק בקרב אנשים הנושאים פרופילים ספציפיים, כמו משכילים".

בהתדיינות זו הנשים לא התנגדו לריבוי הילדים ולתרבות הפרייון, אלא השתדלו להציג את הצורך באיזון בין העיקרון התרבותי שהן מאמינות בו ובין הצרכים והדרישות של החיים המודרניים, המתבטאים בעיקר בשאיפה לאיכות חיים טובה יותר, כפי שנראה בהמשך. רדא, בת 35, אמרה: "לי יש שלושה ילדים. ההורים ובן הזוג שלי לחצו ורצו רק עוד ילד אחד. אמרתי 'לא', כי אני לא יכולה לספק את הצרכים של יותר משלושה ילדים. החיים מאוד מהירים, תובעניים, ואני רוצה לגדל ילדים שלא יחסר להם כלום".

דברים דומים אמרה נאדיה, שמסכימה כי יש חשיבות למשפחה גדולה אך באותה נשימה מציינת כי היא מבקשת משפחה קטנה מכיוון ש"התנאים השתנו":

אני שייכת לחברה שמתאפיינת במשפחות מרובות ילדים, ולדעתי זה טוב. הרבה ילדים במשפחה זה מעניק אושר גם להורים וגם למשפחה המורחבת. הילדים הם "עיינונה" [عزوة, הכוונה לייחוס וכוח]. בנושא הזה אין מה להתווכח עם חמי וחמותי, לא שאפשר עם ההורים שלי. בדרך כלל זה הנושא היחיד שפותח להם פתח להתערב בחיינו – אני ובעלי, ובאמת זה לא מפריע לי, כי זה מתאים לי, הרי אני באתי ממשפחה של 13 נפשות, ולזה אני רגילה. אני

לא מתכננת להגיע לאותו גודל משפחה ממנה אני באתי ובטוחה שתהיה לי משפחה קטנה, כי התנאים השתנו וצריך להשתנות בהתאם.

יש מי שמוכנות לשלם את המחיר החברתי של ההתדיינות בסוגיית הפרייון ואף לשאת התנכלות מסוימת מצד המשפחה. בסמה, בת 37, אם לשלושה ילדים, העוסקת בהדרכת הורים, אמרה:

אני חושבת שיש לי משפחה קטנה, שלושה ילדים. זה לא מייצג את החברה, כי גם זוגות שהחליטו על משפחות קטנות, לרוב יש להם ארבעה וחמישה ילדים. להיות אם לשלושה ילדים בתוך החברה הבדווית זה כמו לעמוד מול רוח סוערת, המחייבת עמידה ואחיזה חזקה בכדי לשרוד. לא היה קל למשפחת בעלי, במיוחד לחמי. היה לי קשה מאוד לחוות כל פעם מחדש את ההתמודדות הקשה מול שיח שעוד לא בשל מספיק לראות את הצורך האישי של הפרט, ולא את הצורך של החברה. ההורים שלי הסתכלו על זה אחרת. בהיריון השלישי שלי, האחרון, אמי שאלה אותי אם שקלתי היטב את הצעד, ואם אני עדיין מתכננת לימודים מתקדמים.

מחיר מסוג אחר משלמות נשים שמוצאות את האיזון במשפחה גדולה, במקרים לא מעטים בהסכמה לפטריארכיה ולפוליגמיה. היאם, מורה לערבית, בת 40 ואם לשישה ילדים, טענה: "שישה ילדים זה משפחה אידיאלית, אמנם קטנה, אבל מאפשרת לי גם להשקיע במקומות אחרים. אני מרגישה ומודעת לכעסים שיש למשפחת בעלי בנושא זה. הם רצו שיהיו לנו יותר ילדים, במיוחד שמשפחת בעלי היא משפחה מבוססת מבחינה כלכלית, ואני לא הסכמתי. בעלי בא ממשפחה של 15 נפשות ואני ממשפחה בת 16 נפשות". היא המשיכה את דבריה בעצב: "ניסו להפעיל לחץ בנושא, והאמת – זה השרה אווירת מתח ביני לבין בעלי, כמעט התגרשנו, עד שהוא החליט לשאת עוד אישה כדי לענות על הדרישה של הוריו להרחבת המשפחה".

התדיינות הנשים עם נטל קרבת הדם

לסוג הנישואין של האישה, כלומר "בתוך השבט" או "מחוץ לשבט", יש משמעות כבדה. קרבת הדם עלולה לעתים להיות נטל כבד על נשים בעת ההתדיינות על סוגיית הפרייון וההתמודדות איתה, שכן מאישה בעלת קרבת דם מצופה לתרום יותר למשפחה. בין המשתתפות במחקר היו נשים הנשואות בתוך המשפחה ונשים הנשואות למשפחות זרות, וסוגיית סוג המשפחה, היינו נישואין בתוך השבט או מחוצה לו, עלתה בראיונות. הממצאים מראים כיצד הפרקטיקה המשמשת את המשפחה מול נשים הנשואות בתוך המשפחה שונה מזו המשמשת אותה מול נשים שמוצאן במשפחה אחרת, והדבר משפיע על החלטות הנוגעות לסוגיית הפרייון ועל ההתדיינות בנושא. עפאף, מדריכת הורים בת 32 ואם לארבעה ילדים, אמרה:

התחתנתי בתוך משפחתי. בעלי הוא בן דוד שלי מצד אבא. כבר מילדות חונכנו אני ובעלי על הכוונה שאנו נתחתן. אחמד בעלי מבוגר ממני בשלוש שנים. התחתנו כשהייתי בת 23. נכנסתי להיריון בגיל 24, וילדתי את בני הבכור, והיום יש לי ארבעה ילדים. גם אחמד וגם אני באנו ממשפחות מרובות ילדים, לכן סיכמנו בינינו שארבעה ילדים זה מספיק. חשוב לי לציין כי חלק ניכר מהחלטתי להקים משפחה קטנה זה הבעיות הצרות מכך שהאישה נשואה בתוך משפחת הבעל. חלק מהזוגות בעקבות זאת נפרדו או ברוב המקרים הגבר נישא לאישה שנייה. זו כבר תופעה מתרחבת בחברה הבדווית, ואני נתקלת בה גם אישית וגם בעבודתי כמדריכת הורים. אני לא יודעת למה דווקא הנטייה היא לשמור על הכלה

שבאה ממשפחה אחרת! ממנה יש פחות דרישות ופחות בקשות וגם פחות מתערבים לה בחיים.

עתאב, בת 24, מורה בחינוך המיוחד, אם לשלושה ילדים ובהיריון, המשיכה והבהירה את דברי עפאף:

עדיף משפחה קטנה, כי במקרה של בעיות עתידיות יהיה לי יותר קל לדאוג למשפחה. אני בהיריון, ותודה לאל הכול בסדר. האמת היא שהייתי מסתפקת בשלושה ילדים, אבל נכנעת ללחץ של משפחת בעלי, בעיקר חמי, שהוא דודי מצד אבא. לא רציתי להעצים ולהחריף את הבעיות איתם, במיוחד שגם כך אני במתח איתם מפני שהם לא רוצים לראות בי ובבעלי ובילדים שלנו כיחידה נפרדת. מאז ומתמיד היו ונשארו להם דרישות ממני. הם לא מצליחים לתפוס אותי כאשרתו של הבן וממשיכים להתייחס אליי כבת שלהם, כי אני האחיינית של חמי. גיסי נשוי לאישה ממשפחה שנייה, אני והיא פחות או יותר דומות מבחינת תנאים, שתינו עובדות, שתינו מלומדות, אלא שהדרישות והבקשות של משפחת בעלי ממני לעזור ולקחת חלק בעבודת משק הבית מופנות רק אליי.

לסוגיה זו נאדיה נתנה הסבר מזווית ראייה אחרת. היא אמרה: "אני אם לשמונה ילדים, והרבה עבודה ולחץ מוטלים עליי. אני עובדת גם מחוץ לבית וגם מסייעת בעבודת הבית לחמותי. גיסת זרה (ממשפחה שונה), והיא לא חייבת לסייע להם. חמותי היא אשתו של דודי מצד אבא, לפני שנהייתה חמותי, ואני לא ארשה שהיא תבקש עזרה ממישהו זר. היא כמו אימא שלי, ואני חייבת לשמור על כבודה". לעומת עפאף, עתאב ונאדיה, שנשואות בתוך המשפחה, סנאא, שנשואה למשפחה אחרת, אמרה:

מהתחלה שידרתי למשפחת בעלי כי אני ומשפחתי יחידה נפרדת. האמת, הם קלטו את זה טוב ולא מתערבים לי בחיים, בהשוואה לשתי גיסתיי. ייתכן שהעובדה שאני ממשפחה אחרת סייעה לי מאוד להעמיד גבולות, כי הציפיות ממני בהיותי ממשפחה אחרת הן פחותות מהציפיות המופנות לגיסתיי, שהן מאותה משפחה. אני מהתחלה סיכמתי עם בעלי להקים משפחה קטנה, וזה מה שהיה. אני בטוחה שאם הייתי מאותה משפחה, לא היה לי קל להגשים את הרצונות שלי. לשני הגיסים שלי יש שמונה ותשעה ילדים, ואני לא אתפלא אם הם ירצו עוד, כי לבעלי יש שני אחים ותשע אחיות. אז משפחת הבעל דרך הבנים מנסה "לפצות את החסר", ואני לא חלק מהמשחק הזה.

קרבת הדם נושאת עמה נטל לא מבוטל מבחינתן של הנשים והן צריכות להתמודד אתו בעת ההתדיינות על סוגיית הפיריון וההתמודדות עמה. מתברר שהנשים פועלות בדרכים שונות, לפי קרבת הדם שלהן למשפחת הבעל.

יוזמה להפחתת הסיכוי לבעיות גנטיות תורשתיות

בנרטיב הנשים ניכרה יוזמתן להפחתת הסיכונים למחלות ולקויות הקיימות עקב בעיות תורשתיות ונישואי קרובי משפחה, על ידי צמצום מספר הילדים, בנושא זה אמרה עתאב:

כתוצאה מנישואים בקרב קרובי משפחה נולדים תינוקות בעלי צרכים מיוחדים ולחלק [נולדים תינוקות] עם מומים מולדים, עקב מחלות ולקויות תורשתיות. אני חושבת שלזוגות הנשואים בתוך המשפחה היום יש יותר מודעות לתופעה זו. לכן הם מבצעים בדיקות לפני ההיריון וגם

במשך ההיריון. זה מה שעשינו אני ובעלי, שהוא בן דודי. בהריונות שלי תמיד הייתי מודאגת עד שאני יולדת ומודאגת שהכול בסדר. אני ובעלי סיכמנו שההיריון הנוכחי הוא האחרון, וכך נפחית את הסיכוי לבעיות עתידיות בנושא הזה, כי יש לנו במשפחה.

את דברי עתאב המשיכה חנאן:

אני מורה לחינוך מיוחד ויודעת עד כמה המשפחה סובלת מזה שהילד שלה משויך לקבוצת הילדים בעלי צרכים מיוחדים. האימא היא הסובלת העיקרית, כי לפעמים היא נתפסת כאשמה במצב הילד. בשיחות שלי כמורה עם אמהות של התלמידים, במיוחד עם אמהות שהילד השביעי או השמיני הוא זה שמוגדר בעל צרכים מיוחדים, אני שומעת אותן טוענות שריבוי הילדים, במיוחד עם הגיל המתקדם של הנשים, מעלה את הסיכויים והסיכונים לבעיות תורשתיות בקרב הילדים.

נהלה שיתפה בסיפור שלה:

אני ואחותי נשואות לאחים מאותה משפחה. התחתנו יחד, וגם שלוש הלידות שלנו היו פחות או יותר באותו עיתוי. בהיריון הרביעי שלה הרופאים יידעו אותה שהתגלה אצל העובר מום. עם זאת היא ובעלה, ממניעים שונים, לא הפסיקו את ההיריון, ויש להם ילד עם בעיות רציניות. אני רואה את ההשקעה שהיא משקיעה, במיוחד בהיעדר מסגרות מתאימות בסביבה לילד. האמת, אני מרחמת עליה ומתפלאת מהיכן היא שואבת את הכוחות שלה, במיוחד בחברה שאינה מסתכלת בעין ראויה ובכבוד על ילדים שסובלים מבעיות מסוג כזה. הסיפור של אחותי היה גורם מכריע בהחלטתי עם בעלי להסתפק בשלושה ילדים נורמליים ולהשקיע את האנרגיה בגידול שלהם, ולא להסתכן בעוד לידות.

פדואא הוסיפה בנושא זה:

אני דתייה וחושבת שאנו צריכים להבין את דרישת הדת היטב. הדת מצווה עלינו לחשוב ולפעול בשיקול דעת לפני מעשה. יש הרבה מקרים של תינוקות שנולדים עם מומים עקב בעיות תורשתיות ונישואי קרובי משפחה. אי אפשר להתעלם מזה. לכן משפחה שיש לה שלושה ילדים או ארבעה ילדים שהם נורמליים צריכה להודות לאלוהים ולהפסיק להסתכן.

בדברי פדואא תמכה עפאף, שאמרה: "זה ההיריון הרביעי שלי והאחרון, זהו. תודה לאל, הכול בסדר. אני ובעלי מאותה משפחה, אמנם לא בני דוד, אבל כבר יש במשפחה כמה מקרים של תינוקות שנולדו עם בעיות רציניות, וזה מרתיע".

לסיכום, הנשים מתדיינות עם החברה הפטריארכלית בארבעה מישורים: המסורת והדת, המשפחה המורחבת, קרבת הדם, וסוגיית הבעיות הגנטיות התורשתיות הקשורות בקרבת הדם. הן אינן קמות ומתנגדות לסדר החברתי הקיים והמדכא ולמסורת, אלא מנסות להאיר מתוכן תכנים ועקרונות הקשורים לעולמות המסורת והמשפחה באופן שיתמוך בשיפור מצבן ומעמדן במגוון תחומי חיים, לרבות עבודה, ביטחון כלכלי ומשפחה. לעתים הן משתמשות בפוליגמיה כדי לא לשאת בעול המסורת לבדן. בדרך כלל הן מקבלות את כללי המסורת ופועלות לפיה, אפילו אם הדבר כרוך בוותור על נישואין כאישה ראשונה, כלומר גם אם הן משלמות על כך בהקמת משפחה עם גבר הנשוי פעם אחת, פעמיים, שלוש פעמים ואף ארבע פעמים. העמדות שלהן ביחס למסורת אינן אחידות, וכך גם עמדותיהן מול המשפחה, הפועלת כסוכן אוכף של המסורת. אך המשותף להן, כפי שעולה מהראיונות, הוא החתירה לחיים איכותיים יותר אגב התדיינות עם הפטריארכיה, שמתנגדת לכל שינוי בסדר החברתי והתרבותי השורר זה דורות רבים.

התנגדות לסבל

האם נתפסת בקרב משתתפות המחקר כדמות סובלת, וחלק משמעותי בהתמקחותן של הנשים על סוגיית הפרייון עוסק בהתנגדות לסבל האם. בנרטיב של הנשים עלתה דמותה של האם כאישיות דומיננטית ומכרעת בראייתן את נושא הילודה; הן נחשפו לסבל הרב שעברו אמותיהן, הן בגידול ילדים הן בהשתתפות בפרנסת המשפחה ובעבודה בחקלאות. הן ראו כיצד הדבר השפיע על בריאות אמותיהן ולמדו מכך לקח בנוגע לשמירה על בריאותן שלהן. מהא, עובדת סוציאלית בת 30 ואם לארבעה ילדים, אמרה:

אימא שלי, מהתחלת הנישואין, דיברה אתי על חשיבות תכנון המשפחה. היא חשבה שמשפחה אידיאלית היא משפחה המורכבת מארבעה ילדים, וזה מה שיש לי. אני באתי ממשפחה של תשע נפשות, אימא שלי עבדה קשה כדי לסייע בפרנסה שלנו. היא ממש הקריבה את עצמה למען משפחתה ונתנה את הכול כדי לספק את הצרכים שלנו.

פדאא, מורה בת 27, בהיריון ואם לארבעה ילדים, סיפרה:

הילדים הם תענוג ושמחה לחיים, וחשוב לזכור תמיד שהם צריכים הרבה נתינה. צריך להשקיע בהם המון. לכל אחד מהילדים יש את הצרכים שלו, ואנו כהורים נשתדל לספק אותם... אני לא יודעת כיצד ההורים שלי הסתדרו עם 11 נפשות. אני זוכרת כילדה שכמעט לא ראינו את אימא, למרות שהיא עבדה בבית. תמיד הייתה עסוקה במילוי הצרכים שלנו. היום אני רואה כי למרות שהיא עוד צעירה, היא נראית תשושה. בחברות אחרות נשים בגילה לאחר שגדלו הילדים מתחילות ליהנות. הן מדברות, מטיילות, נוסעות עם חברות שלהן. אני רואה את אימא שלי עם כמעט אפס כוחות, וממש כואב לי עליה. על כן אני רוצה להשקיע במשפחה קטנה, כך שיישאר לי כוחות ליהנות מהם ומהנכדים שלי בעתיד.

נהלה, בת 24, מורה לחינוך מיוחד ואם לשלושה ילדים, אמרה: "מי שרואה את העייפות שאמי שרויה בה ילמד טוב כמה קשה להרים משפחה גדולה. לכן יש לי שלושה ילדים, תודה לאל, ואם בעלי ילחץ לעוד ילד, נהיה ארבעה, ועדיין זו משפחה קטנה". אמאל, גננת בת 24, אם לשלושה ילדים ובהיריון, אמרה: "היריון ולידה מתישים את הגוף ולפעמים גורמים לעייפות נפשית. אימא שלי כבר הרוסה, ואני למדתי מהחוויה שלי איתה, כי להרבות בפעולות האלה יכול להזיק לגוף ולנפש".

שאיפה לאיכות חיים

מעבר לרצון להימנע מסבל, הנשים נוקטות יוזמה בניסיון להשיג חיים איכותיים. קולן של הנשים בראיונות מלמד על מודעות ודאגה לרווחתן הנפשית ולמילוי צורכיהן, נוסף על דאגתן למשפחותיהן ולגידול ילדיהן. שאיפתן לרווחה נפשית ולהגשמה עצמית מתבטאת בהדגשת חשיבות הסיפוק העצמי ושביעות הרצון שלהן. ניתן לראות זאת במילותיה של אמאל: "אני רוצה לעשות עוד דברים בחיים, לא רק לגדל ילדים. אני נהנית מזה שאני עובדת. זה נותן לי סיפוק, וחשוב שאדאג לזה שאהיה מסופקת, כי זה נותן לי כוח ומשרה אווירה חיובית על כל הבית". מהא הוסיפה:

התפיסה של האנשים שמעגל החיים מסתיים לאחר שלומדים, מתחתנים ונעשים הורים מאוד מפריעה לי. אני חושבת שבכל שלב יש התחלה מחדש. אני התחלתי עוד מעגלים של לימודים והתפתחות לאחר שילדי גדלו ואני עוד מתכננת דברים עתידיים. אנחנו צריכים לחשוב על העתיד ועל הדרכים הנכונות להגשים את עצמנו ולעשות לעצמנו טוב.

נג'מה, בת 28, עובדת סוציאלית ואם לחמישה ילדים, אמרה:

גם אם הסביבה חושבת שאנו מקור כוח אינסופי וכול יכול, אנו הנשים צריכות לשנות את תפיסתם וללמוד איך לשמור על עצמנו. החיים משתנים והתנאים משתנים, והכללים החברתיים והתפיסה לנשים לא משתנים. לכן אנו הנשים צריכות להביא באופן הדרגתי את השינוי והטוב לעצמנו. הקמתי משפחה יחסית קטנה, ואני משקיעה בה ומצליחה להשאיר כוח לעצמי. אני ממשיכה בקצב שלי להתקדם בעבודה ובלימודים, וזה נותן לי תחושת שביעות רצון.

לדברי חנאן, בת 30, מורה לחינוך מיוחד ואם לחמישה ילדים:

אני מאוד שמחה ומרוצה מעצמי שלא ויתרתי ולא נכנעתי לכללים ולציפיות החברה מהנשים. אני לא רק עובדת בתוך הבית ומקימה משפחה נהדרת, אני גם מפרנסת, אחראית, שותפה להחלטות חשובות. גידלתי את ילדיי ולא הזנחתי את עצמי. אמנם זה דרש המון כוחות, אבל זה אפשרי. אני רואה איך הילדים גדלים ומשתלבים בחיים, וגם לי יש העיסוקים שלי.

הנושא של הרווחה הנפשית והדאגה לצרכים עלה גם בנרטיב של בסמה, שאמרה:

לי חשוב להכיר בכוחותיי ולהיות מודעת כמה אני יכולה וכמה אני מסוגלת. שלושה ילדים זה גבול היכולת שלי. אני משקיעה הרבה בילדים, ובשבילי כל אחד הוא עולם מלא עם צרכים שונים. אני מודה בזאת שהיכולות שלי והסבלנות שלי מוגבלים בסופו של דבר, ולכן אני מתנהגת בהתאם. אני אופי שצריך זמן לעצמו, אז בשמונה אני משכיבה את הילדים ומתפנה לעצמי ולזוגיות שלי. האמת, לא הייתי מאמינה שאני יכולה לעשות את זה עם יותר משלושה ילדים, לא ברמה רגשית ולא ברמה קוגניטיבית.

הדברים שאומרת בסמה עולים בקנה אחד עם דבריה של נואל, שטענה: "אסור לנשים לשכוח את עצמן, ותמיד הן צריכות להשאיר לעצמן פינה שממנה יוכלו לשאוב כוח. הן צריכות להתאמץ ולהיות מודעות לכמה הן יכולות לתת, וכיצד ישמרו על מוטיבציה גבוהה, בעיקר לעצמן ולמשפחתן". מחשבותיה של בסמה דומות גם לאלו של היאם, שטענה:

חשוב להתנהג בהתאם לכוח הפיזי והנפשי, גם אם זה לא לרוחם של החברה והאנשים שחושבים אחרת. באחריות הנשים לדאוג לעצמן ולמנוחתן. הן צריכות ללמוד למצוא את שביל הזהב כדי להבטיח את רווחתן. המתח ששורר ביני לבין בעלי עקב הלחץ של הוריו לעוד ילדים ולא-הסכמתי כמעט הוביל לגירושין שלי, עד שהחליט לשאת עוד אישה כדי להשלים את הרצונות של משפחתו. האמת, העדפתי שתהיה לו עוד אישה מאשר להתגרש. בכל זאת, מבחינה חברתית, אני מוצגת כאשת איש, נשארתי בביתי עם ילדיי, שהם באחריות שנינו, וזה מקל עליי.

הניתוח העלה שלושה עקרונות מרכזיים הקשורים בהתמקחותן של נשים עם חברה ותרבות פטריארכליות בנושא הילודה. עקרונות אלו – התדיינות עם הפטריארכליות, התנגדות לסבל ושאיפה לאיכות חיים – מגבשים את המסגרת המושגית ואת הבסיס להבנת סוגיית הילודה כפי שהיא משתקפת בעיני הנשים.

דיון

מחקר זה, המבוסס על תיאוריית ההתמקחות עם הפטריארכיה, משרטט את התמקחותן של נשים

עם חברה ותרבות פטריארכליות ומייצר מסגרת מושגית למיפוי התמקחותן של נשים בנושא הפריון. המסגרת בנויה משלושה מוקדים השזורים זה בזה: התדיינות עם ערכי החברה והמשפחה הפטריארכלית במונחיה שלה, הרצון להימנע מסבל האם, והשאיפה לשיפור איכות החיים במונחים ליברליים של השכלה ועבודה. מוקדים אלו משקפים את תפיסת הפריון מנקודת מבטן של נשים ערביות בדוויית בנגב המבקשות לקדם שינוי, אולם ניתן לשקול אותם כרלוונטיים לגבי נשים מקדמות שינוי באופן כללי יותר.

המוקד הראשון, התדיינות עם עול החברה הפטריארכלית, מתקיים בארבעה מישורים: התמודדות עם דרישות המסורת להולדת ילדים; התמודדות עם ציפיות המשפחה המורחבת הפועלת כסוכן האוכף את צו המסורת, שכן ילדים נתפסים כמקור כוח למשפחותיהם; התמודדות עם השלכות הנישואין עם בני זוג שיש אליהם קרבת דם; והתמודדות עם בעיות גנטיות תורשתיות הקשורות לקרבת הדם. מוקד זה משקף את אסטרטגיית ההתמקחות בצורה הטובה ביותר.

הספרות הפמיניסטית מציגה את המונח entrysm, אשר נטבע על ידי הליה-לוקאס (Hélie-Lucas, 1993), ומשמעותו היא שהנשים משתמשות באסטרטגיות התמודדות מתוך המסורת עצמה כדי לשנותה ולהשיג את מטרתיהן. לדוגמה, מחקרים הראו שנשים מוסלמיות משתמשות ברעלה כשהן נמצאות במרחב הציבורי כדי שמשפחותיהן יצדיקו אותן ויתנו להן לגיטימציה (Abu-Rabia-Queder, 2006). כך הן אינן חורגות מהמסורת או מהנהגות אנשי הדת. אסטרטגיה זו מסוכנת פחות מבחינת הנשים, כי היא אינה מתעמתת ישירות עם הסדר החברתי הדומיננטי אלא "עטופה" במסורת ומבקשת לשנות אותה באורח זהיר ביותר. הנשים הפועלות כך אינן נענשות על העמדות והפרקטיקות שלהן.

כפי שטענה הליה-לוקאס (Hélie-Lucas, 1993), גם כאן הממצאים מראים שהתנגדות אין פירושה דחיית השיח אלא הגדרתו מחדש באופן שעולה בקנה אחד עם תפיסת הפריון של הנשים. מהראיונות עולה כי הנשים עושות שימוש נרחב בעקרונות המסורת, הדת וחשיבות המשפחה כדי להצדיק את תפיסותיהן המצדדות בצמצום הפריון. במעגל הרחב ביותר – ההתדיינות עם המסורת – הנשים מדגישות ציווים אחרים של הדת אשר מצדיקים פריון מצומצם; במעגל המשפחה המורחבת, הנשים מדגישות את חשיבות המשפחה ואת טובת המשפחה העשויה לצמוח מהשקעה בילדים בריאים וחכמים, ומציינות את אלה כסיבה לצמצום מספר הילדים. ברמת הקשר האישי עם ראשי המשפחה המורחבת, נשים שאינן בעלות קשר דם למשפחת בן זוגן משתמשות במעמדן כזרות כדי לשמור על גבולות חופש ההחלטה שלהן ולקדם את רצונן בנושא גודל המשפחה הגרעינית. אסטרטגיית ההתדיינות מראה גם שהנשים אינן מתנגדות לפטריארכיה ולסדר החברתי המדכא הגלום בה באופן מוחלט, אלא משלימות עם היבטים רבים שלה – למשל פוליגמיה – כדי לאתגר אחרים, למשל פריון גבוה (ראו Chong, 2006; Dungo, 2005; Pacardo-Mercado, 2013).

התמקדותן של המייקוח עם הפטריארכיה במסורת ובמשפחה משקפת את עוצמת המבנה החברתי הפטריארכלי והקולקטיבי ואת הדומיננטיות של ההתייחסות לפרט כאל נספח לחברה ומחויב לכלליה (Abu Baker & Dwairy, 2003). מנרטיב הנשים עולה הכפייה שהחברה מטילה על חברה בכלל ועל הנשים במיוחד, והמסורת משמשת מקור ללגיטימציה להתערבות בחיי הנשים ובסוגיית פריון. הפער בין ההתערבות בחייה של אישה בעלת קרבת דם למשפחת בעלה ובין שמירת הגבולות בקרב נשים שאין להן קרבת דם כזו מעיד עוד יותר על השימוש העוצמתי בהשתייכות המשפחתית ועל היותה מקור לגיטימציה להתערבות בחיי הנשים הנשואות בתוך המשפחה.

שני המוקדים האחרים בהתמקחות הנשים עם הפטריארכיה עוברים מניסוח מחדש של עקרונות

קולקטיביים, מסורתיים ומשפחתיים לניסוח מחדש של עקרונות אינדיבידואליים. המוקד השני, התנגדות לסבל האם, מבטא התנגדות למצב הנשים בכלל ולסבלן של אמהות בפרט. הנשים מזדהות עם סבל אמותיהן. הן כואבות את כאבן, ומתוך התבוננות מודעת הן מביעות שאיפה להימנע מלהגיע למצבן. הן מייחסות לאמותיהן חוויה של סבל וכניעה לדרישות החברה. הנרטיב במחקר מלמד על קול נשי צלול וביקורתי, המבקש לשמור חלק מהכוח לעצמו ולהיות מודל אמהי שונה מזה שנחשפו אליו. המוקד השלישי – שאיפה לחיים איכותיים – משלים למעשה את המסגרת המושגית, שכן הנשים עוזבות את המסגרת המושגית הכרוכה במסורת ובמשפחה ומצביעות על רצונן להתקדם ולשפר את מצב חייהן.

מתפיסותיהן של הנשים בנושא הפריון, כפי שעלו במחקר זה, ניתן להסיק כי יש חשיבות רבה לסדר חברתי הפטריארכלי ולשאיפות האישיות הליברליות לאיכות חיים המושגת באמצעות השכלה ועבודה, והם דומיננטיים ומשמעותיים הרבה יותר מאשר הדת והלאום. הנשים לא הציגו את סוגיית הפריון כסוגיה לאומית הקשורה לקונפליקט בינן ובין המדינה, או בין מדינת ישראל לאזרחים הפלסטינים בכלל. הן לא התייחסו לנושא הילודה או לילדים כאן מיזם לאומי ולא ייחסו לכך אג'נדה פוליטית קולקטיבית של הלאום הפלסטיני. להפך, בלב הנרטיב והפרקטיקות של הנשים היה הרצון שלהן לשפר את איכות חייהן ואת חיי משפחותיהן הגרעיניות ולהימנע אישית מהישנותו של "סבל האם". הנשים הביעו אמונה כי לאור הדרישות הרבות של החיים המודרניים והתובענות הכלכלית שלהם, כדי להשיג איכות חיים הולמת יש להקים משפחה גרעינית קטנה מזו המסורתית.

ממצא זה עומד במידה מסוימת בסתירה למחקרה של כנאענה (Kanaaneh, 2002). במחקרה מאמצע שנות התשעים של המאה הקודמת מצאה כנאענה כי בקרב נשים ערביות בגליל נושא הילודה קשור באופן הדוק לקונפליקט הלאומי הישראלי-פלסטיני, ושהחלטות בנוגע לילודה קשורות בסוגיות הלאום, העם והעם ה"מדומיין" (שם). כנאענה טענה שישראל מתייחסת לעצמה כאל מדינה מערבית מודרנית ואת הפלסטינים היא תופסת כ"אובייקט כושל ופגום של המודרניזציה בנושא השעתוק והילודה" (עמ' 252). הפריון הגבוה בקרב הפלסטינים נתפס בעיני המדינה כסיבה מרכזית של עוניים ושל פיגורם החברתי והכלכלי לעומת היהודים בישראל. בה בעת, הילודה הפלסטינית נתפסת כאיום (דמוגרפי) על המדינה. טענתה הייתה כי העיקר מבחינתה של ישראל הוא שיהיו פחות פלסטינים ויותר יהודים (שם). הדיכוטומיה בין ה"מודרני" ל"מפגר" שהמדינה מציגה לפלסטינים משפיעה על סוגיית הפריון ועל השיח בעניינה וכן על שיחים נוספים של מגדר, כלכלה וריבוד חברתי (שם). הפלסטינים מאמצים את השיח הזה ומושפעים ממנו רבות. כך מתפתחת הנטייה להעדיף משפחה קטנה יחסית ולקבל את ההנחות המודרניות באשר לגודל המועדף של משפחה גרעינית.

יש צדק רב בטיעוניה של כנאענה, במיוחד בעניין יחסה של המדינה לדמוגרפיה של הערבים בישראל ותפיסתה כסכנה (Jabareen, 2015). הנשים שרואיינו במחקר זה אכן קישרו בין מודרניזציה לצמצום הילודה. עם זאת, בניגוד לטענתה של כנאענה, הנרטיב שהציגו הנשים אינו נרטיב לאומי המבקש להגדיל את הילודה הערבית בישראל אל מול הדמוגרפיה היהודית ולתרום לבניית העם באמצעות הילודה. מבחינתן של הנשים הערביות בנגב, עול המסורת כבד מדי והאסטרטגיות שלהן מופנות אליו במטרה לשנותו. הקונפליקט הלאומי והדיכוטומיה שהן חוות מדי יום אינו מצדיק מבחינתן את הגדלת הפריון, ואולי אף להפך. חשוב לזכור כי מדובר בנשים בעלות השכלה אקדמית, המשתלבות בשוק העבודה ומעוניינות לקדם איכות חיים ושיויון. יתרה מזו, מאז

אמצע שנות התשעים ועד היום חלה ירידה משמעותית בפירון בקרב נשים ערביות בכל חלקי הארץ, ובכלל זה הגליל והנגב וכן הגדה המערבית. אנו סבורים כי אם מחקרה של כנאענה, העוסק בילודה ובשיח הקשור אליה בקרב נשים ערביות בגליל, היה נערך כעת – מסקנותיה היו שונות. מחקרנו מאשש מחדש את תיאוריית ההתמקחות הפמיניסטית ומציג כיצד ההתמקחות מקדמת את השגתן של מטרות פמיניסטיות. מצאנו כי כפי שמציעה התיאוריה, תוך כדי ההתמודדות עם אילוצים פטריארכליים הנשים נעזרות באסטרטגיות של התמקחות במטרה למקסם את הרווחה הכלכלית ואת איכות החיים (Kandiyoti, 1988). הן נושאות ונותנות, מתנגדות, מתפשרות, אך גם משתתפות בשעתוק היחסים הפטריארכליים (ראו גם Chaudhuri et al., 2014; Gerami & Lehnerer, 2001; Shankar & Northcott, 2009).

ספרות המחקר הקיימת עוסקת בהתמקחות הנשים עם הפטריארכ ו עם בן הזוג במשפחה הגרעינית. אך כאן אנו מציעים את המשגתה של ההתמקחות המרובה, המדגישה כיצד הנשים מתמקחות בעת ובעונה אחת עם כמה מוסדות פטריארכליים המטילים עליהן נטל. הן מתמקחות עם השבט, עם המשפחה המורחבת ועם בן הזוג. הנשים מתמקחות עם המוסדות הפטריארכליים באמצעות שימוש בטיעונים חברתיים מגוונים, ובה בעת הן מתמקחות מול "בעל הבית", בן הזוג, בתוך משפחתן הגרעינית. בהתמקחות המרובה הנשים משתמשות באסטרטגיות ובטיעונים הלקוחים לעתים מהמסורת ומהדת, אך גם בטיעונים הלקוחים מהלקסיקון המודרני: איכות חיים, מצב כלכלי, רווחה ואינטרסים של המשפחה הגרעינית.

הסברה היא כי נשים רבות בחברה הבדווית ובחברות פטריארכליות בכלל מקבלות את עול המסורת ללא ביקורתיות. אולם באמצעות העדשה התיאורטית של ההתמקחות המרובה ניתן לזהות נשים מתוחכמות המפגינות מודעות חברתית גבוהה, נושאות באחריות לבחירותיהן – לעתים קרובות לבדן – ומתמודדות היטב מול דיכויין החברתי. הנשים המקיימות התמקחות מרובה ואחוזות בכישורי חיים יקרים המאפשרים להן לפעול כסוכנות שינוי חברתי.

מקורות

- אבו-בקר, ח'אולה (2007). ריבוי משמעויות של פמיניזם כדוגמא לחינוך לרב-תרבותיות: פמיניזם של נשים ערביות כחקר מקרה. בתוך פ' פרי (עורכת), *חינוך בחברה רבת תרבותיות (עמ' 187-208)*. ירושלים: כרמל.
- אבורביעה-קוידר, סראב (2008). *מודרות ואהובות: סיפוריהן של נשים בדוויות משכילות*. ירושלים: מאגנס.
- אל-סעדווי, נואל (2002). *قضايا المرأة والفكر والسياسة نوال السعداوي* [קדאיא אל-מראא ואל-פכר אל-סיאסי]. קהיר: אל-ערביה ללטבאעה ואנאשר.
- אל-קרינאוי, עליאן וסלונים-נבו, ורד (2005). נישואין פוליגמיים ומונוגמיים: השפעתם על מצבן הנפשי והחברתי של נשים בדוויות-ערביות. בתוך רחל לב-ויזל, ג'ולי צוויקל ונורית ברק (עורכות), *שמרי נפשך: בריאות נפשית בקרב נשים בדוויות בישראל (עמ' 149-168)*. באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון.
- בן-דוד, יוסף (2004). *הבדווים בישראל: היבטים חברתיים וקרקעיים*. ירושלים: קק"ל, המכון לחקר מדיניות קרקעית ושימושי קרקע ומכון ירושלים לחקר ישראל.
- ג'בארין, יוסף (2010). *תעסוקת ערבים בישראל: האתגר של הכלכלה הישראלית*. ירושלים:

המכון הישראלי לדמוקרטיה.

גינת, יוסף (2001). *נקמת דם: נידוי תיווך וכבוד המשפחה*. חיפה: אוניברסיטת חיפה וזמורה-ביתן.

זועבי, ח'אולה וסויה, ריקי (2015). זהות תרבותית ואסטרטגיות התערבות של עובדים סוציאליים ערבים בישראל. *חברה ורווחה*, 3, 397-421.

חלאילה, רביע (2008). *מודרניזציה ומסירות ילדים להורים קשישים בחברה הערבית בישראל*. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.

כרכבי סבאח, מהא (2009). בסיס ההתארגנות של החמולה הערבית ומעמדה של האישה הערבייה. בתוך פייסל עזאיזה, ח'אולה אבו-בקר, רחל הרץ-לזרוביץ ואסעד גאנם (עורכים), *נשים ערביות בישראל: תמונות מצב ומבט לעתיד* (עמ' 47-70). תל אביב: רמות.

הלמ"ס (1996). *שנתון סטטיסטי לישראל 1995*. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

— (2001). *שנתון סטטיסטי לישראל 2000*. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

— (2008). *שנתון סטטיסטי לישראל 2007*. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

— (2014). *שנתון סטטיסטי לישראל 2013*. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

— (2015). *שנתון סטטיסטי לישראל 2014*. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

— (2017). *שנתון סטטיסטי לישראל 2016*. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

מאיר, אבינועם ובסקינד, איילת (2006). יזמות עסקית בקרב הבדווים המתעיירים בנגב: היבטים מבניים, אתניים וקרקעיים. בתוך אבינועם מאיר (עורך), *כלכלה וקרקע בקרב בדווי הנגב: תהליכים חדשים, תובנות חדשות* (עמ' 13-44). באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

מלקינסון, רות וסויה, ריקי (1995). העצמה, תיאוריה ויישום עם משפחות ערביות. *במשפחה*, 38, 31-45.

סבירסקי, שלמה וחסון, יעל (2005). אזרחים שקופים: מדיניות הממשלה כלפי הבדווים בנגב. מרכז אדוה: *מידע על שוויון*, 14. *אוחזר* ב-7 בספטמבר 2017.

סגל, קרן (2007). *גיבוש זהות והתמודדות עם ציפיות חברתיות במצב בין-תרבותי*. ירושלים: מרכז שאשא למחקרים אסטרטגיים.

עלי, נוהאד וגורדוני, גלית (2009). אידיאולוגיה של חלוקת מטלות וסמכויות במשפחה הפלסטינית בישראל: אי שוויון מגדרי או מגמות של שוויון? בתוך פייסל עזאיזה, ח'אולה אבו בקר, רחל הרץ-לזרוביץ ואסעד גאנם (עורכים), *נשים ערביות בישראל: תמונות מצב ומבט לעתיד* (עמ' 25-45). תל אביב: רמות.

קאסם, פטמה אחמד (2002). פורצות דרך, משלמות מחיר. *פנים*, 22, 72-83.

רודניצקי, אריק ואבו ראס, תאבת (2011). *החברה הבדואית בנגב*. נווה אילן: יוזמות קרן אברהם. שלהוב-קיבורקיאן, נאדירה שלהוב (2003). לחסום את הנידוי: התערבות רגשית הקשר לטיפול באלמות נגד נשים. בתוך אלעזר לשם ודורית רואר-סטריאר (עורכים), *שוונות תרבותית כאתגר לשירות אנוש* (עמ' 255-274). ירושלים: מאגנס.

Abu-Baker, Khawla (2003). Career women or working women? Change versus stability for young Palestinian women in Israel. *The Journal of Israeli History*, Special issue (part II): *Women's Time*, 21(1-2), 109-85.

Abu-Baker, Khawla & Dwairy, Marwan (2003). Cultural norms versus state law in treating incest: A suggested model for Arab families. *Child Abuse and*

- Neglect*, 27(1), 109–123.
- Abu-Odeh, Lama (1993). Post-colonial feminism and the veil: Thinking the difference. *Feminist Review*, 43, 26–37.
- Abu-Rabia-Queder, Sarab (2006). Between tradition and modernization: Understanding the problem of female Bedouin dropouts. *British Journal of Sociology of Education*, 27(1), 3–17.
- (2007). Permission to rebel: Arab Bedouin women changing negotiation of social roles. *Feminist Studies*, 33(1), 161–187.
- (2011). Higher education as a platform for cultural transition: The case of the first educated Bedouin women in Israel. *Higher Education Quarterly*, 65(2), 186–205.
- Abu-Rabia, Aref, Elbedour, Salman, & Scham, Sandra (2008). Polygyny and post-nomadism among the Bedouin in Israel. *Anthropology of the Middle East*, 3(2), 20–37.
- Abu-Saad, Ismael, Lithwick, Harvey, & Abu-Saad, Kathleen (2004). *A preliminary evaluation of the Negev Bedouin experience of urbanization*. Beer Sheva: Ben-Gurion University of the Negev.
- Abu-Saad, Kathleen, Horowitz, Tamar, & Abu Saad, Ismael (2007). *Weaving tradition and modernity: Bedouin women in higher education*. Beer sheva: Ben-Gurion University of the Negev.
- Al-Haj, Majid (1987). *Social change and family processes*. London: Westview.
- (1989). Social research on family lifestyle among Arabs in Israel. *Journal of Comparative Family Studies*, 20, 175–195.
- Al-Krenawi, Alean (1996). Group work with Bedouin widows of the Negev in a medical clinic. *Affilia: Journal of Women and Social Work*, 11(3), 303–318.
- (2009). Cross-Cultural perspective of polygamous marriages among Arab society, the Black Hebrews of Israel and Fundamentalist Mormons in Utah, USA. In Binaz Baytekin, Fatma Fidan, Gulsemin Hazer, Dilek Aygin, Neside Yildirim, Meryem Hayir, & Fatih Simsek (Eds.), *International interdisciplinary women studies* (pp. 371–384). Turkey: Sakarya University Press.
- Al-Krenawi, Alean & Graham, John R. (2009). *Helping professional practice with indigenous peoples: The Bedouin-Arab case*. Mishawaka: University Press of America.
- Anson, Jon, & Meir, Avinoam (1996). Religiosity, nationalism and fertility in Israel. *European Journal of Population*, 12(1), 1–25.
- Barakat, Halim (1993). *The Arab world: Society, culture and state*. Berkeley: University of Californian Press.
- (2000). *Arab society in the twentieth century: A study of conditions and*

- relationships*. Beirut: Markiz Dirasat al-wihda al-Arabiya.
- Castles, Francis (2003). The world turned upside down: Below replacement fertility, changing preferences and family-friendly public policy in 21 OECD countries. *Journal of European Social Policy*, 13(3), 209–227.
- Chaudhuri, Soma, Morash, Merry, & Yingling, Julie (2014). Marriage migration, patriarchal bargains, and wife abuse: A study of South Asian women. *Violence Against Women*, 20(2), 141–161.
- Chong, Kelly (2006). Negotiating patriarchy: South Korean evangelical women and the politics of gender. *Gender & Society*, 20(6), 697–724.
- Cohen, Aaron (2006). The relationship between multiple commitments and organizational citizenship behavior in Arab and Jewish culture. *Journal of Vocational Behavior*, 69(1), 105–118.
- Douki, Saida, Nacef, Fathi, Belhadj, Ahmed, Bouasker, Attia, & Ghachem, Rim (2003). Violence against women in Arab and Islamic countries. *Archive of Women's Mental Health*, 6, 165–171.
- Dungo, Nanette (2005). Negotiating patriarchy and globalization: Dynamics of women's work in an agricultural economy. *Review of Women's Studies*, 15(2), 41–66.
- Dwairy, Marwan (1998). *Cross-cultural counselling: The Arab-Palestinian case*. New York: Haworth Press.
- (2001). Foundations of psychological dynamic personality theory of collective people. *Clinical Psychology Review*, 22, 343–360.
- (2009). Culture-analysis and metaphor therapy with Arab-Muslim clients. *Journal of Clinical Psychology*, 65, 199–209.
- (2010). Parental inconsistency: A third cross-cultural research on parenting, culture, and psychological adjustment of children. *Journal of Child and Family Studies*, 19(1), 23–29.
- Dwairy, Marwan, Achaoui, Mustafa, Abouserie, Reda, & Farah, Adnan (2006). Adolescent-family connectedness among Arabs: A second cross-regional research study. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 37, 248–261.
- Elbedour, Salman, Onwuegbuzie, Anthony, Caridine, Corin, & Abu-Saad, Hasan (2002). The effect of polygamous marital structure on behavioral, emotional, and academic adjustment in children: A comprehensive review of the literature. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 5(4), 255–271.
- El-Ghannam, Ashraf Ragab (2001). Modernisation in Arab societies: The theoretical and analytical view. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 21, 99–131.
- (2002). Analytical study of women's participation in economic activities in

- Arab societies. *Equal Opportunities International*, 21, 1–18.
- Espanioly, Nabila (1994). Palestinian women in Israel: Identity in light of the occupation. In Tamar Mayer (Ed.), *Women and the Israeli occupation: The politics of change* (pp. 106–120). New York: Routledge.
- (1997). Violence against women: A Palestinian women's perspective personal is political. *Women's Studies International Forum*, 20(5/6), 587–592.
- Fargues, Philippe (2000). Protracted national conflict and fertility change: Palestinians and Israelis in the twentieth century. *Population and Development Review*, 26, 441–482.
- Fischer, Ronald, Ferreira, Maria Cristina, Assmar, Eveline, Redford, Paul, Harb, Charles, Glazer, Sharon, Cheng, Bor-Shiuan, Jiang, Ding-Yu, Wong, Corbin, Kumar, Neelam, Kärtner, Joscha, Hofer, Jan, & Achoui, Mustapha (2009). Individualism-collectivism as descriptive norms: Development of a subjective norm approach to culture measurement. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 40 (2), 187–213.
- Gerami, Shahin, & Lehnerer, Melodye (2001). Women's agency and household diplomacy: Negotiating fundamentalism. *Gender & Society*, 15, 556–573.
- Haj-Yahia, Muhammad (1995). Toward culturally sensitive intervention with Arab families in Israel. *Contemporary Family Therapy*, 17, 429–447.
- (2000). Wife abuse and battering in the sociocultural context of Arab Society. *Family Process*, 39(2), 237–255.
- (2003). Beliefs about wife beating among Arab men from Israel: The influence of their patriarchal ideology. *Journal of Family Violence*, 18(4), 193–206.
- (2010). Palestinian physicians' misconceptions about and approval of wife abuse. *Journal of Interpersonal Violence*, 25(3), 416–442.
- Haj-Yahia, Muhammad, Bargal, David, & Guterman, Neil (2000). Perception of job satisfaction services effectiveness and burnout among Arab social workers in Israel. *International Journal of Social Welfare*, 9, 201–210.
- Haj-Yahia, Muhammad, & Ben-Arieh, Asher (2000). The incidence of Arab adolescents' exposure to violence in their families of origin and its sociodemographic correlates. *Journal of Child Abuse & Neglect*, 24(10), 1299–1315.
- Hélie-Lucas, Marie-Aimée (1993). Women's struggles and strategies in the rise of fundamentalism in the Muslim world: From entryism to internationalism. In Haleh Afshar (Ed.), *Women in the Middle East: Perceptions, realities and struggles for liberation* (pp. 206–242). London: Macmillan.
- Hofstede, Geert & McCare, Robert (2004). Personality and culture revisited: Linking traits and dimensions of culture. *Cross-Cultural Research*, 38(1), 52–88.
- Inglehart, Ronald & Norris, Pippa (2003). *Rising tide: Gender equality and cultural*

- change around the world*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Inhorn, Marcia & Sargent, Carolyn F. (2006). Introduction to medical anthropology in the Muslim world. *Medical Anthropology Quarterly*, 20(1), 1–11.
- Jabareen, Yosef (2009). Building conceptual framework: Philosophy, definitions and procedure. *International Journal of Qualitative Methods*, 8(4), 49–62.
- (2015). Territoriality of negation: Co-production of “creative destruction” in Israel. *Geoforum*, 66, 11–25.
- Johnson-Hanks, Jennifer (2006). On the politics and practice of Muslim fertility. *Medical Anthropology Quarterly*, 20(1), 12–30.
- Joseph, Suad & Slyomovics, Susan (Eds.) (2001). *Women and power in the Middle East*. Philadelphia: University of Philadelphia Press.
- Kanaaneh, Rhoda Ann (2002). *Birthing the nation: Strategies of Palestinian women in Israel*. Berkeley: University of California Press.
- Kandiyoti, Deniz (1988). Bargaining with patriarchy. *Gender & Society*, 2, 274–290.
- (1998). Gender, power and contestation: Rethinking bargaining with patriarchy. In Cecile Jackson & Ruth Pearson (Eds.), *Feminist visions of development* (pp. 135–151). London: Routledge.
- Kuiper, Nicholas A. Kazarian, Shahe S., Sine, Jessica, & Bassil, Margaret (2010). The impact of humor in North American versus Middle East cultures. *European Journal of Personality*, 6, 149–173.
- Lavee, Yoav & Katz, Ruth (2003). The family in Israel: Between tradition and modernity. *Marriage and Family Review*, 35, 193–217.
- Lesthaeghe, Ron & Moors, Guy (2000). Recent trends in fertility and household formation in the industrialized world. *Review of Population and Social Policy*, 9, 121–170.
- Livi Bacci, Massimo (2001). Comment: Desired family size and the future course of fertility. *Population and Development Review*, 27, Supplement: Global fertility transition, 282–289.
- Lochhead, Clarence (2000). The trend toward delayed first childbirth: Health and social implications. *ISUMA – Canadian Journal of Policy Research*, 2(1), 41–44.
- Lowenstein, Ariela & Katz, Ruth (2000). Rural Arab families coping with care giving. *Marriage & Family Review*, 30, 179–197.
- Malach-Pines, Ayala & Zaidman, Nurit (2003). Israeli Jews and Arabs: Similarities and differences in the utilization of social support. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 34, pp. 465–480.
- McDonald, Peter (2000). Gender equity in theories of fertility transition. *Population and Development Review*, 26(3), 427–439.
- Mikulincer, Mario, Weller, Aron, & Florian, Victor (1993). Sense of closeness

- to parents and family rules: A study of Arab and Jewish youth in Israel. *International Journal of Psychology*, 28, 323–335.
- Moghadam, Valentine M. (Ed.) (2007). From patriarchy to empowerment: Women's participation, movements, and rights in the Middle East, North Africa, and South Asia. Syracuse: Syracuse University.
- Morsy, Soheir (1993). *Gender, sickness, and healing in rural Egypt: Ethnography in historical context*. San Francisco: Westview Press.
- Musallam, Basim (1983). *Sex and society in Islam: Birth control before the nineteenth century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nevo, Isaac (2003). The politics of un-recognition: Bedouin villages in the Israeli Negev. *HAGAR, International Social Science Review*, 4, 183–201.
- Olmsted, Jennifer (2005). Gender, aging, and the evolving Arab patriarchal contract. *Feminist Economics*, 11(2), 53–78.
- Pacardo-Mercado, Athenee B. (2013). Women at work: Women on a “balance beam” – the case of selected women workers in San Pascual, Batangas province, Philippines. *Asian Life Sciences: The Asian International Journal of Life Sciences*, 22(2), 605–634.
- Patton, Michael (1990). Humanistic psychology and humanistic research. *Person Centered Review*, Special issue: *Human inquiry & the person – centered approach*, 5, 191–202.
- Rosenblatt, Paul C., & Fischer, Lucy Rose (1993). Qualitative family research. In Pauline G. Boss, William J. Doherty, Ralph LaRossa, Walter R. Schumm, & Suzanne K. Steinmetz (Eds.), *Sourcebook of family theories and methods: A contextual approach* (pp. 167–177). New York: Plenum Press.
- Sargent, Carolyn F. (2006). Reproductive strategies and Islamic discourse. *Medical Anthropology Quarterly*, 20(1), 31–49.
- Shankar, Irene & Northcott, Herbert (2009). Through my son: Immigrant women bargain with patriarchy. *Women's Studies International Forum*, 32, 424–434.
- Shapiro, David & Gebreselassie, Tesfayi (2008). Fertility transition in Sub-Saharan Africa: Falling and stalling. *African Population Studies*, 23(1), 3–23.
- Shapiro, David & Tambashe, Oleko (2003). *Kinshasa in transition: Women's education, employment, and fertility*. Chicago: University of Chicago Press.
- Sleebos, Joëlle (2003). *Low fertility rates in OECD countries: Facts and policy responses*. *OECD Social, Employment, and Migration Working Papers*, 15. Retrieved September 7, 2017.
- Tabutin, Dominique & Schoumaker, Bruno (2004). The demography of Sub-Saharan Africa from the 1950s to the 2000s: A survey of changes and a statistical assessment. *Population-E*, 59(3/4), 455–555.

- (2005). The demography of the Arab World and the Middle East from the 1950s to the 2000s: A survey of changes and statistical assessment. *Population* (English Edition), 60(5), 505–615.
- Yiftachel, Oren (2005). Bedouin Arabs and the Israeli state: Land policies and indigenous resistance. In Duanne Champagne & Isma'il Abu-Saad (Eds.), *The future of Indigenous peoples: Strategies for survival and development* (pp. 21–47). Los Angeles: UCLA America Indian Center.
- Zoabi, Khawla & Savaya, Riki (2012). Cultural intervention strategies employed by Arab social workers in Israel: Identification and conceptualization. *The British Journal of Social Work*, 42(2), 245–264.
- (2016). Culture, identity, and intervention strategies among Arab social workers in Israel. *The British Journal of Social Work*, 47(2), 1–17.

נישואין הומוגמיים בהשכלה בקרב האוכלוסייה הערבית-פלסטינית בישראל

מהא כרכבי סבאח*

תקציר. מאמר זה מתמקד בקשר שבין השכלתן של נשים ערביות בישראל ובין סיכויי הנישואין שלהן לשותף הדומה להן ברמת ההשכלה. מחקרים ממדינות מערביות שונות מצביעים על עלייה בנישואין הומוגמיים בהשכלה בקרב המשכילים ביותר, אך גם בקרב הפחות משכילים – בגלל זמינות נשים משכילות ובגלל ההעדפה בקרב גברים ונשים לבן/בת זוג שרמת השכלתם גבוהה. אולם מעטים המחקרים על הקשר שבין השכלה לדפוסי נישואין בחברות במערב, שבהן מתקיימים שינויים מבניים במעמד האישה לצד פטריארכיה חזקה. בשנים האחרונות, נשים ערביות משכילות עומדות בצומת שבין העדפת זוגיות הומוגמית מבחינת השכלה ובין הרצון להימנע מרווקות לנוכח היצע נמוך של גברים משכילים. בהתבסס על נתוני מפקדי האוכלוסין מהשנים 1983, 1995 ו-2008, ממצאי המחקר מראים כי בקרב נשים שהשכלתן מתחת לתיכונית חלה עלייה בשיעור הנישואין כלפי מעלה מבחינת רמת ההשכלה, אך זאת בעיקר עם גברים שהשכלתם תיכונית. לעומת זאת, נשים אקדמאיות לא ראו עלייה משמעותית בסיכוי להינשא לבעלי השכלה דומה. נראה כי למרות העלייה בהשכלת הנשים, הלחץ להימנע מרווקות גבוה יותר מההעדפה להומוגמיה השכלתית, בתנאים של דוחק בשוק הנישואין.

מבוא

אחד השינויים המשמעותיים שחלו בדפוס בחירת בני זוג כתוצאה מהתפשטות ההשכלה הוא עלייה בסיכויים לפגוש בן זוג מהמין השני שיש לו רמת השכלה דומה (Blossfeld & Timm, 1991; Mare, 1991; Kalmijn, 2003). הדבר צמצם במידה מסוימת את השפעתם של גורמים שיוכיים כגון דת, אתניות ורקע משפחתי על הנישואין (Kalmijn, 1991), ומנגד העלה את חשיבות ההשכלה בתהליך בחירת שותף לנישואין. כתוצאה מכך גברה בשנים האחרונות התעניינות המחקר בנישואין הומוגמיים לפי השכלה – כאלה שבהם רמת ההשכלה הפורמלית הנרכשת של הבעל דומה לזו של האישה (Schwartz & Mare, 2005).

* עמיתת בתר-דוקטורט במרכז ללימודי מגדר באוניברסיטת לונדון (במלגה של הקרן הישראלית למדע) ברצוני להודות לפרופ' חיה שטייר על ההערות המועילות שעזרו לי להוציא מאמר זה לאור.

חוקרים סיפקו הסברים שונים לעלייה בסיכוי לנישואין בין בני זוג הדומים ברמת השכלתם. מקצתם התמקדו בשינויים במבנה ההזדמנויות בעקבות התפשטות ההשכלה והעלייה בסיכוי לפגוש בן זוג שיש לו השכלה דומה בגיל שבו מחפשים שותף לנישואין (Shafer & Qian, 2010). חוקרים אחרים קישרו דפוס זה של נישואין לשינוי בהעדפות באשר למאפייני ההשכלה של השותף לנישואין, כתוצאה מהצטרפותן הגוברת של נשים לשוק העבודה ומהתמורות שחלו במשמעויות המיוחסות לרמות השכלה שונות (Schwartz & Mare, 2005).

מרבית הספרות התיאורטית המנסה להסביר את הקשר בין השכלה לדפוס נישואין מתייחסת בעיקר להקשר התרבותי של חברות המערב שחל בהן שינוי משמעותי במעמדן של הנשים וביחסים המגדריים בחברה. אולם כמעט לא נעשו מחקרים בחברות אשר אף שחלו בהן שינויים חברתיים משמעותיים, טרם הוטמעו בהן ערכי השוויון המגדרי בתחומי חיים שונים. על כן, במאמר זה אתמקד בקשר בין השינויים בהשכלת הנשים הערביות בישראל ובין סיכויי הנישואין שלהן לשותף הדומה להן ברמת ההשכלה. הנושא ייבדק בהקשר של חברה המאופיינת בנוכחותם של ערכים ושל דפוסית התנהגות מודרניים – למשל, נשים הרוכשות השכלה גבוהה יותר מבעבר – לצד ערכים ודפוסית התנהגות פטריארכליים מסורתיים אשר מבנים את יחסי המינים בתוך החברה. במאמר אנסה לענות על שאלות אלו:

- כיצד השפיעו השינויים ברמת השכלתן של הנשים הערביות בישראל על דפוסית הבחירה שלהן בשותף לנישואין מבחינת רמת ההשכלה שלו?
- כיצד משתנה במשך הזמן הקשר בין רמת ההשכלה של האישה ובין הסיכוי שלה להינשא לדומה לה בהשכלה?
- האם העלייה ברמת ההשכלה בקרב הנשים הערביות הפכה את הנישואין ההומוגמיים לדפוס הדומיננטי בקרב נשים שהשכלתן היא הנמוכה ביותר ובקרב נשים אקדמאיות?

הסברים סוציולוגיים לשאלות אלו, שאציע בפרק הדיון, קשורים בשינויים מבניים ובשינויים בהעדפות כתוצאה מהעלייה ברמת השכלתן של נשים, במיוחד בחברה שבה היחסים בין המינים מושפעים הן ממאפיינים מודרניים הן ממאפיינים מסורתיים.

רכישת השכלה והשפעתה על מבנה ההזדמנויות

העלייה הניכרת ברכישת השכלה בקרב בני שני המינים – אך במיוחד בקרב נשים – והנוכחות הממושכת יותר במערכת ההשכלה שינו את מבנה ההזדמנויות ואפשרו באופן מבני מפגש של גברים ונשים הדומים אלו לאלו ברמת ההשכלה הנרכשת (Blossfeld & Timm, 2003). הסבר אפשרי לדרך עיצובו של מבנה ההזדמנויות טמון בכך שמערכת ההשכלה מבוססת על תהליך סלקציה, המייצר מבנה הזדמנויות של קבוצות השכלה ממוינות (Blossfeld, 1990). כלומר, בכל דור, האנשים שהיכולת והכישורן שלהם פחותים עוזבים את מערכת החינוך במחסומים הסלקטיביים המוקדמים ובגיל צעיר יותר (Blossfeld, 2009). כך נוצרות במערכת ההשכלה קבוצות הומוגניות ככל שהגיל עולה; וכך נוצר מבנה הזדמנויות המאפשר יצירת קשרים עם אנשים הדומים בכישוריהם (Blau, 1994).

בכך טמון גם ההסבר לירידה בסיכוי המבני לפגוש שותף בעל רמת השכלה שונה: בעלי כישורים נמוכים יותר עוזבים את מערכת ההשכלה מוקדם ומאמצים מהלך חיים שונה ברשתות חברתיות

אחרות, הן בעבודה הן בפנאי, ואילו האנשים שמצליחים להתקדם ולהעלות את רמת השכלתם – סיכוייהם לפגוש בעלי כישורים גבוהים משלהם יורדים עם ההתקדמות, בשל השפעת התקרה.¹ מסקנת המחקרים האחרונים בנושא היא שמבנה ההזדמנויות, המושפע גם מעלייה ברמת ההשכלה וגם מתהליך הסלקציה, מאפשר לאישה המשכילה לפגוש במהלך החיים בן זוג בעל רמת השכלה דומה לשלה (Blossfeld & Timm, 2003).

כלומר, את הסיכוי לנישואין הומוגמיים מבנים, בין השאר, זמן הכניסה לשוק הנישואין והגיל שבו נישאים, ואילו נקבעים גם על פי רמת ההשכלה הנרכשת. אנשים בעלי רמות השכלה שונות נכנסים לשוק הנישואין בתקופות שונות בחייהם – בדרך כלל, אקדמאים נכנסים לשוק הנישואין ארבע שנים אחרי בעלי השכלה תיכונית. תזמון זה יוצר שוק נישואין מבודד לפי השכלה. בעלי השכלה נמוכה, שכאמור נישאים בגיל צעיר יותר, נוטים פחות להתחתן עם בעלי השכלה גבוהה מאחר שמעטים הם בני הזוג הזמינים בגיל זה אשר גם רכשו השכלה גבוהה. אך אם החליטו לנהל חיפוש ממושך אחר בן זוג, שוק הנישואין יהיה הטרוגני יותר עבורם שכן בחלוף הזמן יצטרפו אליו המשכילים יותר, דבר שיקשה על בעלי ההשכלה הנמוכה לשווק את עצמם. מכל מקום, אפשר להניח שהסיכוי לנישואין הומוגמיים בקרב בעלי השכלה נמוכה גבוה יותר אם הנישואין מתרחשים מיד כשמצטרפים לשוק הנישואין (Shafer & Qian, 2010).

עיתוי הכניסה לשוק הנישואין כתוצאה מתהליך רכישת ההשכלה משפיע על דפוס הנישואין ועל ההומוגמיה בהשכלה גם בקרב בעלי השכלה גבוהה. אמנם הסיכוי להומוגמיה בקרב האקדמאים גדול כאשר הם נמצאים עדיין במסגרת לימודית (שהיא עצמה שוק נישואין) או מיד לאחר סיום הלימודים (Mare, 1991), אך גם סיכוי זה עשוי לרדת עם הזמן (Shafer & Qian, 2010). שאפר וכיאן (שם) מצאו שככל שתהליך החיפוש מתמשך, הסיכוי לנישואין בכלל ולנישואין הומוגמיים בפרט יורד; הנשים המבוגרות והמשכילות ביותר אינן נמצאות בעמדה הטובה ביותר בשוק הנישואין, מאחר שהן נתקלות בבעיית זמינות של גברים מתאימים. הם הסיקו שנישואין הומוגמיים שכיחים בקרב בעלי השכלה גבוהה, אך עם העלייה בגיל בקרב בני שני המינים, גברים עשויים להתחתן עם נשים פחות משכילות מהם, כלומר להינשא "כלפי מטה" בהשכלה. לעומת זאת, נשים מעדיפות לא להינשא כלל מאשר להינשא לגברים פחות משכילים מהן, כלומר הן אינן משנות את העדפותיהן במשך הזמן. מסקנות מחקרם של שאפר וכיאן מחזקות את ההנחה ששכיחותו של דפוס מסוים תלויה לא רק ברמת ההשכלה הומוגמית אלא גם בזמן החשיפה (exposure time) בשוק הנישואין (שם).

המחקרים שנסקרו לעיל מדגישים שבמרוצת הזמן יהיו רמות גבוהות יותר של הומוגמיה בהשכלה בקרב בני זוג כתוצאה משינוי במבנה ההזדמנויות. אולם מחקרים ספורים בלבד התייחסו לדמיון בין גברים לנשים בהשגת ההשכלה כאל גורם מבני המעצב את מבנה שוק הנישואין ואת דפוס הבחירה בתוכו. במחקר זה בחנתי את בחירת בני הזוג בהקשר של השכלה, אך נוסף על כך בדקתי גם מה הסיכויים של גברים בעלי רמת ההשכלה הגבוהה ביותר להינשא לנשים בעלות רמת ההשכלה הגבוהה ביותר. בדיקה כזאת נחוצה במיוחד כאשר דנים בדפוסים נישואין בחברה שבה המוביליות של גברים ושל נשים אינה שווה. למעשה, במשך שנים רבות גם בחברות המתועשות

1 "רצפה" ו"תקרה" הם מונחים מקובלים בתחום שוק הנישואין. "תקרה" היא מצב שבו המשכילים ביותר אינם יכולים לבחור שותף לנישואין שהשכלתו גבוהה משלהם, מכיוון שהם נמצאים בקצה העליון של סולם ההשכלה. "רצפה" מתייחסת באופן דומה לרמת ההשכלה הנמוכה ביותר.

הייתה השכלת הגברים גבוהה מזו של הנשים, והדבר יצר חוסר איוון בין ההיצע ובין הביקוש בשוק הנישואין. לא הייתה הומוגמיות מלאה בהשכלה – הגברים המשכילים ביותר נישאו לנשים המשכילות ביותר שהיו זמינות עבורם. בדומה לכך, הנשים בעלות ההשכלה הנמוכה ביותר נישאו לגברים בעלי ההשכלה הגבוהה ביותר שהיו זמינים עבורן (Graaf, Smeenk, Ultee, & Timm, 2003). מכאן נובע שדפוס הנישואין כלפי מעלה בהשכלה בקרב נשים בחברות המסורתיות, שנתפס כדפוס המועדף, הוא בעצם דפוס מאולץ מבנית (Blossfeld & Timm, 2003). אך בשנים האחרונות נוצר מצב הפוך בחברות המתועשות, וגם בחלק מהחברות המסורתיות דוגמת חברות המזרח התיכון – הנשים הצליחו לסגור את הפער ברמת ההשכלה לעומת הגברים (Wils & Goujon, 1998). בחלק מהחברות הללו שיעור הנשים בעלות השכלה גבוהה אף עולה על שיעור הגברים בעלי אותה רמת השכלה. חוסר איוון כזה, שבו השכלת הנשים גבוהה מהשכלת הגברים, יוצר שוק נישואין שבו היחס בין המינים אינו לטובת הנשים. העלייה ברמת השכלתן של הנשים יכולה להביא למצב של דוחק בשוק הנישואין (marriage squeeze) – דוחק בגברים מתאימים לנישואין בעלי רמת השכלה דומה או גבוהה יותר. בתגובה לכך מקצת הנשים עשויות להימנע מנישואין או להינשא כלפי מטה בהשכלה (Guttentag & Secord, 1983). אם כן, העלייה ברמת ההשכלה אמנם שינתה את מבנה ההודמנויות, אך בכך אין די כדי להסביר את העלייה בשיעור הנישואין ההומוגמיים. לשם כך יש להבין את השינוי שחל בהעדפותיהם של גברים באשר לרמת ההשכלה של נשים ולמשמעויות המיוחסות למעמדן הסוציו-אקונומי, ואת מידת השפעתם של שינויים אלו על דפוסי הבחירה שלהם.

הקשר בין השינוי ברמת השכלתן של הנשים להעדפות בבחירת בן-זוג

העלייה בחשיבות ההשכלה בחברות המערב השפיעה לא רק על מבנה שוק הנישואין, אלא גם על תהליך בחירת שותף לנישואין. מחקרים שנערכו בשנות השמונים של המאה ה-20 הראו שלהשכלה יש משמעויות שונות עבור גברים ועבור נשים, משמעויות הנובעות מחלוקת העבודה המסורתית בין שני המינים (Becker, 1981). ואולם עם העלייה ברמת ההשכלה ובכוח הכלכלי של הנשים בשוק העבודה החלו להופיע בספרות המחקר שינויים במשמעויות המוקנות לקטגוריות ההשכלה השונות ובערכים המיוחסים לפרט שיש לו רמת השכלה מסוימת (Oppenheimer, 1994; Schwartz & Mare, 2005).

האופן שבו המשמעויות המוקנות להשכלת הנשים משפיעות על בחירת שותף לנישואין הופיע כבר בתיאוריית התמחות התפקידים של בקר (Becker, 1981). לטענתו של בקר, בחברה שבה יש חלוקת עבודה מסורתית בין בני הזוג, השכלה גבוהה חשובה בעיקר לגברים, משום שהעמדה הכלכלית של הגברים היא הקובעת את המעמד החברתי והכלכלי של המשפחה כולה ואילו הנשים נסמכות אל שולחן בעליהן. כתוצאה מכך, נשים נוטות להעדיף גברים בעלי רמת השכלה גבוהה שלפניהם עומדות הזדמנויות טובות בשוק העבודה; הנשים מתחרות על גברים כאלה בשוק הנישואין (Blossfeld & Timm, 2003). לעומת זאת, העדפותיהם של גברים מסורתיים באשר להשכלתן של נשים הן דואליות. גברים שנשותיהם דומות להם באופי ואף ברמת ההשכלה זוכים בבנות זוג בעלות הון תרבותי גבוה, ועבורם זהו יתרון. אך לדברי בקר (Becker, 1981), אותם גברים מעדיפים בעיקר נשים שמבצעות את רוב עבודות הבית, אינן מטפחות קריירה ואינן מממשות את פוטנציאל ההשתכרות שלהן.

להעדפות אלו שהציג בקר ולחלוקת התפקידים המסורתית בין שני המינים יש השלכות מבניות

בשוק הנישואין. ממוצע רמת ההשכלה של הנשים בחברות שצוינו נשאר אפוא נמוך מזה של גברים, כי החשיבות שהן מעניקות להשכלתן הפורמלית נמוכה יותר ולכן הן משקיעות בה פחות מאשר גברים. כתוצאה מכך, לדברי בלוספלד (Blossfeld, 2009), בחברות אלו גברים הנישאים לנשים שרמת השכלתן נמוכה משלהם עושים זאת בשל אילוץ מבני ולא רק בשל העדפותיהם. אך אותם נישואין אינם מתסכלים את הגברים מאחר שהשכלתן הנמוכה יותר של הנשים אינה חשובה. לעומת זאת, נישואי נשים כלפי מטה (או נישואי גברים כלפי מעלה) נתפסים כיוצאי דופן בחברות המסורתיות, מאחר שזוגות אלו סוטים מעקרון המפרנס הראשי והתלות בו ומפירים את הסדר החברתי הקיים. כך, במקרים רבים מונעים הלחצים החברתיים מנשים להתחתן כלפי מטה בהשכלה (Blossfeld, 2009). לכן, על פי תפיסתו של בקר, כל עוד מוסד הנישואין מושפע מקיומה של הנורמה הרואה בגבר מפרנס ראשי, אחוז הנשים שיתחתנו עם גברים פחות משכילים מהן ימשיך להיות נמוך. יתרה מזו, הנשים המשכילות ביותר והגברים הפחות משכילים הם בעלי הסיכוי הגבוה ביותר להישאר רווקים. נשים אלו אינן מצליחות למצוא שותף השווה להן בכישורים והן חוששות לשלם מחיר חברתי בנישואין כלפי מטה. באשר לגברים – הם נחשבים לשותפים לא אטרקטיביים בחברה שבה הנורמה היא שהגבר הוא המפרנס הראשי (Blossfeld & Drobnic, 2001).

חוקרים אחרים הניחו שמשמעות ההשכלה בקרב נשים וגברים השתנתה עקב העלייה בהשתתפות נשים בשוק העבודה (Kalmijn, 1991; Mare, 1991; Oppenheimer, 1994), שהובילה לשינויים בהסכם הנישואין המסורתי כפי שהסביר אותו בקר (Blossfeld, 2009). אופנהיימר (Oppenheimer, 1994, 1997) הסבירה בדרך אחרת את ההשלכות של יציאת הנשים לשוק העבודה על העדפות הגברים ועל דפוסי הבחירה לנישואין. על פי גישתה, הנשענת על התיאוריה של חיפוש עבודה שממנה נגזרת תזת התלות הכלכלית ההדדית, עצמאותן הכלכלית של נשים תורמת להעלאת רמת החיים של המשפחה ולניהול משק בית עצמאי. יתרה מזו, התמחות תפקידים ותלות לא-סימטרית בין בני הזוג אינן מתאימות למשפחה גרעינית אלא למשפחה מורחבת, מאחר שיש בהן סיכון שאחד מבני הזוג לא יוכל למלא את תפקידו והמשפחה תאבד את יציבותה. לפי אופנהיימר, המציאות החדשה העלתה את הכוח הכלכלי של הנשים בחברה והפכה את בעלות רמת ההשכלה הגבוהה למועמדות אטרקטיביות בשוק הנישואין. נראה, אם כן, שתהליך בחירת שותף לנישואין השתנה משום שלא רק האישה מחפשת בן זוג שיש לו פוטנציאל כלכלי גבוה, אלא גם הגבר החל לשקול את יכולתה של האישה לתרום לרווחה הכלכלית של המשפחה (Oppenheimer, 1994, 1997).

בהמשך למחקרה של אופנהיימר, מחקרים שנעשו בשנים האחרונות בחברות מערביות מניחים שתפקיד ההשכלה בקרב הנשים אינו רק תרבותי אלא גם כלכלי, בדומה לתפקיד ההשכלה בקרב הגברים. רוברט ובוקודי (Robert & Bukodi, 2002) מצאו שההומוגמיה בקרב המשכילים עלתה בשנים האחרונות. הם טענו שמשאביו של אחד מבני הזוג משפיעים השפעה חיובית על ההצלחה הסוציו-אקונומית של בן הזוג האחר. גם שוורץ ומיר (Schwartz & Mare, 2005), שהדגישו במחקרם את השינויים בכוח הכלכלי של רמות ההשכלה השונות בשוק העבודה, מצאו שיש עלייה בנישואין הומוגמיים בקרב בעלי השכלה גבוהה. ההעדפה לבעלי השכלה גבוהה התגברה לנוכח התרחבות הפערים בכוח הכלכלי של רמות ההשכלה השונות, שחלה עם הזמן (שם).

יש לציין שבמציאות שבה השכלת בני שני המינים חשובה, ההומוגמיה תתרחש גם ברמות השכלה נמוכות. בני שני המינים שהשכלתם דלה אינם מועמדים אטרקטיביים לנישואין גם מאחר

שאינם מסוגלים להציע לעצמם או לבני זוגם עתיד סוציו-אקונומי מוצלח. לכן, לטענת החוקרים, אנשים שהשכלתם איננה "ניתנת לשיווק" נאלצים לבחור אלו באלו, וכך גדלה ההומוגמיה גם ברמות השכלה נמוכות (Robert & Bukodi, 2002).

שינויים אלו בהעדפות יכולים לגרום לבעלי שתי רמות השכלה אלו – גבוהה ונמוכה – להיתקל בקשיים בשוק הנישואין. בלוספלד וטים (Blossfeld & Timm, 2003) מצאו במחקרם במערב גרמניה ששיעור הרווקות בגיל 36 הוא הגבוה ביותר בקרב נשים בעלות ההשכלה הגבוהה ביותר ובקרב גברים בעלי ההשכלה הנמוכה ביותר. הנשים – מכיוון שהתקשו להתחתן כלפי מעלה בהשכלה או עם הדומים להן, אך גם התקשו להתחתן כלפי מטה בחברה שבה הנשים בכל זאת נחשבות למפרנסות משניות; והגברים – מאחר שהם כלל אינם אטרקטיביים כשנורמת המפרנס הראשי עדיין קיימת, בשוק נישואין תחרותי יותר מאשר בעבר (שם). עם זאת, שטייר ושביט (Stier & Shavit, 2003) מצאו במחקרם בישראל שנשים בעלות רמת השכלה גבוהה בוחרות לעתים באפשרות אחרת, מלבד להינשא כלפי מטה בהשכלה או להישאר רווקות – הן בוחרות "לחצות את הקווים" האתניים בשוק הנישואין ולהינשא לבן זוג בעל רמת השכלה דומה מקבוצה אתנית אחרת.

סקירה ספרותית זו נשענת בעיקר על חברות מערביות, שבהן השינויים ברמת השכלתן של הנשים היו מלווים בכניסה מסיבית לשוק העבודה והנשים הגבירו את כוחן הכלכלי מול זה של הגברים. אולם מסקירת הספרות בחברות במערב מתברר שגם בחלק מהן, למשל בחברות במזרח התיכון ובמזרח אסיה, הגם שנשים סגרו את הפער ברמת ההשכלה מול גברים ואף עברו אותם, נורמות מגדריות המשיכו להגדיר את שוק הנישואין. מחקרם של יו ושי (Yu & Xie, 2015) בסין מצא שהשכלה גבוהה בקרב נשים סיניות קשורה לסיכוי נמוך לנישואין יחסית לנשים משכילות פחות. אחד ההסברים לכך היה שהשכלתן של נשים סיניות השתפרה עד שעברה את זו של הגברים, אך בה בעת הנורמה של נישואי נשים כלפי מעלה עדיין קיימת; הדבר הקשה על נשים משכילות למצוא בן זוג מתאים מבחינת רמת ההשכלה.

אחת המסקנות העיקריות העולה מסקירה זו היא שהעלייה ברמת השכלתן של נשים והשינוי במעמדן הסוציו-אקונומי עיצבו מחדש את מבנה ההזדמנויות בשוק הנישואין ואת ההעדפות באשר למאפייני ההשכלה של השותפים לנישואין. הנחת מחקר זה היא שכוחה החברתי והכלכלי של ההשכלה משפיע על רמת ההומוגמיה בחברה באופן שאינו חד-משמעי; הקונטקסט הפוליטי, החברתי והכלכלי של האוכלוסייה הנידונה יכול לעצב קשר מורכב יותר מזה שנמצא במחקרים בחברות המערב. המשך קיומם של ערכים תרבותיים סותרים בחברה (למשל נורמת הגבר כמפרנס ראשי, שנותרה נורמה שלטת אך לצדה חלים שינויים מבניים משמעותיים כגון עלייה ברמת השכלתן של הנשים) יעצבו תהליכי שינוי שאינם סימטריים, וישפיעו בעיקר על נישואי נשים כלפי מטה בהשכלה. גם נורמות חברתיות הקשורות באוניברסליות של מוסד הנישואין ובמעמדן של נשים רווקות יגדירו את אפשרויות הבחירה הזמינות לנשים שאינן מצליחות להינשא כלפי מעלה או לדומים להן בהשכלה. נוסף על כך, ההקשר הסוציו-אקונומי שבו אף שנשים סגרו את הפער בהשכלה מול גברים, הפער בשיעורי השתתפותן בכוח העבודה נותר בעינו – ביכולתו להגביל את מהות השינוי ביחסי המגדר בחברה. בפרט ראוי לבחון עד כמה נורמות והעדפות ממשיות להיות יעילות כאשר מופיעים בשוק הנישואין אילוצים מבניים חדשים (רמת ההשכלה של הנשים גבוהה יותר מרמת ההשכלה של הגברים), במיוחד במציאות שבה נשים אינן יכולות לחצות גבולות מובנים בשוק הנישואין, כגון דת ולאום, כדי לחפש שותף מתאים מבחינת השכלה.

האוכלוסייה הערבית-פלסטינית בישראל: שינויים חברתיים לאורך הזמן במחקרים שונים ברחבי העולם נבחנו אמנם השפעתם של שינויים סוציו-אקונומיים על דפוסי הנישואין, בעיקר בקרב חברות במערב, אך נושא זה לא קיבל תשומת לב מספקת במחקר בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל.² הנחת היסוד במחקר זה היא ששוק הנישואין בחברה הוא אתר מרכזי שבאמצעותו נוצרים ומתבטאים ערכי תרבות ויחסי מגדר, והם מעוצבים על ידי תהליכים בתחומים כגון חברה, כלכלה ופוליטיקה.

אפשר למצוא דמיון רב בין השפעתם של תהליכי השינוי החברתי והכלכלי על דפוסי הנישואין בחברה הערבית ובין השפעה זו בחברות אחרות במדינות במערב. עם זאת, יש גם הבדלים חשובים שמקורם בהקשר הפוליטי, החברתי והכלכלי שבו התרחשו השינויים שעיצבו את אופייה של החברה הערבית בישראל. המאפיינים הייחודיים של החברה הערבית וההיסטוריה שהכתיבה את מערכת היחסים בין המיעוט הפלסטיני לרוב היהודי עיצבו את השינויים הנרחבים והמורכבים בתחומי חברה שונים. מדובר במעבר מעבודה בחקלאות לעבודה שכירה ובתהליכי חילון ושינוי ערכי לצד לוקליזציה חברתית, כלכלית ופוליטית (אלחאג', 1997). מציאות מורכבת זו עיצבה את המרקם החברתי והתרבותי של החברה הערבית והשפיעה רבות על מבנה המשפחה.

האוכלוסייה הפלסטינית בישראל, שהפכה למיעוט אתני ילידי עם הקמת המדינה, מהווה היום כ-20% מכלל אוכלוסיית ישראל (הלמ"ס, 2014). זוהי חברה הטרוגנית מבחינה דתית ובה 84% מוסלמים (בעיקר מוסלמים סונים), 8% נוצרים ו-8% דרוזים (שם). המוסלמים היוו את רוב האוכלוסייה הערבית לאורך כל השנים, ושיעורם באוכלוסייה עלה לעומת ירידה שחלה בשיעור שתי הקבוצות האחרות, הנוצרים והדרוזים, בגלל הבדלים ברמת הפיריון לאורך זמן (חליחל, 2008). האוכלוסייה הפלסטינית שנשארה בישראל כשהוקמה המדינה הייתה ענייה, לא משכילה ואגררית ברובה. היא המשיכה לחיות בכפרים, ואף שעברה תהליך של עיור לא היה זה תהליך עיור אמיתי; לא התפתחה כלכלה תעשייתית ולא יושם תכנון עירוני. המדיניות הממשלתית שכוונה כלפי המיעוט הערבי והחלוקה הבלתי שוויונית של המשאבים עיצבו את מבנה הכלכלה ביישובים הערביים (חיידר, 2009). מצב זה הביא לכך שרובם המכריע של הפלסטינים נשארו בני המעמד הנמוך והבינוני. עם זאת, בשנות התשעים ועם העלייה הרצופה ברמת החיים החלו פלסטינים לרכוש מקצועות מתחום הצווארון הלבן, והדבר תרם לגיוון באורח החיים, באוריינטציה התרבותית, ביחסי המגדר ובנורמות האינטראקציה בתוך המשפחה (Sa'ar, 2007).

תחום החינוך היה התחום העיקרי שבו התחוללו שינויים מרשימים, כמותיים ואיכותיים, בעיקר לאחר חקיקתם של כמה חוקים אזרחיים כגון חוק לימוד חובה וחוק גיל הנישואין (אלחאג', 1994). שיעור האנאלפביתים ירד מכ-50% בסוף שנות השישים לכ-13% בשנת 1985, ובשנות התשעים לעשירית מן האוכלוסייה. באותה עת חלה עלייה מתמדת ברמת ההשכלה הגבוהה העל-תיכונית והאקדמית. בשנת 1985 למדו רק 8.4% מהערבים במוסדות להשכלה גבוהה, ואילו בשנת 2007 הגיע שיעורם ל-19.3%. אך היו הבדלים במגמה זו בקרב בני שני המינים. השכלתם הממוצעת של גברים עלתה מ-3 שנות לימוד בשנת 1961 ל-9 שנות לימוד בשנת 1995; השכלתן הממוצעת של נשים עלתה מפחות משנת לימוד אחת בשנת 1961 ל-7 שנים בשנת 1995. עם זאת, בשנים הבאות צמצמו הנשים את הפער והעלייה בהשכלתן הייתה חדה יותר מהעלייה בהשכלת הגברים. ניתוח

2 המונחים "ערבים", "פלסטינים", "האוכלוסייה הערבית", "האוכלוסייה הפלסטינית" ו"האוכלוסייה הערבית-פלסטינית" ישמשו כאן לתיאור אותה אוכלוסייה.

ההסברים לכך הוא שנשים עובדות חייבות למצוא דרך לשלב בין שני תפקידיהן – משפחה ועבודה – וסוג זה של עבודות מאפשר זאת (הרצוג, 2003).

לצד מערכת הערכים המסורתית גם גורמים מבניים בחברה הערבית מצמצמים את אפשרויות התעסוקה העומדות לפני הנשים הערביות, ובהם אפשר למנות העדר תחבורה ציבורית בתוך היישובים הערביים ובינם ובין מרכזי התעסוקה, העדר אזורי תעשייה ביישובים הערביים ואי-שוויון ואפליה בשוק העבודה הישראלי (מיעארי, 2011). אבו-רביעה קוידר (2008) טוענת שהשינויים ברמת השכלתן של נשים ערביות לא הובילו לשינויים במבנה ההזדמנויות ברמה הארצית. אמנם התפתחות השירותים הקהילתיים בתחילת שנות השמונים הביאה לעלייה בהשתתפות נשים בשוק העבודה המקומי, במיוחד של הנשים המשכילות יותר, אך עם זאת, בשנים האחרונות מורגשת האטה בביקוש לנשים עובדות כתוצאה מרוויה בענפי השירותים הקהילתיים ומאי-התפתחותם של ענפים חדשים בכלכלה הערבית. היקפם המצומצם של המשאבים המוקצים למיעוט הערבי ושוק הזדמנויות מקומי קטן הופכים את התחרות בין הנשים לגברים מוגבלת ממילא, וסיכויי הנשים לזכות בתפקידים חשובים פוחתים עוד יותר (פיכטלברג, 2004). מצב זה עלול להגביר את תיעולן של נשים למשרות בעלות סטטוס נמוך יותר, וחשוב מכך – לעיסוקים המאפיינים בעיקר נשים (ח'טאב, 2009). הנתונים מלמדים שהשתלבותן של נשים ערביות בשוק העבודה מאופיינת בריכוזיות גבוהה בענף החינוך (37% מכלל הנשים המועסקות) ובשירותי בריאות ורווחה (18.2% מכלל הנשים המועסקות), ואילו שיעורן במנהל הציבורי נשאר נמוך מאוד (גרא, 2012).

יש לציין שהחברה הפלסטינית בישראל אינה קבוצה הומוגנית, לא רק דתית אלא גם מעמדית ודמוגרפית. אוכלוסייתה פזורה על פני כפרים, ערים ועיירות, חלקם יישובים לא מוכרים, וערים מעורבות. ההבדלים התרבותיים וההיסטוריים בין קבוצות הדת השונות באים לידי ביטוי במאפייניהן הדמוגרפיים והסוציו-אקונומיים וביחסיהן עם השלטונות מאז קום המדינה. במישור ההתפתחות הסוציו-אקונומי מצטיירים הבדלים ביחס המספרי שלהן בכלל האוכלוסייה, ברמת ההשכלה בקרב שני המינים, בצורת היישוב וברמת החיים. המוסלמים מרוכזים בשלושה אזורים: הגליל, המשולש והדרום, שם עיקר האוכלוסייה היא בדווית, קבוצה הנבדלת תרבותית משאר המוסלמים (חליחל, 2005). אוכלוסיית הנוצרים מסורתית פחות ועירונית ברובה (לפי נתוני הלמ"ס משנת 2012 71% מהנוצרים מתגוררים באזור הצפון). רמת ההשכלה בקרב הנוצרים הייתה תמיד גבוהה במידה ניכרת מזו של המוסלמים ושל הדרוזים, והפער הסוציו-אקונומי ביניהם ובין שאר הקבוצות הלך והעמיק עם השנים. הדרוזים הם קבוצת אוכלוסייה כפרית בעיקרה השוכנת ברובה בגליל המערבי ובהר הכרמל. זו העדה הלא-יהודית היחידה המשרתת שירות חובה בצה"ל מאז שנת 1956 (אלחאג', 1997).

השונות וההבדלים הסוציו-אקונומיים בין הקבוצות הדתיות השונות ובין האזורים הגיאוגרפיים השונים יצרו הבדלים גם במאפיינים הסוציו-אקונומיים בקרב הנשים. שיעור הנוצריות בהשכלה הגבוהה היה ונשאר גבוה מזה של המוסלמיות ומזה של הדרוזיות. פער קיים גם בשיעור ההשתתפות בשוק העבודה: 37.7% מהנוצרות, 19.8% מהמוסלמיות ו-26% מהדרוזיות (ישיב וקסיר, 2012). גם מקום מגוריה של האישה הערבייה קשור לשיעור ההשתתפות שלה בכוח העבודה: שיעורן של נשים ערביות עירוניות בשוק העבודה כפול מזה של נשים ערביות כפריות (פיכטלברג, 2004). אולם אף שמציאות חייהן של הנשים הפלסטיניות מורכבת כתוצאה מהשיזור האתנו-לאומי, המעמדי והדתי (Sa'ar, 2007), מאמר זה לא יתייחס לקשר בין שונות זו ובין הנושא הנחקר.

משפחה ונישואין בחברה הפלסטינית בישראל

האוכלוסייה הערבית בישראל אמנם עברה שינויים חברתיים, כלכליים ופוליטיים מרחיקי לכת מאז קום המדינה ועד היום, אך מוסדות המשפחה והנישואין נתפשים עדיין כמשמעותיים בעיני החברה ובחיי האישיים של הפרט, במסגרת התרבות המסורתית הנשאבת בעיקר מהתרבות הערבית במזרח התיכון. הנתונים מראים שדפוס הנישואין במזרח התיכון כולו דומים למדי. לפחות 97% מכלל אוכלוסיית התחתנו במהלך חייהם לפחות פעם אחת, וההעדפה הראשונית עודנה כזו של נישואין אנדוגמיים מתוך משפחתו של האב. פער הגילים בין הבעלים לנשותיהם מסתכם בכעשר שנים, עובדה המקנה לגבר עליונות מנטלית, כלכלית, חברתית ופוליטית על פני האישה ומאפשרת ומשמרת את תנאי השליטה בה. בכל העולם הערבי חלה ירידה במידת מעורבות ההורים בבחירת בן או בת הזוג, אולם הורים ממשיכים לסרב בכל תוקף לאפשרות שהנישואין יתקיימו ללא הסכמתם המלאה (אבו-בקר, 2008). כך גם בחברה הערבית בישראל; מכל אישה ומכל גבר מצפים שיינשאו לפני הגיעם לאמצע שנות החיים. לחץ משפחתי וחברתי מופעל על שני המינים, אך הוא מקבל משמעות מיוחדת כשמדובר בנשים, בשל התפיסה המקובלת בתרבות הערבית ולפיה כבוד המשפחה ושימורו תלויים בהתנהגות המינית של הנשים, ובייחוד של נשים לא נשואות (חליחל, 2008). אולם במסגרת התמורות החברתיות הנרחבות שעברו על המשפחה חלו שינויים בדפוס הנישואין של נשים פלסטיניות בישראל – ירידה חדה בנישואי קרובים (Kenan & Burck, 2002), עלייה בגיל הנישואין ועלייה בשיעור הרווקות (חליחל, 2008).

מרכזיות המשפחה והנישואין עוצבה לא רק על ידי התרבות הערבית כי אם גם על ידי מעמד הפוליטי של הפלסטינים בישראל ועל ידי תהליכים פוליטיים בכלל. המלחמות שהתרחשו בשנים 1948 ו-1967 שינו את גבולות המדינה והשפיעו רבות על ההרכב הדמוגרפי של האוכלוסייה הערבית וכתוצאה מכך גם על שוק הנישואין. אלחאג' (Al-Haj, 1995) טען שאחרי הקמת המדינה, שוק הנישואין של האוכלוסייה הערבית עבר תהליך לוקליזציה עמוק כתוצאה מהפרדה הברורה בין שתי האוכלוסיות, היהודית והערבית. לוקליזציה זו, בצירוף מאפיינים דמוגרפיים ייחודיים, כגון רמת פריור גבוהה שהגדילה את מספר החברים בחמולה, הרחיבו את קשת האפשרויות בתוך החמולה והפכו אותה ליחידה חברתית אפקטיבית ולשוק נישואין (Al-Haj, 1995). כמה עשורים לאחר מכן התרחשו שינויים חברתיים חשובים שהשפיעו על מבנה המשפחה הערבית, החלישו את המשפחה המורחבת וחזקו את המשפחה הגרעינית, ובכך גם הובילו לירידה בהיקף הנישואין בתוך החמולה (שם). אך אף שדפוס הנישואין בין קרובי משפחה נחלש עם השנים, הוא לא נעלם כליל ועודו רווח, בעיקר באזורים הכפריים (אגודת הגליל, 2004).

למרות השינויים החברתיים והפוליטיים שצוינו לעיל, הפלסטינים ממשיכים להדגיש את הזהות הקולקטיבית לעומת זו האינדיבידואלית ושומרים על תלות גבוהה במשפחה ובחמולה, מאחר שהם אינם מרגישים שמדינת ישראל היא מדינתם הבאה להגן עליהם (Dwairy, 1997). אולם גם המדינה עצמה מחזקת את הפטריארך ואת המבנה החמולתי הקיים, כאשר במקרים רבים היא מגדירה את מעמדן האישי של הנשים הפלסטיניות במושגים פוליטיים ותרבותיים (Abu-Rabia-Queder & Weiner-Levy, 2013). על כן, למרות השינויים החברתיים הנרחבים שהתרחשו בחברה הערבית, ולצד ההתחדשות והשינוי, החברה הערבית שמרה על הפטריארכיה הקלאסית, בדומה למה ששראבי (Sharabi, 1988) כינה "ניאו-פטריארכיה". מאפייניהם של

יחסי המגדר במשפחה עודם מסורתיים והאישה נתפשת כאחראית העיקרית על הטיפול בילדים ובמשק הבית; חלוקת התפקידים במשפחות של נשים מוסלמיות מסורתית ושוויונית פחות מזו שבקרב נשים יהודיות, גם כאשר השכלתה של האישה אקדמית (Kulik, 2007). סקירת הספרות העוסקת בחברה הערבית בישראל מראה כי רוב המחקרים התמקדו בנישואי חמולה, בהיחלשות מבנה החמולה ובשינויים בנישואין האנדוגמיים והאקסוגמיים. לאחרונה נערכו מחקרים שבדקו את התמורות שחלו בגיל הנשים בעת הנישואין. כך למשל מחקרה של לוין (Lewin, 2012) בחן את דפוסי הנישואין בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל בשנים 1961-1995. לוין התמקדה בהבדלים בין שלוש קבוצות האוכלוסייה – מוסלמים, נוצרים ודרוזים – ומצאה הבדלים בגיל הנישואין ובקריטריונים לבחירת בן זוג: בקרב נוצרים היה גיל הנישואין של נשים וגברים גבוה מזה של מוסלמים ודרוזים, ונשים נוצריות נטו להינשא לגברים מבוגרים יותר מאשר נשים דרוזיות ומוסלמיות, והן אף נטו להינשא לגברים משכילים פחות. גם במחקרו של חליחל (2009) נבדקו הגורמים לדחיית גיל הנישואין ולנישואי אנדוגמיה ואקסוגמיה בקרב נשים מוסלמיות. הממצאים העיקריים של מחקרו העלו שנשים נוטות לדחות את הנישואין עד לאחר סיום לימודיהן. כמו כן, מחסור בגברים ביישוב מגוריה של האישה מעלה את הסיכוי לנישואין אנדוגמיים בשל חששה של המשפחה מרווקות. לעומת זאת, התנסות חוץ-משפחתית בלימודים ובתעסוקה לפני הנישואין מעלה את הסיכויים לנישואין בכלל ולנישואין אקסוגמיים בפרט. אולם למרות מגמות אלו, גיל הנישואין של גברים ערבים ושל נשים ערביות נותר ללא שינוי בשנים 2001-2009. גיל הנישואין החציוני של הגברים עלה מעט, מ-26 בשנת 2001 ל-26.5 בשנת 2009. גיל הנישואין החציוני של הנשים היה ונשאר 21.2 (גרא, 2013).

אבו-בקר ועזאיזה (Abu-Baker & Azaiza, 2010) חקרו את דפוסי הנישואין במשפחה הערבית בקשר לרמת ההשכלה של בני הזוג, אך הם התמקדו באופי היחסים הזוגיים בקרב בני זוג הנבדלים זה מזה ברמת השכלתם. תוצאות מחקרם מלמדות שהערכים הפטריארכליים אפיינו את היחסים הזוגיים, לא רק בקרב זוגות שבהם השכלתו של הגבר גבוהה מזו של האישה אלא גם בקרב זוגות שבהם השכלת האישה גבוהה מהשכלת בן זוגה.

על פי סקירה זו נראה שמתוך המחקרים האחרונים בנושא קשה ללמוד מהם דפוסי הבחירה לנישואין מבחינת השכלה בקרב האוכלוסייה הערבית ומהן מגמות השינוי במשך הזמן. נוסף על כך, מעמדה הלאומי, התרבותי והכלכלי של האוכלוסייה הפלסטינית בישראל מחייב לבחון מחדש את יכולתה של הספרות הסוציולוגית הקיימת להסביר את הקשר בין השינויים המשמעותיים בהשכלת הנשים הערביות ובין מאפייני ההשכלה של בני זוגן. מטרת המחקר הנוכחי היא לספק הסבר סוציולוגי למקומה של ההשכלה בתהליך הבחירה ולמשמעויות הכרוכות בתהליך בחברה מתפתחת בעלת מאפיינים פוליטיים ותרבותיים מיוחדים. במחקר ייבדקו תהליכים אלו בהקשר של חברה שמתרחשים בה תהליכים סותרים: שינויים חברתיים מקיפים לצד שמירה על מאפיינים פטריארכליים ועל מרכזיות מוסד הנישואין והמשפחה, בקונטקסט כלכלי-פוליטי שבו השינויים בהשכלתן של נשים לא לוו בכניסה מסיבית לשוק העבודה ולא צמצמו את הפער בין השתתפותן הכלכלית לזו של הגברים.

הציפייה היא שהעלייה ברמת השכלתן של נשים ערביות והעלייה במידת השתתפותן של המשכילות בשוק העבודה יגרמו לעלייה בהומוגמיה ההשכלתית בקרבן, בשל זמינות בני זוג דומים ברמת השכלתם ושינוי בהעדפות כלפי נשים אקדמאיות, כמו בחברות אחרות במערב.

בה בעת צפויה עלייה גם בשיעור הנישואין ההומוגמיים בקרב נשים שהשכלתן נמוכה, מאחר שהן נכנסות לשוק הנישואין בגיל צעיר יותר. בכך נמנע מהן לפגוש בני זוג משכילים מהן, והן אף תהיינה פחות אטרקטיביות לגברים משכילים בשוק הנישואין.

נוסף על כך, הנחת המחקר היא שצפויה היחלשות מסוימת בדפוס הנישואין המסורתי בקרב האוכלוסייה הערבית – נישואי נשים כלפי מעלה בהשכלה – כתוצאה מהעלייה בהשכלת נשים ובערך שלה בשוק העבודה. עם זאת, ההנחה היא שנישואין כאלה לא ייעלמו, וזאת בגלל שני גורמים. ראשית, עצמאותן הכלכלית של נשים ערביות אינה מובטחת בהכרח, בגלל החסמים השונים שהן נתקלות בהם בשוק העבודה ובגלל השיעור הנמוך מאוד בשוק העבודה של נשים שהשכלתן לכל היותר תיכונית. שנית, נורמת חלוקת התפקידים המגדרית עודנה נשמרת וטרם הוחלפה בנורמה של שני מפרנסים.

במחקר הנוכחי נלקחו בחשבון ההשלכות של העלייה ברמת ההשכלה של נשים על דפוסי הנישואין שלהן כאשר עלייה זו משמעותית יותר מהעלייה ברמת השכלתם של גברים. על פי מחקרים שנערכו בקרב חברות מערביות, במקרים אלו גובר הסיכוי של נשים אקדמאיות להישאר רווקות בשל הגורם המבני; אך מחקר זה נערך בחברה שבה הנישואין והמשפחתיות הם ערך חשוב והרווקות אינה מועדפת מבחינה חברתית, במיוחד לא בעבור נשים.

במציאות מורכבת זו, הארכת תהליך החיפוש אחר בן זוג מתאים מבחינת השכלה והארכת משך החשיפה בשוק הנישואין עשויים להוביל למצב של דוחק בשוק הנישואין, וזאת בשל הפער בגיל הנישואין של גברים ושל נשים (גברים נישאים בגיל מבוגר יותר) ובשל המחסור בגברים משכילים. על כן, לא ברורה מהי ההשפעה של הארכת תהליך החיפוש על הסיכוי להינשא לגבר אקדמאי לעומת הסיכוי להישאר רווקה בחברה שבה גיל הנישואין של האישה נמוך יחסית. אך ההנחה היא שהקשר בין משך החשיפה בשוק הנישואין ובין הסיכוי להינשא יתחיל להיות שלילי בנקודות זמן גבוהות יותר ויותר בשנים האחרונות בהשוואה לעבר.

שיטת המחקר

במחקר התבססתי על נתוני מדגם (20%) מפקדי האוכלוסין של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה שנערכו בשנים 1983, 1995 ו-2008. מאגר נתונים זה כולל הן נתונים ברמת הפרט הן נתונים ברמת משק הבית, והוא מאפשר ללמוד על דפוס הכניסה לנישואין בשלוש נקודות זמן.

בצד יתרונותיו הגדולים, לקובץ הנתונים של המדגם יש גם חיסרון הנוגע לנושא המחקר. הקובץ אינו כולל מידע על רמת ההשכלה של האישה ביום נישואיה אם הייתה נשואה ביום המפקד, אלא מדווח על מצבה ביום המפקד. נתונים אלו חשובים בעיקר כשברצוננו לבדוק את דפוס הבחירה של האישה בכך זוגה מבחינת השכלה, מאחר שצפוי שמקצת הנשים נישאו במהלך הלימודים או החליטו ללמוד אחרי נישואיהן. במקרים אלו, הקשר בין רמת ההשכלה של האישה ביום המפקד ובין דפוס הבחירה שלה לנישואין לא יהיה מדויק. מחקרים אחרים שמטרתם הייתה ללמוד על נישואין הומוגמיים והשתמשו בקובצי נתונים דומים ניסו להתגבר על מגבלה זו באמצעות הגבלת קובץ הנתונים לאנשים שנישאו במהלך ארבע השנים שלפני יום המפקד (Mare, 1991; Stier & Shavit, 2003).

הנתונים שנאספו מתייחסים לנשים ערביות נשואות ולבני זוגן וגם לנשים ערביות רווקות

בגילים 17-40. לצורך המחקר נבנו שני קובצי נתונים לכל מפקד בנפרד. הקובץ הראשון כלל זוגות נשואים, בהתבסס על הדיווח על מצבם המשפחתי (נשואים) ועל המספר המזהה של משק הבית. כדי לדייק ככל האפשר בבחינת הקשר בין השכלה לנישואין, קובץ הנתונים הוגבל לכל הנשים והגברים הערבים בגילים 17-40 שנישאו לראשונה במהלך שלוש השנים שקדמו לשנת המפקד (נוסף על שנת המפקד). הקובץ כלל 2,166 זוגות נשואים בשנים 1980-1983, 5,018 זוגות בשנים 1992-1995 ו-3,643 זוגות בשנים 2005-2008. מטרת קובץ זה הייתה לבחון את סוג הנישואין שהאישה נכנסה אליו: נישואין כלפי מעלה בהשכלה (הגבר משכיל מהאישה), נישואין הומוגמיים (שני בני הזוג בעלי אותה רמת השכלה), ונישואין כלפי מטה בהשכלה (האישה משכילה מהגבר).

הקובץ השני כלל זוגות נשואים ונשים רווקות. הוא נועד לאפשר לבחון מהו הסיכוי של אישה להינשא לגבר בעל רמת השכלה מסוימת לעומת הסיכוי שלה להישאר רווקה. הקובץ נבנה באמצעות צירוף של קובץ הזוגות שתואר למעלה ושל קובץ שכלל רשומות של נשים רווקות, שנבנה על סמך דיווח האישה ביום המפקד (לא נשואה). מספר המקרים - זוגות נשואים ונשים רווקות - שהקובץ כלל: 8,750 מקרים בשנים 1980-1983, 17,831 מקרים בשנים 1992-1995, ו-17,281 מקרים בשנים 2005-2008.

משתני המחקר

המשתנה התלוי

הומוגמיה השכלתית בנישואין. משתנה זה נוצר מתוך קובץ הנתונים של הזוגות הנשואים בכל מפקד. הוא נבדק בהתבסס על משתנה ההשכלה, הנמדד לפי תעודת ההשכלה האחרונה של הגבר ושל האישה, והוא מופיע בשתי צורות:

- הצורה הראשונה נבנתה על סמך רמת השכלתו של הבעל, שהוגדרה כמשתנה תלוי בעל ארבע קטגוריות (יסודית-חטיבת ביניים [חט"ב], תיכונית חלקית או מלאה, על-תיכונית, אקדמית), נוסף על הקטגוריה המתייחסת להיות האישה רווקה. לצורך כך השתמשתי בקובץ הנתונים שכלל את נתוני הזוגות הנשואים והנשים הרווקות כדי ללמוד מהם סיכוייה של האישה להינשא לשותף בעל רמת השכלה מסוימת לעומת סיכוייה לא להינשא כלל בטווח הגילים שהוגדרו במחקר.
- בצורה השנייה חולק המשתנה התלוי לשלוש קטגוריות בהתבסס על משתנה רמת ההשכלה של האישה ושל בן זוגה:
 1. האישה נישאה כלפי מעלה - רמת ההשכלה של הבעל משויכת לקטגוריה גבוהה מהקטגוריה שאליה משויכת רמת ההשכלה של האישה.
 2. נישואי האישה הומוגמיים בהשכלה - רמת ההשכלה של הבעל ושל האישה משויכות לאותה קטגוריה.
 3. האישה נישאה כלפי מטה - רמת ההשכלה של הבעל משויכת לקטגוריה נמוכה מהקטגוריה שאליה משויכת רמת ההשכלה של האישה.

מטרתו של משתנה תלוי זה היא לזהות מהו סוג הנישואין הנפוץ ביותר לפי השכלה בקרב הנשים הערביות, בהסתמך על שיוכם של בני הזוג לקטגוריות ההשכלה השונות. לצורך כך השתמשתי בקובץ הנתונים שכלל רק את הנשים הנשואות ואת בני זוגן.

המשתנים המסבירים

רמת השכלה. רמת ההשכלה של האישה ושל בן זוגה מחושבת קטגוריאלית לפי התעודה הגבוהה ביותר שקיבלו עד יום המפקד ונקבעת לפי קטגוריות אלו:

1. ללא השכלה, השכלה יסודית או חטיבת ביניים
2. השכלה תיכונית חלקית או מלאה
3. השכלה על-תיכונית
4. השכלה אקדמית

מאחר שההשכלה היא מדד גם ליוקרה חברתית וגם לסיכויי ההשתכרות בשוק העבודה, חילקתי את הנשים בעלות ההשכלה העל-תיכונית לשתי קבוצות: בעלות תעודה אקדמית ובעלות תעודה על-תיכונית אך לא אקדמית. הבחנה זו חשובה בשל ההבדלים בין שתי רמות ההשכלה – לימודים אקדמיים נמשכים שלוש עד ארבע שנים; לעומת זאת, לימודים על-תיכוניים שאינם אקדמיים נמשכים כשנתיים, ובדרך כלל הם לימודים בעלי אוריינטציה מקצועית, למשל הנדסאות, הוראה,³ מקצועות עזר רפואיים וכדומה (יוגב, 2005).

משך החשיפה לסיכון להינשא. משתנה זה מיועד לבדוק את משך הזמן (בשנים) שבו נחשפה האישה בשוק הנישואין במטרה למצוא לה בן זוג (Mare, 1991). המשתנה נבנה בהתבסס על גיל האישה, מגיל 17 עד גיל נישואיה, אך אם היא רווקה הוא מבטא את משך הזמן מגיל 17 עד יום המפקד. בניתוח הרב-משתני שימש משתנה זה כדי לבדוק מהו סיכוי האישה להינשא לבן זוג בעל רמת השכלה מסוימת כאשר נוכחותה בשוק הנישואין עולה בשנה. משתנה זה הופיע בניתוח הרב-משתני גם בצורה הריבועית שלו, בהסתמך על ההנחה שהסיכוי לנישואין עולה בשנים הראשונות בשוק הנישואין אך לאחר מכן יורד באטיות עם הזמן (Shafer & Qian, 2010). ערכיו של משתנה זה בניתוח הרב-משתני נתונים בשנים.

דת. אמנם משתנה זה לא נידון במסגרת המאמר, אך הוא נכלל בניתוח הרב-משתני לצורך פיקוח, בשלוש קטגוריות המייצגות את החלוקה העדתית באוכלוסייה הערבית:

1. מוסלמים
2. נוצרים
3. דרוזים

משתנה הדת הוגדר כמשתנה דמה, וקבוצת ההשוואה היא מוסלמים לעומת נוצרים ודרוזים.

שיטת הניתוח

ניתוח הנתונים התבסס על מודלים של רגרסיה מולטי-נומינלית, הנהוגים בשנים האחרונות במחקרים בנושא הומוגמיה השכלתית בנישואין (Stier & Shavit, 2003; Shafer & Qian, 2010). המשתנה התלוי – "הומוגמיה השכלתית בנישואין" – בשתי הצורות הקטגוריאליות שלו הותאם לשני מודלים שונים: במודל הראשון, המשתנה התלוי הוא הסיכוי של האישה להינשא

3 במהלך שנות השמונים והתשעים של המאה ה-20 החל תהליך אקדמיזציה של כמה מכללות במערכת החינוך העל-תיכוני, במיוחד בסמינרים להכשרת מורים (יוגב, 2005), ולכן לימודי הוראה נכללים כיום בקטגוריית השכלה אקדמית.

לגבר בעל רמת השכלה מסוימת לעומת סיכוייה להישאר רווקה. על כן קיבל המשתנה ארבעה ערכים, לפי קטגוריות ההשכלה של המשתנה "רמת ההשכלה" של הבעל, וערך נוסף, חמישי, אם האישה נותרה רווקה. נוסף על רמת ההשכלה של האישה, המודל פיקח גם על המשתנה "חשיפה לסיכון להינשא" בצורתו הרגילה ובצורתו הריבועית. מודל זה נבנה עבור קובץ הנתונים שכלל נשים רווקות ונשים נשואות ובני זוגן.

המודל השני נבנה עבור הצורה השנייה של המשתנה התלוי, והוא הוגדר לפי שלוש קטגוריות: הסיכוי של אישה בעלת רמת השכלה מסוימת להינשא נישואין הומוגמיים, להינשא כלפי מטה או להינשא כלפי מעלה בהשכלה. על כן הוא נבנה על בסיס קובץ הנתונים של הזוגות הנשואים בלבד. במודל זה רמת ההשכלה של האישה היא המשתנה הבלתי תלוי. נוסף על כך, המודל פיקח גם על המשתנים "חשיפה לסיכון להינשא" ו"דת". שני המודלים נבנו לכל שנת מפקד בנפרד.

תוצאות המחקר

נתונים תיאוריים

לוח 1 מתאר את התפלגות המשתנה "הומוגמיה השכלתית בנישואין" בשלוש התקופות הנחקרות. כל תקופה כוללת את ארבע השנים שלפני יום המפקד. מהנתונים עולות שתי מסקנות עיקריות: ראשית, יותר ממחצית מקרי הנישואין הם הומוגמיים – כלומר זהו הדפוס הדומיננטי במשך השנים. שנית, התפלגות דפוסי הנישואין השתנתה במשך הזמן. חלה ירידה בדפוס הנישואין ההומוגמיים, מ-62.8% בתחילת שנות השמונים ל-51.1% בשנים 2005-2008; חלה עלייה בנישואי נשים כלפי מטה בהשכלה מ-14% בתחילת שנות השמונים לכ-33% בשנים 2005-2008; חלה ירידה בנישואי נשים כלפי מעלה בהשכלה, דפוס הנישואין המאפיין את החברות המסורתיות (Becker, 1981), מ-23% בשתי התקופות הראשונות ל-15.7% בשנים 2005-2008. אפשר להניח שהכללים בשוק הנישואין השתנו, ולכן חשוב להבין באילו קטגוריות של השכלה חלו שינויים אלו.

לוח 1. התפלגות דפוס הנישואין (באחוזים) בקרב נשים נשואות בגיל 17–40

דפוס נישואין				
שנה	נישואין כלפי מטה	נישואין הומוגמיים	נישואין כלפי מעלה	מספר הזוגות (N)
1983—1980	14.2	62.8	23.0	2,166
1995—1992	23.3	53.6	23.1	5,018
2008—2005	33.2	51.1	15.7	3,643

כפי שעולה מלוח 2, המציג את התפלגות דפוסי הנישואין ברמות ההשכלה הנפרדות, השינויים בשיעור הנישואין ההומוגמיים התרחשו בכל רמות ההשכלה. אפשר לראות שנישואין הומוגמיים מתרחשים לאורך השנים בקרב בעלות השכלה נמוכה, שלמדו לכל

היותר עד חטיבת הביניים, ובקרב האקדמאיות. שתי קטגוריות אלו נבדלות בעוצמת השינוי במשך הזמן: בקרב בעלות ההשכלה הנמוכה נחלש דפוס זה של נישואין במשך השנים – 76% מהנשים בעלות השכלה נמוכה נישאו לדומים להן בשנים 1980–1983, אך שיעורן ירד ל-65% בשנים 2005–2008; לעומת זאת, בקרב האקדמאיות לא חל שינוי בולט – חלה ירידה של 0.9% במשך הזמן. מגמה זו שונה מהמגמה שדווח עליה במחקרים האחרונים במדינות המערב – עלייה בנישואין ההומוגמיים בקרב נשים אקדמאיות. אחד הגורמים אשר יכול להשפיע על מגמות אלו בשוק הנישואין הוא העדר איזון ברמת ההשכלה בין גברים לנשים: הנשים משפרות את רמת השכלתן עד שהן עולות על הגברים (Stier & Shavit, 2003). עובדה זו משפיעה על מבנה שוק הנישואין ועל סיכוייה של אישה בעלת השכלה אקדמית להינשא לדומה לה בהשכלה (Blossfeld & Timm, 2003). תרשימים 1, 2 ו-3 מצביעים על השינוי שחל בשיעור הנשים והגברים בגיל 17–40 ברמות ההשכלה השונות בשנים 1983, 1995, 2008. אפשר לראות שעד שנת 1995 שיעור הגברים בעלי השכלה גבוהה היה גבוה משיעור הנשים, אך מגמה זו התהפכה בשנת 2008, שבה שיעור הנשים בעלות השכלה גבוהה היה 11% ושיעור הגברים 9%.

במקביל לירידה בשיעור הנישואין ההומוגמיים בקרב בעלות השכלה נמוכה והשכלה גבוהה, חלה עלייה הדרגתית במשך השנים בשיעור הנישואין ההומוגמיים בקרב נשים שהשכלתן תיכונית חלקית או מלאה: שיעורם עלה מ-37% בשנים 1980–1983 ל-53% בשנים 2005–2008.

בכל שלוש התקופות שנבדקו נמצא שבקרב נשים שהשכלתן על-תיכונית אך לא אקדמית שיעור הנישואין ההומוגמיים הוא הנמוך ביותר. אחד ההסברים לכך הוא שיעורם הנמוך של הגברים ברמת השכלה זו בהשוואה לנשים – 6.5% ו-8.6% בהתאמה בשנת 2008. העלייה בשיעור הנשים ברמת השכלה זו נובעת בעיקר מהעלייה בנגישותם של מוסדות השכלה על-תיכונית לנשים, בתנאי הקבלה הנוחים ובתקופת הכשרה קצרה יחסית לזו הנדרשת בלימודים גבוהים.

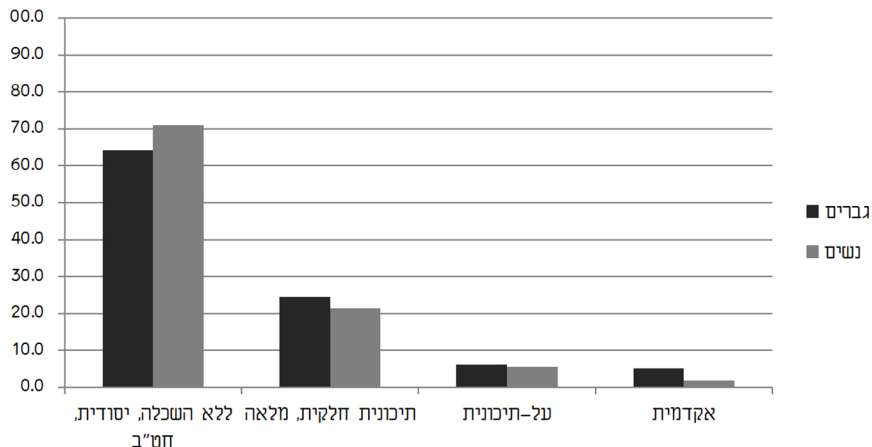
גם בנישואין כלפי מעלה וכלפי מטה בקטגוריות ההשכלה השונות חלו שינויים. עלה שיעורן של נשים שרמת השכלתן היא לכל היותר חטיבת ביניים שנישאו כלפי מעלה בהשכלה, אך הן נישאו בעיקר לבעלי השכלה תיכונית. מנגד, ירד שיעורן של נשים בעלות השכלה תיכונית ועל-תיכונית שנישאו כלפי מעלה בהשכלה.

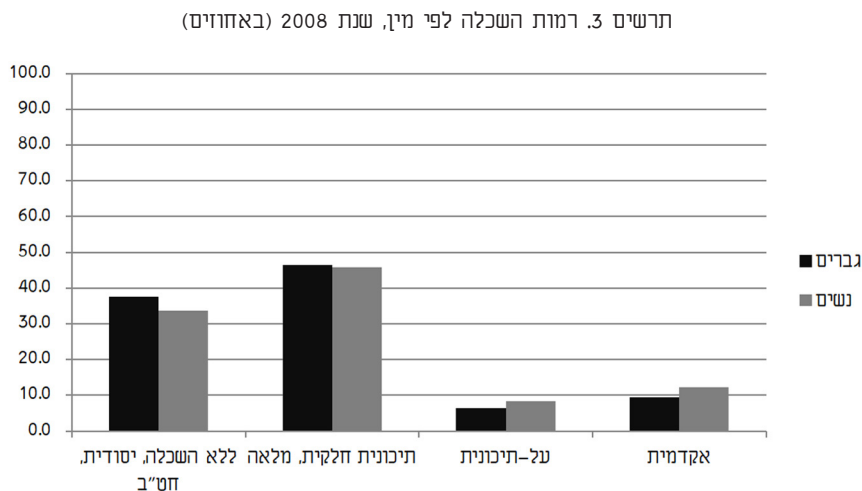
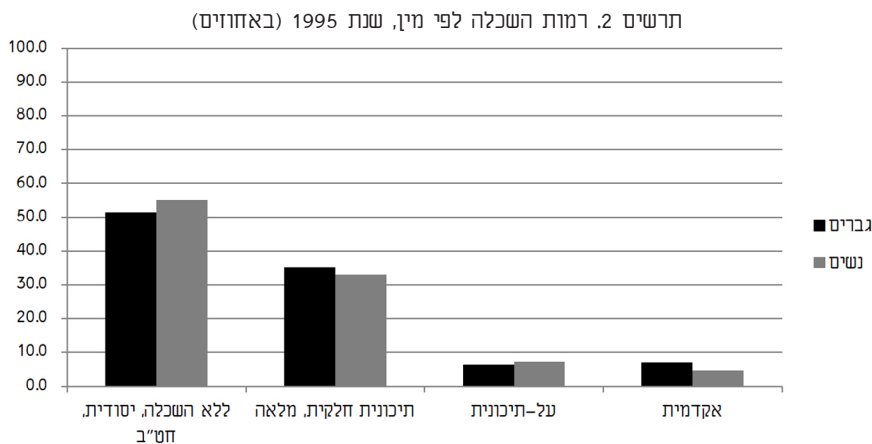
שינוי בולט בנישואין כלפי מטה נמצא בקרב בעלות השכלה על-תיכונית, ששיעורן בדפוס זה של נישואין עלה בהתמדה עד 61% בשנים 2005–2008. כאמור, באותן שנים חלה עלייה בשיעור הנשים האקדמאיות, ומכאן אפשר להניח שהתחרות בשוק הנישואין עבור בעלות השכלה על-תיכונית תהיה קשה מאשר בעבר. אמנם שיעור האקדמאיות שנישאו כלפי מטה בהשכלה נשמר במשך הזמן, אך פחות נשים נישאו לגברים שהשכלתם נמוכה, ונשים רבות יותר נישאו לגברים בעלי השכלה תיכונית. דפוס הנישואין שלהן לא מלמד בהכרח על שינוי בהעדפות אלא ייתכן שהוא מושפע מגורמים מבניים, כגון תקרת השכלה בשוק הנישואין (איין לאן לעלות) ושיעור הגברים האקדמאיים הזמין עבורן באותה תקופה. מסקנה זו דורשת בדיקה מעמיקה יותר באמצעות הניתוח הרב-משתני.

לוח 2. התפלגות דפוס הנישואין (באחוזים) לפי רמות השכלה ולפי התקופות שנבדקו

סה"כ (N זוגות - מפקד)	אקדמית	על- תיכונית	תיכונית חלקית/ מלאה	ללא השכלה/ יסודית/ חטי"ב	השכלת הבנעל / השכלת האישה
100.0	1.5	4.0	18.6	75.9	1983—1980 ללא השכלה, יסודית, חטי"ב
100.0	13.3	9.5	37.0	40.2	תיכונית חלקית/מלאה
100.0	20.9	32.8	26.1	20.1	על-תיכונית
100.0 (2,164)	50.8	15.9	17.5	15.9	אקדמית
100.0	1.7	3.7	27.7	67.0	1995—1992 ללא השכלה, יסודית, חטי"ב
100.0	6.9	8.5	45.1	39.5	תיכונית חלקית/מלאה
100.0	22.8	23.5	34.8	18.9	על-תיכונית
100.0 (5,018)	52.0	11.5	25.7	10.8	אקדמית
100.0	2.0	3.5	29.1	65.4	2008—2005 ללא השכלה, יסודית, חטי"ב
100.0	8.5	7.1	53.6	30.8	תיכונית חלקית/מלאה
100.0	16.4	22.6	39.3	21.7	על-תיכונית
100.0 (3,643)	49.9	14.8	26.6	8.7	אקדמית

תרשים 1. רמות השכלה לפי מין, שנת 1983 (באחוזים)

ניתוח רב-משתני

מטרת הניתוח הרב-משתני היא לבחון את סיכוייה של אישה להינשא לבן זוג בעל רמת השכלה מסוימת לעומת סיכוייה להישאר רווקה. מטרה נוספת היא לבחון את הסיכויים לדפוסי הנישואין השונים – כלפי מעלה בהשכלה, הומוגמיה או כלפי מטה בהשכלה – בטווח השנים שהוגדר לכל מפקד.

הקשר בין השכלת האישה לסיכוייה להינשא לבן זוג בעל רמת השכלה מסוימת מתוצאות הרגרסיות המולטי-נומינליות המוצגות בלוח 3 נראה שהסיכוי של נשים אקדמאיות להינשא לבן זוג אקדמאי, בהשוואה לסיכויי נשים שהשכלתן היא לכל היותר של חטיבת ביניים להינשא לאקדמאי, הוא הגבוה ביותר במשך כל השנים. ממצא זה מתאים להשערת המחקר באשר לאטרקטיביות ההשכלה בשוק הנישואין. אך בה בעת נראית מגמה נוספת, שאינה תואמת להשערת המחקר: עלייה בסיכוי של אישה אקדמאית להינשא כלפי מטה לבן

זוג שהשכלתו לכל הפחות תיכונית, בהשוואה לאישה שהשכלתה נמוכה. יש לציין שבשנים 1980-1983 ו-1992-1995 לא נמצא הבדל מובהק בין אישה שהשכלתה נמוכה לאישה אקדמאית באשר לסיכוי להינשא לגבר בעל השכלה תיכונית.

נמצא שבכל התקופות שנבדקו, הסיכוי להומוגמיה בקרב בעלות השכלה נמוכה גבוה מהסיכוי שיש לנשים בעלות רמות השכלה אחרות להינשא לגברים שהשכלתם נמוכה, לעומת סיכוייהן להישאר רווקות. עוד התברר, שהשכלה תיכונית מעלה את סיכויי האישה להינשא לגבר שהשכלתו לפחות תיכונית, בהשוואה לאישה שרמת השכלתה לכל היותר של חטיבת ביניים, במשך כל התקופות שנבדקו: בשנים 1980-1983, הסיכוי של בעלת השכלה תיכונית להינשא לאקדמאי היה גדול פי 5.6 ($e^{1.7}$) מהסיכוי של בעלת השכלה נמוכה יותר, וב-2005-2008 הסיכוי היה גדול פי 4.2 ($e^{1.4}$), לעומת סיכוייה להישאר רווקה. התוצאות מלמדות על כך ששוק הנישואין נעשה תחרותי יותר במשך השנים, ככל הנראה כתוצאה מהצטרפות יותר ויותר נשים משכילות, דבר שהקשה על נשים שהשכלתן נמוכה להינשא כלפי מעלה בהשכלה. נוסף על כך, אמנם חלה עלייה בסיכויי הנשים שהשכלתן לפחות על-תיכונית להינשא כלפי מטה בהשכלה, אבל נראה שהן מעדיפות להישאר רווקות ולא להינשא לבן-זוג ברמת ההשכלה הנמוכה ביותר.

השלכות משך החשיפה בשוק הנישואין על הסיכוי להינשא לגבר בעל רמת השכלה מסוימת מחזקות את המסקנה שבשנים האחרונות נעשה תהליך הבחירה תחרותי יותר עקב השינויים המבניים והעלייה ברמת ההשכלה של הנשים. אמנם בשנים 1980-1983 היה המקדם של כל שנת חשיפה בשוק הנישואין הגבוה ביותר לנישואין לאקדמאי, אך קשר זה הפך להיות לא מובהק בשנים 1992-1995, ובתקופה האחרונה הסיכוי להינשא לגבר בעל השכלה תיכונית הוא הגבוה ביותר. אך מאחר שהנחת המחקר היא שקשר זה אינו ליניארי, חושבה הנקודה שבה כיוון הקשר מתחיל להשתנות בהסתמך על משוואת הפרבולה ($x=-b/2a$), הכוללת את המקדמים של המשתנה "חשיפה לסיכון להינשא" בשתי צורותיו $(1-a)$ ו- b הם המקדמים של X^2 ושל X). לפי לוח 3, בשנים 1980-1983 חשיפה ממושכת של האישה בשוק הנישואין מעלה את סיכוייה להינשא לגבר בעל רמת השכלה נמוכה במשך שמונה וחצי השנים הראשונות בשוק הנישואין. הסיכוי להינשא לגבר אקדמאי גבוה בשבע השנים הראשונות של חשיפה בשוק הנישואין, ולאחר מכן הסיכוי יורד לעומת הסיכוי להישאר רווקה. בשנים 1992-1995 השתנתה המגמה: הסיכוי להינשא לאקדמאי לעומת הסיכוי להישאר רווקה עולה במשך שמונה השנים הראשונות של חשיפה בשוק הנישואין; גם הסיכוי להינשא לגבר שהשכלתו תיכונית או נמוכה לעומת הסיכוי להישאר רווקה עולה בשבע ובכמעט שש השנים הראשונות (בהתאמה) של החשיפה, אך לאחר מכן הסיכוי יורד. כלומר, הארכת משך החשיפה בשוק הנישואין מעלה את רמת ההטרומיה ומעלה את הסיכוי להינשא לאקדמאי. אפשר לייחס שינוי זה להתרחבות ההשכלה בקרב האוכלוסייה הערבית ולעלייה בגיל הנישואין. לעומת זאת, בשנים 2005-2008 לא חל שינוי במשך החשיפה שיש בה סיכוי להינשא לאקדמאי לעומת הסיכוי להישאר רווקה, בהשוואה לתקופה הקודמת, אך הסיכוי להינשא לבעל השכלה תיכונית ועל-תיכונית עם כל שנת חשיפה בשוק הנישואין התחזק בתקופה האחרונה לעומת התקופה הקודמת. משמעות ממצאים אלו היא שהארכת תהליך החיפוש מרצון או לא מרצון והתבגרות בשוק הנישואין לא תמיד מיטיבים עם הנשים, במיוחד כשהחיפוש מתארך בשל הרצון להינשא לאקדמאי. על אף הימשכות החיפוש עשויה האישה להישאר רווקה.

לוח 3. מקדמי רגרסיה לוגיסטית מולטי-נומינלית וטעות התקן לניבוי הסיכוי להינשא לבן זוג בעל רמת השכלה מסוימת לעומת הסיכוי לא להינשא**

השכלת הבעל	ללא השכלה, יסודי, חטי"ב	תיכונית /חלקית/ מלאה	על- תיכונית	אקדמית	
1983—1980					
השכלת האישה***	תיכונית חלקית/מלאה	-0.99* (0.08)	0.29* (0.09)	0.48* (0.19)	1.72* (0.24)
על-תיכונית	-0.95* (0.20)	0.62* (0.20)	2.38* (0.29)	2.62* (0.29)	
אקדמית	-1.23* (0.33)	0.21 (0.32)	1.46* (0.38)	3.35* (0.30)	
חשיפה לסיכון להינשא	0.17* (0.02)	0.28* (0.04)	0.24* (0.07)	0.43* (0.08)	
חשיפה לסיכון להינשא ²	-0.01* (0.00)	-0.02* (0.00)	-0.02* (0.00)	-0.03* (0.00)	
קבוע	-1.49* 8,750	-3.06* N	-4.56* 20	-6.04* DF	
		838.033*			χ^2
1995—1992					
השכלת האישה***	תיכונית חלקית/מלאה	-0.62* (0.04)	0.38* (0.05)	0.76* (0.13)	1.36* (0.18)
על-תיכונית	-1.25* (0.12)	0.23* (0.10)	1.81* (0.16)	2.47* (0.19)	
אקדמית	-1.81* (0.19)	-0.07 (0.13)	1.07* (0.22)	3.22* (0.19)	
חשיפה לסיכון להינשא	0.23* (0.01)	0.25* (0.02)	0.26* (0.04)	0.33* (0.04)	
חשיפה לסיכון להינשא ²	-0.02* (0.00)	-0.02* (0.00)	-0.02* (0.00)	-0.02* (0.00)	
קבוע	-1.55* 17,831	-2.45* N	-4.60* 20	-5.71* DF	
		2154.292*			χ^2
2008—2005					
השכלת האישה***	תיכונית חלקית/מלאה	-0.69* (0.07)	0.57* (0.08)	0.69* (0.24)	1.45* (0.30)
על-תיכונית	-0.37* (0.12)	0.89* (0.12)	2.51* (0.25)	2.72* (0.32)	
אקדמית	-1.33* (0.14)	0.43* (0.11)	2.02* (0.26)	3.75* (0.30)	
חשיפה לסיכון להינשא	0.27* (0.02)	0.37* (0.02)	0.33* (0.05)	0.33* (0.04)	
חשיפה לסיכון להינשא ²	-0.02* (0.00)	-0.02* (0.00)	-0.02* (0.00)	-0.02* (0.00)	
קבוע	-2.36* 17,281	-3.30* N	-5.35* 20	-5.96* DF	
		2387.053*			χ^2

* P<0.05
 ** קבוצת ההשוואה היא להישאר רווקה
 *** קבוצת ההשוואה במשתנה השכלת האישה היא השכלה יסודית/חטיבת-ביניים

הקשר בין רמת ההשכלה לדפוס הנישואין של האישה

שיטת חישוב נוספת, המסתמכת על הניתוח הלוגיסטי ומקובלת במחקרים על נישואין הומוגמיים לפי השכלה (Stier & Shavit, 2003), היא חישוב ההסתברות המנובאת מתוך הערכים הלוגיסטיים. מטרת השימוש בערכים אלו היא הבנת דפוסי הבחירה לנישואין, ולא דווקא נישואי אישה לגבר ששייך לקטגוריית השכלה מסוימת. בלוח 4 מוצגות הסתברויות מנובאות אלו: להינשא כלפי מעלה כאשר רמת השכלתו של הגבר גבוהה משל האישה; להינשא כלפי מטה כאשר רמת השכלתה של האישה גבוהה משל הגבר; להינשא לבן זוג מאותה קטגוריית השכלה (נישואין הומוגמיים). ההסתברויות חושבו בהתבסס על מודלים מולטי-נומינליים של זוגות נשואים בלבד; כל תקופת מחקר וכל קטגוריית השכלה חושבו בנפרד.

כמה תהליכים משמעותיים חלו בדפוס הנישואין של הנשים במשך הזמן. חלה ירידה בהסתברות לנישואין כלפי מעלה בקטגוריית ההשכלה תיכונית ועל-תיכונית בין השנים 1980-1983 ו-2005-2008. לעומת זאת, חלה עלייה בדפוס זה של נישואין בקרב נשים שהשכלתן לכל היותר חטיבת ביניים, מהסתברות של 23.7% בשנים 1980-1983 ל-36.4% בשנים 2005-2008. אמנם מגמות אלו מלמדות על היחלשות בדפוס הנישואין המסורתי של הנשים הערביות בהתאם להשערת המחקר, אך בכל זאת, נשים שרמת השכלתן אינה מתורגמת לכוח כלכלי בשוק העבודה מעדיפות להינשא כלפי מעלה בהשכלה. לפי בקר (Becker, 1981), לנישואין אלו יש הצדקה כלכלית בשל התמחות התפקידים במשפחה שבה נשים שהשכלתן נמוכה הן על פי רוב עקרות בית ומסתמכות על הגברים כמפרנסים.

גם ההסתברות לנישואין הומוגמיים ירדה במשך הזמן בקטגוריית ההשכלה יסודית-חטיבת ביניים ועל-תיכונית. עיקר הירידה התרחשה בין התקופות 1980-1983 ו-1992-1995. העלייה הבולטת בהסתברות המנובאת לנישואין הומוגמיים הייתה בקרב בעלות השכלה תיכונית – ההסתברות עלתה מ-37.6% בשנים 1980-1983 ל-57.6% בשנים 2005-2008. אפשר לייחס מגמות אלו לשינויים המבניים שהתרחשו בשנים האלה, ובעיקר לעלייה הגדולה בהשכלה התיכונית בקרב בני שני המינים.

נשים שהשכלתן לכל היותר של חטיבת ביניים הן בעלות ההסתברות הגבוהה ביותר לנישואין הומוגמיים בתקופה האחרונה, ומיד אחריהן נשים שהשכלתן תיכונית דווקא – ולא נשים שהשכלתן אקדמית. הנחת המחקר הייתה שההסתברות לנישואין הומוגמיים תעלה בקרב אקדמאיות, כתוצאה מהעלייה ברמת ההשכלה של הנשים הערביות, כפי שקרה במדינות המערב. אולם בשתי התקופות הראשונות שנחקרו כמעט לא חל שינוי בהסתברות להומוגמיה בקרב הנשים האקדמאיות, ובשנים 2005-2008 ההסתברות עלתה רק ב-4%.

לצד היחלשות דפוס הנישואין כלפי מעלה והיחלשות ההומוגמיה ההשכלתית ברמות ההשכלה האחרות שצוינו, חלה עלייה בהסתברות לנישואין כלפי מטה בהשכלה בקרב נשים שהשכלתן על-תיכונית, ודפוס נישואין זה הוא הדומיננטי ברמה זו של השכלה. לעומת זאת, בקרב נשים בעלות השכלה תיכונית התרחשה מגמה הפוכה בתקופה האחרונה שנבדקה: חלה ירידה משמעותית בהסתברות לנישואין כלפי מטה בין השנים 1992-1995 ו-2005-2008, מ-39.9% ל-26.6%. דפוס זה נחלש גם בקרב הנשים האקדמאיות, אך למרות היחלשות ההסתברות היא שמחציתן יינשאו כלפי מטה בהשכלה. אמנם אי אפשר להימנע מדפוס נישואין אלו, בשל הרצפה והתקרה בשוק הנישואין, המשפיעות על זמינות בני זוג בעלי רמת השכלה מסוימת (Stier & Shavit, 2003); אך נראה שהיקף דפוסים אלו מושפע מגורמים מבניים נוספים בשוק הנישואין, למשל

מצבים שבהם יש חוסר איזון בין רמת ההשכלה של הגברים ובין זו של הנשים. ההשפעה של אותם גורמים מבניים מקבלת חיזוק בהקשר תרבותי שבו רווקותה של האישה אינה רצויה חברתית. כך, נשים משכילות מצליחות להוון את השכלתן בשוק הנישואין גם במחיר של נישואין כלפי מטה בהשכלה, כדי לא להישאר רווקות.

לוח 4. ההסתברות המנובאת (באחוזים) של נישואין כלפי מטה, נישואין הומוגמיים ונישואין כלפי מעלה לפי רמת השכלה ושנה

כלפי מטה			הומוגמיה			כלפי מעלה			
2005– 2008	1992– 1995	1980– 1983	2005– 2008	1992– 1995	1980– 1983	2005– 2008	1992– 1995	1980– 1983	
			63.5	67.1	76.3	36.4	32.9	23.7	השכלת האישה ללא השכלה / יסודית / חט"ב
26.6	39.9	39.7	57.6	44.8	37.6	15.8	15.3	22.7	תיכונית חלקית / מלאה
62.3	56.3	47.8	22.3	23.0	34.0	15.4	20.7	18.2	על-תיכונית
49.9	53.9	53.2	50.1	46.1	46.8				אקדמית

דיון

תהליכים סוציו-אקונומיים שהתרחשו בקרב האוכלוסייה הפלסטינית בישראל במשך יותר משני עשורים עיצבו את הקשר בין רמת השכלתה של האישה ובין סיכוייה להינשא לבן זוג שרמת השכלתו דומה. במחקרים שונים שנערכו במדינות מערביות נמצא כי ההומוגמיה בהשכלה עלתה במיוחד בקרב המשכילים ביותר, אך תוצאות מחקר זה מלמדות על כך שתהליכי השינוי בהומוגמיה ההשכלתית לאורך זמן בקרב האוכלוסייה הפלסטינית בישראל היו מורכבים יותר, וחלקם לא תאמו את השערות המחקר. המחקר עסק בשינויים בדפוס הבחירה לנישואין מבחינת השכלה בקרב הנשים הערביות מאז תחילת שנות השמונים ועד שנת 2008, ומתוצאותיו עולות שלוש מסקנות: ראשית, דפוס הנישואין כלפי מעלה בהשכלה נחלש במשך הזמן בקרב נשים שהשכלתן לכל הפחות תיכונית, אולם הדפוס הזה התחזק בקרב נשים שהשכלתן נמוכה. שנית, דפוס הנישואין ההומוגמיים נחלש בקרב הלא-משכילות, התחזק בקרב נשים בעלות השכלה תיכונית ועלה מעט בקרב הנשים האקדמאיות. שלישית, דפוס הנישואין כלפי מטה בהשכלה התחזק במשך הזמן רק בקרב נשים שהשכלתן על-תיכונית, והוא נחלש מעט בקרב הנשים האקדמאיות.

שינויים אלו בדפוס הנישואין מקורם בתהליכים סותרים בשוק הנישואין. מצד אחד, נורמת ההתמחות בתפקידים מגדריים ממשיכה להתקיים באמצעות התחזקות של נישואי נשים בעלות השכלה נמוכה כלפי מעלה בהשכלה, מכיוון שהן מתקשות להוון את השכלתן בשוק העבודה. אך מצד שני נראה שחלה עלייה באטרקטיביות ההשכלה. נשים שהשכלתן נמוכה נישאו בעיקר לבעלי השכלה תיכונית, קטגוריית ההשכלה הרחבה ביותר בשנים האחרונות, והשכלתן לא הביאה

לניידות גבוהה יותר, כלומר לנישואין עם בני זוג שהשכלתם גבוהה. שוק הנישואין נעשה תחרותי יותר מבעבר, ונשים בעלות רמת השכלה לא גבוהה מוגבלות ביכולתן להוון את השכלתן לעומת נשים משכילות יותר. חיזוק נוסף למסקנה זו הוא הירידה בסיכוייהן של נשים שהשכלתן תיכונית להינשא כלפי מעלה בהשכלה. נראה כי העלייה ברמת השכלתן של הנשים הערביות הביאה לסגירות חברתית בשוק הנישואין לפי רמת ההשכלה. כלומר, גם אם חל שינוי בדפוס הנישואין עצמו, הוא מתרחש בעיקר בתוך קטגוריית השכלה מוגדרת. על כן הארכת תהליך החיפוש אחר בן זוג משכיל (Oppenheimer, 1997) אינה מבטיחה את "טיב הבחירה" וגם אינה מבטיחה כלל שהאישה תינשא.

גם השינויים בנישואין ההומוגמיים במשך הזמן קשורים לתהליכים סותרים. בבסיס המודל התיאורטי במחקר הנוכחי עמדה ההנחה של שוורץ ושל מיר (Schwartz & Mare, 2005), שהמבנה הארגוני של מערכת ההשכלה בחברות המערב יוצר מבנה הזדמנויות למפגש בין אנשים הדומים ברמת ההשכלה שלהם, ומכאן מוביל לעלייה ברמת ההומוגמיה במשך הזמן. אך על פי המודל התיאורטי, לשינויים המבניים מצטרפים שינויים בהעדפות, ולכן ההומוגמיה תעלה בקרב הפחות משכילים והמשכילים ביותר. הממצאים במחקר מראים שהשינויים במבנה ההזדמנויות יצרו שלוש מגמות של הומוגמיה השכלתית, ולא כולן תאמו את השערת המחקר. ראשית, בקרב נשים שאינן משכילות חלה ירידה בהומוגמיה, אך אף על פי כן היא עדיין דומיננטית בקבוצה זו. נשים שאינן משכילות נישאות בדרך כלל בגיל צעיר, עקב יציאה מוקדמת ממערכת ההשכלה, ופוגשות גברים לא-משכילים שנמצאים כמה שנים בשוק הנישואין, ביססו את מצבם הכלכלי לקראת הקמת משפחה, ומתאימים לאותן נשים גם מבחינת הגיל. נוסף על כך, נשים וגברים בעלי השכלה נמוכה אינם די אטרקטיביים עבור בני זוג שרמת השכלתם גבוהה יותר, ולכן הם "נאלצים" לבחור אלו באלו. שנית, למרות העלייה הקלה בהומוגמיה בקרב הנשים המשכילות, מתברר שמבנה ההזדמנויות בקרב המשכילים יצר במשך הזמן דוחק בשוק הנישואין לפי גיל והשכלה. ההזדמנות המבנית לפגוש שותף לנישואין בעל אותה רמת השכלה לא עלתה עלייה של ממש, וזאת כתוצאה מהבדלים במגמות השינוי ברמת ההשכלה הגבוהה בקרב נשים וגברים; ההאטה בהתרחבות ההשכלה הגבוהה בקרב הגברים נובעת בעיקר מהחסמים שנתקלים בהם בשוק העבודה המקומי מועט ההזדמנויות או בשוק העבודה הישראלי בעל הצביון האתני. שלישית, השינוי הבולט ברמת ההומוגמיה היה בקרב נשים בעלות השכלה תיכונית, ככל הנראה כתוצאה מהתרחבות קטגוריה זו בקרב בני שני המינים, שמגדילה את הסיכוי המבני למפגש בין הדומים בהשכלה. נוסף על כך, נשים אלו כנראה מתקשות להוון את השכלתן על מנת להינשא כלפי מעלה בהשכלה ולהתחרות במשכילות יותר; האחרונות בדרך כלל מצליחות יותר לתרגם את רמת ההשכלה שלהן לכוח כלכלי בשוק העבודה.

מגמות אלו מלמדות על הדוחק בשוק הנישואין, אשר מונע מהנשים המשכילות להאריך את תהליך החיפוש אחר שותף מתאים מבחינת רמת ההשכלה. מסקנה זו מקבלת חיזוק מהעלייה בנישואי נשים בעלות השכלה על-תיכונית כלפי מטה בהשכלה, ומהשמירה על שיעורן הגבוה של האקדמאיות בדפוס זה. נשים משכילות "נאלצות" מבנית לשנות את העדפותיהן בתהליך בחירת בן הזוג, שכן האפשרות להישאר רווקות אינה מועדפת מבחינה חברתית. הן מוכנות "להתפשר" בבחירה כלפי מטה, האפשרות היחידה העומדת לפניהן להקים משפחה לפני שיוגדרו בהגדרה החברתית "עאנס" – ביטוי בערבית שמיוחס לאישה שעברה את גיל הנישואין המקובל חברתית (Sa'ar, 2000). בחירה זו שונה מהתנהגותן של נשים משכילות בחברות אחרות בעולם, הנוטות

להיצמד להעדפותיהן גם כשהן מתבגרות בשוק הנישואין וסיכוייהן להינשא יורדים (Sweeney & Cancian, 2004).

כל זה מתרחש במציאות שבה שוק הנישואין בחברה הערבית מאופיין בסגירות חברתית דתית, כזו שאינה מאפשרת חציית גבולות דת, ובעטיה שוק הנישואין מוגדר לא רק לפי קטגוריות השכלה אלא גם לפי השתייכות דתית. לפיכך נשים אינן יכולות לחצות את הגבולות בחיפושן אחר בחירה המתאימה להעדפותיהן, בניגוד למתרחש בחברות אחרות (Stier & Shavit, 2003). הן מתמודדות עם שוק נישואין מוגדר, מצומצם ומובנה, ובמקרים מסוימים נאלצות להתאים את העדפותיהן כדי לא להישאר רווקות.

סיכום

התהליך שהתרחש בקרב נשים ערביות בישראל באשר לבחירת שותף לנישואין מבחינת השכלה מורכב יותר מזה שהתרחש בחברות מערביות. מעמדם הפוליטי, החברתי והכלכלי של הפלסטינים בישראל עיצב את מבנה שוק הנישואין ואת אטרקטיביות ההשכלה בקרב הנשים דרך שני גורמים. האחד הוא הגורם המבני – התרחבות ההשכלה בקרב נשים והעדר בני זוג פוטנציאליים מתאימים מבחינת רמת ההשכלה, בד בבד עם שיעור נמוך של נשים בשוק העבודה, המונע את צמצום הפער בין נשים לגברים בכוח הכלכלי. השני הוא הגורם התרבותי – רווקות אינה מקובלת בחברה ומנגנונים מגדריים ממשיכים לפעול בה. כל אלו מבנים ומעצבים את תהליך בחירתו של בן זוג. על פי הנחות המחקר, נישואין כלפי מטה בהשכלה אינם הדפוס המועדף על נשים משכילות. הן אמורות לבחור בין שתי אפשרויות: הראשונה – לדבוק בהעדפותיהן לשותף שרמת השכלתו דומה, אך כך גם להעלות את סיכוייהן להישאר רווקות. השנייה – לשנות את העדפותיהן ולהינשא כלפי מטה בהשכלה. מאחר שנשים ערביות מתמודדות עם מערכת ערכים פטריארכלית, שבה חשובה האישה תינשא בגיל צעיר ורווקותה אינה מועדפת, סביר להניח שהמשכילות יבחרו באפשרות השנייה. לכן גם השכלה שמאפשרת השתלבות בשוק העבודה והיא בעלת הון תרבותי גבוה אינה מבטיחה בהכרח את "טיב" הבחירה לנישואין. דפוס זה אינו ממעיט בערך השכלתן של הנשים בחברה בכלל, אלא מחזק את ההעדפה לנישואין על פני רווקות.

מדפוס הנישואין שנוצרו בשנים האחרונות כתוצאה מהעלייה ברמת ההשכלה של נשים עולה ספק באשר לעומק השינוי שחל במהות היחסים המגדריים במשפחה ובחברה בכלל. תיאוריית התמחות התפקידים הניחה שדפוס הנישואין השכיח בחברות המסורתיות הוא נישואי נשים כלפי מעלה בהשכלה. מערכת ערכים זו אמורה להיעלם בתהליכי שינוי חברתי שבהם החברה מאמצת חלוקת תפקידים מגדרית שוויונית יותר. תהליכים כאלה התרחשו בעיקר בחברות שבהן הנשים סגרו לא רק את הפער ברמת ההשכלה מול הגברים, אלא גם את הפער בהיקף השתתפותן בשוק העבודה; כוחן הכלכלי הוביל לשינוי במהות היחסים המגדריים במשפחה. אולם הנשים הערביות, אף שהצליחו לסגור את הפער ברמת ההשכלה מול הגברים הערבים, לעתים אינן מצליחות לתרגם את השכלתן לכוח כלכלי. השינויים בשנים האחרונות במאפייני שוק העבודה ומיעוט ההזדמנויות בשוק העבודה המקומי בחברה הערבית אפשרו בעיקר את כניסתן של המשכילות לשוק העבודה; נשים שהשכלתן לכל היותר תיכונית נתקלות בקשיים בבואן לתרגם את השכלתן לכוח כלכלי. על כן התפשטות ההומוגמיה ההשכלתית בקרב רמה זו של השכלה מטילה ספק ביכולתם של דפוס הנישואין האלה, שהתפתחו בתקופה האחרונה של המחקר, לאתגר את מהות היחסים המגדריים

במשפחה שבה עדיין דומיננטית הנורמה הרואה בגבר מפרנס ראשי. יתרה מזו, נשים משכילות, שמאמצות ערכים מגדריים שוויוניים בתקופת לימודיהן ובעת השתלבותן בשוק העבודה, נאלצות להתפשר באשר למאפייני ההשכלה של השותף לנישואין בשל ערכו הגבוה של מוסד הנישואין בחברה הערבית, ובשל העדר חלופות עבור נשים שמחליטות להיצמד להעדפותיהן מבחינת השכלה. הדבר מעלה שאלות באשר ליכולתן לשנות את מהות היחסים המגדריים בנישואין לא-שוויוניים בהשכלה.

לסיכום, האטרקטיביות של נשים משכילות בשוק הנישואין אינה חד-משמעית. הנשים משכילות יותר כיום ונוטות לדחות את גיל הנישואין, אך לא תמיד הן מצליחות להיכנס למערכות יחסים שוויוניות. בכך היטיבו השינויים שהתרחשו בחייהן של הנשים הערביות את מצבם של הגברים. הדעה הרווחת, שגברים בחברות מסורתיות ינסו להימנע מנישואין לנשים משכילות מהן, אינה מאוששת במחקר הנוכחי.

מקורות

- אבו-בקר, ח'אולה (2008). רווחה, מודרנה ומסורת: התמודדותן של נשים פלסטיניות בישראל עם שינויים במסגרת חייהן. בתוך עאדל מנאע (עורך), ספר החברה הערבית בישראל: אוכלוסייה, חברה, כלכלה (2) (עמ' 350-384). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- אגודת הגליל למחקר ושירותי בריאות (2004). הסקר החברתי-כלכלי של משקי בית בחברה הערבית בישראל. שפרעם: אגודת הגליל.
- אבו-רביעה קווידר, סראב (2008). מודרות ואהובות: סיפורי חייהן של נשים בוויות משכילות. ירושלים: מאגנס.
- אלחאג', מאג'ד (1994). מערכת החינוך הערבי בישראל: מגמות וסוגיות. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקר מדיניות.
- (1997). זהות ואוריינטציה בקרב הערבים בישראל: מצב של פריפריה כפולה. מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים, 42, 103-122.
- גרא, רמיסיס (2012). ספר החברה הערבית בישראל: אוכלוסייה, חברה, כלכלה (5). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- (2013). ספר החברה הערבית בישראל: אוכלוסייה, חברה, כלכלה (6). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- הרצוג, חנה (2003). המשפחה הלוחמת - השפעת הקונפליקט הערבי-הישראלי על מעמד הנשים בישראל. בתוך מאג'ד אלחאג' ואורי בן-אליעזר (עורכים), בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה (עמ' 401-409). חיפה: אוניברסיטת חיפה ופרס הוצאה לאור.
- ח'טאב, נביל (2009). לא קל להיות אישה פלסטינית ערבייה בישראל: קנסות מגדריים, אתניים ודתיים בשוק התעסוקה. בתוך פייסל עזאיוזה, ח'אולה אבו-בקר, רחל הרץ-לזרוביץ ואסעד גאנס (עורכים), נשים ערביות בישראל: תמונת מצב ומבט לעתיד (עמ' 319-336). חיפה: המרכז היהודי-ערבי, אוניברסיטת חיפה.
- חליחל, אחמד (2005). שינויים דמוגרפיים באוכלוסייה הערבית בישראל מאז שנות החמישים.

- בתוך עזיז חיידר (עורך), ספר החברה הערבית בישראל: אוכלוסייה, חברה, כלכלה (1) (עמ' 149–170). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- (2008). רווקות בקרב נשים ערביות: הגורמים להתרחבות התופעה במרכז ישראל ובצפונה. בתוך עאדל מנאע (עורך), ספר החברה הערבית בישראל: אוכלוסייה, חברה, כלכלה (2) (עמ' 283–312). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- (2009). הקשרים בין גורמים חברתיים, תרבותיים וכלכליים לבין דפוסי נישואין: נישואי קרבה, נישואי פנים וחזון ליישוב בקרב מוסלמים בצפון הארץ. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- חיידר, עזיז (2009). כוח העבודה הערבי בישראל: תהליכי הכלה והדרה בשוק העבודה. בתוך ראסם ח'מאיסי (עורך), ספר החברה הערבית בישראל: אוכלוסייה, חברה, כלכלה (3) (עמ' 252–279), ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- יוגב, אברהם (2005). המגזר הלא מוכר: החינוך העל-תיכוני בלא אקדמי בישראל. דוח מחקר, בית הספר לחינוך, אוניברסיטת תל אביב.
- ישיב, ערן וקסיר, ניצה (2012). נשים ערביות בשוק העבודה בישראל: מאפיינים וצעדי מדיניות. ירושלים: בנק ישראל.
- הלמ"ס (2012). השנתון הסטטיסטי לישראל 2011. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- (2014). השנתון הסטטיסטי לישראל 2013. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- (2015). השנתון הסטטיסטי לישראל 2014. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- מיעארי, סאמי (2011). נשים ערביות בשוק העבודה. שפרעם: אגודת הגליל למחקר ושירותי בריאות.
- פיכטלברג, אסנת (2004). השתתפות נשים ערביות בכוח העבודה בעשור האחרון. ירושלים: משרד העבודה והרווחה, הרשות לתכנון כוח אדם.
- Abu-Baker, Khawla (2003). Marital problems among Arab families: Between cultural and family therapy interventions. *Arab Studies Quarterly, Special Issue: Social Work in the Arab World*, 25(4), 53—74.
- Abu-Baker, Khawla & Azaiza, Faisal (2010). Strategies for closing the educational gaps among Palestinian couples in Israel. *Journal of Women of the Middle East and the Islamic World*, 8, 154—180.
- Al-Haj, Majed (1995). Kinship and modernization in developing societies. *Journal of Comparative Family Studies*, 26(3), 311—326.
- Abu-Rabia-Queder, Sarab & Weiner-Levy, Naomi (2013). Between local and foreign structures: Exploring the agency of Palestinian woman in Israel. *Social politics*, 20(1), 88—108.
- Becker, Gary S. (1981). *A treatise on the family*. Cambridge: Harvard University Press.
- Blau, Peter M. (1994). *Structural contexts of opportunities*. Chicago & London: University of Chicago Press.
- Blossfeld, Hans-Peter (1990). Changes in educational careers in the Federal Republic of Germany. *Sociology of Education*, 63, 165—177.

- (2009). Education assortative marriage in comparative perspective. *Annual Review of Sociology*, 35, 513—530.
- Blossfeld, Hans-Peter & Drobnic, Sonja (2001). *Careers of couples in contemporary society: From male breadwinner to dual-earner families*. Oxford: Oxford University Press.
- Blossfeld, Hans-Peter & Timm, Andreas (2003). Who marries whom in West Germany? In Hans-Peter Blossfeld & Andreas Timm (Eds.), *Who Marries Whom? Educational Systems as Marriage Markets in Modern Societies* (pp. 19—36). Dordrecht, Boston, & London: Kluwer Academic Publishers.
- Dwairy, Marwan (1997). *Personality, culture and Arabic society: Psychosocial study*. Jerusalem: Al-Nur Press.
- Graaf, Nan D., Smeenk, Wilma, Ultee, Wout, & Timm, Andreas (2003). The when and whom of first marriage in the Netherlands. In Hans-Peter Blossfeld & Andreas Timm (Eds.), *Who marries whom? Educational systems as marriage markets in modern societies* (pp. 78—112). Dordrecht, Boston, & London: Kluwer Academic Publishers.
- Guttentage, Marcia & Paul, F. Secord (1983). *Too many women? The sex ratio question*. Los Angeles: Sage.
- Kalmijn, Mattijn (1991). Shifting boundaries: Trends in religious and educational homogamy. *American Sociological Review*, 56, 786—800.
- Kenan, Gilad & Lvan, Burck (2002). Trends in patrilineal parallel first cousin marriages among Israeli Arabs: 1949—1995. *Annal of Human Biology*, 29(4), 398—413.
- Kulik, Liat (2007). Equality in the division of household labor: A comparative study of Jewish women and Arab-Muslim women in Israel. *The Journal of Social Psychology*, 147, 423—440.
- Lewin, Alisa (2012). Marriage patterns among Palestinians in Israel. *European Journal of Population*, 28, 359—380.
- Mare, Robert (1991). Five decades of educational assortative mating. *American Sociological Review*, 56, 15—32.
- Oppenheimer, Valery K. (1994). Women's rising employment and the future of the family in industrial societies. *Population and Development Review*, 20, 293—342.
- (1997). Women's employment and the gain to marriage: The specialization and trading model. *Annual Review of sociology*, 23, 431—453.
- Robert, Peter & Erzsebet, Bukodi (2002). Dual career pathways: The occupational attainment of married couples in Hungary. *European Sociological Review*, 18, 217—232.
- Sa'ar, Amalia (2000). *"Girls" and "Women": Femininity and social adulthood among unmarried Israeli-Palestinian women* (Unpublished Dissertation). Boston

- University, Boston.
- (2007). Contradictory location: Assessing the position of Palestinian women citizens of Israel. *Journal of Middle East Women's Studies*, 3(3), 45—74.
- Schwartz, Christine R. & Mare, Robert D. (2005). Trends in educational assortative marriage from 1940 to 2003. *Demography*, 42(4), 621—646.
- Semyonov, Moshe & Lewin-Epstein, Noah (1994). Ethnic labor market gender and socioeconomic inequality: A study of Arabs in Israel labor force. *The Sociological Quarterly*, 35(1), 51—68.
- Shafer, Kevin & Qian, Zhenchao (2010). Marriage timing and educational assortative mating. *Journal of Comparative Family Studies*, 41(5), 661—691.
- Sharabi, Hisham (1988). *Neopatriarchy. A theory of distorted change in Arab society*. New York: Oxford University Press.
- Stier, Haya & Shavit, Yosi (2003). Two decades of educational intermarriage in Israel. In Hans-Peter Blossfeld & Andreas Timm (Eds.), *Who marries whom? Educational systems as marriage markets in modern societies* (pp. 315—330). Dordrecht, Boston, & London: Kluwer Academic Publishers.
- Sweeney, Megan & Cancian, Maria (2004). The changing importance of white women's economic prospects for assortative mating. *Journal of Marriage and Family*, 66, 1015—1028.
- Wils, Annababette & Goujon, Anne (1998). Diffusion of education in six world regions, 1960—1990. *Population of Development Review*, 24(2), 357—368.
- Yu, Jia & Xie, Yu (2015). Changes in the determinants of marriage entry in post-reform urban China. *Demography*, 52, 1869—1892.

שינויים במבנה התעסוקה בישראל: משדרוג לקיטוב

אלינה רוזנפלד-קינר* וטלי קריסטל**

תקציר. לאחרונה הצביעו מחקרים אחדים על תופעה חדשה במדינות המערביות, המכונה "קיטוב תעסוקתי" – גידול בתעסוקה בעבודות גבוהות שכר ובעבודות נמוכות שכר, בד בבד עם צמצום התעסוקה בעבודות ברמת שכר בינונית. המחקר הנוכחי מציג ניתוח שיטתי ראשון מסוגו של השינויים שחלו בהתפלגות העבודות בישראל, משנות השבעים של המאה ה-20 ואילך. ממצאי המחקר מעלים כי התקופה הקורפורטיסטית בכלכלה הפוליטית של ישראל (1972–1983) התאפיינה בשדרוג תעסוקתי (עלייה בחלקן היחסי של עבודות גבוהות שכר, לצד צמצום בחלקן היחסי של עבודות נמוכות שכר), ואילו בתקופה הניאו-ליברלית (1995–2008) חל קיטוב תעסוקתי בשוק העבודה בישראל, כפי שאירע גם במדינות מערביות אחרות. ממצאי המחקר מלמדים על חשיבותו של ניתוח היצע העבודות לאורך העשורים האחרונים ועל תרומתו להבנה מעמיקה של השינויים שחלו בהזדמנויות התעסוקה בשוק העבודה בישראל, ומצביעים על תפקידה של הכלכלה הפוליטית בעיצוב הזדמנויות התעסוקה בשוק העבודה.

מבוא

מחקר זה בוחן את התפלגות התעסוקה בישראל בין עבודות ברמות שכר שונות. התפלגות התעסוקה בין עבודות במשק משקפת את מידת אי-השוויון בחברה, את מבנהו ואת אפשרויות הניעות. לדוגמה, עלייה בשיעור העבודות בשכר גבוה (המכונות לרוב "עבודות טובות") לצד צמצום בחלקן היחסי של העבודות בשכר נמוך (המכונות לרוב "עבודות רעות") יביאו לעלייה בשכר הממוצע ובשל כך יגרמו לשדרוג שוק העבודה (job upgrading) ולהקטנת הפערים בקרב העובדים. לעומת זאת, עלייה בחלקן היחסי של העבודות בשכר נמוך לצד צמצום בחלקן היחסי של העבודות בשכר גבוה תביא לשחיקת השכר הממוצע ולשנמוך שוק העבודה (job downgrading). יתרה מזו, בספרות המחקר השכר הוא בדרך כלל הממד המרכזי לאיכותה של עבודה. מחקרים מראים כי יש קשר חזק בין תנאי השכר למאפיינים נוספים של איכות העבודה כגון הטבות גלויות (דוגמת קרן השתלמות או קרן פנסיה), מידת הסמכות והאחריות, אפשרויות קידום, היקף משרה והסדרי העסקה (כלומר העסקה ישירה או קבלנית) (Kalleberg, Reskin, & Hudson, 2000). אם כך, שינוי ביחס בין היקף התעסוקה בעבודות בשכר גבוה ובין היקף התעסוקה בעבודות בשכר נמוך משקף גם את השינוי במספר השכירים המועסקים בעבודות עם תנאי עבודה נאותים וטובים

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה

** החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה

לעומת אלו המועסקים בעבודות רעות שאינן מספקות תנאי מחיה והעסקה נאותים. העיסוק המחקרי של סוציולוגים ושל כלכלנים באופן שבו משתנה התפלגות העבודות לאורך זמן גבר בתחילת שנות האלפיים משוההתה מגמה חדשה שטרם נצפתה עד אז – מגמה של קיטוב תעסוקתי (polarized job growth). עד שנות השמונים של המאה ה-20, התפלגות השכר ואיכות העבודות בארצות הברית הייתה במגמה מתמדת של שדרוג (Katz & Margo, 2013; Massey & Hirst, 1998), אולם בתחילת שנות התשעים השתנתה המגמה ומה שהתחולל מאז בהתפלגות התעסוקה מתאים להגדרתו של קיטוב תעסוקתי – התרחבות התעסוקה ברמות השכר הגבוהות והנמוכות לצד הצטמצמות או התרחבות נמוכה יותר של התעסוקה ברמת הביניים (Autor & Dorn, 2013; Autor, Katz & Kearney, 2006; Ilg, 1996; Ilg & Haugen, 2000; Wright & Dwyer, 2003). כך, לדוגמה, בשנים 1975–1980, תקופה שבה שוק העבודה בארצות הברית עבר תהליך של שדרוג, נוספו בו יותר מ-2.5 מיליון עבודות בחמישון השכר העליון (20% מן העבודות עם השכר הגבוה ביותר), עוד כ-2 מיליון עבודות במרכז התפלגות השכר (העבודות שבין האחוזון ה-40 וה-60), ורק כ-1.5 מיליון עבודות בחמישון השכר התחתון (20% מן העבודות עם השכר הנמוך ביותר) (Wright & Dwyer, 2003). לעומת זאת, בשנים 1992–2000, תקופה שבה שוק העבודה בארצות הברית עבר תהליך של קיטוב, נוספו יותר עבודות בחמישון השכר העליון (יותר מ-5.5 מיליון עבודות) והתחתון (3 מיליון עבודות) מאשר במרכז ההתפלגות (פחות ממיליון עבודות).

הופעתו של הקיטוב התעסוקתי עוררה עניין רב בקרב חוקרים, לנוכח העובדה שהוא התרחש במקביל להחרפת אי-השוויון בהכנסות בארצות הברית בשנות התשעים, כעשור לאחר שאי-השוויון בהכנסות החל לגדול במידה ניכרת (Acemoglu, 1998; Acemoglu & Autor, 2010). לאחר הזיהוי הראשוני של התופעה בארצות הברית נערכו כמה מחקרים השוואתיים בנושא במדינות אירופה וכמה מחקרים פרטניים בשוודיה, במערב גרמניה וביפן (Adermon & Gustavsson, 2011; Dustman, Ludsteck & Schonberg, 2009; Michaels, Natraj & Van Reenen, 2014; Spitz-Oener, 2006). חלק מן המחקרים ההשוואתיים מצביעים על מגמה גורפת של קיטוב תעסוקתי במדינות אירופה, החל מתחילת שנות התשעים (Goos, Manning & Salomons, 2009, 2014). ואולם מחקרים אחרים, שהבחינו בין עבודות לא רק על פי משלה היד אלא גם על פי הענף הכלכלי שמקום העבודה שייך אליו, מצביעים על קיומה של שונות בין מדינות בדפוסי התפלגות התעסוקה (Fernández-Macías, 2012; Oesch & Rodriguez Menes, 2011). השונות בקרב מדינות אירופה המתקבלת מניתוח זה תואמת את השונות הקיימת במאפיינים המוסדיים של המדינות. לדוגמה, בבריטניה, בהולנד, בצרפת ובגרמניה ננקטה מדיניות דה-רגולציה בשוקי העבודה וכפועל יוצא מכך חלה התרחבות בהסדרי התעסוקה הלא-שגרתיים, והדבר הביא לקיטוב תעסוקתי. לעומת זאת, במדינות סקנדינביה (פינלנד, דנמרק ושוודיה), המאופיינות במבנה שכר ריכוזי ובאיגודי עובדים חזקים יחסית, חל שדרוג של שוקי העבודה. ממצא זה מרמז על החשיבות שיש לגורמים מוסדיים בעיצוב התפלגות התעסוקה ועל כך שהשפעתם נסתרת מן העין בעת שימוש ביחידות ניתוח שאינן רגישות מספיק לשונות בין העבודות.

הסיבה המרכזית לצמיחתו של הקיטוב התעסוקתי, לטענת הכלכלנים, היא השינוי הטכנולוגי שאירע משנות השמונים של המאה ה-20 ואילך, במיוחד מהפכת המחשוב. כמה מחקרים (Acemoglu & Autor, 2010; Autor, Levy, & Murnane, 2003) מלמדים שמחשבים ומכונות

בעידן הטכנולוגי העכשווי מחליפים עובדים שעוסקים בעבודות המאופיינות בחזרתיות וניתנות לקידוד, בשל היעילות הכלכלית הכרוכה בכך. עובדים אלו מרוכזים לרוב במרכז התפלגות השכר, והדבר מסביר את הצמצום בהיקף התעסוקה בחלק זה של ההתפלגות. לעומת זאת, מחשבים (עדיין) אינם יכולים להחליף עובדים שניצבים בראש התפלגות השכר, כאלה שעבודתם מבוססת על הפעלת כישורים אנליטיים וביצוע משימות מופשטות שאינן ניתנות לקידוד. לא רק שעובדים אלו אינם ניתנים להחלפה – הם מרוויחים מן השינוי הטכנולוגי, משום שהוא מאפשר להם להיות פרודוקטיביים יותר ולכן הביקוש לעובדים כאלה עולה, ועמו גם שכרם היחסי. זה מה שמסביר את התרחבות התעסוקה בעבודות גבוהות שכר. לבסוף, צמצום הזדמנויות התעסוקה במרכז ההתפלגות מאלץ עובדים שנפלטו ממקומות העבודה להסתפק בעבודות בשכר נמוך, כך שהתרחבות של היקף התעסוקה בתחתית ההתפלגות מהווה מעין תופעת לוואי של התהליכים המתרחשים במרכז ובחלק העליון שלה.

נוסף על השינוי הטכנולוגי, נמצא שגם מאפיינים מוסדיים ברמת המדינה מסבירים שונות בין מדינות בהתפלגות התעסוקה, שכן מוסדות שוק העבודה שמשפיעים על מבנה השכר במדינה משפיעים גם על התפלגות התעסוקה בה (Oesch & Rodriguez Menes, 2011). כאשר המדינה מחוקקת ואף אוכפת חוקים הקשורים לשכר המינימום ולדמי אבטלה גבוהים מספיק, היא מפעילה פיקוח שמגביל את התרחבות התעסוקה בעבודות ששכרן נמוך. זאת מכיוון שתעסוקה זו הופכת למשתלמת פחות למעבידים ומכיוון שמדיניות זו מגדילה את כוח המיקוח של העובדים הבלתי מיומנים. באופן דומה, איגודי עובדים חזקים תורמים לקביעת רמת שכר גבוהה יחסית, המונעת התרחבות של תעסוקה בעבודות שבתחתית התפלגות השכר. כך המצב במדינות סקנדינביה, שכאמור מאופיינות במבנה שכר ריכוזי ובשיעורי התאגדות גבוהים: במדינות אלו חל שדרוג בשוקי העבודה בעשורים האחרונים, לעומת מדינות שבהן מופעלת רגולציה נמוכה יותר על שוקי העבודה, כגון בריטניה, שם מופיע קיטוב תעסוקתי (Fernández-Macías, 2012).

בעקבות השינויים שחלו בשוק העבודה בישראל, בכוחם של איגודי העובדים ובמדיניות הממשלתית, ישראל דומה היום יותר למדינות רווחה ליברליות כדוגמת ארצות הברית – ולראיה, אי-השוויון בהכנסות בה הוא מן הגבוהים שבמדינות המערביות (קריסטל, 2014). לפיכך ניתן לשער שגם בישראל חל קיטוב תעסוקתי בשוק העבודה משנות התשעים ואילך. ואכן, מחקר שנערך בנושא, ואשר התבסס על סקרי ההכנסות של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס), מצביע על כך שבין השנים 1997–2011 שוק העבודה בישראל אכן הפך למקוטב (קמחי ושרברמן, 2014) עקב התרחבות התעסוקה הן במשלחי יד המתאפיינים בשכר גבוה והן בכאלה המתאפיינים בשכר נמוך, אך לא במשלחי יד המתאפיינים בשכר בינוני. מחקר נוסף שנערך על בסיס סקרי הכנסות של הלמ"ס מלמד גם הוא על הצטמקות הרובד הבינוני (משקי בית שבראשם שכירים ושכירות המשתכרים בין 75% ל-125% מן ההכנסה החציונית) בין השנים 1992 ל-2010 בד בבד עם התרחבות הרובד הנמוך והגבוה באותן שנים (דגן-בוזגלו וקונור-אטיאס, 2013).

המחקר הנוכחי עוסק בניטוח שיטתי ומקיף של השינויים שהתרחשו בהתפלגות העבודות לא רק בשנים האחרונות, כפי שנעשה במחקרים קודמים, אלא לאורך ארבעה עשורים, מתחילת שנות השבעים ועד לשנת 2008. ניתוח של השינויים בהתפלגות העבודות לאורך עשורים אחדים מאפשר לנו לבחון כיצד השינויים שחלו בכלכלה הפוליטית בישראל – המעבר ממשטר רווחה קורפורטיסטי למשטר ניאו-ליברלי – משתקפים בהתפלגות התעסוקה בין עבודות ברמות שכר שונות. לשם כך אנו מנתחות נתונים שנאספו על ידי הלמ"ס במפקדי האוכלוסין של השנים 1972,

1983, 1995 ו-2008. מפקדי אוכלוסין אלו, האוספים נתונים מפורטים על כחמישית ממשקי הבית בישראל, מאפשרים לבחון שונות בשכר ובתעסוקה לא רק בין תשע קבוצות רחבות של משלחי יד, כפי שעשו קמחי ושרברמן (2014), אלא גם בין עבודות (jobs) – השילוב בין משלה יד מפורט של העובד ובין הענף הכלכלי שאליו שייך מקום עבודתו. בפרק הבא מוצגים בקצרה השינויים שהתרחשו בכלכלה הפוליטית בישראל משנות השבעים ואילך, לנוכח התפקיד שאלה משחקים בעיצוב התפלגות איכות העבודות. לאחר מכן אנו מציגות את הנתונים ואת השיטה שבה נעשה הניתוח, ועומדות על נקודות הדמיון והשוני לעומת מחקרים שנערכו במדינות המערב ולעומת המחקר שנערך עד כה בישראל בנושא זה. בפרק הממצאים מוצגות תוצאות הניתוח לפי שלוש תקופות (1972–1983, 1983–1995 ו-1995–2008) ופרק הדיון מסכם בקצרה את השינויים במגמות לאורך זמן ואת הקשר שבין הממצאים הישראליים ובין אלה שהתקבלו במדינות המערב.

הכלכלה הפוליטית של ישראל

ניתן להבחין בין שתי תקופות עיקריות בכלכלה הפוליטית של מדינת ישראל: התקופה הקורפורטיסטית (שלעתים מכונה גם הפורדיסטית או הקיינסיאנית), שאפיינה את ישראל מקום המדינה ומסתיימת בשנות השמונים של המאה ה-20, והתקופה הניאו-ליברלית העוקבת (ממן ורוזנהק, 2008; פילק, 2000; רם, 1999; שלו, 1993). האירוע שמסמן באופן בולט את המעבר מן התקופה הראשונה לשנייה הוא מימוש תכנית הייצוב ב-1985, תכנית שנוצרה כדי להתמודד עם משבר האינפלציה, שהגיע לשיאו בתחילת שנות השמונים. התכנית הביאה לשינויים מהותיים במדיניות הממשלתית ובמבנה שוק העבודה בישראל. שתי התקופות נבדלות זו מזו מבחינת המדיניות הכלכלית ומוסדות שוק העבודה, ולכן הן נבדלות זו מזו גם בשינויים שחלו בהן בהתפלגות התעסוקה. לטענתנו, המאפיינים המוסדיים שמבחינים בין שתי התקופות המרכזיות משפיעים ישירות על מבנה התעסוקה. כמו כן, הם מתווכים בין השינויים הטכנולוגיים בסביבה הגלובלית למבנה התעסוקה.

במהלך התקופה הקורפורטיסטית התאפיינה כלכלת ישראל בריכוזיות גבוהה של המשק ובמדיניות ממשלתית הדומה לזו שבמדינות הרווחה הסוציאל-דמוקרטיות האירופיות. המדינה שלטה ביותר מ-40% מאמצעי הייצור (שמחון, 2011) והייתה מעורבת ישירות בפעילות הכלכלית, בריסון השוק ובפיקוח עליו (Shalev, 2000; Shafir & Peled, 2000). המדינה, בהנהגתה של מפלגת העבודה ששלטה בממשלה מאז הקמת המדינה ועד שנות השבעים המאוחרות של המאה ה-20, הייתה מחויבת לתעסוקה מלאה ולביטחון תעסוקתי, לקיומו של מגזר ציבורי גדול שמספק שירותים חברתיים ותעסוקה, ולביסוסה של מדינת רווחה שמגינה על האוכלוסייה העובדת מפני הסתמכות בלעדית על שוק העבודה. שאלות על עבודה ושכר נידונו במסגרת שיתוף הפעולה הצמוד שבין המדינה, נציגי המעבידים וההסתדרות הכללית, שייצגה יותר מ-80% מן השכירים במשק (כהן, הברפלד, מונדלק וספורטא, 2004). הקשר ההדוק בין הסתדרות העובדים, שאיגדה תחתיה כמעט את כל כוח העבודה, ובין השלטון בראשות מפא"י הבטיחו ייצוג הולם לאינטרסים של מעמד העובדים. מאפיינים אלו תרמו לאי-שוויון נמוך יחסית בקרב השכירים ובין השכירים למעבידים (קריסטל, 2014) ולקביעת תנאי העסקה טובים יחסית למרבית השכירים במשק. ואולם, אלה היו שמורים ברובם לאוכלוסיית השכירים היהודים (שפיר, 1993; Shalev, 1992). לחצים חיצוניים – שמקורם בגלובליזציה, בערעור מוקדי הכוח הפנימיים של ההסתדרות,

בהתחזקות האידיאולוגיה הכלכלית הניאו-ליברלית במוסדות השלטון ובמשבר הכלכלי שנוצר בתחילת שנות השמונים, בין היתר בעקבות התלות שבין המדינה להסתדרות – הביאו בסופו של דבר לשינוי דרסטי במדיניות הכלכלית. שינוי זה התממש לאחר יישום תכנית הייצוב בשנות השמונים (Shafir & Peled, 2000; Shalev, 2000). הפעולות שנקטו בעקבות התכנית נועדו לצמצם את מעורבות המדינה בפעילות הכלכלית (Shafir & Peled, 2000). תהליכי הפרטה נרחבים, צמצום הרגולציה, פתיחת השוק לתחרות הגלובלית – כל אלה ביטאו את המעבר למדיניות הניאו-ליברלית, מדיניות המקדשת את התחרות החופשית בשווקים ולשם כך מעודדת את צמצום המעורבות של הממשלה בפעילות הכלכלית. המעבר לווה גם בשינוי ערכי – מעבר מנורמות קולקטיביסטיות לנורמות המקדשות אינדיבידואליזם, יעילות ותחרותיות (Hirschl, 2000). בעקבות תהליכים אלו צמצמה המדינה את תקצוב העסקים במגזר הפרטי והופרטו חלק משירותי הרווחה. בשל כך הצטמצם היקף התעסוקה במגזר הציבורי (גלעדי, 1998). עם הזמן נפתח השוק יותר ויותר למסחר ונחשף להשפעותיה של הגלובליזציה (לנדא ואבן, 2007), ובשנת 2007 כבר דורגה ישראל במקום ה-17 מתוך 131 מדינות בדירוג מידת התחרותיות בשוק העבודה (פלבר, 2008).

אחת ההשלכות החשובות של שינויים מהותיים אלו במדיניות הכלכלית היא שמאז שנות התשעים הצטמצם כוחו של מעמד העובדים, והדבר הביא להתדרדרות בתנאי העסקה של חלק מן העובדים ולהתרחבות הפערים בקרבם. צמצום כוחו של מעמד העובדים בא לידי ביטוי בירידה חדה בשיעור השכירים החברים באיגוד עובדים (מכ-80% בתחילת שנות השמונים ל-25% בשנת 2012) (קריסטל, מונדלק, הברפלד וכהן, 2015) ובביזוריות הגוברת של ההסכמים הקיבוציים, שמייצגים פחות ממחצית העובדים ותקפים לקבוצות מצומצמות יחסית של כוח העבודה (Kristal & Cohen, 2007). כפועל יוצא מכך לא זכו עוד העובדים להגנה מיטבית מבחינה משפטית (Hirschl, 2000), עלה שיעור התעסוקה בהסדרים לא שגרתיים דרך חברות כוח אדם וקבלני שירותים המאופיינים לא פעם בתנאי העסקה פוגעניים (פרמינגר, 2010), וחל גידול ניכר במספר ובשיעור העובדים הזרים המועסקים בתנאי שכר ותעסוקה ירודים (Bartram, 1998). יתרה מזו, אף על פי שרמת שכר המינימום בישראל, המהווה נדבך ראשון ובסיסי למתן שכר הוגן לעובד, גבוהה יחסית למדינות מערביות אחרות (OECD, 2015a) – היא אינה מובטחת לרבים מן העובדים ששכרם נמוך. זאת משום שמעסיקים רבים בשנות התשעים והאלפיים בישראל הפרו את החוק. שיעור העובדים השכירים הזכאים לשכר מינימום אך מעסיקיהם אינם משלמים להם שכר כזה הגיע ל-10.5% ב-1997 ולכ-14.1% ב-2007 (אליאב, אנדבלד, גוטליב וקצ'נובסקי, 2009).

המאמר הנוכחי בוחן את התפלגות העבודות בשלוש תקופות שנבחרו על פי השינויים במדיניות הכלכלית ובכוחם הארגוני של העובדים. השנים 1972–1983 מייצגות במאפייניהן את התקופה הקורפורטיסטית, או לפחות את סופה. בשנים 1983–1995 מומשה תכנית הייצוב והחלו להתרחש שינויים ניכרים בכלכלה הישראלית. תקופה זו היא מעין שלב מעבר לקראת התקופה השלישית, השנים 1995–2008, שמייצגת את התקופה הניאו-ליברלית. חלוקה זו מאפשרת לערוך שתי השוואות חשובות: ראשית, לבחון אם בישראל, כמו במדינות המערב האחרות, התרחש תהליך של קיטוב תעסוקתי החל מאמצע שנות התשעים. שנית, לבחון אם המגמה המאפיינת את השנים 1995–2008 נבדלת מן המגמות שמאפיינות עשורים מוקדמים יותר. על פי מאפייני התקופות והממצאים הקיימים על מדינות המערב נוכל לשער כי השינויים בהתפלגות התעסוקה בישראל שחלו בעשור 1972–1983 יהיו דומים לאלה שנמצאו במדינות סקנדינביה, שעדיין מאופיינות

במדיניות כלכלית קורפורטיסטית, ואילו השינויים שהתרחשו בשנים 1995–2008 יהיו דומים יותר לאלה שחלו בארצות הברית ובבריטניה, מדינות המאופיינות במדיניות כלכלית ליברלית. במילים אחרות, ניתן לשער שבשנים 1972–1983 שוק העבודה עבר תהליך של שדרוג שבו נוספו בעיקר עבודות בשכר גבוה ואילו בשנים 1995–2008 חל בישראל תהליך של קיטוב תעסוקתי. הניבוי על השנים 1983–1995 אינו חד-משמעי כל כך, שכן זהו שלב מעבר וההשלכות העמוקות של השינויים שהתרחשו בו ייתנו את אותותיהן רק בעשור הבא. ניתן לשער שהשדרוג של העשור הקודם לא יימשך אולם הקיטוב הצפוי בעשור הבא לא יופיע עדיין.

נתונים, משתנים ושיטה

נתונים

המחקר הנוכחי בוחן את השינויים שהתרחשו בהתפלגות התעסוקה בין עבודות כרמות שונות לאורך ארבעה עשורים, מתחילת שנות השבעים ועד לשנת 2008. לשם כך, וכדי לאפשר הבחנה מדויקת יחסית בין העבודות לפי שכר, נעשה במחקר זה שימוש בנתוני מפקדי האוכלוסין. הניתוח נערך ברמת העבודה, שהוגדרה כשילוב בין משלח יד של הפרט לענף הכלכלי של הפרט (לעומת שימוש במשלחי יד בלבד אצל קמחי ושרברמן).

את מפקד האוכלוסין ערכה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בקרב אזרחי ישראל ותושבי קבע, והוא נעשה בשני שלבים. תחילה נאספים נתונים בסיסיים על כלל הנחקרים במדגם (בני 15 ומעלה). נוסף על כך, בכל משק בית חמישי (ורק ב-14% ממשקי הבית שנדגמו במפקד 2008) ממלאים הנחקרים שאלון מורחב הכולל נתונים על השכלה, על תעסוקה ועל מאפיינים דמוגרפיים וגיאוגרפיים שנעשה בהם שימוש במחקר הנוכחי. מפקד האוכלוסין מ-2008, הכולל נתונים מפורטים על משלח יד, על ענף כלכלי ועל שכר, נגיש לעבודה רק בחדר המחקר של הלמ"ס. אוכלוסיית המחקר הוגדרה כך שתכלול נחקרים בגילאי עבודה (25–65) שכירים, שהיו מועסקים במשך ארבעה שבועות לפחות במהלך השנה שקדמה לסקר ועבדו לפחות שעה אחת בשבוע; ששכרם לשעה הוא שווה ערך לדולר אחד לפחות, לפי שיעור הדולר הריאלי בכל שנה; ושאינן אצלם ערכים חסרים במשתנים הרלוונטיים לניתוח. כדי לצמצם את השפעתם של ערכי שכר קיצוניים בראש ההתפלגות, לא נכנסו למדגם פרטים בודדים ששכרם עולה על אלפיון השכר העליון. טבלה מספר 1 מציגה את גודל המדגם בכל מפקד.

הניתוח של התפלגות העבודות לפי שכר אינו נעשה על סמך נתוני עובדים, כפי שמקובל במחקרים רבים העוסקים בריבוד ובאי-שוויון, אלא מבוסס על נתוני עבודות שמציינות מיקומים (positions) שונים בשוק העבודה שהעובדים מועסקים בהם. יחידת הניתוח של העבודה הוגדרה כשילוב בין משלח היד ובין הענף הכלכלי. משלח היד מתייחס לעבודה שהאדם מבצע במקום עבודתו (כגון מנהל בכיר, מהנדס, עובד מזכירות או עובד דפוס), בלי להתחשב במקצוע שלמד, ואילו הענף הכלכלי מתייחס לפעילות הכלכלית המרכזית של מקום העבודה (כגון ייצור מוצרי מזון או מתן שירותים פיננסיים). סיווג הענפים הכלכליים של הלמ"ס מ-1970 עודכן ב-1993 וסיווג משלחי היד מ-1972 עודכן ב-1994. לכן, כדי לנתח את השינוי שחל בהתפלגות העבודות בשנים 1983–1995 תוך שמירה על אחידות, היה צורך בהתאמת הסיווג. לשם כך הותאמו הסיווגים המאוחרים יותר למקביליהם משנות השבעים, לפי מפתחות המעבר של הלמ"ס. לתקופות 1972–1983 ו-1995–2008 לא היה צורך בהתאמה מיוחדת של סיווג הענפים ומשלחי היד, מכיוון שלא

טבלה 1. מספר עובדים ועבודות במפקדי האוכלוסין של השנים 1972, 1983, 1995 ו-2008 והקבצים המשולבים לפי ענשור

2008	1995	1983	1972	
247,611	186,176	101,268	73,085	מספר עובדים
919	851	574	491	מספר עבודות*
				הענשור על פי משולבים
2008-1995		1995-1983		1983-1972
				הקבצים
שנת סיום		שנת התחלה		שנת סיום
שנת התחלה		שנת סיום		שנת התחלה
235,813	171,891	127,107	69,200	92,123
63,311				683
				364
				391
				1970
				1972

* עבודות: שילוב של משלח יד בשתי ספרות לענף כלכלי בשתי ספרות.

חל שינוי בסיווג בתקופות האלה. ככלל, משלחי היד נקבעו ברמת פירוט של שתי ספרות, כלומר 79 משלחי יד בסיווג החדש מ-1994, ו-86 משלחי יד בסיווג הישן מ-1970. הענף הכלכלי נקבע גם הוא ברמת פירוט של שתי ספרות, כלומר 72 ענפים בסיווג החדש מ-1993 ו-70 ענפים בסיווג הישן מ-1972.

טבלה 1 מראה שבמפקד 1972 מספר העבודות היה 491 ואילו במפקד 2008 גדל מספר העבודות ל-919. ההסבר לפער במספרים טמון בשינוי המבנה התעסוקתי ובהופעתן של עבודות מסוגים חדשים. לדוגמה, שני הענפים שבהם חל שינוי משמעותי בהרכב העבודות הם ענף המסחר הקמעוני וענף המוגדר בסיווג הלמ"ס "שירותים עסקיים אחרים" (עריכת דין, הנהלת חשבונות, ייעוץ עסקי ועוד). מנייתו מגוון העבודות המתקבל בכל שנת מפקד עולה, למשל, כי ב-1972 בענף המסחר הקמעוני היו 16 עבודות ואילו ב-2008 כבר היו בו 36 עבודות. זאת משום שב-1972 לא הועסקו בענף עובדים ממשלחי יד אקדמיים או עובדים בלתי מקצועיים. לעומת זאת, ב-2008 ניתן למצוא למשל ארבע עבודות בענף שאוישו על ידי בעלי משלח יד אקדמי וחמש עבודות שאוישו על ידי עובדים בלתי מקצועיים. שינוי דומה התרחש בענף השירותים העסקיים - מספר העבודות בענף גדל מ-15 ב-1972 ל-35 ב-2008.

לאחר הגדרת העבודה כשילוב בין משלח יד לענף כלכלי, נתוני הפרט שנכללו לרמת העבודה אוחדו לשלושה קבצים משולבים על פי חלוקה לתקופות (1972-1983, 1983-1995, 1995-2008). בכל תקופה שולבו בניתוח רק עבודות שהיו בהן לפחות 30 אנשים בתחילת התקופה ובסופה. במחקרים קודמים, מספר השכירים המינימלי לעבודה נקבע כ-1 (Adermon & Oesch, 2003; Wright & Dwyer, 2007; Goos & Manning, 2011; Gustavsson, 2011) או כ-10 (Rodriguez Menes, 2011). בשל ההגבלה על הוצאת נתונים מחדר המחקר של הלמ"ס, לא היה אפשר לעבוד על קבצים מ-2008 שבהם כלולות עבודות שבהן מספר מועט של שכירים. כדי ליצור אחידות בניתוח של שלוש התקופות, מספר השכירים המינימלי לעבודה נקבע כ-30. יש

להניח שלהגבלה זו יש גם יתרון – חישוב מדדי חציון וממוצע לעבודה על בסיס 30 נחקרים מניב תוצאה מהימנה יותר מחישובם על בסיס מקרים בודדים. לתקופות 1972–1983 ו-1983–1995 בוצע גם ניתוח שכלל לפחות אדם אחד בכל עבודה, בשתי נקודות הזמן. הממצאים שהתקבלו זהים במהותם לאלה שמוצגים במסגרת המאמר.

מטבלה 1 ניתן לראות שמספר העבודות המשותפות לנקודת ההתחלה והסוף שונה בכל תקופה וכך גם מספר הנחקרים. מספר העבודות המשותפות בשנים 1983–1995 הוא הנמוך ביותר ועומד על 364. המשמעות של המספר הנמוך יחסית היא שבקובץ המשולב נשארים כ-70% מן העובדים מכל אחד מן המדגמים המלאים של השנים הנפרדות, בהשוואה לכ-90% בתקופות האחרות. מספר העבודות המשותפות הנמוך נובע ככל הנראה מן השינוי בסיווג משלחי היד והענפים הכלכליים שבוצע בלמ"ס ומן התרגום של הסיווג החדש לישן יותר לשם יצירת האחידות בשנים 1983 ו-1995. מרבית העבודות (כ-50%) שלא נכללו בניתוח משתייכות להמיושני השכר השני והשלישי. נתון זה מרמז על כך שאילו היו עבודות אלו נכללות בניתוח, השינוי בתקופה זו היה נוטה עוד יותר להתרחבות בחלק התחתון של התפלגות השכר, נטייה שהייתה מחזקת את המגמה המוצגת בתרשים 1. לסיכום, לגבי השנים 1972–1983 ו-1995–2008 (בגלל מספר עבודות משותפות גבוה יחסית) הקבצים המשולבים מציגים ניתוח שמכסה כמעט את כל המועסקים בשוק העבודה. הניתוח לגבי השנים 1983–1995 אמנם מבוסס על מדגם חלקי, אך נראה שגם אם היה ניתן לבדוק מספר גדול יותר של מועסקים, תוצאות הניתוח לא היו משתנות ואף היו מקבלות חיזוק נוסף.

משתנים ושיטה

מחקר זה מבחין בין עבודות על פי השכר החציוני לשעה.¹ נתח התעסוקה בכל עבודה חושב כחלק היחסי של שעות העבודה השבועיות באותה עבודה מתוך סך שעות העבודה השבועיות במדגם. שיטה זו נבחרה בהתאם למחקרים האחרים בתחום (Goos et al., 2009; Autor et al., 2006), וכמו במחקרים אלו, השימוש במספר אנשים בעבודה כמדד לנתח התעסוקה מניב תוצאות דומות (ממצאים אלו אינם מוצגים במאמר הנוכחי). המחקר הנוכחי מבוסס על ניתוחים ברמת המדגם, ללא שימוש במשקולות היחסיים של הפרטים. זאת מכיוון שבקבצים הדמוגרפיים של מפקד האוכלוסין מן השנים 1983 ו-1995 משתנה זה אינו זמין. בשנת ההתחלה של כל תקופה דורגו העבודות מן הנמוכה אל הגבוהה, לפי שכר חציוני לשעה.² לאחר מכן, כפי שנעשה במחקרים

1 נוסף על נתון השכר החציוני לשעה, העבודות דורגו ונותחו גם על פי נתוני השכר הממוצע לשעה, ממוצע שנות הלימוד, ושיעור בעלי השכלה האקדמית. אמנם קיים פער מסוים בין הממצאים המתקבלים בדירוג העבודות לפי מדדי השכר ובין דירוגן לפי מדדי השכלה (ראו רוזנפלד-קינר, 2016), אולם המגמות המאפיינות כל תקופה זהות הן בשימוש בשכר חציוני או ממוצע לשעה והן בשימוש בממוצע שנות לימוד או שיעור בעלי השכלה אקדמית.

2 השכר השעתי המחושב ל-1983 בולט בערכו הגבוה ביחס לשנים האחרות. נתון זה תואם את הנתונים הקיימים בביטוח הלאומי על השכר החודשי הממוצע במשק, שהיה גבוה בהשוואה למקבילו ב-1995, גם בהתחשב בשינוי במדד המחירים לצרכן. יש לציין שכיוון שלערכו האבסולוטי של השכר אין משמעות בניתוח שנעשה על בסיס דירוג יחסי של עבודות לפי שכר, כשנתחי התעסוקה המאגדים את העבודות שווים בהיקפם בכל השנים שנחקרו, לא סביר שהערך היחסי הגבוה ב-1983 מטה את ממצאי הניתוח.

אחרים (Acemoglu & Autor, 2010; Autor et al., 2006; Dustman et al., 2009), העבודות המדורגות חולקו לאחוזונים על פי סך שעות העבודה השבועיות שבהן, כך שכל אחוזון יכול קרוב ככל הניתן ל-1% מסך התעסוקה במדגם בתחילת התקופה. נוסף על כך, כדי להבהיר את המגמות, העבודות חולקו גם לחמישוני תעסוקה כך שכל חמישון כולל קרוב ככל הניתן ל-20% מן התעסוקה במדגם. חלוקת התעסוקה לחמישוניים היא שיטה מקובלת לניתוח שינויים בהתפלגות התעסוקה (Fernández-Macías, 2012; Wright & Dwyer, 2003).

המגמה המאפיינת את שינוי התעסוקה בכל תקופה מתקבלת לאחר חישוב לכל אחוזון תעסוקה (או חמישון תעסוקה) את ההפרש בין היקפו בסוף התקופה להיקפו בתחילתה (על פי ההגדרה, בתחילת התקופה היקפו 1% או 20% בקירוב, בהתאמה). לדוגמה, כדי לבחון את השינוי בחלקן היחסי של העבודות עם השכר הנמוך ביותר (אחוזון תחתון), בשנת ההתחלה של התקופה הנחקרת הוגדרו העבודות בשכר הנמוך ביותר שסך שעות העבודה בהן, על פי הגדרה, עומד על 1% מתוך סך שעות העבודה השבועיות במדגם. לאחר מכן נמדד היקף התעסוקה באותן העבודות בשנת הסוף של התקופה הנחקרת. אם היקף התעסוקה בהן בשנת הסוף עומד על יותר מ-1% (או מ-20%) מסך התעסוקה בסוף התקופה, נוכל לומר שנתח תעסוקה זה התרחב. לעומת זאת, אם היקף התעסוקה בהן עומד על פחות מ-1% (או מ-20%), נקבע שנתח תעסוקה זה הצטמצם. השינויים בהיקף בכל נתח תעסוקה מדווחים בפרק הממצאים באמצעות נקודות אחוז. כלומר, אם שיעור התעסוקה באחוזון התחתון בתקופה מסוימת עלה ל-1.5, ההתרחבות המדווחת באחוזון זה היא 0.5 נקודות אחוז.

לאחר ביצוע החישוב כמתואר ניתן ליצור תרשים שבו ציר ה-Y מתאר את השינוי בהיקפו היחסי של אחוזון התעסוקה, וציר ה-X – את אחוזוני המדד ששימש לדירוג העבודות. לשם יצירת קו אחיד שמטרתו לתאר את המגמה הכללית שחלה בהתפלגות התעסוקה בכל תקופה, נעשה שימוש ב-Lowess Regression (רגרסיה מקומית).³ הקביעה על אופי המגמה המאפיינת את התקופה נעשתה באמצעות הערכת היחס שבין השינוי שחל בקצוות ההתפלגות (בחמישוני הקיצון או בקצוות התפלגות האחוזים) ובין השינוי שחל במרכז (בחמישון השלישי או במרכז התפלגות האחוזונים). כך, שדרוג תעסוקתי הוא מצב שבו התרחבות החמישון העליון גבוהה מזו של חמישון המרכז והחמישון התחתון. שנמוך הוא המצב ההפוך, שבו התרחבות החמישון התחתון גבוהה מזו של חמישון המרכז והחמישון העליון. ולבסוף, קיטוב תעסוקתי הוא מצב שבו שני חמישוני השכר הקיצוניים מתרחבים במידה רבה, ולעומת זאת חל צמצום בהיקף התעסוקה בעבודות ברמת הביניים.

3 רגרסיה מסוג זה משמשת בעיקר לתיאור גרפי של קשר בין שני משתנים, כשלא בהכרח מתקיימות ההנחות הדרושות לקיומו של קשר ליניארי. הקו שיוצרת הרגרסיה המקומית הוא למעשה שילוב של סדרת רגרסיות הנערכות על חלק כלשהו מסך התצפיות. החוקר קובע את מספר התצפיות הנכללות בכל רגרסיה. בחישוב כל אחת ממשוואות הרגרסיה המקומית ניתן משקל רב יותר לתצפיות הקרובות זו לזו מאשר לתצפיות הרחוקות. מספר התצפיות בניתוח הנוכחי נקבע ל-80% מסך התצפיות בכל תקופה, לפי בחירתם של אוטור ועמיתיו (Autor et al., 2006), שהשתמשו באותה שיטה כדי להציג ממצאים המצביעים על קיטוב התעסוקה בארצות הברית. שילוב כלל הקווים המתקבלים בדרך זו יוצר את הקו המתאר את הקשר שבין השינוי היחסי בהיקף התעסוקה בעבודה ובין אחוזוני השכר. השיטה נועדה להצגה נוחה של הממצאים והיא אינה מהווה כלי לניבוי או להסבר של המשתנה התלוי.

בכל תקופה דורגו העבודות בנפרד בשנת ההתחלה ובשנת הסוף. זאת כדי לבחון את היקף השינוי במספר האנשים ששינו את מיקומם בין נתחי התעסוקה: בספרות שעוסקת בנושא מקובל להתעלם משינוי במיקום בחמישון אחד (או ב-20 אחוזונים, בהתאם). בדירוג העבודות לפי שכר חציוני לשעה, שעומד בבסיס הממצאים המוצגים כאן, שיעור האנשים ששינו את מקומם בשני חמישונים או יותר בתקופה הראשונה (1972–1983) עומד על פחות מ-5%, בתקופה השנייה (1983–1995) על כ-4%, ובתקופה האחרונה (1995–2008) על 2% בלבד. מדובר בשיעורים נמוכים, ולכן גם אם הם יוצרים הטיה כלשהי, ככל הנראה היא אינה מספיקה כדי לעוות את המגמה המתקבלת מהשוואת התפלגות התעסוקה בכל תקופה.

מכיוון שמדובר בניתוח ראשון מסוגו, חשוב היה לבחון אם הבחירה של המדדים ושל המדגם לא היטו את התמונה המתקבלת. בשל כך, נוסף על הניתוח שתואר עד כה נערכו כמה ניתוחים נוספים:

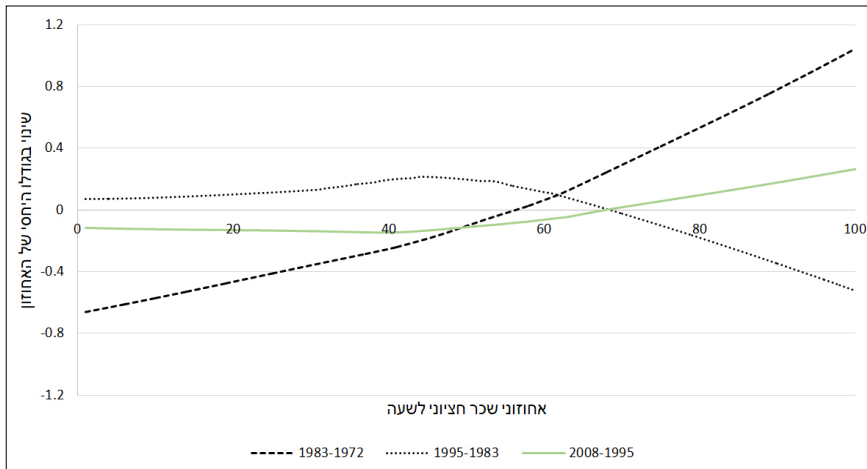
- א. שימוש במספר האנשים בהגדרת נתחי התעסוקה (לעומת השימוש בשעות עבודה). כלומר, כל נתח תעסוקה בתחילת תקופה כלל כ-1% מסך האנשים במדגם.
- ב. הבחנה במגמות שהתרחשו במגזר הפרטי לעומת כאלה במגזר הציבורי.
- ג. שימוש בשכר חודשי לדירוג העבודות (לעומת השימוש בשכר שעות).
- ד. הגבלת המדגם לעובדים במשרה מלאה בלבד.
- ה. הגבלת המדגם לישראלים ותיקים בלבד (ללא מהגרים).

מפאת מגבלת המקום, הממצאים של ניתוחים אלו אינם מוצגים במאמר הנוכחי (לממצאים המלאים ראו רוזנפלד-קינר, 2016). פרק הממצאים כולל לפיכך רק את המגמות שהתקבלו בדירוג העבודות לפי שכר חציוני לשעה, בנתחי תעסוקה שהוגדרו על בסיס שעות עבודה שבועיות. שינויים במדדי השכר, במדד להערכת נתחי התעסוקה ובהרכב המדגם אינם משפיעים על הממצאים. לכן ניתן לומר בביטחון שגם אם קשה לקבוע במדויק את שיעור ההתרחבות או ההצטמצמות בנתחי התעסוקה, המגמה הכללית שעולה מן הנתונים לכל תקופה מציגה תמונה עקבית.

ממצאים

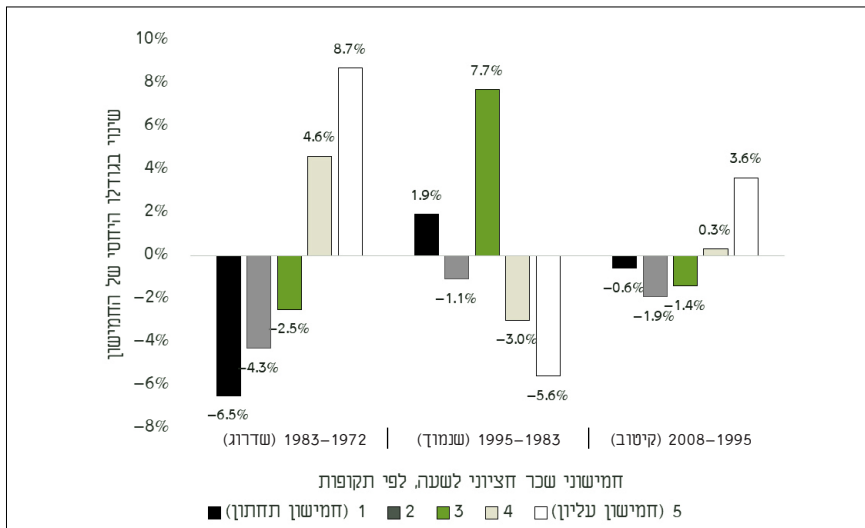
תרשימים 1 ו-2 מציגים את השינויים שחלו בהתפלגות התעסוקה בישראל החל משנות השבעים של המאה ה-20 ואילך. תרשים 1 מציג את השינוי כפי שהוא מתקבל מניתוח לפי אחוזוני שכר ואילו תרשים 2 את השינוי המתקבל מניתוח חמישוני שכר. בשני התרשימים מתבלטות מגמות מובחנות בהתפלגות התעסוקה בכל אחת משלוש התקופות. בשנים 1972–1983 שוק העבודה עבר תהליך של שדרוג – עיקר ההתרחבות בתעסוקה חלה בקרב העבודות שבראש התפלגות השכר ואילו העבודות שבתחתית הצטמצמו בהיקפן. שיעורן היחסי של עבודות הממוקמות בחמישון העליון של התפלגות השכר גדל בכתשע נקודות אחוז. כלומר, בעבודות בשכר הגבוה ביותר ל-1972, שבהן נכללו כ-20% מסך שעות העבודה השבועיות במדגם, שיעור התעסוקה ב-1983 היה גבוה יותר ועמד על כ-29%. במקביל, שיעורן היחסי של העבודות במרכז ההתפלגות הצטמצם ב-2.5 נקודות אחוז ואילו שיעורן

תרשים 1. שינויים בהתפלגות העבודות לפי אחוזי שכר בשלוש תקופות (1983-1972, 1995-1983, 2008-1995)

תרשים זה מראה שינויים בגודלן היחסי של עבודות המדורגות באחוזונים. כך, למשל, בין 1972 ל-1983 נתח העבודות שהשכר בהן היה באחוזון השכר ה-10% (עבודות בתחתית סולם השכר שבשנת 1972 אופיינו בשכר הגבוה מ-10% של העבודות), ירד בכחצי נקודת אחוז, ואילו נתח העבודות באחוזון ה-90% (עבודות בראש סולם השכר שבשנת 1972 אופיינו בשכר הגבוה מ-90% של העבודות) עלה בכחצי נקודת אחוז באותה תקופה.

תרשים 2. שינויים בהתפלגות העבודות לפי חמישוני שכר, בשלוש תקופות (1983-1972, 1995-1983, 2008-1995)

תרשים זה מראה שינויים בגודלן היחסי של עבודות המדורגות בחמישוני. כך, למשל, בין 1972 ל-1983 נתח העבודות שהשכר בהן היה בחמישון התחתון (עבודות בתחתית סולם השכר שב-1972 אופיינו בשכר הגבוה מ-20% של העבודות) ירד ב-6.5 נקודת אחוז, ואילו נתח העבודות בחמישון העליון (עבודות בראש סולם השכר שב-1972 אופיינו בשכר הגבוה מ-80% של העבודות) עלה ב-8.7 נקודות אחוז באותה תקופה.

היחסי של עבודות הנמצאות בחמישון התחתון קטן ב-6.5 נקודות. לשם ההמחשה, אם היינו מתרגמים את שעות העבודה למשרות בהיקף של 35 שעות שבועיות, אזי הממצאים מלמדים שבין השנים 1972 ל-1983 התוספו כ-1,400 עבודות בחמישון השכר העליון, 404 עבודות נעלמו במרכז ההתפלגות, ובחמישון השכר התחתון נעלמו יותר מ-1,000 עבודות. השדרוג של שוק העבודה בעשור זה עולה בקנה אחד עם המדיניות הכלכלית-חברתית שאפיינה את התקופה. הרגולציה של שוק העבודה על ידי הממשלה וייצוג האינטרסים של העובדים על ידי ההסתדרות מנעו מן המעבידים להרחיב את היקף התעסוקה בעבודות בשכר נמוך. לשדרוג שוק העבודה בשנים אלו תרם גם המגזר הציבורי, שסיפק תעסוקה בשכר גבוה – היקפו של המגזר הציבורי בתקופה זו היה גדול ובשנים אלו אף חל בו גידול.

כדי להבין טוב יותר את השינוי שחל בהתפלגות התעסוקה בתקופה זו, מוצגות בטבלה 2 עשר העבודות שמספר המועסקים בהן (גודלן) הוא הגבוה ביותר נכון ל-1972, לפי השתייכותן לחמישוני השכר. לגבי כל עבודה מפורט בטבלה משלח היד והענף הכלכלי, השכר החציוני הריאלי לשעה (במחירי 2015), גודלה היחסי של העבודה וכן מצוין האם התעסוקה בה התרחבה או הצטמצמה בין השנים 1972 ל-1983. לדוגמה, עבודת החייטות והתפירה, שהיא חלק מן הענף הכלכלי של תעשיית ההלבשה, מאופיינת בשכר חציוני לשעת עבודה המשתייך לחמישון התחתון של התפלגות השכר. ב-1972 היקף התעסוקה בעבודה זו עמד על כ-2% מסך שעות העבודה השבועיות, אבל שיעור התעסוקה בעבודה זו ב-1983 היה נמוך יותר, כלומר חל צמצום בהיקף היחסי שלה. לעומת זאת, היקף התעסוקה בעבודות ההוראה, שאופיינו בשכר חציוני לשעה גבוה יחסית, התרחב בין השנים 1972 ל-1983. שינויים אלו – צמצום התעסוקה בענף הטקסטיל והבניין בחמישוני השכר התחתונים והתרחבות התעסוקה בענף החינוך בחמישון השכר העליון – הם שיצרו את שדרוג שוק העבודה. ממצאים אלו תואמים לתופעות של תחילת הדעיכה של ענפי התעשייה המסורתיים בישראל ומנגד לעלייתו ולמרכזיותו של המגזר הציבורי במהלך שנות השבעים.

המגמה המאפיינת את השנים 1983-1995 הפוכה לזו שאפיינה את העשור הקודם ומבטאת שנמוך תעסוקתי. חלקן היחסי של העבודות בשכר גבוה הצטמצם ואילו חלקן היחסי של העבודות בשכר נמוך, ובעיקר העבודות ברמת שכר בינונית, התרחב. חמישון התעסוקה התחתון התרחב ב-1.9 נקודות אחוז, חמישון השכר השלישי התרחב בקרוב לשמונה נקודות ואילו חלקן היחסי של העבודות בחמישון השכר העליון הצטמצם ב-5.6 נקודות (ראו תרשים 2). בתרגום למספר משרות, מדובר בהתווספות של 330 עבודות בתחתית ההתפלגות, 1,300 עבודות במרכזה והיעלמות של 900 עבודות בחלקה העליון. הצמצום בחמישון התעסוקה השני נובע מצמצום משמעותי בתעסוקה בעבודה ספציפית (טכנאי מדעי הטבע, כימיה ופיזיקה המועסקים בענף הבריאות). מכיוון שחמישון זה כולל מגוון רחב של עבודות שבהן חלה התרחבות באותן שנים (כמו נהגים בענף הבניין ובעלי מלאכה מיומנים בענף שירותי הבריאות), ניתן לומר שהמגמה ההדרגתית המוצגת באחוזוני השכר (תרשים 1) מייצגת יותר מן המגמה המופיעה בחמישוני השכר. שנמוך התעסוקה בשנים 1983-1995 מובן כנובע מן המשבר הכלכלי שהתרחש בתחילת שנות השמונים ומימוש תכנית הייצוב שבא בעקבותיו. צמצום התעסוקה במגזר הציבורי ותהליכי הפרטה שהחלו בתקופה זו, לצד תחילת ההתפוררות של הסתדרות העובדים, גרמו לערעור יחסי הכוח בין העובדים למעבידים ולצמצום הזדמנויות התעסוקה בעבודות גבוהות שכר.

טבלה 2. העבודות הגדולות ביותר נכון ל-1972, לפי חמישוני שכר

חמישון	העבודה הגדולה ביותר בחמישון		השכר הריאלי* החציוני לשנה בשנת 1972	% שעות העבודה השבועיות בעבודה מסך התעסוקה בשוק העבודה (1972)	שינוי בגודל יחסי בשנים 1972-1983
	ענף כלכלי	משלח יד			
1 (תחתון)	הלבשה	חייטים ותופרים	13.8	2%	צמצום
	תעשיית טקסטיל	עובדי טווייה, אריגה וסריגה	16.8	2%	צמצום
2	קבלנות כללית (בינוי)	פועלים בלתי מקצועיים	16.9	2%	צמצום
	קבלנות כללית (בינוי)	עובדי עץ, נגרים ודומיהם	20.2	2%	צמצום
3	מוצרי מתכת	מסגרים, פזחים ורתכים	20.7	2%	צמצום
	קבלנות כללית (בינוי)	בנאים	23.1	3%	צמצום
4	מוסדות פיננסיים	עובדי חשבונות	26.7	2%	התרחבות
	שירותי בריאות	אחיות ומקצועות פרא-רפואיים אחרים	24.9	3%	התרחבות
5 (עליון)	שירותי חינוך	מורים בחינוך על-יסודי ועל-תיכוני	47.1	2%	התרחבות
	שירותי חינוך	מורים בחטיבות ביניים, בתי ספר יסודיים וגני ילדים	41.5	4%	התרחבות

* השכר הריאלי מחושב בהתאם לינואר 2015 באמצעות מדד המחירים לצרכן של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

טבלה 3 מציגה את עשר העבודות שהיקף התעסוקה בהן היה הגדול ביותר, נכון ל-1983. מגמת השנמוך המאפיינת את התקופה של 1983-1995 נבעה בעיקר מהתרחבות בהיקף התעסוקה בקרב מורי דרך בשירותי החינוך, נהגים, ומנהלי חשבונות וקופאים בשירותים העסקיים. מעניין לראות שחלקם של עובדי החשבונות (מנהלי חשבונות, קופאים וגזברים) במוסדות הפיננסיים, שנהנו משכר גבוה יותר מאשר עובדי חשבונות בענף השירותים העסקיים, הצטמצם בשנים אלו. כלומר, אצל עובדים המועסקים במשלח יד זה חלה התדרדרות באיכות הזדמנויות התעסוקה הזמינות להם. נוסף על כך, בניגוד לצמצום התעסוקה בראש ההתפלגות, עלה חלקם של מנהלים במוסדות

הפיננסיים שנהגו משכר הגבוה פי ארבעה מעבודות בחמישון השכר התחתון. כלומר, מי שהרוויח מן העיסוק המוגבר בתחום הפיננסיים, שהתרחב לנוכח הליברליזציה של הענף לאחר מימוש תוכנית הייצוב (Maman & Rosenhek, 2012), היו בעיקר מנהלים.

התקופה האחרונה שנבחנה במסגרת המאמר הנוכחי התאפיינה, כמו במדינות מערביות אחרות, בקיטוב תעסוקתי. חמישון השכר התחתון אמנם הצטמצם מעט (ב-0.6 נקודות אחוז; ראו תרשים 2) אבל חמישון השכר השני הצטמצם ב-1.9 נקודות וחמישון השכר השלישי הצטמצם ב-1.4 נקודות. מנגד, חמישון השכר העליון התרחב ב-3.6 נקודות אחוז. בתרגום למספר משרות, מדובר בהיעלמות של 240 משרות בתחתית ההתפלגות, 1,400

טבלה 3. העבודות הגדולות ביותר נכון ל-1983, לפי חמישוני שכר

חמישון	העבודה הגדולה ביותר בחמישון	השכר הריאלי* החציוני לשעה בשנת 1983	% שעות העבודה השבועיות בעבודה מסך התעסוקה בשוק העבודה (1983)		שינוי בגודל יחסי בשנים 1983-1995
			משלח יד	ענף כלכלי	
1 (תחתון)	שירותי חינוך	28.9	1%	התרחבות	
	הלבשה	29.9	2%	צמצום	
2	עץ ומוצרי עץ, נגרים וכדומה	41.6	1%	צמצום	
	אוטובוסים ומוניות	44.7	2%	התרחבות	
3	שירותים עסקיים	53.5	1%	התרחבות	
	שירותי בריאות	59.7	4%	צמצום	
4	שירותי בריאות	67.7	3%	צמצום	
	מוסדות פיננסיים	60.6	5%	צמצום	
5 (עליון)	מוסדות פיננסיים	120.7	2%	התרחבות	
	שירותי חינוך	107.3	3%	צמצום	

* השכר הריאלי מחושב בהתאם לינואר 2015 באמצעות מדד המחירים לצרכן של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

עבודות בחמישונים השני והשלישי ובהתווספות של יותר מ-1,300 משרות בחמישון השכר העליון. מגמת הקיטוב תואמת למצופה באשר לתקופה זו – הליברליזציה של שוק העבודה וההיחלשות המשמעותית של איגודי העובדים, לצד השינוי הטכנולוגי שישראל נחשפה אליו במסגרת תהליכי הגלובליזציה, יצרו קיטוב בתעסוקה, כפי שאירע גם במדינות המערב האחרות. התרחבות התעסוקה בראש התפלגות השכר גבוהה מזו שבתחתית התפלגות השכר. ליתר דיוק, בנייתו של אחוזוני שכר (תרשים 1) נמצא שהחלק התחתון בהתפלגות השכר כלל לא התרחב אלא רק הצטמצם במידה פחותה מזו של מרכז ההתפלגות. הממצאים באשר לישראל שונים ממגמת הקיטוב החריפה יותר שהתרחשה בארצות הברית (Wright & Dwyer, 2003), שם גם באחוזוני השכר הנמוכים חלה התרחבות יחסית בתעסוקה. כמה מאפיינים של שוק העבודה הישראלי עשויים להסביר הבדל זה. ראשית, נמצא שנכון ל-2010, שיעור המועסקים בעבודות שמוגדרות כעבודות בסיכון גבוה למחשוב (החלפת העובד האנושי במכונה) בישראל נמוך יותר בהשוואה לארצות הברית ולגרמניה (מדלה-בריק, 2015). כמו כן, הנתונים שנותחו לגבי ישראל אינם כוללים נתח תעסוקה משמעותי של העובדים הזרים, שחלק גדול מהם שוהה בישראל באופן לא-חוקי ובשל כך אינם מתועדים על ידי הלמ"ס. בתחילת שנות התשעים, שיעור העובדים הזרים בישראל עלה משמעותית (Bartram, 1998). ב-1996 ניתנו יותר מ-100 אלף היתרי עבודה לזרים, ויותר מ-70% מן העובדים השתלבו בענף הבינוי. מלבד העובדים שהגיעו לישראל באופן חוקי, על פי הערכות גסות נקלטו בישראל גם אלפי עובדים לא-חוקיים (בין 50 ל-100 אלף איש). אילו נכללו עובדים אלו במדגם, סביר שהייתה מתקבלת מגמה סימטרית יותר של קיטוב בתעסוקה. זאת מכיוון שמרביתם היו מועסקים בעבודות בשכר נמוך. לבסוף, היקף התעסוקה במגזר הציבורי וגם כוחם של איגודי העובדים בישראל בתקופה זו היה עדיין גבוה, יחסית לכמה מדינות מערביות. לדוגמה, שיעור ההתאגדות בישראל בתחילת שנות ה-2000 עמד על 45% (Mundlak, Saporta, Haberfeld, & Cohen, 2013), שיעור הגבוה מזה של 16 מדינות באירופה (Ebbinghaus, Göbel, & Koos, 2011). שיעור זה היה נמוך לעומת ארבע מדינות בלבד – דנמרק (84%), שוודיה (77%), פינלנד (67%) ונורווגיה (58%). שיעור התעסוקה במגזר הציבורי בישראל ב-2008 עמד על כ-30%, שיעור הגבוה מן הממוצע במדינות OECD (העומד על 20%) ונמוך מהיקף התעסוקה במגזר בשתי מדינות בלבד – נורווגיה ודנמרק (OECD, 2015b). מאפיינים מוסדיים אלו היו עשויים לתרום להיקף גדול יחסית של העבודות בשכר גבוה ולמיתון התרחבות התעסוקה בעבודות בשכר נמוך.

בטבלה 4 מוצגות עשר העבודות בעלות היקף התעסוקה הגדול ביותר, נכון ל-1995. שתי מסקנות מרכזיות עולות מן הממצאים המוצגים. האחת נוגעת לחשיבות השילוב שבין משלח היד לענף הכלכלי בנייתו השינוי בהתפלגות התעסוקה. שלוש מתוך עשר העבודות

4 היחס בין מספר המועסקים במגזר הציבורי ובין סך המועסקים, כפי שחושב על סמך נתוני מפקד האוכלוסין ב-2008. המגזר הציבורי בנתוני המפקד הוגדר באמצעות הענפים הבאים: מינהל ציבורי של המדינה, מינהל הרשויות המקומיות, מוסדות לאומיים, חינוך, שירותי בריאות ושירותי רווחה וסעד. הגדרת המגזר הציבורי בדוח OECD המצוטט כוללת את גורמי המינהל הציבורי (מרכזי, לאומי ומקומי) ותאגידים ציבוריים הנמצאים בשליטה או בפיקוח המדינה.

הגדולות ביותר שייכות לענף החינוך, וכל אחת מהן תופסת מקום שונה בהתפלגות השכר. מלבד השוני בשכר, השינוי בהיקף התעסוקה שחל במסגרת שלוש העבודות אינו זהה. כלומר, כל אחת מעבודות אלו השפיעה אחרת על התפלגות התעסוקה. המסקנה השנייה היא, שבניגוד לשתי התקופות הקודמות, השינויים שחלו בעשר העבודות הגדולות אינם בהכרח אלה שיצרו את הקיטוב במבנה התעסוקתי. לדוגמה, מהטבלה עולה ששתי העבודות הגדולות ביותר בחמישון השכר העליון (רופאים ועובדי הוראה) הצטמצמו,

טבלה 4. העבודות הגדולות ביותר נכון לשנת 1995, לפי חמישוני שכר

חמישון	העבודה הגדולה ביותר בחמישון	השכר הריאלי* החציוני לשעה בשנת 1995	% שעות העבודה השבועיות בעבודה מסך התעסוקה בשוק העבודה (1995)	שינוי בגודל יחסי בשנים 1995-2008		
					ענף כלכלי	משלח יד
1 (תחתון)	חינוך	24.4	1%	התרחבות	מטפלים	
	מסחר קמעוני	23.5	3%	התרחבות	מוכרים, זבנים ודוגמנים	
2	הובלה יבשתית	29.7	2%	צמצום	נהגים	
	בנייה	31.1	2%	צמצום	בנאים ועובדי בניין	
3	פעילות עסקית (עריכת דין, הנהלת חשבונות וכ"ב)	36.2	1%	צמצום	עובדי חשבונות	
	מסחר סיטוני	44.7	1%	צמצום	סיטונאים וסוכנים בשירותי מסחר	
4	שירותי בריאות	53.1	2%	צמצום	עובדי מעבדה רפואית, אחיות ועוד	
	חינוך	57.4	4%	התרחבות	עובדי הוראה בבתי ספר יסודיים ובגנים	
5 (עליון)	שירותי בריאות	63.6	2%	צמצום	רופאים, רוקחים ווטרינרים	
	חינוך	77.1	3%	צמצום	עובדי הוראה במוסדות על-תיכוניים ועל-יסודיים	

* השכר הריאלי מחושב בהתאם לינואר 2015 באמצעות מדד המחירים לצרכן של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

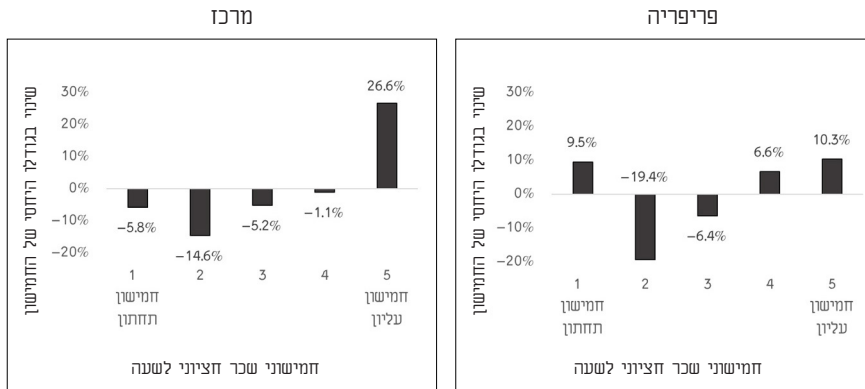
בניגוד להתרחבות הכללית שחלה ברמות השכר הגבוהות ביותר. לעומת זאת, מניית העבודות שחל בהן השינוי היחסי הגדול ביותר (לא מוצג בטבלה) עולה כי שתי העבודות שהתרחבו במידה הגדולה ביותר בחמישון שכר זה הן עבודות הנדסאים וטכנאי מחשב ומנהלי מערכות מידע בענף שירותי המחשוב (שכרם החציוני ב-1995 היה 69 שקלים ו-84 שקלים לשעה, בהתאמה) – זאת במקביל לעלייה בביקוש לעבודות מסוג זה, לנוכח השינוי הטכנולוגי שהביא איתו המחשוב.

השינוי הטכנולוגי שעומד מאחורי הופעתו של הקיטוב התעסוקתי הוביל את המעבר מכלכלה המבוססת על תעשייה מסורתית לכלכלה המבוססת על תעשיות עתירות ידע ועל צמיחה של ענף השירותים. מאז הקמת המדינה מרבית התעשייה בישראל מרוכזת באזור המרכז, והדבר נכון במיוחד לתעשיות החשמל והאלקטרוניקה (Gradus & Einy, 1981). בעוד המפעלים שבאזורי הפריפריה תעשייתיים באופיים, מוקדי הניהול של הפירמות ממוקמים בעיקר באזור תל אביב (Razin & Shachar, 1990). לנוכח זאת, מקומות העבודה הזמינים באזורי הפריפריה דורשים רמת כישורים נמוכה יותר ולכן הם מתוגמלים בשכר נמוך יותר, ואילו באזור המרכז מוקדי השליטה של הפירמות הגדולות מספקים תעסוקה לעובדים משכילים מקבלי שכר גבוה.

בשל כך, ניתן היה לשער שהתהליכים הגלובליים שצוינו לעיל ישפיעו בדרכים שונות על אזור הפריפריה ועל אזור המרכז. ואכן, מתרשים 3 עולה כי אצל תושבי הפריפריה הופיע קיטוב משמעותי יותר בתעסוקה מאשר אצל תושבי המרכז. כדי לבחון את השינוי בהתפלגות העבודות במרכז הארץ ובפריפריה הגיאוגרפית (והחברתית) חילקנו את העבודות המדורגות לחמישוני שכר בנפרד לכל אזור גיאוגרפי. מפני שבחלוקה גיאוגרפית המדגם מצומצם יותר, לא ניתן היה לחלק את העבודות גם לאחוזונים, כפי שנעשה במדגם המלא. אף שמגמת הקיטוב משותפת לשני האזורים, השפעתה על אזור הפריפריה היתה קשה יותר. זאת משום שבעוד היקף התעסוקה בחמישון השכר התחתון באזור המרכז הצטמצם ב-5.8 נקודות האחו, באזור הפריפריה הוא התרחב ב-9.5 נקודות. כלומר, חלק ניכר מהזדמנויות התעסוקה החדשות שנפתחו בפני תושבי הפריפריה בין השנים 1995 ל-2008 נוצרו במסגרת העבודות המאופיינות בשכר נמוך. בשל הקשר הקיים בין אזור מגורים, מוצא ולאום לסיכויי הצלחה בשוק העבודה (אדלר, לוי-אפשטיין ושביט, 2003; כהן, 2015) ניתן לומר שהתהליך שחל בפריפריה מתבטא בעיקר אצל שכירים ערבים ובמידה מסוימת גם אצל שכירים יהודים ממוצא מזרחי. לעומת זאת, היקף התעסוקה בחמישון השכר העליון במרכז התרחב בכ-26.6 נקודות אחוז, שיעור גדול משמעותית מהתרחבות התעסוקה בעבודות טובות בפריפריה (כ-10.3 נקודות אחוז). כלומר, ייתכן מאוד שהשינוי הטכנולוגי הגדיל את היקף העבודות בשכר גבוה במרכז במידה גדולה יותר מאשר בפריפריה.

דיון ומסקנות

המחקר הנוכחי עסק בשאלה כיצד השתנתה התפלגות העבודות בישראל מבחינת השכר לאורך העשורים האחרונים. ממצאי המחקר מעלים כי לאורך השנים שוק העבודה בישראל עבר תמורות

בשל זמינות המשתנים, החלוקה הגיאוגרפית לאזורי מרכז ופריפריה אינה לגמרי זהה בשתי נקודות הזמן. ב-1995 אזור המרכז הוגדר לפי השתייכות למטרופולין תל אביב וחיפה. ב-2008 החלוקה התבצעה באמצעות שימוש בנפות: נפות אזור יהודה ושומרון, ירושלים, צפת, נגב, יזרעאל, עכו, הגולן, אשקלון ובאר שבע הוגדרו כפריפריה, ואילו נפות חיפה, חדרה, השרון, פתח תקווה, רמלה, רחובות ותל אביב הוגדרו כשתייכות לאזור המרכז. לפיכך אזור הפריפריה ב-2008 כולל פחות תושבים מאשר ב-1995. אם כך, ייתכן שהערכת השינוי בפריפריה מוגזמת ובפועל קצוות ההתפלגות התרחבו במידה פחותה מזו שמוצגת כאן. לעומת זאת, ניתן לשער כי באזור המרכז נוספו פחות עבודות בראש התפלגות השכר, מכיוון שאזור זה כולל מספר גדול יותר של תושבים ב-2008 מאשר כללה הגדרתו ב-1995.

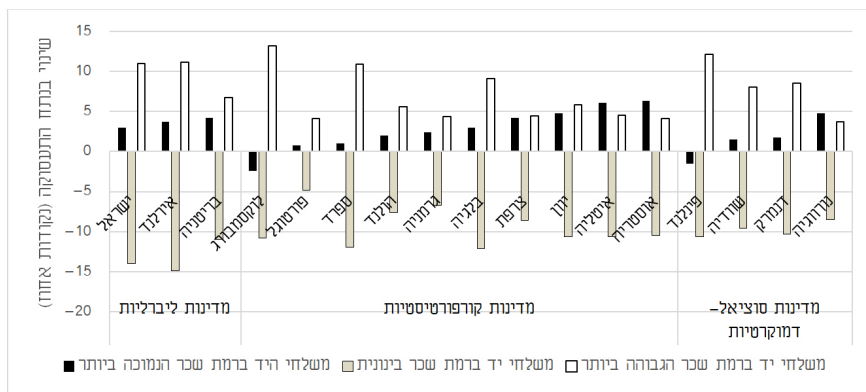
גדולות ואף מנוגדות זו לזו. בתקופה הקורפורטיסטית (בשנים 1972-1983) עבר שוק העבודה תהליך שדרוג – היקף התעסוקה שבראש התפלגות השכר גדל ואילו היקף התעסוקה שבתחתית ההתפלגות הצטמצם. לאחר מכן, בשנים 1983-1995, התהפכה מגמה זו וההתרחבות התרחשה דווקא במסגרת העבודות בשכר נמוך והעבודות ברמת שכר בינונית, ואילו היקף התעסוקה בעבודות המאופיינות בשכר גבוה הצטמצם. לבסוף, בתקופה הניאו-ליברלית (בשנים 1995-2008), התרחש בישראל, כמו במדינות מערביות אחרות, תהליך של קיטוב תעסוקתי – מצב שבו החלק היחסי של עבודות ברמות השכר הגבוהות והנמוכות ביותר מתרחב, ואילו נתח התעסוקה בעבודות ברמת הביניים מצטמצם.

לשם ההשוואה בין התהליך שהתרחש בישראל לזה שהתרחש במדינות אירופה בשנים המקבילות, מוצג בתרשימים 4 שינוי בהתפלגות התעסוקה לפי משלח יד ובשלושה נתחי תעסוקה. התרשימים מבוסס על נתונים ממחקרם של גוס, מנינג וסלומונס (Goos, Manning, & Salomons, 2014) שמראים את השינויים בהתפלגות התעסוקה ב-16 מדינות מערביות בין השנים 1993 ל-2010. לנתונים אלו הוספו נתונים על ישראל. לשם כך, לפי השיטה שנקטו החוקרים לגבי מדינות אחרות, דירגנו כ-70 משלחי יד לפי שכר ממוצע וחילקנו אותם לשלושה נתחי תעסוקה בהיקפים שונים. נתח התעסוקה התחתון (משלחי יד המאופיינים בשכר הנמוך ביותר) כולל כ-22% מסך שעות העבודה, נתח התעסוקה האמצעי (משלחי יד ברמת שכר בינונית) כולל כ-45% מסך שעות העבודה, ונתח התעסוקה העליון (משלחי יד בשכר הגבוה ביותר) כולל כ-33% מסך שעות העבודה. ניתן לראות שכמו במרבית מדינות המערב, גם בישראל נתח התעסוקה המרכזי הצטמצם בהיקפו ואילו בקצוות ההתפלגות התרחש תהליך הפוך. כפי שצוין, ניתוח כזה אינו רגיש מספיק,

בגלל יחידות הניתוח הרחבות, אבל הממצאים שהוצגו במחקר זה מחזקים את הטענה כי בישראל אכן מתקיים קיטוב תעסוקתי מאז שנות התשעים.

המדינות בתרשים מקובצות לפי דמיון במשטר הכלכלי המאפיין אותן ובתוך כל משטר הן מסודרות בסדר עולה, לפי המידה שבה התרחב נתח התעסוקה התחתון. אף שלפי הניתוח שבוצע, בכל המדינות האירופיות המוצגות הופיע קיטוב תעסוקתי, נתח התעסוקה התחתון במדינות הסוציאל-דמוקרטיות, אותן מדינות שמאופיינות בשרדוג תעסוקתי לפי ניתוח רגיש יותר, התרחב במידה פחותה מזו שבישראל ובמדינות רבות נוספות. לעומת זאת, מידת התרחבותן של העבודות הטובות במדינות הסוציאל-דמוקרטיות דומה לזו שבמדינות אחרות, והדבר מרמז על כך שהקיטוב שהתרחש (אם בכלל) במדינות אלו היה מתון יותר. ממצאים אלו מתאימים לטענה כי מידת הוויסות המופעלת על שוק העבודה מעצבת את התפלגות התעסוקה, מפני שבמדינות סקנדינביה מידת מעורבותה של המדינה בכלכלה וכוחם של איגודי העובדים גבוהים יחסית, והתרחבות התעסוקה בעבודות המאופיינות בשכר נמוך קטנה יותר.

תרשים 4. השינויים בהתפלגות התעסוקה בשנים 1993–2010* במדינות המערב

* השינוי בישראל בשנים 1995–2008

** מקור הגרף: טבלה 2, Goos, Manning and Salomons, 2014

ההבדלים בין קבוצות המדינות השונות (הן אלה שעולים מן הגרף והן אלה שעולים מניתוחים רגישים יותר במחקרים אחרים; ראו Fernández-Macías, 2012; Oesch & Rodriguez Menes, 2011) מקבילים במידת מה להבדלים בין שלוש התקופות בכלכלת ישראל שנותחו במחקר הנוכחי. ההבדלים בין התקופות נובעים בחלקם מן השינויים שחלו במדיניות הכלכלית של מדינת ישראל וביחסי הכוחות שבין המעבידים לעובדים – המעבר ממדיניות קורפורטיסטית למדיניות ליברלית התבטא גם בשינויים במבנה התעסוקתי. ככל שהמדיניות הכלכלית המיושמת הפכה יותר ויותר ליברלית – ובכך נתנה יד חופשית לעידוד התחרות בשוק העבודה, שמשמעה העדפת האינטרסים של המעביד (גמישות ורווחיות) על פני האינטרסים של העובד (שכר והגון וביטחון תעסוקתי) – כך התרחב יותר נתח התעסוקה בתחתית התפלגות השכר. בה בעת, היחלשותם של הסדרות העובדים ושל האיגודים שתחתיה צמצמה את ההגנה שממנה נהנו העובדים עד אמצע שנות השמונים ואת כוחם היחסי מול המעסיקים, וכך התאפשרה התרחבות נוספת בנתח העבודות בשכר נמוך.

בד בבד עם שינויים פנימיים אלו נחשפה ישראל לתהליכים גלובליים שהביאו לצמיחת ענפי תעסוקה עתירי טכנולוגיה מצד אחד (לנדא ואבן, 2007; פלבר, 2008) ולהתרחבות התעסוקה של מהגרי עבודה מן הצד האחר (Bartram, 1998). בשל היחלשות הגורמים המוסדיים, לא היה בישראל בשנים 1995–2008 גורם חזק דיו שימנע מן השינוי הטכנולוגי – שפוגע בעובדים המועסקים במרכז התפלגות התעסוקה ומחזק את אלה המועסקים בראשה – להניע תהליכים המביאים ליצירת קיטוב תעסוקתי.

מכיוון שעבודות ברמת שכר גבוהה מלוות לרוב גם ברמה גבוהה של מדדי איכות אחרים, סביר להניח שהשימוש בשכר למיפוי השינוי במבנה התעסוקתי מלמד גם על השינוי בהרכב העבודות לפי איכותן. במחקר שנעשה במדינות OECD ושבחן את ההערכה הסובייקטיבית של פרטים לגבי איכות עבודתם (Clark, 1998) נמצא קשר חיובי בין תפיסת העבודה כמתגמלת בשכר גבוה ובין קיומם של הזדמנויות קידום, ביטחון תעסוקתי, עניין בעבודה וקשרים חברתיים טובים. בבחינת הקשר שבין הסדרי תעסוקה לאיכות העבודה נמצא שעובדים המועסקים בהסדרים שגרתיים, המאופיינים ביציבות תעסוקתית, בשיעורי התאגדות גבוהים יחסית ובמורכבות גבוהה יחסית של העבודה, נהנו גם מרמת שכר גבוהה יחסית ומהטבות נלוות – למשל, לעובדים בארצות הברית, קרן פנסיה וביטוח רפואי (Kalleberg et al., 2000), לעובדים באנגליה קרן פנסיה (McGovern, Smeaton, & Hill, 2004), ולעובדים בישראל קרן פנסיה וקרן השתלמות (Kristal, 2017).

מעבר לתיאורן של מגמות המעצבות את עולם העבודה, הכרת השינויים שהתרחשו בהתפלגות התעסוקה מאפשרת להבחין בהשלכות השליליות שיש להם על פערים בין קבוצות חברתיות. כך למשל נמצא שנוסף על החרפה בפערי השכר, הקיטוב התעסוקתי בארצות הברית החרף את הפערים הקיימים בין הקבוצות המוחלשות בחברה (נשים, שחורים והיספנים), הממוקמות לרוב בתחתית התפלגות השכר, ובין הקבוצות החזקות יותר (Wright & Dwyer, 2003). כידוע, החברה בישראל מאופיינת גם היא באי-שוויון על בסיס מגדרי, לאומי ואתני, והוא התרחב עם הגידול באי-השוויון בשכר (Haberfeld & Cohen, 2007). מניתוח נוסף שבוצע ולא הוצג במאמר הנוכחי עולה שהקיטוב התעסוקתי בשנים 1995–2008 לא שינה את הפערים המגדריים בקרב אוכלוסיית השכירים היהודים (כלומר, לא החרף אך גם לא תרם לצמצום הפערים הקיימים). אמנם, מאז שנות השבעים של המאה ה-20, הנשים היהודיות כקבוצה הצליחו לשפר לאורך זמן את עמדתן בהתפלגות התעסוקה – הדבר התבטא ביציאתן מחמישון השכר התחתון ובהשתלבות ברמות שכר גבוהות יותר. ואולם ייצוגן בראש התפלגות השכר עדיין נמוך משמעותית מזה של הגברים. היעדר השינוי בפיזור שתי קבוצות אלו על פני התפלגות העבודות בשנים 1995–2008 מבטא את הסטגנציה ברמת אי-השוויון המגדרי בישראל (Mandel & Birgier, 2016). ככל שהתפלגות קוטבית יותר כך מסלול הניעות במעלה סולם העבודות רווי יותר במחסומים; הקיטוביות אינה מסמנת רק פערי מעמד אלא גם סטגנציה בפערים חברתיים.

ניתוחים נוספים שאינם מוצגים במאמר הנוכחי (ראו רוזנפלד-קינר, 2016) מלמדים שהקיטוב התעסוקתי בשנים 1995–2008 החרף את הפערים בין השכירים הערבים לשכירים היהודים בשוק העבודה. אף שלאורך השנים הגברים הערבים כקבוצה שיפרו במידת מה את מיקומם בהתפלגות התעסוקה (שיעור המועסקים בחמישון השכר התחתון בקרבם הצטמצם ושיעור המועסקים בחמישון השכר השלישי עלה מעט), הם לא הצליחו להשתלב בעבודות בשכר גבוה.

בה בעת, שיעור היהודים (גברים ונשים) בחמישוני שכר אלה עלה. גם הנשים הערביות נשארו מרוכזות בתחתית התפלגות השכר לאורך שלוש התקופות שנבחנו. ממצאים ממחקרם של דגן-בוזגלו וקונור-אטיאס (2013) מלמדים גם הם שבשנות התשעים והאלפיים הורע מצבם הכלכלי של הערבים אזרחי ישראל, בעוד מצבם של היהודים (בממוצע) השתפר. הגברים הערבים אמנם הצליחו להשתלב בעבודות ברמת השכר הבינונית, אבל לשיפור זה עלולה להיות השלכה שלילית – העבודות שבהן מתרכזים השכירים הערבים הן גם העבודות שנמצאות בסיכון גבוה למחשוב (מדהלה-בריק, 2015), מצב שבו, כאמור, העובד האנושי יוחלף בידי מכונה. עובדים אלו עלולים לאבד את עבודתם בשנים הקרובות, כך שבטווח הארוך הפערים בינם ובין הקבוצה הדומיננטית בשוק העבודה הישראלי – גברים יהודים – ילכו ויחריפו.

המסקנה שעולה מניתוח השינויים שהתרחשו בהתפלגות התעסוקה בישראל מעלה תמונה מטרידה. האופן שבו עבודות התרחבו או הצטמצמו בהיקפן היחסי השתנה משמעותית בכל עשור והמעבר למדיניות ליברלית ולשוק עבודה תחרותי לא עזר לקבוצות החברתיות המוחלשות להשיג יתרון כלשהו על פני הקבוצה החזקה. להפך: התרחבות יחסית בתעסוקה בקצוות התפלגות השכר מחריפה את אי-השוויון בשכר בקרב העובדים ואת הפילוג החברתי בין העובדים המועסקים בקצוות אלו. התרחבות התעסוקה בעבודות בשכר גבוה ובעבודות בשכר נמוך מפוררת את הסולידריות החברתית שעוד נותרה בקרב מעמד העובדים השכירים. ככל שפילוג זה ילווה בהבחנה על בסיס מגדרי ולאומי, הפערים החברתיים ילכו ויעמיקו.

מקורות

- אדלר, אירית, לוין-אפשטיין, נח ושביט, יוסי (2003). ריבוד חברתי וערי הפיתוח בישראל: דיון מחודש בשאלות ישנות. סוציולוגיה ישראלית, 2, 365–394.
- אליאב, תמי, אנדבלד, מירי, גוטליב, דניאל וקצ'נובסקי, ישראל (2009). מגמות באי-ציות לחוק שכר מינימום: המקרה הישראלי. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי, מינהל המחקר והתכנון.
- גלעדי, דן (1998). כלכלת ישראל: התפתחות, מאפיינים ומדיניות. ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט, מרכז ההסברה ושירות הפרסומים.
- דגן-בוזגלו, נוגה וקונור-אטיאס, אתי (2013). הרובד הבינוני בישראל 1992–2010: תמונת מצב. תל אביב: מרכז אדווה.
- כהן, ינון (2015). פוליטיקה מרחבית ופערים בין יהודים לפלסטינים במחוזות בישראל. סוציולוגיה ישראלית, 1(1), 7–31.
- כהן, ינון, הברפלד, יצחק, מונדלק, גיא וספורטא, יצחק (2004). שיעור העובדים המאורגנים בארגוני עובדים ושיעור הכיסוי של הסכמים קיבוציים: עבר הווה ועתיד. עבודה, חברה ומשפט, 1, 1–23.
- לנדא, בני ואבן, שמואל (2007). כלכלת ישראל בעידן הגלובליזציה: משמעויות אסטרטגיות. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, המכון למחקרי בטחון לאומי.
- מדהלה-בריק, שביט (2015). מקצועות בסיכון: מגמות המחשוב בשוק העבודה בישראל. ירושלים: מרכז טאוב.
- ממן, דניאל ורוזנהק, זאב (2008). מנכחים את הגלובלי: בנק ישראל ופוליטיקת ההכרח של

- הניאו-ליברליזם. סוציולוגיה ישראלית, 1, 107-131.
- פילק, דני (2000). הפרוייקט הניאו-ליברלי ותהליכי הפרטה במערכת הבריאות. בתוך מנחם מאוטנר (עורך), *צדק חלוקתי בישראל* (עמ' 375-388). תל אביב: רמות.
- פלבר, משה (2008). *פרקים בתולדות המשק: 60 שנות כלכלת ישראל*. ירושלים: משרד ראש הממשלה ומשרד ההסברה.
- פרמינגר, יונתן (2010). קבלני כוח אדם בישראל: האינטרסים של הממשלה בהתפתחות של שוק עבודה דואלי. *המרחב הציבורי*, 4, 131-155.
- קמחי, איל ושרברמן, קיריל (2014). *מגמות באי שוויון בשכר בעבודה בישראל* (נייר מדיניות מספר 10). ירושלים: מרכז טאוב.
- קריסטל, טלי (2014). הכלכלה הפוליטית של ישראל והגידול באי שוויון בהכנסות, 1970-2010. *סוציולוגיה ישראלית*, טו(2), 282-311.
- קריסטל, טלי, מונדלק, גיא, הברפלד, יצחק וכהן, ינון (2015). צפיפות ארגונית בישראל 2006-2012: פיצול מערכת יחסי העבודה. *עבודה, חברה ומשפט*, 14, 9-35.
- רוזנפלד-קינר, אלינה (2016). קיטוב תעסוקתי בישראל: שינוי טכנולוגי, תעסוקת נשים וכוחה של העבודה המאורגנת. עבודת לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה.
- רם, אורי (1999). בין הנשק והמשק: ישראל בעידן העולמקומי. *סוציולוגיה ישראלית*, 1, 99-145.
- שלו, מיכאל (1993). עובדים, מדינה ומשבר: הכלכלה המדינית בישראל. בתוך אורי רם (עורך), *החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים* (עמ' 148-171). תל אביב: ברירות.
- שמחון, אבי (2011). *כלכלת ישראל: מהיד המנהלת ליד הנעלמה*. תל אביב: מודן ומשרד הביטחון.
- שפיר, גרשון (1993). קרקע, עבודה ואוכלוסייה בקולוניזציה הציונית: היבטים כלליים וייחודיים. בתוך אורי רם (עורך), *החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים* (עמ' 104-119). תל אביב: ברירות.
- Acemoglu, Daron (1998). Why do new technologies complement skills? Directed technical change and wage inequality. *The Quarterly Journal of Economics*, 113(4), 1055—1089.
- Acemoglu, Daron & Autor, David (2010). Skills, tasks and technologies: Implications for employment and earnings. *Handbook of labor economics*, 4, 1043—1171.
- Adermon, Adrian & Gustavsson, Magnus (2011). *Job polarization and task biased technological change: Sweden, 1975—2005 (Working Paper No. 2011:15)*. Department of Economics, Uppsala University.
- Autor, David & Dorn, David (2013). The growth of low skill service jobs and polarization of the US labor market. *The American Economic Review*, 103(5), 1553—1597.
- Autor, David, Katz, Lawrence, & Kearney, Melissa (2006). The polarization of the US labor market. *The American Economic Review*, 96(2), 189—194.
- Autor, David, Levy, Frank, & Murnane, Richard (2003). The skill content of

- recent technological change: An empirical exploration. *The Quarterly Journal of Economics*, 118(4), 1279—1333.
- Bartram, David (1998). Foreign workers in Israel: History and theory. *International Migration Review*, 32(2), 303—325.
- Clark, Andrew (1998). *Measures of job satisfaction: What makes a good job? Evidence from OECD countries* (OECD Labour Market and Social Policy Occasional Papers No. 34). Paris: OECD Publishing.
- Dustman, Christian, Ludsteck, Johannes, & Schonberg, Uta (2009). Revisiting the German wage structure. *The Quarterly Journal of Economics*, 124(2), 843—881.
- Ebbinghaus, Bernhard, Göbel, Claudia, & Koos, Sebastian (2011). Social capital, “Ghent” and workplace contexts matter: Comparing union membership in Europe. *European Journal of Industrial Relations*, 17(2), 107—124.
- Fernández-Macías, Enrique (2012). Job polarization in Europe? Changes in the employment structure and job quality, 1995—2007. *Work and Occupations*, 39(2), 157—182.
- Goos, Maarten & Manning, Alan (2007). Lousy and lovely jobs: The rising polarization of work in Britain. *The Review of Economics and Statistics*, 89(1), 118—133.
- Goos, Maarten, Manning, Alan, & Salomons, Anna (2009). Job polarization in Europe. *The American Economic Review*, 99(2), 58—63.
- (2014). Explaining job polarization: Routine-based technological change and offshoring. *American Economic Review*, 104(8), 2509—2526.
- Gradus, Yehuda & Einy, Yakov (1981). Trends in core-periphery industrialization gaps in Israel. *Geographical Research Forum*, 3, 25—37.
- Haberfeld, Yitchak & Cohen, Yinon (2007). Gender, ethnic and national earning gaps in Israel: The role of rising inequality. *Social Science Research*, 36, 654—672.
- Hirschl, Ran (2000). The great economic-juridical shift: The legal arena and the transformation of Israel’s economic order. In Gershon Shafir & Yoav Peled (Eds.), *The new Israel: Peacemaking, liberalization* (pp. 189—215). Boulder: Westview Press.
- Ilg, Randy (1996). The nature of employment growth, 1989—1995. *Monthly Labor Review*, 119(6), 29—36.
- Ilg, Randy & Haugen, Steven (2000). Earnings and employment trends in the 1990’s. *Monthly Labor Review*, 123(3), 21—33.
- Kalleberg, Arne, Reskin, Barbara, & Hudson, Ken (2000). Bad jobs in America: Standard and nonstandard employment relations and job quality in the

- United States. *American Sociological Review*, 65, 256—278.
- Katz, Lawrence & Margo, Robert (2013). *Technical change and the relative demand for skilled labor: The United States in historical perspective* (No. 18752). National Bureau of Economic Research, Inc.
- Kristal, Tali (2017). Who gets and who gives employer-provided benefits: Evidence from matched employer-employee data. *Social Forces*, 96(1), 31—64.
- Kristal, Tali & Cohen, Yinon (2007). Decentralization of collective agreements and rising wage inequality in Israel. *Industrial Relations: A Journal of Economy and Society*, 46(3), 613—635.
- Maman, Daniel & Rosenhek, Zeev (2012). The institutional dynamics of a developmental state: Change and continuity in state-economy relations in Israel. *Studies in Comparative International Development*, 47(3), 342—363.
- Mandel, Hadas & Birgier, Debora (2016). The gender revolution in Israel: Progress and stagnation. In Nabil Khattab, Sami Miaary, & Haya Shtier (Eds.), *Socioeconomic Inequality in Israel: A theoretical and empirical analysis* (pp. 153—184). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Massey, Douglas & Hirst, Deborah (1998). From escalator to hourglass: Changes in the U.S. occupational wage structure 1949-1989. *Social Science Research*, 27, 51—71.
- McGovern, Patrick, Smeaton, Deborah, & Hill, Stephen (2004). Bad jobs in Britain. *Work and Occupations*, 31(2), 225—249.
- Michaels, Guy, Natraj, Ashwini, & VanReenen, John (2014). Has ICT polarized skill demand? Evidence from eleven countries over twenty-five years. *The Review of Economics and Statistics*, 96(1), 60—77.
- Mundlak, Guy, Saporta, Ishak, Haberfeld, Yitchak, & Cohen, Yinon (2013). Union density in Israel 1995-2010: The hybridization of industrial relations. *Industrial Relations*, 52(1), 78—101.
- OECD (2015a). *Government at a glance 2015*. Paris: OECD Publishing.
- (2015b). *Employment Outlook 2015: How does Israel compare?* Paris: OECD Publishing.
- Oesch, Daniel & Rodriguez Menes, Jorge (2011). Upgrading or polarization? Occupational change in Britain, Germany, Spain and Switzerland, 1990—2008. *Socio-Economic Review*, 9, 503—531.
- Razin, Eran & Shachar, Aria (1990). The organizational-locational structure of industry in Israel and its effects on national spatial policies. *Geography Research Forum*, 10, 1—19.
- Shafir, Gershon & Peled, Yoav (2000). Introduction: The socioeconomic

- liberalization of Israel. In Gershon Shafir & Yoav Peled (Eds.), *The new Israel: Peacemaking and liberalization* (pp. 1—13). Boulder: Westview press.
- Shalev, Michael (1992). *Labour and the political economy in Israel*. Oxford: Oxford University Press
- (2000). Liberalization and the transformation of the political economy. In Gershon Shafir & Yoav Peled (Eds.), *The new Israel: Peacemaking and liberalisation* (pp. 129—161). Boulder: Westview press.
- Spitz-Oener, Alexandra (2006). Technical change, job tasks, and rising educational demands: Looking outside the wage structure. *Journal of Labor Economics*, 24(2), 235—270.
- Wright, Erik & Dwyer, Rachel (2003). The patterns of job expansion in the USA: A comparison of the 1960's and 1990's. *Socio-Economic Review*, 1, 289—325.

מחאה אנטי-ניאו-ליברלית ותוצר ניאו-ליברלי: ניכוס ותרגום תביעות מחאת האוהלים של קיץ 2011 על ידי ועדת טרכטנברג

יוליה שבצ'נקו* ושרה הלמן**

תקציר. מאמר זה בוחן את האופן שבו דוח ועדת טרכטנברג אבחן את הגורמים למחאת קיץ 2011 ואת זהות נשאה, וכן את המענים שהציע לתביעות המוחים. באמצעות ניתוח שיח ביקורתי אנו חושפות את פרדיגמת המדיניות – תהליך של הבניית בעיות חברתיות, אוכלוסיות יעד ומכשירי מדיניות – שבאמצעותה יוחסה משמעות לתביעות המוחים ושתורגמה להצעות מדיניות (agenda setting). טענתנו היא כי דוח ועדת טרכטנברג אמנם ניכס את הרטוריקה של המחאה, אולם תרגם אותה לסדר יום מדיני באמצעות שיזור בין מדיניות כלכלית-חברתית ניאו-ליברלית שרוככה בשוליה ובין תובנות של מודל ההשקעה החברתית – מדיניות אירופית המעודדת פיתוח של הון אנושי במסגרת של כלכלת ידע. עוד אנו טוענות כי דוח ועדת טרכטנברג הבנה מחדש את הפרויקט ההגמוני הישראלי בתקופה הניאו-ליברלית. ניתוחנו מבוסס על שילוב בין הספרות העוסקת בתוצרי תנועות חברתיות ובין הגישה המוסדית-רעיונית. שילוב זה מאפשר להבין כיצד תוצרי תנועות חברתיות עשויים להיות מנוגדים לכוונותיהם של המוחים, וכיצד הידע והשיח (שמקורם בפרדיגמת המדיניות) שעליהם סוכני מדינה מבססים את פרשנותם לתביעות המוחים עלולים לדלל תביעות אלו ולתרום לפיזור המחאה ולדה-מוביליזציה שלה.

מבוא

באמצע חודש דצמבר 2010 הצית עצמו מוחמד בועזיזי, ירקן תוניסאי, במחאה על כי דוכן הירקות שלו נהרס על ידי המשטרה. מותו של בועזיזי, כשבועיים לאחר שהצית עצמו, עורר גל מחאה אשר הביא בסופו של דבר להפלת המשטר בתוניסיה. המחאה התפשטה במהירות למצרים ולמדינות נוספות במזרח התיכון, בגל שפונה לאחר מכן "האביב הערבי". הגל המשיך והתפשט למדינות אירופיות (ספרד), לאמריקה הלטינית (צ'ילה) ולארצות הברית. בחודש יולי 2011, באופן בלתי צפוי, פרצה המחאה בישראל וסחפה אחריה עשרות אלפי משתתפים.

* המכונים לחקר המדבר ע"ש יעקב בלאושיטיין, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

** המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

חוקרים שונים ייחסו את פרוץ המחאה במדינות השונות להשלכותיה של המדיניות הניאו-ליברלית (בעיקר לאחר המשבר הכלכלי שאירע בשנת 2008) ולאפקט המשולב של ניאו-ליברליזם ומשטר פוליטי דכאני. לעומת מחקרים שעסקו בתנועת האלטר-גלובליזציה, חקר המחאה של שנת 2011 הדגיש את ההקשר המוסדי המקומי וראה בו גורם כבד משקל בהצתת המחאה ובהבנת התביעות שהעלו המוחים במדינות השונות (ראו לדוגמה רוזנהק ושל, 2013; Guzman-; 2013; Baumgarten, 2012; Uitermark, 2012; Concha, 2012; Tejerina, Perugorria, Benski, & Langman, 2013). מחקרים שעסקו במחאה הבלויתו את הא-פוליטיות שלה וייחסו את זו למשבר הייצוג, כלומר לחוסר שביעות רצונם של המוחים מדפוס הייצוג הדמוקרטי בעידן הניאו-ליברלי (רם ופילק, 2013), דהיינו דפוס ייצוג המסתכם בבחירת פוליטיקאים המציעים פתרונות טכניים בלבד לפוליטיקה של אילוצים חיצוניים – גלובליזציה כלכלית והגברת התחרותיות של המדינה בשווקים בינלאומיים (רם ופילק, 2013; Hay, 2004). שנהב לעומתם טען כי הא-פוליטיות של המחאה היא אסטרטגית. נקיטת א-פוליטיות אסטרטגית באה לידי ביטוי בהימנעות הגרעין של רוטשילד מלקרוא תיגר על היסודות האנטי-דמוקרטיים המאפיינים את המשטר ואת הכלכלה הפוליטית בישראל וברטוריקה אשר שללה פלגנות, תוך אימוץ רפובליקניזם יהודי (שנהב, 2013). מחקרים אחרים בחנו את תביעות המחאה ואת אופיין הכוללני והמכיל אשר הדגיש אי-שוויון, דמוקרטיזציה וצדק חברתי (Baumgarten, 2013; Guzman-Concha, 2012; Tejerina et al., 2013). התביעות הכוללניות הללו בלטו לאור ההרכב החברתי של המחאה: השחקנים העיקריים שהשתתפו בה זוהו כשייכים למעמד הבינוני המשכיל. כלומר, תביעות המחאה אמנם היו מכילות וכוללניות, אולם מתוקף ההרכב החברתי שלה היא זוהתה כמחאה מעמדית ודורית (רוזנהק ושל, 2013). על אף המחקר הענף העוסק במחאה של קיץ 2011 ובמה שכונה "תנועות Occupy", מחקרים מעטים בלבד התמקדו בהשפעותיה ובתוצריה (ראו למשל Giugni, 2012).

בשני העשורים האחרונים התפתח מחקר הבוחן את התוצרים של תנועות חברתיות, החל בשינויי חקיקה ובתגמולים ציבוריים וכלה בתמורות בתודעתם של דורות סוציולוגיים (McAdam, 1999). עם זאת, שינויים אלו אינם פונקציה בלעדית של כוונות המוחים או תוצאה ישירה של תביעותיהם, והם נובעים מתיווך של גורמים חיצוניים לתנועה כגון דעת הקהל ואמצעי התקשורת ואף פוליטיקאים וביורוקרטים. במאמר זה אנו מנתחות את אחד התוצרים המידיים (קצרי הטווח) של מחאת קיץ 2011 בישראל, דוח הוועדה לשינוי כלכלי חברתי, המוכר כדוח ועדת טרכטנברג. את הוועדה מינה ראש ממשלת ישראל כחודש לאחר פרוץ המחאה, ומטרתה הייתה להתמודד עם התביעות שהעלו המוחים ולתת מענה לתביעות אלו.

מספרות המחקר העוסקות בתוצרי תנועות חברתיות עולה הבחנה חדה בין תוצרים פוליטיים לתוצרים תרבותיים. הבחנה זו יוצרת נטייה להתעלמות מהממד התרבותי ומהממד הסמיוטי של המדיניות, לדוגמה ההנחות התרבותיות הגלומות בחקיקה או בתגמולים ציבוריים. אנו טוענות כי בהנחה שהתוצרים של תנועות חברתיות מתווכים על ידי גורמים חיצוניים, תיווך זה טומן בחובו תרגום, שכן תביעותיהן של תנועות חברתיות מפורשות ומעובדות באמצעות פרדיגמות מדיניות (Campbell, 2004; Hall, 1993). פרדיגמות מדיניות הן סכמות קוגניטיביות מובנות מאליהן המבנות שיח, ושיח זה מכונן בעיות, אוכלוסיות יעד וכלי מדיניות. השיח מגביל את טווח האפשרויות של הדברים שניתן לומר ואף להעלות על הדעת בהקשרים ספציפיים, ומכונן את הסובייקטים הלגיטימיים של המדיניות. מכאן, כאשר פוליטיקאים וביורוקרטים מתייחסים

לתביעות של המוחים, הם עושים זאת באמצעות תיווך של מבנים שיחניים קיימים המשוקעים בפרדיגמות מדיניות. במילים אחרות, פוליטיקאים וביורוקרטים מתרגמים את תביעותיהן של תנועות חברתיות למדיניות בדרכים העולות בקנה אחד עם השיח הרווח בקרבם, והנלקח כמובן מאליהו כחלק מפרדיגמת המדיניות הממוסדת.

במאמר זה אנו בוחנות את האופן שבו ועדת טרכטנברג בחנה את הגורמים למחאה, את זהות משתתפיה ואת סוגי המענה שהציעה לתביעות המוחים, כפי שעולה מדוח הוועדה. מטרתנו היא לחשוף באמצעות ניתוח שיח ביקורתי את הפרדיגמה אשר שימשה להענקת משמעות לתביעות המוחים ולתרגומן להצעות מדיניות או לקביעת סדר יום מדיני (agenda setting). טענתנו המרכזית היא כי ועדת טרכטנברג ניכסה את הרטוריקה של המחאה, אולם תרגמה רטוריקה זו לקביעת סדר יום מדיני בתחום החברתי-כלכלי באמצעות פרדיגמה ניאו-ליברלית, אשר בין מרכיביה נמנים הגדרה מחודשת של תפקיד המדינה באספקת שירותים ציבוריים, צמצום הסקטור הציבורי, פוליטיקה טכנוקרטית, הגמשת שוק העבודה, ומדיניות כלכלית המבוססת על צנע תקציבי (גירעון אפס גם במצב של משברים כלכליים). הפרדיגמה הניאו-ליברלית רוככה בשוליה בתובנות של מודל ההשקעה החברתית (Jenson, 2009), בעיקר בכל הקשור לחינוך בגיל הרך.¹ לכך תרמו הרכב הוועדה, שחבריה גויסו ברובם מתוך הביורוקרטיה הפיסקלית של המדינה, והשלב שבו הוקמה הוועדה – עוד בטרם גיבשה המחאה החברתית את תביעותיה הכוללניות למשנה סדורה. לכך תרמו הרכב הוועדה, שחבריה גויסו ברובם מתוך הביורוקרטיה הפיסקלית של המדינה; השלב שבו הוקמה הוועדה – עוד בטרם גיבשה המחאה החברתית את תביעותיה הכוללניות לכדי משנה סדורה; וכן אחדים מהמסרים של הגרעין המרכזי של המחאה (שנהב, 2013). נוסף על כך אנו טוענות כי ועדת טרכטנברג הבנתה מחדש את הפרויקט ההגמוני הישראלי בתקופה הניאו-ליברלית. שפיר ופלד (Shafir & Peled, 2002) טענו כי בישראל קיימים שלושה משטרי הכלה או שיחי אורחות: אתני, ליברלי ורפובליקני. לטענתנו, דוח ועדת טרכטנברג הבנה מחדש את השיח הרפובליקני ואת השיח האתני והכליא אותם עם השיח הניאו-ליברלי. הכלאה זו יצרה סינתזה מורכבת חדשה המציבה במרכז את "מעמד הביניים" כסובייקט של השיח הרפובליקני, את "העם היהודי" כסובייקט של השיח האתני ואת "השוק התחרותי" כמכניזם החברתי והמוסדי החדש האמור לייצב את שלושת השיחים גם יחד.

המאמר מורכב מארבעה חלקים. בחלק הראשון אנו מציגות את טענתנו באשר לתוצרי תנועות חברתיות ומציעות חיבור בין גישות הדנות בהם ובין גישות מוסדיות-רעיוניות. כפי שצוין, ספרות המחקר העוסקת בתוצרי תנועות חברתיות מציגה הפרדה בין תוצרים תרבותיים של תנועות חברתיות ובין אלו הפוליטיים. אולם טענתנו היא כי קובעי מדיניות המתייחסים לתביעותיהם של

1 מודל ההשקעה החברתית הוא מודל המשמש כקורקטיבה לפרדיגמה הניאו-ליברלית, אגב אימוץ של תובנות קיינסיאניות. המודל הוא תוצר של פסגת ליסבון של האיחוד האירופי שנערכה בשנת 2000, ותכליתו לקדם את מדיניות אירופה אל עבר הגשמת הפרויקט של חברת הידע. מודל זה אינו נסוג ממדיניותו צד ההיצע, אך מנסח מחדש את היחסים בין המדינה, המשפחה והשוק, בעיקר בכל הנוגע לתכנון העתיד. ההדגשים המרכזיים של המודל כוללים חינוך לגיל הרך, השקעה ארוכת טווח בחינוך ובכישורים גנריים, שינוי הדגש מהשתתפות בשוק העבודה לעבודה משתלמת, השקעה בהון אנושי והסרת חסמים להשתתפות בשוק העבודה, ולמידה מתמדת לשם מניעת כרסום בהון האנושי (להרחבה ראו, Esping-Andersen, Gallie, Hemerijck, & Myles, 2002; Jenson, 2009; Morel,

Palier, & Palme, 2009).

מוחים ומתרגמים אותן לסדר יום מדיני עושים זאת באמצעות תיווך של פרדיגמות מדיניות. בחלקו השני של המאמר מוצגת המתודולוגיה שהשתמשנו בה – ניתוח שיח ביקורתי. בחלק השלישי והעיקרי של המאמר אנו מנתחות את דוח ועדת טרכטנברג ומתמקדות בארבע תמות מרכזיות: פענוח הזהות הקולקטיבית של המוחים ופענוח תביעותיהם; הדה-לגיטימציה של הפוליטיקה; תפיסת היחסים בין המדינה, החברה והשוק והאופן שבו תפיסה זו מתייחסת לסוגי המענה שהציעה הוועדה לתביעות המוחים; ומדיניות החינוך לגיל הרך כביטוי למודל ההשקעה החברתית. בחלקו הרביעי והאחרון של המאמר אנו דנות בתרומתו לחקר התוצרים של תנועות חברתיות.

תוצרים של תנועות חברתיות

תנועות חברתיות עשויות לחולל שינויים במישורים מגוונים – ביוגרפיים, פוליטיים ותרבותיים (Earl, 2004; Giugni, 1998a; 2008; McAdam, 1999). אולם לעומת מחקרי עבר אשר בחנו את השפעותיהן של תנועות חברתיות במונחים של הצלחה וכישלון, ספרות המחקר העדכנית מתמקדת בתהליכים ובמנגנונים המתווכים בין התגייסות לפעולה הקולקטיבית ובין שינויים המתחוללים בסביבה החברתית-פוליטית (Meyer, 2005). חוקרים שונים טענו כי בחינת השפעתן של תנועות חברתיות במונחים של הצלחה וכישלון מתעלמת מכך שתנועות חברתיות אינן הומוגניות אלא הן מכלולים המורכבים מקבוצות, מארגונים ומפעולות אשר להם מטרות ואסטרטגיות מגוונות, ולכן שינוי שנתפס כהצלחה בקרב קבוצה או ארגון אחד אינו נתפס כך עבור אחרים (Giugni, 1998b). זאת ועוד, התמקדות בהצלחה או בכישלון נוטה להעניק משקל יתר למניעי המוחים, אולם חלק מהשינויים המתחוללים בעקבות הפעולה הקולקטיבית – מקורם בתוצאות לא מכוונות של הפעולה. תוצרים פוליטיים-תרבותיים של מחאות עשויים להיות מרחיקי לכת. הם עשויים להתבטא בדמוקרטיזציה ובהרחבת זכויות לקבוצות מודרות (Amenta, Caren, Chiarello, & Su, 2010) או בשינוי מדיניות המיתרגם לתגמולים ציבוריים חדשים עבור קטגוריות חברתיות שונות – פנסיונרים, מעמד ביניים, שחורים או נשים (Giugni, 1998b). שינויים אלו עשויים להיתרגם להכרה בזהויות קולקטיביות חדשות ולאישורן ולגרום לכרסום בזהויות קיימות (Amenta et al., 2010; Giugni, 2008).

אחד הגורמים המתווכים בין התנועות החברתיות לתוצריהן הוא מבנה ההזדמנויות הפוליטי, הכולל גורמים החיצוניים לתנועה החברתית: מידת הפתיחות של המערכת הפוליטית לתביעות של קבוצות שונות, יציבות הבריתות בין האליטות שעליה מושתתת הקהילייה הפוליטית, מציאת בעלי ברית בקרב האליטות והנטייה של המדינה לדכא את המחאה (McAdam, McCarthy, & Zald, 1996; Tarrow, 1996). מבנה ההזדמנויות הפוליטי מתווך בין תביעות המוחים ובין תרגומן לדמוקרטיזציה, לקביעת מדיניות ולתגמולים ציבוריים. שחקנים פוליטיים ממוסדים (בעיקר שחקני מדינה) עשויים להתייחס לתנועה החברתית כאל תנועה שיש לה פוטנציאל לקידום מטרותיהם או להפך, כאל תנועה המאיימת על מטרותיהם (Amenta et al., 2010; Giugni, 2005; Meyer, 1998b).

גורם מתווך נוסף הוא תהודתה של מסגרת הפעולה הקולקטיבית. שחקנים פוליטיים אינם נחשפים לתביעותיהן של תנועות חברתיות באופן ישיר, כי אם בתיווך אמצעי התקשורת ההמוניים: התקשורת מייצרת עבור התנועות החברתיות הזדמנויות שיחניות, דהיינו נראות, תהודה ולגיטימציה לתביעות המחאה והמוחים (Koopmans, 2004). אמצעי אחר המשמש את

התקשורת לתיווך בין השחקנים הפוליטיים לתביעות הוא הבניית הזהות הקולקטיבית של המוחים (שבצ'נקו, 2015; Gitlin, 1980). העיתונות מעצבת דעת קהל בהעניקה בולטות לסוגיות מסוימות, ובכך היא מספקת לפוליטיקאים מידע על "העדפות הציבור" ומאותתת להם כי המדיניות הננקטת רחוקה מהעדפותיו של הציבור (Burstein, 1999).

הטיעונים הללו שייכים למודל המתווך של השפעות תנועות חברתיות (Giugni, 1998b) – מודל המשרטט את הגורמים ואת התהליכים שתביעות המוחים עשויות להשפיע באמצעותם על סדר היום הציבורי ולהיתרגם למדיניות. אולם מחקרים נטו להתייחס לתהליך קביעת המדיניות עצמו כאל קופסה שחורה, כלומר כאל תהליך שמשמעותו אינה נבדקת (Amenta et al., 2010; Giugni, 1998b; Meyer, 2005). מאייר (Meyer, 2005) הציע לפתוח את הקופסה השחורה של המדיניות הציבורית וטען כי יש להתייחס לקביעת מדיניות כאל תהליך הבניה של בעיות חברתיות ושל קטגוריות חברתיות הקשורות לבעיות אלו, או כאל תהליך של הבניית אוכלוסיות יעד. הבנייתה של אוכלוסיית יעד מכוונת קבוצה באופן חיובי או שלילי באמצעות סמלים, מטפורות ונרטיבים, ומשמשת כלי להענקת לגיטימציה לפעולת המדינה כלפי קבוצה מסוימת (Schneider & Ingram, 1993) ולמכשירי מדיניות שנועדו להתמודד עם הבעיות שעלו. המדיניות ומכשיריה הם תוצאה של פשרה עדינה בין השחקנים השונים במונופול המדיניות – רשת השחקנים הפועלת בתוך הממשל ומחוץ לו (Meyer, 2005). המונופול מתקיים מתוך הכרה בלגיטימציה של שחקניו לפעול בתחום מדיניות מסוים, וחבריו עשויים להיות פוליטיקאים, ביורוקרטים מדינתיים ופעילים בקבוצות אינטרס. עם זאת, עצם הפשרה שעליה מבוסס מונופול המדיניות גורמת לכך שהשינויים במדיניות מינוריים.

עוד טען מאייר (שם) כי תנועות חברתיות והתגייסותן לפעולה קולקטיבית עשויות לערער על מונופול המדיניות ולגרום לשינוי בכמה דרכים – בשינוי הרכבו (העצמה של שחקן שולי), בהמרה (חשיפת חבר המונופול לעוצמה של רעיונות התנועה), וביצירה של מונופול מדיניות חדש או רה-קונפיגורציה של המונופול באמצעות צירופם של שחקנים חדשים. במאמר זה נבחנת אפשרות אחרת (ואולי הפוכה) של השפעת תנועות חברתיות: ניכוס רטורי של תביעות התנועות החברתיות ותרגומן באמצעות פרדיגמת המדיניות הממוסדת.

ההצעה לפתוח את הקופסה השחורה של המדיניות מאפשרת אמנם לבחון את האופנים שבהם תנועות חברתיות עשויות להשפיע על שינוי מדיניות, אך היא נוטה להתעלם במידה רבה מכך שמדיניות מושגת על פרדיגמת מדיניות (Hall, 1993), בהיותה תהליך של הבניית בעיות חברתיות, אוכלוסיות יעד ומכשירי מדיניות. הפרדיגמה מבוססת על מערכות פרשניות המורכבות מרעיונות ואמות מידה הקובעים את מטרות המדיניות ואת מכשיריה ומגדירים את הבעיות שאליהן המדיניות מתייחסת. פרדיגמות מדיניות מעצבות את השיח שבאמצעותו קובעי מדיניות מעבירים את המסר של תכניותיהם, והשפעתן נובעת מכך שהן מובנות מאליהן ואינן ניתנות לבחינה כמכלול. אולם אף על פי כן אפשר לעמוד על השפעתן באמצעות השיח הרווח בקרב קובעי המדיניות. טענתנו היא כי השפעתיהן של תנועות חברתיות מתווכות באמצעות הפרדיגמה הרווחת בתחום המדיניות, במקרה דגן המדיניות החברתית-כלכלית. כאשר קובעי מדיניות – ביורוקרטים, פוליטיקאים וגם אמצעי התקשורת – נדרשים להתמודד עם תביעות של תנועות חברתיות, הם מעניקים להן משמעות באמצעות פרדיגמות המדיניות. הפרדיגמות מתוות אילו מתביעות המוחים יעלו לסדר היום המדיני, מנחות את סוג הרפורמות המתחייבות מתוך התביעות ומבליטות סוגיות מסוימות על פני סוגיות אחרות (Beland, 2009).

בחינת הקופסה שחורה של המדיניות מאפשרת לגשר על ההבחנה המקובלת בספרות המחקר

בין תוצרים תרבותיים לתוצרים פוליטיים, הנבחנים במישורים שונים. תוצרים פוליטיים נבחנים באמצעות שינויי חקיקה, שינויים בתקציבים של מדיניות קיימת, יישום של תכנית מדינית קיימת או חדשה, כניסה של שחקנים מהתנועות החברתיות לפוליטיקה הממוסדת, או יצירה של מוסדות אלטרנטיביים (Meyer, 2005). לעומת זאת, התוצרים התרבותיים נבחנים באמצעות שינויים תודעתיים וערכיים, שינויים בשיח הציבורי והיווצרותן של קהילות וזהויות קולקטיביות חדשות (Earl, 2004; Giugni, 2008). ההבחנה האמפירית והתיאורטית בין שני סוגי התוצרים מטשטשת את המדדים הפרשניים של התוצר הפוליטי. אולם אם נניח כי המדיניות מונחית על ידי פרדיגמות התחומות את ניסוח הבעיות שיש להתייחס אליהן, את מכשירי המדיניות ואת הבנייתן של אוכלוסיות היעד נוכל לקשור בין תוצרים פוליטיים לבין אלו התרבותיים. העמדתן של פרדיגמות מדיניות כגורם מתווך בין תביעות המוחים לתוצריהן של תנועות חברתיות תאפשר לבחון את התוצרים הלא מכוונים של תנועות חברתיות, המנוגדים לעתים למטרות ולתביעות של המוחים. במאמר זה, מתוך בחינת ההמלצות של הוועדה לשינוי כלכלי-חברתי (2011), נעמוד על האופן שבו תורגמו תביעות המחאה של קיץ 2011 באמצעות ארבע תמות מרכזיות: הזהות הקולקטיבית של המוחים, תפקיד המדינה, הדה-פוליטיזציה של השיח, והחינוך לגיל הרך. לשם כך נחשוף את הפרדיגמה ואת השיח שבאמצעותם תורגמו תביעות המחאה ועלו לסדר היום החברתי-כלכלי, ונתאר את ההתייחסות הסלקטיבית לתביעות המחאה.

מחאת J-14 ותגובת המדינה

J-14, או "המחאה החברתית", פרצה בחודש יולי 2011 כאשר דפני ליף פרסמה בפייסבוק פוסט ובו הזמינה אנשים להצטרף אליה ולהקים אוהלים בתל אביב במחאה על העלייה במחירי שכר הדירה. אירוע זה הצית גל מחאה שהביא עד מהרה להקמת אוהלים רבים בשדרות רוטשילד בתל אביב, בירושלים, בחיפה, בבאר שבע ובערים רבות נוספות בישראל. הקמת מאהלים אינה פרקטיקת מחאה חדשה בישראל (משגב, 2013), אך מקימי המאהלים בקיץ 2011 נבדלו מקודמיהם במוצאם האתנו-מעמדי, בסטטוס שלהם, בגילם ובמצבם המשפחתי. בעבר הוקמו מאהלים על ידי משפחות מוחלשות ממוצא מזרחי המתגוררות בפריפריה, בשולי הערים הגדולות ובעיירות הפיתוח; לעומת זאת, מקימי המאהל בשדרות רוטשילד היו צעירים, רווקים, בעלי השכלה גבוהה ואשכנזים ממעמד בינוני ומעלה (רוזנהק ושל, 2013). יוקר הדיור, בעיקר בתל אביב, הוא זה שהצית את המחאה, אולם עד מהרה, עם התרחבות המחאה וכפי שאירע במחאות דומות באירופה ובארצות הברית, עלו סוגיות ותביעות נוספות שנאספו גם הן תחת המטרייה הרחבה של צדק חברתי – תביעות הנוגעות לרווחה, לחינוך, לתעסוקה ולבריאות. בבסיס תביעות אלו עמדה תחושה ציבורית (public sentiment) (Campbell, 2004) כי החוזה בין האזרח למדינה הופר: על אף תרומתם של אזרחיות ואזרחים למדינה ועל אף הקרבתם למענה הם אינם זוכים לתמורה ואינם מצליחים להתמודד עם עלות המחיה ועם התפוררות השירותים החברתיים, שאופיים הציבורי נשחק מאוד במהלך 30 שנות מדיניות ניאו-ליברלית (Shalev, Gal, & Azary-Viesel, 2012). להרכב המעמדי והאתני של גרעין המוחים ברוטשילד היה תפקיד מרכזי ביצירת מבנה הזדמנויות תקשורתית להרחבת המחאה. התגובה האוהדת של התקשורת והאופן שבו הציגה את תביעות המוחים ואת זהותם הקולקטיבית היו בין הזרזים להצטרפותם של המונים למחאה. בניגוד למדינות אחרות, שממשלותיהן הגיבו למחאות באמצעות פעולות שיטור שנועדו להרגעת

הרוחות, צנזורה בתקשורת ואף פינוי מאהלים (Calhoun, 2013; Desrues, 2013; Guzman-), תגובתה הראשונית של ממשלת ישראל הייתה התעלמות ואף ניסיונות לערוך דה-לגיטימציה למחאה (Gordon, 2012). עם זאת, כחודש לאחר פרוץ המחאה הקימה הממשלה ועדה לשינוי כלכלי חברתי בראשותו של הפרופסור מנואל טרכטנברג. הוועדה התבקשה לנסח המלצות לשם "שינוי סדר העדיפויות במטרה להקל על הנטל הכלכלי על אזרחי ישראל" (ועדת טרכטנברג, 2011, עמ' 9) במטרה להיענות לתביעות המחאה. על בסיס מחקרם של אמנטה ועמיתיו (Amenta et al., 2010) ניתן לטעון כי יותר משאימה המחאה החברתית לכבוש את משרדי הממשלה היא אימה לסלק את הקואליציה השלטת מהשלטון, ומתוך כך נבעה התגובה המהירה בדמות ועדת טרכטנברג.²

הוועדה מנתה 13 מומחים, רובם בעלי הכשרה בכלכלה ועוסקים בתחום. הכשרתם ומיקומם המוסדי של חברי הוועדה – הביורוקרטיה הפיסקלית של המדינה, שבורדייה כינה אותה "היד הימנית של המדינה הניאו-ליברלית" (Bourdieu, 1998) – מאפיינים את חברי הוועדה כטכנוקרטיות, מומחים המוצבים בצומתי החלטות מרכזיים והמבנים את הידע שלהם ומקדמים אותו כידע מדעי וחסר פניות השואף לקדם את הטוב הכללי (Williamson, 1994). בעקבות התכנית לייצוב המשק, שהוחלה באמצע שנות השמונים של המאה ה-20, גברה השפעתם של הטכנוקרטיות על קביעת יעדי המדיניות החברתית והכלכלית בישראל והם היו לשחקנים מרכזיים במונפול המדיניות, שמאיר הגדירו "רשת של קבוצות ופרטים הפועלים בתוך הממשל ומחוץ לו, המוחזקת באמצעות ההכרה בשחקנים כלגיטימיים וכמורשים לפעול בתחום מדיניות מסוים" (Meyer, 2005, p. 7). מונפול המדיניות ביסס וקידם את סדר היום הניאו-ליברלי בישראל, ואף איפשר להתעלם מחלופות לסדר היום הזה (ממן ורוונהק, 2008).

כפי שנראה בהמשך, ועדת טרכטנברג, שהייתה מצוידת בפרדיגמת מדיניות ניאו-ליברלית, בידע מסוים של חבריה באשר למודל ההשקעה החברתית ובישומים ציבוריים שהעניקו לגיטימציה דמוקרטית לפועלה, ניכסה אחדים מעקרונות המחאה ותרגמה אותם להמלצות מדיניות מבלי לערער על העקרונות המרכזיים של הפרדיגמה הניאו-ליברלית, ואפשר אף לומר – תוך חיזוקה.

שיטת המחקר

כדי לבחון את האופן שבו ועדת טרכטנברג פירשה ובסופו של דבר גם עיצבה את סדר היום המדיני בניסיון להתמודד עם תביעות המחאה החברתית השתמשנו בשיטת ניתוח השיח הביקורתי. מתודולוגיה זו מאפשרת לבחון טקסטים ושיחים חברתיים במטרה לחשוף את תפקידן של פרקטיקות שיחיות בשימור הסדר של יחסי הכוח החברתיים (Jorgensen & Phillips, 2002). לעומת מחקרים שעסקו בתוצרי תנועות חברתיות ובחנו שחקנים, חקיקה ותגמולים ציבוריים (Amenta et al., 2010; Amenta & Young, 1999) אך נטו להפחית מחשיבותן של הסכמות המוסדיות המכוננות והיות ואינטרסים, ניתוח השיח הביקורתי מאתגר את קריאת הפשט של

2 בשבועיים הראשונים של המחאה נעשו ניסיונות לגרום לדה-מוביליזציה של המחאה. לפי עדותו של איציק שמולי, שהיה אז יו"ר אגודת הסטודנטים הארצית, הממשלה פנתה אליו וראש הממשלה הציע סדרה של צעדים שאמורים היו להיטיב עם ציבור הסטודנטים בתנאי שיחזרו לקמפוסים (ערוץ 10, 2016).

תוצרי תנועות חברתיות וחושף את השיח המבנה ידע, זהויות ומדיניות (Feindt & Oels, 2005). ניתוח השיח הביקורתי מבוסס על ארבע הנחות יסוד:

- חלק ממאפייני התהליכים החברתיים, התרבותיים והמבניים הם שיחניים.
- השיח מבנה ומובנה בעת ובעונה אחת (Jorgensen & Phillips, 2002).
- השפה והשיח מתקיימים בתוך הקשר חברתי (Gasper & Apthorpe, 1996).
- לשיח יש "אפקט אידיאולוגי" – השיח תורם ליצירה ולשעתוק של יחסי כוח ואי-שוויון בין קבוצות חברתיות באמצעות אסטרטגיות שיחניות של הדרה והכלה (Jorgensen & Phillips, 2002).

כדי לנתח את דוח ועדת טרכטנברג בחנו את המבנה הלשוני והטקסטואלי של הדוח מתוך התייחסות לשפה, למילים, למושגים ולקטגוריות בטקסט. בחנו גם את ההקשר של הווצרותו, קרי המיקום החברתי של המומחים בצוות טרכטנברג והפרשנויות הנובעות ממיקום זה. לפיכך, בניית הטקסט עמדנו על האופן שמוכנות בו היררכיות מעמדיות, מה מודר מהטקסט ומה נדחק לשוליו, וכן על האופן שבו הדוח מכוון מחדש את ה"עם" כקהילה לאומית טרנסצנדנטית אל מול הפוליטיקה. באופן מפורט יותר, ניתוח דוח ועדת טרכטנברג כתוצר מדיניות קצר טווח אנו מתייחסות לנרטיבים ולמסגרות שגויסו כדי לעורר רגשות ציבוריים (Campbell, 2004) ולהעצים ערכים מסוימים לשם הצדקה של צעדי המדיניות (Beland, 2009). לכן השיח העולה מתוך דוח ועדת טרכטנברג מהווה ייצור של ידע ושל מסגרות פרשניות על ידי סוכנים הנתפסים כמומחים בתחומם. הנחה זו מאפשרת לנו לנתח את השיח העולה מדוח הוועדה, הן באמצעות בחינה ביקורתית של ההנחות התרבותיות המגולמות בו, הן באמצעות האינטרסים הפוליטיים שהוא מביע.

השדרה המרכזית של החברה הישראלית: המוחים ומצוקותיהם

במטרה לאבחן את הגורמים לפרוץ המחאה סימנה ועדת טרכטנברג את המוחים ואת הסובייקט הפוליטי שלה כ"משפחות עובדות וצעירות, בעלות השכלה וכישורי תעסוקה נאותים אשר אינן מסוגלות להתמודד עם יוקר המחיה, הוצאות הדיור, וטיפול וחינוך הולמים לילדיהן הקטנים" (ועדת טרכטנברג, 2011, עמ' 25). הגורם שהוציא את המוני המשפחות העובדות והמשכילות האלה בהמוניהן לרחובות היה ה"מצוקה הכלכלית של פרטים ומשפחות שבשדרה המרכזית של החברה הישראלית. [...] הקושי מתייחס לכאן ועכשיו, ואף חשוב מכך, לעתיד: בליבן של משפחות אלו מקונן ספק כבד האם יעלה בידן לבסס את מעמדן הכלכלי בעתיד הנראה לעין" (שם, שם; ההדגשה שלנו). כלומר, אותן משפחות משכילות ובעלות כישורי תעסוקה מובנות בדוח כמשתייכות ל"שדרה המרכזית" של החברה הישראלית. הבניה זו מטעינה בערך חיובי את מאפייניהם המשותפים של המוחים ומעצימה אותם. יתרה מזו, היא מגויסת כדי לסמן את ערכם של המוחים עבור המדינה, ומכאן – כדי להצדיק את ההתייחסות אליהם (Schneider & Ingram, 1993). נוסף על הדאגה לביסוס מעמדה הכלכלי של "השדרה המרכזית" או "מעמד הביניים", כפי שהמוחים מובנים בהמשך, מקור מצוקותיה בכך "שמעמד הביניים חש שהוא מצוי בין הפטיש לסדן: מצד אחד העוני נתפס בחלקו כרצוני ואף נצלני, ולכן המדיניות המכוונת לסייע לאוכלוסיות החלשות נתפסת בחלקה ובאופן פרדוקסאלי כבלתי הוגנת" (שם, עמ' 28). פסקה זו מייחסת

למעמד הביניים מרירות וזעם כלפי מדיניות הסיוע לאוכלוסיות מוחלשות, מדיניות המעודדת ניצול של המשאבים הציבוריים ותרבות בטלה, אף שביטויים אלו לא עלו כלל מתוך תביעות המוחים. היא משקפת את הנרטיב "מעוני לשחיתות" (the poverty to perversity conversion) (Somers & Block, 2005), הגורס כי למדיניות המכוונת לסייע לאוכלוסיות מוחלשות יש השפעה הפוכה – היא מחוללת תרבות של חוסר עבודה ושל הישענות על גמלאות. נרטיב זה התבלט בהובלת השינוי במדיניות החברתית ובמדיניות שוק העבודה בעולם המערבי ובישראל בסוף שנות התשעים של המאה ה-20 ובתחילת המילניום החדש, והיה עמוד התווך של הפרויקט הניאו-ליברלי. עם זאת, דוח ועדת טרכטנברג רואה בעושר מופלג תוצאה של כלכלה קפיטליסטית הוגנת, ואילו את ריכוז ההון בידיים מעטות הוא מפרש כעיוות וכהשחתה של השוק החופשי:

מהעבר השני, צמח עושר מופלג שנתפש לא כתגמול ראוי לכלכלת שוק תחרותית אך הוגנת, אלא כפרס למקורבים לצלחת [...]. בעשורים האחרונים צמחה בארץ שכבה דקה של מתעשרים אשר בעיניהם של חלקים נרחבים של הציבור מקורה לא בתגמול הוגן של כלכלת השוק, אלא בניצול לא מידתי של מונופולים, אוצרות טבע וריכוזיות ריאלית פיננסית. זאת להבדיל מהתעשרות כתוצאה מיזמות וחדשנות טכנולוגית כפי שקורה בהיי-טק, הזוכה להערכה רבה ולא מזינה תחושות אנטגוניסטיות. (ועדת טרכטנברג, 2011, עמ' 27-28)

מלבד אבחון מצוקותיו של מעמד הביניים וסימונו כסובייקט המחאה, מחברי הדוח מכוונים את האזרח הישראלי ה"תקין" באמצעות התגמולים הציבוריים שהם מציעים. דוגמה לכך עולה מהמלצות הפרק העוסק במדיניות הדיור ובשאלה מיהם הזכאים לשכירות בהישג יד ובמחיר למשתכן (שם, עמ' 231-233). בין תנאי הסף שנקבעו בדוח הוועדה בולט מיצוי כושר ההשתכרות עבור "זוג נשוי או ידועים בציבור העומד על לפחות 125% משרה במצטבר (לשני בני הזוג) בהתאם לכללי המוסד לביטוח לאומי" (שם, עמ' 231). קריטריון נוסף שתורם למידת הזכאות לסיוע בשכר דירה הוא שירות צבאי או לאומי. ההשתתפות בשירות לאומי מגדילה את הסיכוי לקבל הנחה עבור דיור, וההשתתפות בשירות מילואים פעיל מגדילה אותו עוד יותר. לעומת כללי הזכאות לדיור ציבורי, המיועדים למבקשי זכאות שיש להם שלושה ילדים לפחות (והעומדים בתנאים נוספים)³, דוח ועדת טרכטנברג מגביל את הזכאות למשפחות אשר להן שלושה ילדים לכל היותר (באמצעות קביעה של שיטת משקולות על פי צבירת נקודות: זוג הורים יקבל 10 נקודות עבור כל ילד, עד לשלושה ילדים). אמנטה ויאנג (Amenta & Young, 1999), ומאוחר יותר אמנטה ועמיתים (Amenta et al., 2010), ציינו כי אחד התוצרים השכיחים ביותר של תנועות חברתיות הם טובין קולקטיביים (collective goods), למשל זכאות לגמלאות. מתן טובין קולקטיביים אינו מוגבל רק למי שהשתתפו ישירות במחאה, ולכן הם מתאפיינים בדינמיקה של אוניברסליזציה הכוללת גם את מי שלא נטלו חלק פעיל במחאה אך התביעות הועלו בשמם. אולם במקרה דנן – הקביעה כי דיור בר השגה מיועד למשפחות של מי ששירתו בצבא ולהן עד שלושה ילדים – מדירה מהתכנית באופן אוטומטי את האוכלוסייה החרדית ואת האוכלוסייה

3 לפי הקריטריונים שהגדיר משרד הבינוי והשיכון, הזכאות לדיור ציבורי נתונה למשפחות אשר להן שלושה ילדים לכל הפחות ואשר התקיימו מהבטחת הכנסה במשך השנתיים שקדמו למועד הגשת הבקשה, או לחלופין התקיימו מעבודה ומקצבת השלמת הכנסה במהלך השנה שקדמה להגשת הבקשה (משרד הבינוי והשיכון, ללא תאריך).

הערבית. כך, במטרה לקבוע קריטריונים ביוקרטניים ניטרליים (לכאורה), הפוליטיקה של הקצאת המשאבים מכוונת את הסובייקט של המדיניות ואת האוכלוסיות המודרות ממנה. הקריטריונים לקביעת זכאות לדיור בר השגה פורטים על רגשות ציבוריים שמקורם בשיח הרפובליקני על דרך השלילה, אגב התמקדות במגזרים "המתנערים מהנשיאה בנטל או נהנים מזכויות יתר" (ועדת טרכטנברג, 2011, עמ' 27), שמאפייניהם מתוארים בפסקה הבאה בדוח:

[הם] שייכים לשכבות העניות, ביניהן כאלו אשר אינם משתתפים בשוק העבודה, לא משרתים בצבא או בשירות אזרחי או שנהנים מהטבות יתר בשל שייכות מגזרית או גיאוגרפית. כיוון שסולידריות חברתית כרוכה בהגדרה בסיוע לשכבת החלשות הרי שהתוצאה היא כי החברה מסייעת לאלו אשר אינם נושאים בנטל באופן שוויוני. (שם, שם)

פסקה זו חושפת כיצד ועדת טרכטנברג מגייסת את השיח הרפובליקני ומצביעה על הפרת החוזה הרפובליקני: המדינה מתגמלת את מי שאינם נושאים בנטל באופן שוויוני. אך קריאה מבעד לעדשה של השיח הרפובליקני אינה מאפשרת לראות כיצד הוא מוכלא בהינף קולמוס עם זה הניאו-ליברלי. השיח הרפובליקני אמנם נותן לגיטימציה להקצאה דיפרנציאלית של תגמולים ציבוריים, על פי טיב התרומה לקידום הטוב החברתי המשותף, אך הוא אינו שולל עקרונות הקצאת תגמולים לאוכלוסיות שתרומתן נתפסת פחותה, על אף הפרשנות העממית השגורה שלו. יתר על כן, בישראל השיח הרפובליקני מוכלא עם השיח האתנו-לאומי, ועל כן מדינת הרווחה הייתה מבוססת על קונצנזוס חוצה מפלגות באשר לתפקידה של המדינה בצמצום אי-השוויון בקרב אזרחיה היהודים (Shalev, 2007). הכלאה בין השיח הרפובליקני לניאו-ליברלי מתבטאת במשפטים הסוגרים את הפסקה המצוטטת לעיל: בשם הסולידריות החברתית נרמז שינוי המאזן בין זכויות לחובות. חובות הפרט כלפי המדינה הן אחד מרעיונות השיח הניאו-ליברלי, הגורס כי המדינה נהנית מזכויות המגיעות לה מהפרט. דהיינו, המדינה יכולה לתבוע מהפרט לפעול למען האינטרס הציבורי כדי לקדם את רווחת הכלל, בעיקר באמצעות השתתפות בשוק העבודה (Lessenich, 2011).

דוח הוועדה אמנם קידם את שיקום המשוואה הרפובליקנית באמצעות מענה על מצוקות הדיור, אולם בכך אין די כדי לפתור את מצוקות המעמד הבינוני⁴ או להביא למאזן צודק יותר של זכויות וחובות. פתרון נוסף שהציעה הוועדה הוא הגדלת שיעור ההשתתפות בשוק העבודה

4 אף שסוגיית המיסוי אינה נדונה במאמר זה, חשוב לציין כי ועדת טרכטנברג קבעה כי עיוותים במערכת המיסוי הם אחד הגורמים שהחריפו את אי-השוויון בישראל. הוועדה הציעה להגדיר מדרגת מס הכנסה נוספת למשתכרים מעל 40,000 ₪; גביית מס מסף הכנסות מהון מעל מיליון ₪; והעלאת מס רווחי הון מ-24% ל-25% לשנת 2012, ובחינת העלאה נוספת ל-26% בעתיד, על פי שיקולים פסיכוליים (ועדת טרכטנברג, 2011, עמ' 60). ואולם העמדה הבאה לידי ביטוי בדוח משקפת את חילוקי הדעות שהתגלעו בוועדה סביב שאלות המיסוי. הדברים הבאים הם ניסיון לרבע את המעגל: "מצד המיסים הבעיה היא שבסיס המס בישראל הינו צר, כחמישים אחוז ממשקי הבית לא משלמים כלל מס הכנסה, ועל כן הגדלה משמעותית של תקבולי המיסים כדי לממן תוספות תקציביות כרוכה או בהגדלת מיסים עקיפים או בהכבדה ניכרת של נטל המס על השכבה העליונה, אשר עלולה לגרום לפגיעה בתמריצים ואף גרוע מכך. יש מקום לשינוי משמעותי בהרכב המיסים, על מנת להפוך את המערכת לפרוגרסיבית יותר, אבל בעולם הגלובאלי חסר הרחמים בו אני חיים, הכבדה ניכרת של נטל המס תביא בסבירות גבוהה לפגיעה במשק בכללותו" (שם, עמ' 34).

של אוכלוסיות הבוחרות שלא להשתתף בשוק העבודה או הנמצאות בשוליו, ונשענות על מדינת הרווחה: הוועדה קובעת כי יש צורך ב"הגדלת שיעור ההשתתפות בשוק העבודה במשק, במיוחד בקרב אוכלוסיות מעוטות השתתפות" (ועדת טרכטנברג, 2011, עמ' 125). מיהן אותן אוכלוסיות מעוטות השתתפות? "שיעורי ההשתתפות והתעסוקה הנמוכים של ישראל נובעים במידה רבה משיעורי ההשתתפות והתעסוקה של שתי קבוצות אוכלוסייה: גברים חרדים ונשים ממגזר המיעוטים" (שם, שם). מכאן עולה שהקלת הנטל על המעמד הבינוני ופתרון צודק לאי-השוויון בנשיאה בנטל עוברים דרך הפיכת גברים חרדים ונשים ערביות לאזרחים של שוק (Market Citizens) (Newman, 2011). במילים אחרות, הרעיון המרכזי הוא כי השתתפות בשוק העבודה היא הדרך הטובה והיעילה ביותר לחלץ מגזרים אלו מעוני (הלמן, 2014), ועל ידי כך יהיה אפשר להוריד את נטל המס המושת על המעמד הבינוני. למעשה, באמצעות סימון האזרח הישראלי הראוי לתמיכת המדינה וסימון האוכלוסיות שאינן פרודוקטיביות דוח הוועדה מכליא בין השיח הרפובליקני לשיח הניאו-ליברלי, וקובע כי הישראלי ה"תקין" הוא אזרח רפובליקני מהזון הישן, שכן הוא משרת בצבא, אך הוא גם אזרח של שוק העובד לפרנסתו ומשלם מסים.

העם מאס בפוליטיקה: דה-פוליטיזציה של השיח הכלכלי

ספרות המחקר העוסקת בטובין קולקטיביים כתוצר של תנועות חברתיות נוטה להמעיט מהאופן שבו השיח על טובין קולקטיביים או על תגמולים קולקטיביים ממוסגר באמצעות ייצוגים של הפוליטי (Porta, 1999). ועדת טרכטנברג אימצה את הססמה "העם דורש צדק חברתי", ומתוך כך יצקה לתוכה תכנים שהדהדו בהם פירושים שגורים בשיח הציבורי – עם ישראל, העם היהודי (רם ופילק, 2013). הדוח בוחן את הגורמים שהובילו את המוחים לעמוד נגד השלטון (ונגד אליטות ההון) ומצביע על השבר הגדול ביניהם ובין הפוליטיקה המפלגתית, היוצרת קונפליקטים "מלאכותיים" בין קבוצות שונות:

העם – לא הקטמונים נגד רחביה, לא בני ברק נגד תל אביב, לא קריית ארבע נגד קריית שמונה. לא. השסעים האלה, אשר הכתיבו את סדר היום במשך עשרות שנים, חלקם הצטמקו וחלקם נמאסו על השדרה המרכזית של החברה הישראלית. נמאסו כי הם האפילו על האפשרות לשיח של מכאובים אחרים, אלה המשותפים לרובנו, אלה שלא עוצרים בצד זה או אחר של קווי השבר המסורתיים – ימין-שמאל, חרדי-חילוני, מזרחי-אשכנזי, עולים-וותיקים. יותר מדי פוליטיקה עכורה שגשגה על המצע היצרי של קווי השבר המסורתיים, בעת שרוב רובו של הציבור מתמודד בחריקת שיניים עם מצוקות היום יום. (ועדת טרכטנברג, 2011, עמ' 23)⁵

דוח ועדת טרכטנברג מכונן היררכיה של האזרחיות והאזרחים המבוססת על טיב תרומתם ל"עם", ובה בעת הוא מפנה אצבע מאשימה כלפי הפוליטיקה וכלפי המדיניות שחוללה. הפוליטיקה מתוארת כ"עכורה", כפוגעת בסולידריות החברתית ובמכנה המשותף הרחב ביותר

5 למותר לציין כי ברשימת הקונפליקטים לא מופיע זה שבין יהודים וערבים, כך שהפלסטינים אזרחי ישראל הם בגדר נוכחים נפקדים בחלק זה של הדוח.

של "עם ישראל", "המסוגל להכיל תחת יריעות האוהל המחבק הזה את כל הזרמים, את כל האמונות, ואת כל המחנות" (שם, שם). אולם הדוח אינו עומד על הפוליטיקה של הקצאת המשאבים, זו אשר כוננה את הקונפליקטים. יתר על כן, הוא אינו מתייחס למסגרות המייצרות סולידריות חברתית, אלא מבנה מחדש את גבולות העם במשמעותו האתנו-לאומית וקורא לו להתנער מהניסיון "להידמות לגויים":

העם דורש צדק חברתי [...] צדק שיונק מנביאי ישראל, צדק שיהודים הניפו בראש החנית של מהפכות העבר. צדק שנשכח בהמולת העשייה התזזיתית שמניעה את המדינה הזאת, בחיפזון להידמות לגויים, ברדיפה אחרי הסיפוק המידי של מאווי הפרט על חשבון מאווייו של האחר. (שם, עמ' 23)

הפוליטיקה המפלגתית נתפסת כמנוגדת למאווי העם (האומה), המתואר כקהילה לאומית טרנסצנדנטית (Spencer, 2008). הקונפליקטים והמחלוקות ששיסעו את ה"עם" הם תוצאה של עשייה תזזיתית, כלומר תוצאה של טעויות מקריות ולא של מדיניות, ושל הרצון להיות ככל הגויים – שאיפה המחדירה ערכים צרכניים ואינדיבידואליסטיים הפוגעים בסולידריות של האומה. בריקולאז', זה, השוור נרטיבים ורגשות ציבוריים, מאפשר למנסחי הדוח לייצר מחדש קהילה לאומית מכילה ובעלת גבולות ברורים, אגב טשטוש של אי-שוויון וקונפליקטים חברתיים (Bowen & Gaytán, 2012). במילים אחרות, הססמה "העם דורש צדק חברתי", אשר נישאה במאהלים ובהפגנות, "הור[ת]ה על אחדות עממית של כל העם נגד האליטות והשלטון" (רם ופילק, 2013, עמ' 20), אולם דוח ועדת טרכטנברג, שאימץ קריאה זו, מעקר את המשמעות המעמדית של המחאה.

ההתייחסות אל "העם" ואל אחדותו מחוללת דה-פוליטיזציה של המרחב הציבורי ומרוקנת אותו מתוכן; היא מאיינת את הפוליטיקה (רם ופילק, 2013) באמצעות הצעת פתרונות מנהלתיים טכניים לסוגיות הקשורות לחלוקה מחדש של משאבים. ועדת טרכטנברג השכילה לנכס את הא-פוליטיות של המחאה, ותרגמה אותה לדה-לגיטימציה כוללת של הפוליטי במובנו הרחב (כלומר, לא של הפוליטיקה המפלגתית; על כך ראו שנהב, 2013. שנהב טוען כי ועדת טרכטנברג קיבלה את השראתה מהמסרים של המחאה ובעיקר מאלה שהציג איציק שמולי, שהיה אז יו"ר הסתדרות הסטודנטים הארצית). באותו האופן, הוועדה דוחקת לשוליים את השיח ואת הפוליטיקה של הסכסוך הישראלי-פלסטיני ומנסה לדלל אותו – דוגמה נוספת לניכוס הא-פוליטיות של המחאה:

מסתבר שאפשר לקבול על יוקר המחייה, על מחסור במוסדות חינוך לגיל הרך, על חוסר בדירות קטנות להשכרה וכדומה, מבלי שהדבר יתפרש כאמירה פוליטית המשליכה בהכרח על עמדה כלפי עתידה של ארץ ישראל או של מדינה פלשתינאית. ניתוק הקשר הגורדי שיחרר אנרגיות ושאיפות ותקוות של דור שלם אשר נשא בנטל, התנהג בצורה נורמטיבית, אך לא מצא את מקומו אל מול מצוקותיו מחד והסירוס של מרחב השיח הציבורי מאידך. (ועדת טרכטנברג, 2011, עמ' 52)

במילים אחרות, דוח ועדת טרכטנברג מטיל את אשמת סירוסו של מרחב השיח הציבורי על הפוליטיקה העוסקת בסוגיית הסכסוך הישראלי-פלסטיני. מקורה של אשמה זו, על פי הדוח, הוא אי-יכולתו של הדור ש"נשא בנטל" להביע את מצוקותיו, שכן הוא מפולג על ידי הפוליטיקה של הסכסוך. כלומר, הטענה העולה מדוח הוועדה היא כי על מנת לחולל

דמוקרטיזציה של המרחב הציבורי יש להתנתק מהשיח הפוליטי על הכיבוש – כך אפשר יהיה להחזיר לזירה הציבורית את "הנושאים בנטל" כשחקנים א-פוליטיים פעילים בעלי אינטרס משותף.

הטענה כי הפוליטיקה הישראלית מקדמת זהויות ואינטרסים של קבוצות אתניות, מגדריות, לאומיות ודתיות מצביעה על הסלידה של הניאו-ליברליזם ומקדמיו מהפוליטיקה (Amable, 2011). הפתרון העולה מתוך דוח ועדת טרכטנברג ל"פוליטיקה העכורה" מצוי בפוליטיקה "ניטרלית", כזו שמתבטאת בפרקטיקות טכניות ורציונליות המנוגדות ל"מצע היצרי של קווי השבר המסורתיים", ובכוחה לשקם את הלגיטימציה של הממשל. הניסיון לכונן מחדש את "העם" באמצעות אנטי-פוליטיקה טכנוקרטית מתבטא בפופוליזם ניאו-ליברלי שמנסה ליצור תבניות זהות החותרות לפרק את הקשר בין קונפליקטים חברתיים ובין יחסי עוצמה חומריים, תוך הגדרה מחודשת של היחסים החברתיים במסגרת מוסרנית של קהילתיות (Jayasuriya, 2004, & Hewison).

מקומה ותפקידה של המדינה

מכיוון שהמוחים פנו למדינה ותבעו ממנה לקחת אחריות על מצוקותיהם, הדוח מאבחן את הכשלים שיצרה המדינה ואשר הובילו למחאה ואף מציע מהלכים האמורים לשקם את אמון האזרחים במדינה. אם כן, מהו מקור אובדן האמון של האזרחים במדינה, על פי הדוח? ראשית, המדינה נכשלה כמדינה תחרותית משום שלא חשפה באופן אפקטיבי מגזרים שונים במשק לתחרות בינלאומית והציבה "חסמים רבים ליבוא" (ועדת טרכטנברג, 2011, עמ' 155). שנית, המדינה לא הרחיבה במידה מספקת את הפרויקט הניאו-ליברלי, ולראיה – "קיומם של שווקים ריכוזיים והצרת התחרות ברבים מענפי המשק" (שם, שם). דברים דומים טענו שמידט וטאצ'ר (Schmidt & Tatcher, 2013), שייחסו את החוסן של הניאו-ליברליזם לכמה מנגנונים רטוריים ובהם מנגנון הפער ביישום (implementation gap), המצביע על יישום שגוי של עקרונות הניאו-ליברליזם כתוצאה מכניעה לאינטרסים זרים. הם טענו כי כתוצאה מכך יש להרחיב את הפרויקט הניאו-ליברלי.

אולם דוח הוועדה אינו מייחס את הפער ביישום רק לכשלים בעידוד התחרותיות במשק, האמורה לשמש עמוד התווך של הצמיחה הכלכלית, כי אם גם לאופן שבו המדינה מאורגנת, בעיקר בתחום אספקת השירותים הציבוריים. המדינה עצמה נתפסת כמונופול:

תרומה נוספת ליוקר המחיה בישראל היא חוסר יכולתה של הממשלה לקדם שינויים מבניים המעודדים תחרות, בייחוד במונופולים ממשלתיים. דוגמא לכך הוא כוחם העודף של ועדי עובדים בתשתיות חיוניות, אשר בכוחם להפעיל לחץ רב, בעלויות כלכליות רחבות היקף הגורם לפגיעה בציבור, על מנת לשמור על האינטרסים של הקבוצה. (ועדת טרכטנברג, 2011, עמ' 170)

במילים אחרות, המדינה לא יישמה על עצמה את הפרויקט שהיא שואפת לקדם, ונמנעה מכך בשל לחצים של קבוצות אינטרס. מבעד לשורות אלו מבליח אחד ממאפייניו הבולטים של השיח הניאו-ליברלי: הסלידה מהמדינה הניהולית, הנחשדת בעיוות השווקים, נכנעת לקבוצות אינטרס – במקרה זה ועדי העובדים – ומאפשרת להן לצבור יתרונות פוליטיים, אגב

מלכודם של המדינה ושל הציבור וייקור השירותים החברתיים. גיוס רטוריקת פערי היישום מבליט את חשיבות החלתו של העיקרון התחרותי על אספקת השירותים החברתיים. אולם לאור תביעותיהם של המוחים להחזיר את מדינת הרווחה ואת האופי הציבורי של השירותים החברתיים, הדוח מאמץ אסטרטגיה רטורית שאינה כופרת בנחיצותה של המדינה "אלא בשינוי באופן מימוש אחריותה" (שם, עמ' 44). מכך משתמע כי כדי לעודד תחרותיות, על המדינה לשתף פעולה עם הסקטור השלישי ועם השוק כדי "לשמר מרחב גמישות בקביעת הסטנדרטים ובבחירת הגורם המבצע; גמישות בהפעלה; היתרונות שבשיתוף המגזר השלישי והפרטי בכל הנוגע למומחיות ומקצועיות [...], חדשנות והיכרות מזווית אחרת את הצרכים והאופן המתאים לאספקת השירות" (שם, עמ' 42). הדוח מציב את המדינה כרגולטור ומאציל את אספקתם של השירותים הציבוריים לידי הסקטור השלישי או הסקטור הפרטי, ואת הנימוק לכך הוא תולה בכורה לחולל מודרניזציה של השירותים ולהיענות לצרכים המגוונים של הציבור. את המצב הקיים הוא מפרש כחוסר אחריות של המדינה המתנהגת כמונופול ופוגעת בעדכון השירותים ובמקצועיותם, אך טוען כי גיוון השירותים באמצעות תחרות בריאה ביניהם יביא להשבתם ולסיפוק מרבי של הצרכים המגוונים. דוח ועדת טרכטנברג מגדיר מחדש את תפקיד המדינה וטוען כי אספקת השירותים הציבוריים, איכותם וזמינותם "לא תפחת בין אם היא [המדינה] בחרה בדרך של אספקת המוצר בעצמה או באמצעות גורם חיצוני", כאשר היתרונות בשימוש בגורם החיצוני מבוססים על "שיפור ברמת השירות, זמינותו ונגישותו" (שם, עמ' 41-42).

יש להדגיש כי שיח מעין זה מוביל לכינונם של מקבלי השירותים כלקוחות של הסקטור הציבורי (Lonardis, 2011) ולא כאזרחים בעלי זכויות. יתר על כן, השירותים הציבוריים מוכנים ככל מוצר אחר ולכן חלים עליהם כללי התחרות בשוק. השילוב בין הגמשת הסקטור הציבורי וייעולו ובין ביטול המונופול של המדינה על אספקת השירותים החברתיים מושתת על ההנחה כי תחרותיות וגמישות יובילו להגברת רווחתו של כלל הציבור בישראל. אסטרטגיה רטורית זו חושפת את הגמישות של השיח הניאו-ליברלי: הוא מכיל את תביעות המוחים אך מכווין ומשנה אותן באמצעות מסגרת המציעה פרשנות מחודשת לאירועים, מציגה נרטיב של מודרניזציה ושוורת יחד הנחיות מדיניות, תכניות מדיניות ועקרונות פילוסופיים. מסגרת כזאת עשויה להציע הסבר קוהרנטי הן למצב הנוכחי הן לשינוי (Newman, 2001; Schmidt & Tatcher, 2013), והיא משמשת כדי לבקר את הניהול הביורוקרטי של המדינה ולהציע שידוד מערכות.

מקריאת הפתרונות המוצעים לשיפור הכשלים בסקטור הציבורי נראה כי הוועדה מציעה לחולל מודרניזציה בסקטור הציבורי באמצעות יישום עקרונות של ניהול ציבורי חדש (Newman, 2004), בעזרת "יחידות עילית מקצועיות הנשענות על כוח אדם מיומן ודינאמי, אשר יחזקו את יכולות התכנון, המדידה, הבקרה וההערכה" (ועדת טרכטנברג, 2011, עמ' 49). שידוד המערכות שמציעים כותבי הדוח מבקש לארגן מחדש את הסקטור הציבורי באמצעות טכנולוגיות של ביצוע (technologies of performance) (Dean, 2007), דהיינו מערך פרקטיקות שתכליתן לארגן את העבודה בשירות הציבורי ולהופכו למרחב הניתן לחישוב (calculable space) ואת העובדים בו ליעילים יותר באמצעות מדידת תפוקות, קביעת יעדים ותחרות:

על הממשלה לפעול להסדר חדש אשר יכלול הגמשה מהותית של הסדרי העסקה הנוכחיים – על הסדר זה לאפשר גיוס כוח אדם איכותי ותגמול המצטיינים, על בסיס תהליכי מדידה והערכה שיטתיים, בצד הליכי פיטורין אפקטיביים. ניתן לעשות זאת בהסדר מכובד גם מבלי לפגוע בחיוביותה של העבודה המאורגנת, ותוך מתן כלים שיסייעו להשתלבותם של עובדים

אשר יצאו משירות המדינה בשוק העבודה הכללי. (ועדת טרכטנברג, 2011, עמ' 51)

אחד הפתרונות המוצעים בדוח הוא מעבר לכוח עבודה מיומן ודינמי, קרי כוח עבודה גמיש שניתן לפטרו בכל עת. "כוח עבודה דינמי" הוא מונח המצביע על הצורך להגמיש את שוק העבודה בסקטור הציבורי אגב פגיעה בביטחון התעסוקתי וברוחחה התעסוקתית של עובדים. את חוסר הביטחון התעסוקתי, שרבים מהמשתייכים למעמד הבינוני ולמעמדות הנמוכים חווים אותו, חברי הוועדה אינם מפרשים כאחד הגורמים שהובילו להתפרצותה של תנועת המחאה כי אם כפתרון לתביעותיהם של המוחים – רטוריקה המתעלמת מהכרסום הגובר בביטחון התעסוקתי בשנות האלפיים (גל, 2009). מהדוח משתמע כי עקרונות ניהול כוח עבודה האופייניים לסקטור הפרטי (שוק עבודה גמיש) ישפרו את תפקודו של הסקטור הציבורי. יתר על כן, תחת ה"פוליטיקה נגד שווקים" (Korpi, 1989), כלומר מעורבותה של המדינה במטרה לרכז את אי-השוויון שמקורו בשוק, ועדת טרכטנברג מציעה לנהל את המדינה על פי עקרונות שוק ולקדם עקרונות אלו באמצעות שידוד מערכות (Lazzarato, 2009).

פרדיגמת המדיניות שבאמצעותה ניכסה ועדת טרכטנברג את תביעות המחאה ותרגמה אותן לקביעת סדר יום מדיני נחשפת ביתר שאת כאשר הדוח מציין את מסלול ההתפתחות של החברה הישראלית בדרכה ליטול על עצמה "אמינות" פיסקלית ואת חשיבותה של אחריות זו, המנחה את המלצות הוועדה: "יש לתת את הדעת לאמינות הפיסקאלית, אשר מדינת ישראל רכשה בעמל רב על פני 25 שנה, מאז תוכנית היישוב של 1985" (ועדת טרכטנברג, 2011, עמ' 34). תכנית היישוב בשנת 1985 יושמה על בסיס ידע "מקצועי" של כלכלנים ישראליים ואמריקנים לאחר משבר אינפלציוני קשה בכלכלה הישראלית (ממן ורוזנהק, 2008), ומדיניותו נשענה על החלתו של הפרויקט האידיאולוגי-פוליטי-כלכלי הניאו-ליברלי על החברה הישראלית. תכנית היישוב כללה צעדים כלכליים רדיקליים ובהם צנע תקציבי, הקפאת מחירים והקפאת שכר, קיצוצים בהוצאות המדינה ופיטורים של עובדים רבים, והיא מוצגת בדוח כנקודת המפנה של הכלכלה הישראלית, כשיא של תהליך מודרניזציה ואפילו כשיא אבולוציוני: "מדינת ישראל הצטיינה לרוב באבולוציה: מגלי העליות וההתנערות מנורמות הגלות, הקמת מוסדות והסדרים חברתיים חדשים (גדוד העבודה, הקיבוץ, ההסתדרות וכדומה) ועד להפיכת המשק הישראלי לכלכלת שוק תוססת" (ועדת טרכטנברג, 2011, עמ' 23).

שיח זה, המתאר את התפתחותה של הכלכלה הישראלית כמעבר ברצף של שלבים אל עבר המודרניות, מכלכלה הנשלטת על ידי המדינה לכלכלת שוק, מציג את הניאו-ליברליזם כהתפתחות טבעית לעבר המודרניזציה של החברה והכלכלה בישראל ואף כחוק טבע של הכלכלה המודרנית (Harvey, 2005); במסגרת תהליכי הניאו-ליברליזציה צנע תקציבי, הפרטה, הגמשה והתייעלות הם בלתי נמנעים. מכאן משתמע כי כדי להוריד את יוקר המחיה בישראל יש להמשיך תהליכים אלו ולהרחיב אותם, ולכן על המדינה "לאפשר לכוחות השוק לפעול את פעולתם הטובה" (ועדת טרכטנברג, 2011, עמ' 187).

לאור ההתחייבות כי "סך התקציב לא יגדל כתוצאה מהמלצותיה" (שם, עמ' 33), הוועדה מציעה להרחיב את ההוצאה האזרחית באמצעות קיצוץ בתקציבי הביטחון ולא באמצעות הגדלת התקציב:

6 חשוב לציין כי "אי פריצת המסגרת התקציבית" היה אחד התנאים שהציב מי שהתבקש לשבת בראשות הוועדה בטרם ניאות לקבל את התפקיד (ועדת טרכטנברג, 2011, עמ' 33, הערת שוליים 2).

המשמעות המרכזית של שינוי בסדרי עדיפויות היא הקטנה משמעותית בתקציב הביטחון, על מנת לאפשר גידול מקביל בתקציבים החברתיים. הדבר כלל לא פשוט, וכרוך בלקיחת סיכונים משמעותיים וניהולם המושכל ע"י הדרג המדיני. אבל בנקודת הזמן בה אנו מצויים הסיכונים החברתיים הם לא פחות משמעותיים מהסיכונים הביטחוניים, ודורשים שינוי בדגש היחסי שניתן להם בתקציב המדינה. (שם, עמ' 34)⁷

אף שבדוח צוין כי משמעותם של הסיכונים החברתיים אינה פחותה מזו של הסיכונים הביטחוניים, הוועדה מסיטה את הדיון מהמחיר הכלכלי של הסכסוך עם הפלסטינים. הקטנת העוני ואי-השוויון מוכפפים לעיקרון ניאו-ליברלי מובהק של משמעת תקציבית; הדוח מתעלם מהמחיר המצטבר של הקונפליקט הישראלי-פלסטיני ושל סבבי המלחמה, המטילים מחיר כבד על הכלכלה הישראלית וצורכים משאבים שנועדו להתמודדות עם יוקר הדיור, עם העוני ועם אי-השוויון הגוברים (סבירסקי והופמן-דישון, 2015).

חינוך לגיל הרך: ניאו-ליברליזם מוגמש

מתוך הקריאה להחזרתה של מדינת הרווחה, כפי שתבעו פעילי תנועת J-14, עלתה גם התביעה ליצירתה של מערכת חינוך ציבורית שוויונית בישראל. אולם בשל המגבלות שהטילה על עצמה הוועדה בניסיון לשמור על מסגרת מדיניות של צנע תקציבי תמידי (permanent austerity), ובגלל היענות לאילוצים חיצוניים (גלובליזציה ושמירה על מקומה של הכלכלה הישראלית בשוק הבינלאומי), לא היה אפשר להרחיב את השירותים החברתיים באמצעות פריצת מסגרת התקציב. המלצות רבות בדוח ועדת טרכטנברג עסקו בהיבטים צרכניים – הורדת יוקר המחיה, הסרת חסמים לייבוא ועוד – אולם הדוח מדגיש במיוחד את הרחבת החינוך לגיל הרך, וזהו ביטוי לניאו-ליברליזם מוגמש. ועדת טרכטנברג הציעה שינויים בחינוך לגיל הרך "בדגש על הורים לילדים בגיל הרך" (ועדת טרכטנברג, 2011, עמ' 107). הדיון על החינוך לגיל הרך מושתת על מודל ההשקעה החברתית, המעודד את פיתוחו של ההון האנושי לשם עידוד תחרות הוגנת בשוק: "יכולתם של פרטים להיצמד לתעסוקה איכותית, או בכלל להיות מועסקים, תלויה יותר ויותר בגמישות כישוריהם וביכולתם להסתגל לנסיבות משתנות. אלה, מצדם, תלויים בקיומו של בסיס רחב ומוצק של יכולות גנריות, ידע וכישורים אשר נרכשים בשלב מוקדם בחיים" (שם, עמ' 45). מודל ההשקעה החברתית, או מודל מדינת הרווחה המפתחת (developmental welfare), מבוסס על שלושה עקרונות מרכזיים: (1) למידה לאורך כל מעגל החיים (lifelong learning) היא עמוד התווך של כלכלת העתיד; (2) הבטחת העתיד חשובה יותר מפתרון מצוקות בטווח הקצר; (3) השקעה בהצלחת הדור הצעיר תורמת לכלל הקהילה. שלושת העקרונות האלה מתלכדים לאסטרטגיה המדגישה את ההשקעה הממוקדת בחינוך לגיל הרך ורואה בה את צו השעה, שכן ההתרחשויות בילדות המוקדמת קובעות את סיכוייו של הפרט בעתיד. מכאן נובע שהשקעה חברתית בגיל הרך עשויה להבטיח אזרחים שיתפקדו היטב בכלכלת הידע (Hemerijck, 2015). מדיניות זו מכוונת אל העתיד ומדגישה את חשיבות השקעה בהון האנושי ואת חשיבות הפיכתה של העבודה למשתלמת (Jenson, 2009). ההשקעה בחינוך הפרט נתפסת כאחריות

7 לדיון על תקציב הביטחון ראו ועדת טרכטנברג, 2011, עמ' 33-34, 53, 60, 245.

משותפת של הוריו ושל המדינה, ועל כן "על הממשלה לקחת אחריות גדולה יותר בהקניית יכולות גנריות בגילאים הצעירים" (ועדת טרכטנברג, 2011, עמ' 45). כלומר, בניגוד לתפקיד המדינה כגוף המפקח מרחוק על המרחב החברתי, מודל ההשקעה החברתית מטיל את האחריות לפיתוח ההון האנושי גם על הפרט, על התא המשפחתי ועל הקהילה וגם על המדינה, ומציג את המדינה כמשקיעה (ולא כמממנת) בהכשרת דור עתידי של עובדים המותאמים לכלכלת ידע מוגמשת (Jenson, 2009). בהקשר זה המילים "יכולות גנריות" נושאות משמעות מהותית, שכן פיתוח של יכולות כלליות כאלה מאפשר התאמה של ההון האנושי לשוק עבודה גמיש ולא יציב.

ההשקעה בחינוך לגיל הרך אינה רק אמצעי לטיפוח דור שיוכל לתפקד בכלכלת הידע. היא גם מדיניות שתכליתה להשיג מטרות חברתיות נוספות, למשל להקל את הנטל על המעמד הבינוני ולהגביר את ההשתתפות בשוק העבודה לשם הפחתת התלות במדינת הרווחה. במסגרת מדיניות זו מציעה הוועדה "תמיכה בהשתלבות הורים במעגל העבודה לטובת עצמאות כלכלית וכן הפחתת יוקר המחיה להורים עובדים" (ועדת טרכטנברג, 2011, עמ' 109). הנחת המוצא של הוועדה היא כי על כל אדם בוגר להשתתף בשוק העבודה כדי לתרום לרווחה הכללית ולצמיחה הכלכלית. במילים אחרות, המדינה מאפשרת הזדמנויות באמצעות השקעה ותפקידו של "המבוגר האחראי" הוא לנצל הזדמנויות אלו ולמקסם אותן (Jenson, 2009).

השקעה בחינוך בגיל הרך היא אמנם אחד מעמודי התווך של מודל ההשקעה החברתית, אך עיקרון חשוב לא פחות הוא המעבר ממדיניות חברתית פסיבית למדיניות חברתית אקטיבית, כלומר מעבר מגמלאות קיום עבור פרטים שאינם משתתפים בשוק העבודה לעידוד ולדרבון של אוכלוסיות שונות להשתתף בשוק העבודה. לפיכך, לצד ההצעה ליצור דור המשך בעל יכולות גנריות מבקשת הוועדה להכווין לשוק העבודה את ההורים לילדים בגיל הרך. היא מדגישה את הנטל המוטל על המעמד הבינוני ובה בעת מזכירה את הנשים הערביות, שאינן משתתפות בשוק העבודה משום ש"בולט במיוחד הוא היעדר של מעונות יום במרבית היישובים הערביים" (שם, עמ' 110). ההתייחסות ליישובים הערביים משיבה את הדיון לאותן אוכלוסיות אשר כניסתן לשוק העבודה תביא להקלת הנטל על המעמד הבינוני. מכאן עולה שהרחבת מעונות היום תכליתה גם להניע אזרחים ואזרחיות פסיביים להצטרף לשוק העבודה. ההחלה של מודל ההשקעה החברתית נועדה להיענות לתביעה לשוב ולהטיל את האחריות על המדינה באמצעות השקעה בהשבתת ההון האנושי ותמיכה בסובייקט הנורמטיבי והאחראי הממלא את חובותיו ויוצא לשוק העבודה. כך אפשר יהיה לטפח דור אשר בבוא העת ישתלב בשוק עבודה דינמי ומשתנה, כיאה לשוק המתאים לכלכלת הידע.

השימוש בתובנות של מודל ההשקעה החברתית חושף את הגמישות של השיח הניאו-ליברלי. לפי האופן שבו ועדת טרכטנברג מפרשת את המודל וממליצה ליישמו בישראל, השקעה חברתית בגיל הרך ומדיניות של שוק עבודה אקטיבי מתלכדות יחדיו לכדי מדיניות חברתית פרודוקטיביסטית המכפיפה את המדיניות החברתית לציווי הכלכלה (Lister, 2003). גמישות זו מאפשרת לנטרל התנגדויות וחלופות למדיניות חברתית-כלכלית ניאו-ליברלית אגב אימוצם של מונחים קיינסיאנים כגון חלוקה מחדש, ניידות חברתית ושוויון הזדמנויות, מבלי לוותר על מדיניות צד-היצע. השילוב בין מודל ההשקעה החברתית לניאו-ליברליזם מאפשר לוועדה להציג גישה ניאו-ליברלית מוגמשת והומנית (Centeno & Cohen, 2012), הממנת לכאורה את מרכזיותו של השוק.

דיון ומסקנות: ניכוס רטורי ושינוי מינורי

במאמר זה ניתחנו את האופן שבו ניכסה ועדת טרכטנברג את תביעות המחאה, פירשה אותן והעניקה להן משמעות במסגרת שיח ניאו-ליברלי שרוכך בתובנות של מודל ההשקעה החברתית. הוועדה בחרה לכנות עצמה "ועדה לשינוי כלכלי חברתי", וחבריה ראו עצמם כמי שהולכים להפוך סדרי עולם על מנת להיענות לתביעות המחאה ולשנות את המציאות עבור השחקנים העיקריים שנטלו בה חלק – השדרה המרכזית של החברה הישראלית, כהגדרתה. ראוי לציין כי ועדת טרכטנברג ראתה עצמה כקובעת סדר יום מדיני ולא כאחראית על יישום המדיניות, כפי שעולה מהדברים הבאים: "הוועדה ממליצה כי ראש הממשלה ושר האוצר ימנו צוות עבודה ממשלתי אשר ימליץ על קווי המדיניות הנדרשים בנושאים השונים שפורטו לעיל וצעדים אופרטיביים ליישומם. המלצות הצוות יידונו בוועדת היגוי ויוגשו לאישור הממשלה" (ועדת טרכטנברג, 2011, עמ' 44).

קריאה ביקורתית של המלצות דוח ועדת טרכטנברג חושפת את פרדיגמת המדיניות אשר באמצעותה התייחסה הוועדה לתביעות המחאה. הוועדה גייסה את השיח הניאו-ליברלי ובאמצעות ניכסה אחדות מתביעות המחאה והעניקה להן משמעות, אך בה בעת שינתה את משמעותן. שמיידט וטאצ'ר (Schmidt & Tatcher, 2013), שבחנו את החוסן של הניאו-ליברליזם על אף כשלו הרבים לאחר המשבר הכלכלי של שנת 2008, טענו כי מקורו ביכולת להתמודד עם קשיים, עם כישלונות ועם אתגרים הודות לגמישותו וליכולתו להמציא ולעצב עצמו מחדש באמצעות מנגנונים של הכלה, היברידיזציה ושינוי צורה. הכלת תביעות המוחים התבטאה בקבלה לכאורה של מצוקותיהם (ובעיקר במצוקות של מי שכונו בדוח "השדרה המרכזית של החברה הישראלית"), בהכרה בזהותם, בהענקת ערך לתביעותיהם ובניסוח מערך של תגמולים שממנו הבליחו החובות הרצויות מהישראליות והישראלים ה"תקינים". בד בבד עם ההכרה בישראלי ה"תקין" וציון סגולותיו נוסחו מחדש היחסים החברתיים בין אזרחים פרודוקטיביים ובין אזרחים שאינם פרודוקטיביים. בהקשר זה ראוי לציין כי מהלק ההכלה שחזר יוזמות קודמות שהציעו לשלב בשוק העבודה חרדים ופולטיניות אזרחיות ישראל, אולם לא הציע התמודדות עם הבעיות והמכשולים העומדים בפני קבוצות אלו בשוק העבודה. יש לציין כי ממשלת ישראל אימצה 20 מתוך 24 המלצות שדוח ועדת טרכטנברג הציע כפתרון שיוביל לשילוב האוכלוסייה החרדית והערבית בשוק העבודה, וחלק מהמלצות אף יצאו לפועל, בראש ובראשונה המלצות הנוגעות לשירות צבאי, להתנדבות לשירות לאומי ולהקמתם של מרכזי הכוון תעסוקתיים ייעודיים עבור אוכלוסיות אלו (בן-צור ופורטוגלי, 2014).

עוד עולה מהניתוח כי ועדת טרכטנברג ניכסה את הסממה "העם דורש צדק חברתי" אך שינתה את תוכנה ואת צורתה. סממה זו, שנישאה במאהלים, כוונה נגד הטייקונים והצביעה על אי-השוויון המצטבר, על ריכוז ההון בידיים מעטות ועל תפקידה של המדינה בטיפוח אי-השוויון וריכוז ההון. ואולם הוועדה המירה את המושג "עם", תרגמה אותו ויצקה בו משמעות שונה שלפיה ה"עם" הוא מעין קהילה לאומית טרנסצנדנטית המנוגדת לפוליטיקה. יתרה מזו, אי-השוויון בגישה למשאבים וביטוייו המעמדיים והאתניים פורשו כזהויות מלאכותיות פרי ה"פוליטיקה העכורה", והעם כונן כבעל אינטרס משותף תוך ניתוק מצוקותיו מיחסי כוח ומהקצאה דיפרנציאלית של משאבים. תפיסה זו נשענת על פופוליזם ניאו-ליברלי (Jayasuriya & Hewison, 2004) המקדם אנטי-פוליטיקה טכנוקרטי והפתרונות שהוא מציע למצוקות ולא-שוויון הם טכניים, ניטרליים ולכאורה נטולי כל תוכן פוליטי.

בפרקי הדוח הדנים בתפקיד המדינה השכילה הוועדה לגייס את הפער ביישום (implementation gap) (Schmidt & Tatcher, 2013), המגויס בדרך כלל על ידי יזמים רעיוניים ופוליטיקאים

ניאו-ליברליים כדי לחפות על אחריותם לכשלים של הפרויקט הניאו-ליברלי, אך גם כדי להצביע על ההכרח להעמיק. מבין שורות הדוח עולה מסגרת המציעה אבחנה של כשלי המדינה בהחלת העקרונות של הפרויקט הניאו-ליברלי על עצמה בכל הנוגע למונופול שיש לה על אספקת השירותים החברתיים, ובהקשר זה המדינה נתפסת כמונופול לא אחראי. בה בעת הוועדה מציעה נרטיב של מודרניזציה בשירותים החברתיים. על פי הצעתה, מעין משילות רשתית – שותפויות בין המדינה, הסקטור הפרטי והסקטור השלישי – באספקת השירותים החברתיים, ומהלך זה יביא להתמקצעות השירותים החברתיים, לעדכון ולסיפוק צרכים מגוונים של אזרחי ישראל בצרכנים של שירותים חברתיים. כלומר, המדינה אינה מסירה את אחריותה אלא משנה את תפקידה והופכת מספקית מונופוליסטית של שירותים חברתיים לשותפה באספקתם, לצד סקטורים אחרים, והאחריות על שירותים אלו מבוזרת.

הפער ביישום מגויס גם כדי לקדם שידוד מערכות בכללי ההעסקה בשירות הציבורי. הביטוי המשמעותי ביותר של הצלחת מהלך רטורי זה הוא אימוץ ויישום של רבות מההמלצות המתייחסות בדוח ועדת טרכטנברג ל"כשלי הסקטור הציבורי" (תשע המלצות אומצו מתוך העשר שהוצעו), ובפרט ההמלצות המתייחסות להגמשתם של הסדרי ההעסקה וכוח האדם בסקטור הציבורי (בן-צור ופורטוגלי, 2014).

התכנית להרחבת מעונות היום, הנשענת על תוכנות אחדות של מודל ההשקעה החברתית, היא דוגמה קלאסית ליכולת הספיגה ולהיברידיזציה של הפרדיגמה הניאו-ליברלית. מבלי לוותר על מדיניות צד-היצע, על הרחבת מסגרות הגיל הרך ועל הורדת הגיל שבו מתחיל חינוך חובה, הוועדה מציעה השקעה בעתיד ללא התייחסות למצוקות ההווה. באותו האופן נוסחה הדרך השלישית בבריטניה, וכך נוסח גם מסמך ליסבון של הקהילה האירופית. אולם בניגוד למסמך ליסבון, אשר מלבד חינוך הגיל הרך מציע גם את המושג "עבודה משתלמת", ועדת טרכטנברג מתייחסת להרחבת החינוך לגיל הרך רק במונחים של דרבון נשים פלסטיניות אזרחיות ישראל להשתתף בשוק העבודה, מבלי להתייחס לעקרונות של העשרת ההון האנושי, עבודה משתלמת ותמיכת המדינה במי ששוק העבודה אינו מיטיב עמם.

מהי התרומה של הניתוח שהצענו במאמר זה לחקר התוצרים של תנועות חברתיות? כפי שטענו, חוקרי תוצרי תנועות חברתיות נוטים לערוך הבחנה חדה בין תוצרים תרבותיים לתוצרים פוליטיים כגון דמוקרטיזציה, חקיקה, והקצאת תגמולים ציבוריים לקבוצות שונות. חוקרים אחדים אמנם הציעו לפתוח את הקופסה השחורה של קביעת המדיניות ולבחון כיצד פוליטיקאים וביורוקרטים מתייחסים לתביעותיהן של תנועות חברתיות באמצעות תיווך של הלוגיקה התרבותית של תחום המדיניות. אולם הם לא הגדירו מהי הלוגיקה התרבותית של תחום המדיניות ומיעטו להציע כלים תיאורטיים ואמפיריים שיאפשרו את בחינתו של התיווך. קובעי מדיניות מגייסים פרדיגמות מדיניות כדי להיענות לתביעותיהם של מוחים או לדחות אותן. אנו טוענות כי התמקדות בשיח הנגזר מפרדיגמות המדיניות מפנה את הזרקור המחקרי לתוצרים הלא מכוונים של המחאה, כגון פיזור המוחים (דה-מוביליזציה) ודילול תביעותיהם.

מקורות

בן-צור, עמית ופורטוגלי, אמנון (2014). דוח מעקב אחר יישום המלצות ועדת טרכטנברג. ירושלים: מכון ון ליר.

- גל, ג'וני (2009). דעת קהל ומערכת הביטחון הסוציאלי בישראל. *ביטחון סוציאלי*, 79, 5–10. הלמן, שרה (2014). כיצד קופאיות, מנקות ומטפלות סיעוד הפכו לזימיות: סדנאות מרווחה לעבודה וכינון העצמי הניאו-ליברלי. *סוציולוגיה ישראלית*, טי(2), 312–335.
- ועדת טרכטנברג (2011). *דוח הוועדה לשינוי כלכלי חברתי*. [אוחזר](#) ב-3 באוגוסט 2017. ממן, דניאל ורוזנהק, זאב (2008). מנכחים את הגלובלי: בנק ישראל ופוליטיקת ההכרח של הניאו-ליברליזם. *סוציולוגיה ישראלית*, י(1), 107–132.
- משגב, חן (2013). פרוז'קטור על החצר האחורית של ישראל: מחאת האוהלים מנקודת מבט פריפריאלית-עירונית. *תיאוריה וביקורת*, 41, 119–197.
- משרד הבינוי והשיכון (ללא תאריך). מי זכאי לדירה בשכירות בדיור הציבורי? [אוחזר](#) ב-3 באוגוסט 2017.
- סבירסקי, שלמה והופמן-דישון, ירון (2015). *מחיר הסכסוך הישראלי-פלסטיני*. תל אביב: מרכז אדווה.
- ערוץ 10 (25 ביוני, 2016). המגזין עם אושרת קוטלר. [אוחזר](#) ב-3 באוגוסט 2017.
- רוזנהק, זאב ושלו, מיכאל (2013). הכלכלה הפוליטית של מחאת 2011: ניתוח דורי מעמדי. *תיאוריה וביקורת*, 41, 45–68.
- רם, אורי ופילק, דני (2013). ה-14 ביולי של דפני ליף: עלייתה ונפילתה של המחאה החברתית. *תיאוריה וביקורת*, 41, 17–43.
- שבצ'נקו, יוליה (2015). *כיבוש דעת העם: מסגור הזהות הקולקטיבית של תנועת הצדק החברתי על ידי העיתונות, הברוקרטיה המדינתית ומומחי החברה האזרחית*. עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- שנהב, יהודה (2013). הקרנבל: חברה ללא מחאה בחברה ללא ביקורת. *תיאוריה וביקורת*, 41, 121–145.
- Amable, Bruno (2011). Morals and politics in the ideology of neo-liberalism. *Socio-Economic Review*, 9(1), 3-30. doi:10.1093/ser/mwq015
- Amenta, Edwin, Caren, Neal, Chiarello, Elizabeth, & Su, Ying (2010). The political consequences of social movements. *Annual Review of Sociology*, 36, 287—307.
- Amenta, Edwin & Young, Michel P. (1999). Democratic states and social movements: Theoretical arguments and hypotheses. *Social Problems*, 46(2), 153—168. doi: 10.1525/sp.1999.46.2 .03x0183a
- Esping-Andersen, Gosta E., Gallie, Duncan, Hemerijck, Anton, & Myles, John (Eds.) (2002). *Why we need a new welfare state?* Oxford: Oxford Universtiy Press.
- Baumgarten, Britta (2013). Geracao a Rasca and beyond: Mobilizations in Portugal after 12 March 2001. *Current Sociology*, 4(61), 457—473.
- Beland, Daniel (2009). Ideas, institutions, and policy change. *Journal of European Public Policy*, 16(5), 701—718.
- Bourdieu, Pierre (1998). *Acts of resistance: Against the new myths of our time*. Cambridge: Polity Press.

- Bowen, Sarah & Gaytán, Maritta S. (2012). The paradox of protection: National identity, global commodity chains, and the tequila industry. *Social Problems*, 59(1), 70—93.
- Burstein, Paul (1999). Social movements and public policy. In Marco Giugni, Doug McAdam, & Charles Tilly (Eds.), *How social movements matter* (pp. 3—21). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Calhoun, Craig (2013). Occupy Wall Street in perspective. *British Journal of Sociology of Education*, 64(1), 26—39.
- Campbell, John L. (2004). *Institutional change and globalization*. Princeton: Princeton University Press.
- Centeno, Miguel A., & Cohen, Joseph N. (2012). The arc of neoliberalism. *Annual Review of Sociology*, 38, 317—340.
- Dean, Mitchell (2007). *Governmentality: Power and rule in modern society*. London: Sage.
- Desrues, Terry (2013). Mobilization in a hybrid regime: The 20th February Movement and the Moroccan regime. *Current Sociology*, 61(4), 409—423.
- Earl, Jennifer (2004). The cultural consequences of social movements. In David A. Snow, Sara A. Soule, & Hanspeter Kriesi (Eds.), *The Blackwell companion to social movements* (pp. 508—529). Oxford: Blackwell Publishing.
- Feindt, Peter H. & Oels, Angela (2005). Does discourse matter? Discourse analysis in environmental policy making. *Journal of Environmental Policy & Planning*, 7(3), 161—173.
- Gaspar, Des & Apthorpe, Raymond (1996). Introduction: Discourse analysis and policy discourse. In Raymond Apthorpe & Des Gaspar (Eds.), *Arguing development policy frames and discourses* (pp. 1—15). London: Frank Cass.
- Gitlin, Tom (1980). *The whole world is watching*. Berkeley: University of California Press.
- Giugni, Marco (1998a). Social movements and culture. *Sociological Forum*, 13(2), 365—375.
- (1998b). Was it worth the effort? The outcomes and consequences of social movements. *Annual Review of Sociology*, 24, 371—393.
- (2008). Political, biographical, and cultural consequences of social movements. *Sociology Compass*, 2(5), 1582—1600.
- (2012). The outcomes of the Occupy Movement: Which lessons can we draw from the social movement literature? Retrieved August 3, 2017.
- Gordon, Uri (2012). Israel's "Tent Protests": The chilling effect of nationalism. *Social Movement Studies*, 11(3—4), 349—355.
- Guzman-Concha, Cesar (2012). The students' rebellion in Chile: Occupy protest or classic social movement? *Social Movement Studies*, 11(3—4), 408—415.

- Hall, Peter A. (1993). Policy paradigms, social learning, and the state: The case of economic policymaking in Britain. *Comparative Politics*, 25(3), 275—296.
- Harvey, David (2005). *A short history of neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Hay, Colin (2004). The normalizing role of rationalist assumptions in the institutional embedding of neo-liberalism. *Economy and Society*, 33(4), 500—527.
- Hemerijck, Anton (2015). The quiet paradigm revolution of social investment. *Social Politics*, 22(2), 242—256.
- Jayasuriya, Kanishka & Hewison, Kevin (2004). The antipolitics of good governance — From global social policy to a global populism? *Critical Asian Studies*, 36(4), 571—590.
- Jenson, Jane (2009). Lost in translation: The social investment perspective and gender equality. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 16(4), 446—483.
- Jorgensen, Marianne & Phillips, Louise (2002). *Discourse analysis as theory and method*. London: Sage.
- Juris, Jeffrey (2012). Reflections on occupy everywhere: Social media, public space and emerging logics of aggregation. *American Ethnologist*, 39(2), 259—279.
- Koopmans, Ruud (2004). Movements and media: Selection processes and evolutionary dynamics in the public sphere. *Theory & Society*, 33(3—4), 367—391.
- Korpi, Walter (1989). Power, politics and state autonomy in the development of social citizenship: Social rights during sickness in eighteen OECD countries since 1930. *American Sociological Review*, 54(3), 309—328.
- Lazzarato, Maurizio (2009). Neoliberalism in action: Inequality, insecurity and the reconstitution of the social. *Theory, Culture & Society*, 26(6), 109—133.
- Lessenich, Stephan (2011). Constructing the socialized self- mobilization and control in the “Active Society”. In Ulrich Brockling, Susanne Krasman, & Thomas Lemke (Eds.), *Governmentality: Current issues and future challenges* (pp. 304—319). London: Routledge.
- Lister, Ruth (2003). Investing in the citizen-workers of the future: Transformations in citizenship and the state under new labour. *Social Policy & Administration*, 37(5), 427—443.
- Lonardis, Ota D. (2011). Dividing or combining citizens: The politics of active citizenship in Italy. In Janet Newman & Evelien Tonkens (Eds.), *Participation, responsibility and choice: summoning the active citizens in western European welfare states* (pp. 127—145). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- McAdam, Doug (1999). The biographical impact of activism. In Marco Giugni,

- Doug McAdam, & Charles Tilly (Eds.), *How social movements matter* (pp. 117—146). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- McAdam, Doug, McCarthy, John D., & Zald, Meyer. N. (1996). Introduction: Opportunities, mobilizing structures, and framing processes - toward a synthetic, comparative perspective on social movements. In Doug McAdam, John D. McCarthy, & Mayer N. Zald (Eds.), *Comparative perspectives on social movements* (pp. 1—20). Cambridge: Cambridge University Press.
- Meyer, David S. (2005). Social movements and public policy: Eggs, chicken and theory. In David S. Meyer, Valerie Jenness, & Helen Ingram (Eds.), *Routing opposition: Social movements, public policy and opposition* (pp. 1—26). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Morel, Natalie, Palier, Bruno, & Palme, Joachim (2009). *What future for social investment?* Stockholm: Institute for Future Studies.
- Newman, Janet (2001). *Modernizing governance - New labor, policy and society*. London: Sage Publishers.
- (2004). Modernizing the state: A new style of governance? In Jane Lewis & Rebeca Surender (Eds.), *Welfare state change — Towards a third way?* (pp. 69—88). Oxford: Oxford University Press.
- (2011). Mobilizing the active citizen in the UK. In Janet Newman & Evelina Tonkens (Eds.), *Participation, responsibility and choice: Summoning the active citizens in western European welfare states* (pp. 107—125). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Pickerill, Jenny & Krinsky, John (2012). Why does occupy matter? *Social Movement Studies*, 11(3-4), 279—287.
- Porta, Donatella D. (1999). Protest, protesters and protest policing: Public discourses in Italy and Germany from the 1960s to the 1980s. In Marco Giugni, Doug McAdam, & Charles Tilly (Eds.), *How social movements matter* (pp. 66—96). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Schmidt, Vivian & Tatcher, Mark (2013). Theorizing ideational continuity: The resilience of neo-liberal ideas in Europe. In Vivien Schmidt & Mark Tatcher (Eds.), *Resilient liberalism in Europe's political economy* (pp. 1—50). Cambridge: Cambridge University Press.
- Schneider, Anne & Ingram, Helen (1993). Social construction of target populations: Implications for politics and policy. *American Political Science Review*, 87(2), 334—347.
- Shafir, Guershon & Peled, Yoav (2002). *Being Israeli: The dynamics of multiple citizenship*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shalev, Michael (2007). The welfare state consensus in Israel: Class politics in Israel. In Steffen Mau & Benjamine Veghte (Eds.), *Social justice, legitimacy*

- and the welfare state* (pp. 193—216). Burlington: Ashgate Publishing.
- Shalev, Michael, Gal, John, & Azary-Viesel, Sagit (2012). The cost of social welfare: Israel in a comparative perspective. *Taub Center Policy Papers Series, 16*, 367—426.
- Somers, Margaret R. & Block, Fred (2005). From poverty to perversity: Ideas, markets and institutions over 200 years of welfare debate. *American Sociological Review, 70*(April), 260—287.
- Spencer, Jonathan (2008). Anationalism without politics? The illiberal consequences of liberal institutions in Sri Lanka. *Third World Quarterly, 29*(3), 611—629.
- Tarrow, Sidney (1996). States and opportunities: The political structuring of social movements. In Doug McAdam, John D. McCarthy, & Mayer N. Zald (Eds.), *Comparative perspectives on social movements* (pp. 41—61). Cambridge: Cambridge University Press.
- Tejerina, Benjamin, Perugorria, Ignacio, Benski, Tova, & Langman, Lauren (2013). From indignation to occupation: A new wave of mobilization. *Current Sociology, 61*(4), 377—392.
- Williamson, John (1994). In search of a manual for technopols. In John Williamson (Ed.), *The Political economy of policy reform* (pp. 11—28). Washington: Institute for International Studies.
- Uitermark, Justus (2012). How local networks shape a global movement: Comparing occupy in Amsterdam and Los Angeles. *Social Movement Studies, 11*(3-4), 295—301.

Yohai Hakak. **Haredi Masculinities between the Yeshiva, the Army, Work and Politics: The Sage, the Warrior and the Entrepreneur.** Leiden & Boston: Brill. 2016. 254 pages

רבקה נריה בן-שחר *

ביום בהיר אחד פגש בן דודי, תלמיד ישיבה חרדי-לאומי, בקרוב משפחה אחר, בחור ישיבה חרדי. "מה שלומך?" טפח בן דודי על שכמו של החרדי בידידות. הבחור החרדי השתוחח ארצה, משקפיו נפלו. הוא הביט סביב בהשתוממות: "האם עשיתי משהו רע? למה אתה מרביץ לי?" אם כך נראית פגישה בין שני בחורי ישיבה, שתורתם אומנותם, שההקפדה בהלכה היא נר לרגליהם, וההבדל היחיד ביניהם הוא היחס למדינה הציונית, איך נראית פגישה בין בחורי ישיבה חרדיים למקביליהם החילוניים? הטפיחה הידידותית על השכם הופכת להלם תרבות, כאשר כל אחד מהצדדים לא מבין למה מרביצים לו.

הלם התרבות הוא הלזו בספרו של חקק. הספר עוקב אחרי גברים חרדים, שלמדו שנים בישיבה ונעזים לעבר מרחבים של פעילות המבוססים על אידיאות חילוניות, מודרניות ומערביות. הוא בוחן את מגוון הדרכים שבהן מתעצבת הגבריות החרדית בתוך התהליכים החברתיים שעוברים על החברה החרדית ועל החברה הישראלית. עיצוב הגבריות החרדית החדשה מתאפיין לא רק במתח שבין הגבר החרדי ובין הגבר החילוני אלא גם במתח שבין החרדיות הישנה, הרואה בתלמיד החכם את האידיאל הגברי היחיד שניתן לשאוף אליו, ובין החרדיות החדשה, הנאבקת למען יצירת מנעד רחב של דמויות גבריות אפשריות. נראה כי התפיסה החרדית באשר לדימוי של הישראלי היהודי-חילוני משחקת תפקיד מכריע בתהליך ההבניה של הגבריות החרדית.

כדי להבין כראוי את המתחים הללו בחר חקק שלושה אתרים שנמצאים מחוץ לאזור החרדי המוגן: טירונות של חיילים חרדים במחנה צבאי, תכנית ללימודים גבוהים, וסניפי מפלגת הליכוד. בניגוד לישיבה, שבמרכזו עבודת הא-ל באמצעות לימוד התורה, הצבא, ההשכלה והפוליטיקה הם אתרי מפתח "ארציים", שבמרכזם האדם. בכל אתר נבחנו האינטראקציות בין הגבר החרדי, תלמיד הישיבה, ובין המרחב המבוסס על ערכים חילוניים ומודרניים. נראה כי אף שלעיתים המרחק הפיזי בין הישיבה לאתרי המחקר קטן, המרחק הנתפס הוא עצום. לטענת חקק, אף שהנוכחות של גברים חרדים במרחבים הללו חדשה יחסית, יש לה תפקיד חשוב בכוחות השינוי העכשוויים הפועלים בחברה החרדית.

השאלות הניצבות בבסיס הספר הן: כיצד גברים חרדים מבנים את זהותם במרחבים אלו? כיצד הם מגיבים אליהם? מהם אזורי ההתנגדות והאימוץ? כיצד מגיבים החרדים לשיח ולפרקטיקות המבנים את זהותם הגברית, וכיצד הם מגיבים להיבטים האחרים של המרחבים החדשים? מהן ההשלכות של שינויים אלו, המתרחשים בקרב מיעוט חרדי, על החברה החרדית ועל מערכת היחסים שלה עם מדינת ישראל ועם החברה הישראלית?

ארבעת הפרקים האמפיריים של הספר מבוססים על מחקרים אתנוגרפיים שנערכו בתקופות שונות. שלושה עוסקים כאמור בצבא, בלימודים גבוהים ובמעורבות פוליטית. הפרק הרביעי

* המחלקה לתקשורת, המכללה האקדמית ספיר

מנתח את מעורבות הכותב ביצירתה של סדרה דוקומנטרית על החברה החרדית, והוא מבוסס על ההנחה שהיכולת של הגברים החרדים להשתלב במרחבים אלו תלויה גם ביכולתם של הישראלים לקבל את החרדים.

המפגש של החייל החרדי עם הצבא הישראלי-ציוני הוא לכאורה מעבר ממוסד טוטלי אחד לאחר. בשני המקומות יש משמעת, בשניהם "סוגרים שבת" ובשניהם פוגשים נערים צעירים אנשים רבים שלא הכירו קודם לכן. אולם הלם התרבות הוא עצום. המשמעת הישיבתית והשבת בישיבה הן חלק אינטגרלי מהמסגרת הביתית והקהילתית החרדית שהבחור מכיר מינקות. לא ניתן להשוות הכנה לחוצה לשיעור בגמרא לריצה הלוך ושוב אל פסגה של גבעה רחוקה, והגעגועים הביתה והאוכל הטפל בשבת בישיבה אינם זהים לשמירה לילית על מחנה צבאי.

מרחב "רץ" יותר הוא מוסד ללימודים טכנולוגיים, שהוקם על ידי סטודנטים חרדים ועבורם. כאן הלם התרבות הוא המפגש של התלמידים החרדים עם לימודי החול ועם מורים שאינם בהכרח חרדים. ההקשר החברתי-כלכלי של הקמת המרכז הוא הניסיון להתמודד עם העוני הקשה של "חברת הלומדים" החרדית. צעירים חרדים מחפשים פתרון מהיר יחסית, של לימוד מקצוע מעשי. יתרונם המשמעותי של לימודים טכנולוגיים הוא שהתכנים בהם אינם מסוכנים, לכאורה: אין מדובר בתיאוריות סוציולוגיות ביקורתיות או פסיכולוגיות פרוידיאניות. אך נראה שהחשיפה להשכלה גבוהה אכן מפתחת את ההיבט הביקורתי בקרב התלמידים. המרואיינים הביעו כעס רב על הרבנים והמנהיגים, שאינם רואים את העוני הנורא שהקהילה החרדית חיה בו ואינם מכירים בכך שרבים מבני הנוער הנושר החרדי (השבאבניקים) פשוט אינם מתאימים ללימודי גמרא אלא לאינספור אפשרויות אחרות. את המתח התרבותי אי אפשר למנוע, גם בלימודים טכניים, ולכן ניתן לפגוש אותו גם בהתמודדות של החרדים עם המפגש בין תפיסות מוסריות דתיות לתפיסות צרכניות קפיטליסטיות. למשל, התלמידים התקשו ללמוד מתודות של שכנוע ומכירה, בטענה שאין זה מוסרי למכור מוצר לאדם שאינו צריך אותו באמת. מחסום תרבותי נוסף הוא הקושי לקבוע פגישה עם גברים חרדים. בעוד בעולם החילוני מקובל "לפתוח יומנים", המרואיינים החרדים ביקשו מהכותב שיתקשר אליהם באותו היום "ונראה". לאחר כמה גישושים ודחיות עלה הממצא שלגברים החרדים יש לוח שנה יהודי על הקיר בבית, אבל אין להם כלל יומן.

נראה שהפרק על החרדים בליכוד מוציא עוד לבנה מחומת הסטיגמות המקיפה את החברה החרדית. בעוד התפיסה המקובלת גורסת שהחרדים מצביעים כאיש אחד למפלגות החרדיות, המציאות מלמדת על מעורבותם הגוברת של צעירים חרדים במפלגות הימין הלא-חרדיות. מבחינה פוליטית יש כאן ערעור של המפלגות החרדיות, המשמשות כמרכזי כוח פוליטיים השואבים את כוחם מגדולי התורה. מעבר להקשרים התיאורטיים של המתחים בין דת ומדינה, בין יהדות לדמוקרטיה ובין חרדיות לציונות, המפגש המרתק בעיניי הוא של בחור הישיבה ש"עזב את הסטנדר" כדי לפגוש את ההווה הליברלית של המדינה החילונית. גם כאן המפגש התרבותי מלווה בביקורת קשה, הפעם כלפי חברי הכנסת החרדיים. התוצאה העיקרית של חציית הגבולות, שהפעילים עצמם מעידים עליה, היא אובדן התמימות. הנסיעה המהירה ברכבים השכורים, השימוש בטלפונים סלולריים כאשר אלו לא היו נפוצים בחברה החרדית, הישיבה המשותפת עם פעילים חילונים בסניפי המפלגה – כל אלו עושים את שלהם.

תהליך היצירה של "צולם ביום חול", סדרה דוקומנטרית על החברה החרדית, הוא הנושא של הפרק האחרון של הספר. כאן נפגשים ההיבטים המקצועיים של חקק כעיתונאי, כאתרופולוג וכיוצא. הוא מבקש להיאבק ככל יכולתו בסטריאוטיפים, ליצור סדרה רחבה, עמוקה ומגוונת, כזו

שתכשיר את הקרקע בפני הגבר החרדי הבא שיצא אל העולם. זה שלא יאמרו לו שהוא "חרדי אחר, לא כמו כל השחורים האלו". התיאור הכן של החיפוש אחר משתתפים וסיפורים לא סטריאוטיפיים מול הדרישות הלוחצות של בעלי ההון והכוח שמימנו את הסדרה יכול להיקרא כמסמך מרתק של התמודדות עם ההגמוניה.

הספר כתוב בלשון עשירה וקולחת. הוא סוקר בהרחבה תיאוריות סוציולוגיות, אנתרופולוגיות ופסיכולוגיות, ואף תיאוריות מתחום מדע המדינה. הדיון בממצאים מתכתב כראוי עם תיאוריות אלו. אך נראה לי כי כוחו העיקרי של הספר נובע מהיותו מבוסס על אתנוגרפיה המאפשרת גם למי שאינם מכירים את החברה החרדית ליהנות מתיאור גרש של קבוצה ספציפית בחברה זו.

הביקורת שלי היא על העיסוק המועט בנשים המקיפות את הגברים הללו. הרבנית עדינה בר שלום, בתו של הרב עובדיה יוסף ומייסדת המכללה החרדית, מופיעה בסדרה של חקק, וכך גם רחל שלקובסקי, המכונה "במבי", המיילדת המיתולוגית של שערי צדק. אך היכן הנשים ה"רגילות"? אלו שנשארו לבד עם הילדים כשבני זוגן שינו כיוון והלכו לצבא, ללימודים או למעורבות פוליטית? אחת מהן הוזכרה בעקיפין כאשר אחד הפעילים הפוליטיים התבונן בצעירה שעברה ברחוב. "יש לך אישה וילדים בבית", הטיח בו חברו. ורק אז גילינו שיש לפעילים הללו נשים וילדים. אמנם לכל מחקר יש גבולות, ומחקר שעוסק בגברים ובגבריות לכאורה אינו אמור לעסוק בנשים. אך מכיוון שעל פי גילם המשוער של משתתפי המחקר אפשר להניח שהם נשואים, אפשר היה אפילו לייחד פרק לשאלה כיצד הם רואים את מעורבות בנות זוגם בשינויים שעברו.

זה שנים חלוקים חוקרי החברה החרדית בשאלה אם חברה זו עוברת תהליך של הקצנה דתית או שהיא עוברת תהליך של היפתחות ו"ישראליות". מדף הספרים של המחקר החרדי מספק את התשובה: גם וגם. ייתכן שתנועת המטוטלת האינטנסיבית יוצרת מצד אחד הקצנות וחומרות, ומצד שני השתלבות והקלות. ספר זה ממוקם בצדו השמאלי של המדף, זה הרואה את תהליך ההיפתחות כתהליך מכוון בחברה החרדית. אך אין סיבה שהוא יישאר רק על המדף של חוקרי החברה החרדית, משום שגם חוקרי מגדר וגבריות, דת ומדינה, סוציולוגיה ואנתרופולוגיה, יוכלו למצוא בו עניין רב.

Sveta Roberman. **Sweet Burdens: Welfare and Communitarity among Russian Jews in Germany.** New York: SUNY Press. 2015. 243 pages

רבקה איזיקוביץ*

ספרה של סוּטָה רוברמן מציג תמונת עומק של תהליך ההגירה היהודי הפוסט-סובייטי מברית המועצות לשעבר אל גרמניה. החוקרת ערכה עבודת שדה שנמשכה 11 חודשים בשנים 2005-2008, ובמסגרתה ביצעה תצפית משתתפת בקרב קהילות מהגרים בערים קטנות וגדולות במזרח גרמניה ובמערב גרמניה. בעבודת השדה ערכה רוברמן כשמונים ראיונות פתוחים עם מגוון ספקי מידע. היא בחרה להתמקד לא בסיפורי הצלחה של הגירה זו, שהם בעיקר מנת חלקם של הצעירים או בני הדור השני, אלא במהגרים המבוגרים, בגיל העמידה ואף מבוגרים יותר, שהגיעו למקום הקליטה כאנשים מעוצבים שעברו את תהליך החיברות שלהם בברית המועצות.

החוקרת מעידה על עצמה שבמהלך המחקר ניסתה להיחשף למגוון קולות. היא ראינה ספקי מידע בעלי עמדות שונות, ובכלל זה עובדים קהילתיים וסוציאליים, יהודים בעצמם, חלקם מהגרים ותיקים מברית המועצות. היא בחרה לספר את סיפורם המורכב, להדגיש את קשיי הסתגלותם ולהביא הסברים תרבותיים והיסטוריים המאירים את הרקע הסובייטי כשורש להיווצרותם. רקע זה מלווה אותם במעבר למקום התיישבותם החדש ומשפיע על תפיסת עולמם ועל יחסם לנציגי המדינה המקבלת, למדיניותה החברתית ולגישתה למהגרים.

המחברת בוחנת את הסיפור התוך-קהילתי, על המתחים, הוויכוחים והשסעים המאפיינים אותו. באופן מודע ומתוך בחירה אין היא עוסקת בחקר המעגל הרחב יותר, קרי היחסים עם הסביבה המקומית הגרמנית, וזאת בחירה נבונה. התוצאה היא תיאור מפורט ומעמיק של השקפת העולם של המהגרים על רבדיה, הכוללים אידיאולוגיה, חוכמה עממית ואגדות אורבניות, ואלה מוצגות בשפה אותנטית ועשירה. רוברמן מתרכזת בעיון בפרקטיקות של נחקריה בשלוש זירות - זירת הצרכנות, זירת התעסוקה וזירת החיים היהודיים - טווה ביניהן חוטים מקשרים ומדגימה כיצד מוטיבים משותפים מחברים אותן. פעולה זו תורמת לאינטגרציה של הספר, אף שהיא גורמת לחזרתיות. הכתבת משרטטת תסריט רווי ניגודים וסטריאוטיפים בקרב המהגרים - בין יהודים ממקומות מוצא שונים, בין "אינטליגנציה" ל"סוחרים", בין מוסקבאים לאנשי פריפריה, בין רוסים לאוקראינים. היא דנה בשאלות של זהות, בוחנת מיהם אותם "אחרים" מעוררי סלידה וחשש מלהיות מזוהים איתם - בקיצור, שנאת יהודים הרוחשת במעמקי קהילות המהגרים.

הסיפור של רוברמן שלילי בעיקרו. הוא מתעד אי-הצלחה של המהגרים לעמוד בציפיות של עצמם באשר לאזרחותם הפעילה במדינה המקבלת. היא מדובבת את "אוכלי לחם החינם" שהגיעו לגרמניה לנצל כטפילים את מדיניות הרווחה הנדיבה שלה; את אלה הגורסים שגרמניה "חיבת להם" בגלל עברה הנאצי ושהיא מנסה לכפר על חטאיה ולנקות את שמה באמצעות קליטת ההגירה היהודית. טיפוסים אלו היא מכנה "חולבי שואה".

נושא התעסוקה בעייתי: היצע העבודה הזמין למהגרים מוגבל ביותר משום שתואריהם אינם זוכים

* החוג למנהיגות ומדיניות בחינוך, אוניברסיטת חיפה

להכרה. בשל העדר עבודה מתאימה, חלקם הגדול מוצא עצמו מובטל או מבצע עבודות יזומות חסרות משמעות. רוברמן מנתחת את ההשלכות הקשות של מצב זה על תחושת הזהות והשייכות של המהגרים. גם בנושא החייאת החיים היהודיים, שהייתה לדעתם של הנחקרים ציפייה מרכזית של הקולטים מצד המהגרים היהודים, חשים הנחקרים שהם "לא סיפקו את הסחורה". רבים מבטאים את תסכולם בשל אי יכולתם למלא את המשימה בגלל העדר רקע מתאים בנושאי יהדות. תחושה של זיוף ורמייה ממלאת חלק מן המרואיינים לנוכח פרקטיקות מסורתיות שמבצעים בני קהילתם הנתפסים בעיניהם כ"מעמידים פנים שהם יהודים".

הקולות המושמעים מייצגים את טווח הדעות מן הקצה אל הקצה בשפה מטפורית של החוקרת ובציטוטים מרשימים ומשכנעים של הנחקרים. אך העומס התיאורטי המובא לצד התיאור האתנוגרפי מסכן לעתים את האיזון העדין בין השניים. הספר מציג דיוקן רב-ממדי של כישלון, לפי תפיסתם של רוב בני הקהילה הנחקרת, להגיע לחיים משמעותיים ולתחושת השתתפות בסביבתם החדשה. לסיכומו של דבר, רוברמן פורסת לפנינו חקר מקרה אנליטי ואלגנטי של פרויקט ההגירה היהודית הפוסט-סובייטית לגרמניה.

חגית לרנאו. **עבריינות ואכיפת חוק: תיאוריה, מדיניות, ביקורת**. חיפה:

פרדס. 2016. 339 עמודים

הדר אבירם*

במרבית המחלקות לקרימינולוגיה בישראל מושם דגש על ההיבטים הקליניים-תרפויטים של המקצוע, וספרי הלימוד הקיימים בקרימינולוגיה תיאורטית משקפים זאת. ספרה החדש של חגית לרנאו **עבריינות ואכיפת חוק** הוא, לפיכך, תרומה מבורכת לחקר הקרימינולוגיה ולהוראתה בישראל. הספר פורש בפני הקוראים את מלוא היריעה התיאורטית ומציג גישות קרימינולוגיות שונות באופן עדכני, מאיר עיניים ורלוונטי מאוד למציאות הישראלית.

הספר מחולק לחמישה שערים, שארבעה מהם מתרכזים בתיאוריות פשיעה. מבנה הספר מאפשר קריאה זורמת ותובנות ברורות באשר למיקומן של התיאוריות השונות במרחב התיאורטי, ולפיכך הספר מתאים לא רק לסטודנטים ולחוקרים בקרימינולוגיה אלא גם לעורכי דין, לאנשי טיפול ולקהל הרחב. לרנאו משייכת את התיאוריות השונות למעגלים קונצנטריים גדלים והולכים - תחילה תיאוריות קלאסיות המתייחסות לפרט כאל סוכן בעל בחירה חופשית, ואחר כך תיאוריות ביולוגיות הרואות בפתולוגיה של הפרט גורם לפשיעה, תיאוריות המתייחסות את הפשיעה לסוגיה לסביבתו של הפרט (השכונה והעיר), ולבסוף תיאוריות מאקרו חברתיות הרואות בפשיעה תוצר של מבנים חברתיים, פוליטיים וכלכליים. כל שער נפתח במבוא מאיר עיניים ומסתיים בתקציר ממצה ומועיל הממפה את התיאוריות השונות לאורך ציר הזמן. הספר גדוש דוגמאות, רבות מהן מישראל, הממחישות את הרלוונטיות של התיאוריות השונות להבנת תהליכים ותופעות מקומיות. הספר ראוי לשבח מיוחד על המאמץ לדון לא רק בתיאוריה אלא גם ביוזמות מדיניות לאכיפת חוק ולמניעת פשיעה. בכל פרק לרנאו דנה ביוזמות שמטרתן לחימה בפשיעה, בישראל ובעולם, הנשענות על הנחות תיאורטיות שונות. בחירה זו לא רק הופכת את הדין התיאורטי למוחשי יותר, אלא גם מאפשרת לבחון את מידת הצלחתן של יוזמות אלו ולהשתמש בכך ככלי לביקורת על התיאוריה שהניבה אותן.

למבנה הספר יש יתרונות רבים וגם כמה חסרונות. המבנה מאפשר לרנאו לקשור זו לזו תיאוריות מזמנים שונים. כך למשל היא דנה בתיאוריות הקלאסיות של המאה ה-18 לצדן של תיאוריות כלכליות של שוק חופשי ותיאוריות סביבתיות הנשענות על בחירה חופשית, דוגמת "החלונות השבורים". בפרק על תיאוריות פוזיטיביסטיות היא עוסקת בהיותו של המדע המפוקפק של המאה ה-19 בסיס אפיסטמולוגי מכונן לשימוש בנירולוגיה, באינטליגנציה ובמפוי גנטי כיום: הטכנולוגיה השתנתה, אך התפיסה המטילה את האחריות על הפתולוגיה של הפרט נותרה בעינה. הבחירה להתרכז בתובנות ולא להציג את התיאוריות על ציר כרונולוגי מובהק דורשת מאמץ רב יותר מצד הקוראים, אך המאמץ משתלם משום שהוא מאפשר להבחין בהמשכיות הזרמים התיאורטיים לאורך זמן. עם זאת, סיווג התיאוריות עלול גם להגביל, מכיוון שהוא מחייב לקשור תיאוריות זו לזו במקרים שבהם דיון בנפרד היה עשוי להיות בהיר יותר. הפרק על תיאוריות

* בית הספר הייסטינגס למשפטים, אוניברסיטת קליפורניה

המאקרו, למשל, דן בפונקציונליזם של דורקהיים, שהוא תיאוריית פשיעה מבוססת על ערכים משותפים ועל לכידות חברתית, ובה בעת הוא דן בתיאוריות קונפליקט ומרקסיזם, שאבן הפינה שלהן הוא קונפליקט חברתי-כלכלי חריף. הדיון מאיר את הגורמים המשותפים לתיאוריות אך מגביל את הדיאלוג בין משנתו של דורקהיים לתיאוריות קונצנזוס אחרות. המבנה גם מערפל מעט את היסודות הקונפליקטואליים בתיאוריות תיג, בעיקר מכיוון שאבן הפינה שלהן - מושג המתח של מרטון - נכלל בפרק הבא. עם זאת, לכל סיווג יתרונות וחסרונות, ובמקרה זה היתרונות עולים על החסרונות.

במהדורה הבאה של הספר, שתודפס ללא ספק, כדאי לשקול דיון מעמיק יותר בתיאוריות פמיניסטיות. התיאוריות שלרנאו מזכירה עוסקות כמעט כולן בנשים כקורבנות; בספר קרימינולוגיה (בניגוד לספר ויקטימולוגיה) אפשר וכדאי היה לדון בהרחבה רבה יותר בעבריינות נשים.

השער החמישי של הספר חשוב מאוד, במיוחד לאור העובדה שפרק דומה לא נכלל בספרי הלימוד הוותיקים יותר בישראל. בשער זה לרנאו עוסקת לא בתיאוריות פשיעה אלא בתיאוריות סביב משבר הכליאה בארצות הברית. הפרק הזה חשוב לקוראת הישראלית מכמה סיבות. ראשית, את מרבית השיח הבינלאומי בקרימינולוגיה מניעים כותבים אמריקאים ואירופים העוסקים בכליאת המונים, וכלילת הדיון הזה בספר בעברית היא בבחינת הזמנה לחוקרים ותלמידים ישראלים להשתתף בשיח חשוב ועדכני זה. יש לברך על כך שהספר משתמש במקורות חדשים ועדכניים, והקוראת הישראלית זוכה לנחיתה רכה בשיח האמריקני. שנית, לרנאו מזהה בישראל תהליכים העלולים לבשר על משבר כליאה דומה. היא מביאה למשל דוגמאות מדאגות מבתי המשפט ומפרקטיקות הטיפול הישראליות להיוואשות מגישות שיקומיות ולביסוס גישות גמוליות. נוסף על כך, היא מאירה את הולדתו של שיח הקורבנות בישראל ואת השפעתו על החקיקה והענישה, בעיקר בעבירות מין. הספר עוסק מעט - וכדאי שיעסוק יותר במהדורה הבאה - בהשפעתו של הסכסוך הישראלי-פלסטיני על תפיסות הפשיעה ועל התגובות לה בישראל, בעיקר לנוכח ההשוואה המתבקשת למאבק הגזעי בארצות הברית ולתרומתו לכליאת המונים, אך התזכורת לריבוד חברתי רלוונטית בשתי המדינות והופכת את הספר לעדכני. גישתה של לרנאו, ואני נוטה להסכים עמה, היא כי מערכת אכיפת החוק בישראל מפיקה לקחים מוטעים מהניסיון האמריקני ומיישמת באיחור של כעשרים שנה מודלים כושלים להתמודדות עם פשיעה, כשבארצות הברית כבר קיימים נתונים המלמדים על כישלונם.

לסיכום, ספרה של לרנאו מומלץ בחום לכל מי שמתעניין בפשיעה ובתגובה לה. זהו ספר מאיר עיניים, גדוש מידע מעניין, המשלב תובנות מדויקות ומורכבות על תיאוריות בקרימינולוגיה עם דוגמאות עדכניות בהקשר הישראלי והבינלאומי. יש לקוות כי מרצים לקרימינולוגיה יאמצוהו כספר הלימוד הבסיסי בקורסים התיאורטיים, וכי משפטנים ואנשי טיפול ילמדו ממנו על הגישות השונות לפשיעה ולטיפול בה.

יהודה שנהב (עורך). **הציונות והאימפרייות**. תל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ
המאוחד. 2015. 393 עמודים

חגי רם*

החשיבה על אודות האימפריאליזם והאימפרייות מן העת החדשה היא בעלת פני יאנוס. מצד אחד, העבר שלהם ניכר בכל מקום ומקום בהווה – החל במבנים גלובליים ובתצורות מדינתיות, עבור בפרקטיקות של משקי בית ובהתפתחות אידיאולוגית, וכלה בצריכת תרבויות, בפמיניזם ובפוליטיקה של גזע ושל אתניות. האימפריאליזם כבש את העולם, ארגן מחדש כלכלות וחברות אנושיות, ומחק או דחף לשוליים דרכים טרום-מודרניות של המשגת המרחב והזמן. בתוך כך הוא הביא לידי אוניברסליזציה חסרת תקדים של ההיסטוריה בצלמו ובדמותו. אף כי המערכות האימפריאליות התפרקו במחצית הראשונה של המאה ה-20, המורשות שלהן המשיכו (ועודן ממשיכות) לעצב כמעט כל היבט והיבט של חיינו.

מצד שני, הואיל והמאה ה-20 הוציאה לאימפריאליזם שם רע, הרעיון כי אימפריה ואימפריאליזם הם דברים שליליים במיוחד תפס תאוצה גדולה. דחיית האימפריאליזם בימינו היא כמעט אוניברסלית, והיא מתגלה לא רק במחקרים אקדמיים ובשיח הציבורי אלא גם בתרבות העממית – בספרות המדע הבדיוני והפנטזיה, בוידאו, במשחקי מחשב ובקולנוע. הפניית הגב למורשות האימפריאליזם ולאימפרייות קיבלה רוח גבית עזה עם הופעתן של היסטוריוגרפיות לאומיות, פוסט-לאומיות וטרנס-לאומיות, אשר פרעו את הנרטיבים הקולוניאליים שקדמו להן והציעו נרטיבים אלטרנטיביים. הגם שהיסטוריוגרפיות אלו לא קראו תגר על תפיסות הקדמה של האימפריאליזם, הן הצניעו את עקבותיו ותיארו אותו כארעי וכבן חלוף.

הפיחות שחל במעמד האימפריאליזם נשקף גם מבעד להיסטוריוגרפיה הציונית. כדברי יהודה שנהב במבוא שהקדים לקובץ הנסקר, כשם שהציונות הצניעה את היקף "שיתוף הפעולה הפורה [שלה] עם בריטניה בתחומים שונים" (עמ' 14) כך היא גם הבליטה את מחויבות "המאבק הצבאי של ארגוני המחתרת היהודיים [...] לסיום המנדט הבריטי על ארץ ישראל" (עמ' 16). גם כאשר נשמעו קולות שהבליטו את היקף התלות של הציונות בקולוניאליזם הבריטי, הם לקו בסלקטיביות, ממש כמו הקולות שכפרו בתלות זו. עקב כך הושמטו או הורחקו לקרן זוית פרגמנטים של היסטוריה והנחות יסוד שלא התיישבו עם קולות אלו.

מטרתו העיקרית של הקובץ *הציונות והאימפרייות* היא לבחון את הציונות ואת מדינת ישראל במסגרת סיפוריהן של האימפרייות המודרניות (בעיקר האימפריה העות'מאנית, הרוסית והבריטית) החל בשלהי המאה ה-19, ואגב כך להעלות סיטואציות, עמדות וקולות עלומים שנשמטו מהזיכרון ההיסטורי. מדובר בקובץ רב-תחומי מרתק הכולל 12 מאמרים פרי עטם של חוקרים וחוקרות מתחומי ידע שונים במדעי הרוח והחברה. המשותף לכולם הוא הניסיון לחזור מבעד למסנני הלאומיות הציונית ולחשוף – באמצעות "ניתוח גנאלוגי של אפיזודות" ו"מחלוקות" המבוססות על פרגמנטים היסטוריים, כדברי שנהב (עמ' 18) – את

* המחלקה ללימודי המזרח התיכון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

אופני הסתבכותה של הציונות ברשתות האימפריות המודרניות, וכן עולמות מושגים ואופציות קיומיות שהציונות הייתה שותפה להם אך ברבות הימים ניסתה להתנער מהם ולמחות את זכרם. לא אוכל להתייחס כאן לכל מאמרי הקובץ ולהיגיון התמטי והתיאורטי שהנחה את חלוקתו לשערים ולפרקים. תחת זאת אתמקד בשלוש סוגיות מרכזיות אשר עולות ממנו ואדגים אותן באמצעות דיון במאמרים נבחרים. שלוש הסוגיות הן: (1) שיטטה של הציונות בסבך האימפריות מרובות הלאומים בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20, והסתגלותה להן; (2) בחירת התנועה הציונית באופציה האימפריאלית הבריטית בתקופת המנדט ואחריתה; (3) עקבות מורשות האימפריות והאימפריאליזם במדינת ישראל בראשית דרכה.

שלוש הסוגיות יידונו כאן בסדר כרונולוגי. מכיוון שמחברי הקובץ כופרים בתפיסת ההיסטוריה (הציונית במקרה זה) כרצף של תקופות נפרדות ולכידות, ורואים בה "מסגרת אינטגרטיבית המבוססת על הכלאות ולא על ניגודים", כנאמר במבוא (עמ' 17), אני מניח שהם יסתייגו מבחירתי. עם זאת, דומני שהפישוט שאני מציע, אף כי אינו עושה צדק עם המשגות המחברים ומטרותיהם, הוא הכרחי במסגרת הדיון המצומצמת של רשימת ביקורת זו.

כאמור, אחד האתגרים שהקובץ נענה להם הוא פענוח העמדות שהציונות גיבשה במרחב האימפריאלי מרובה הלאומים שהיא פעלה בו בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20. מרחב זה הקיף את האימפריה הרוסית, העות'מאנית וההבסבורגית, אימפריות שאוכלוסיות הנתינים שלהן היו מגוונות וכללו יהודים. הופעת הלאומיות העממית בקרב נתינים אלו איימה לנגוס בשלמות האימפריות ואולי אפילו להפוך אותן לישויות אנכרוניסטיות. בתגובה לכך הן אימצו את עקרון הלאומיות הרשמית כאסטרטגיית הישרדות (אנדרסון, 1999). באמצעות עיקרון זה, שתכליתו מיווג של אומה עם שושלת אימפריאלית, ביקשה כל אחת מהן "למתוח את שטח העור הקטן והמהודק של האומה כך שיכסה את הגוף הענק של האימפריה" (שם, 118).

שני מאמרים מתחקים אחר תגובותיה של הציונות לסיגול הלאומיות הרשמיות באימפריות אלו. האחד, מאת דימיטרי שומסקי, עוסק בציונות באימפריה הרוסית; השני, מאת אביגיל יעקובסון, עוסק בציונות באימפריה העות'מאנית. המשותף לשניהם הוא הניסיון, כדברי שומסקי, להפנות "את הזרקור [...] אל פרק הזמן שבו לא דומיין עתידה המדיני של הציונות אלא כחלק מן המרחב האימפריאלי מרובה הלאומים" (עמ' 83).

שומסקי חולק על שתי הנחות הנוגעות ליהודה לייב פינסקר: האחת, כי היה "בבואה מוקדמת" של הרצל וכי חיבורו אוטואמנציפציה! (1882) בישר את "עיקרי רעיונותיו של הרצל במדינת היהודים" (שם); והשנייה, כי גל הפרעות נגד יהודי אוקראינה בשנים 1881-1882 ("סופות בנגב") היה עבורו, כפי שהיה עבור יהודים רוסים אחרים, קו פרשת מים בין תמיכתו בהשתלבות אזרחית ברוסיה האימפריאלית ובין חתירתו להקמת בית לאומי ליהודים בארץ ישראל.

באמצעות קריאה ראשונה מסוגה של מסות עיתונאיות פרי עטו פינסקר, שומסקי מראה כי עמדותיו לא נענות בהכרח לאלו של הרצל ואף לא מתמיינות לפי ההיגיון הבינארי המתייחס ל"סופות בנגב" כאל נקודת שבר מוחלטת בתפיסת עולמו. אדרבה, מגמות אמנציפטוריות ואוטו-אמנציפטוריות התקיימו אצל פינסקר בערוביה לפני ואחרי 1881: "כשם שהקריאה לאוטואמנציפציה היהודית עלתה מתוך המשבר הפוליטי של היהדות הרוסית לפני 1881, כן גם הקריאה לאמנציפציה האזרחית של היהודים לא פסקה עם חחרפת המשבר הפוליטי של 1881" (עמ' 87). בעוד החוזה האמנציפטורי שהרצל הוביל דרש מהיהודים להתנער מזיקה מפורשת ליהדות, פינסקר ראה בטיפוח זיקה זו תנאי הכרחי לאפשרות הכלת היהודים במסגרת האימפריה

הרוסית. כמו כן, בניגוד להרצל, שעתיד היה להתנער לחלוטין משאיפותיו לאמנציפציה לטובת השגת מולדת טריטוריאלית נפרדת ליהודים, אצל פינסקר התגלתה לימים גישה אינטגרטיבית הרואה באמנציפציה ובאוטואמנציפציה אופציות קיומיות המשלימות זו את זו. בזכות קיומה של ארץ מולדת, רחוקה ככל שתהיה, היהודים שיוסיפו לחיות מחוץ לה יחדלו "להיתפס [כ] אישיות קולקטיבית חריגה; עצם קיומה של ארץ מולדת הוא סימן היכר של נרמול לאומיות[ם]" (עמ' 103). לשאיפתו של פינסקר להביא לידי שילוב היהודים באימפריה הרוסית ניתן למצוא מקבילות בחברה היהודית בפלסטין העות'מאנית שלאחר מהפכת התורכים הצעירים (1908), כפי שאביגיל יעקובסון מראה במאמרה. מהפכה זו, לפחות בראשית דרכה, ביקשה להפיח רוח חיים חדשה באימפריה העות'מאנית ולהגן עליה מפני כוחות לאומיים צנטריפוגליים שאיימו למוטט את יסודותיה. הפתרון שהציעו התורכים הצעירים היה "איחוד היסודות" האתניים והדתיים של האימפריה באמצעות מתן זכויות אזרח וייצוג פרלמנטרי לכל נתיני הסולטאן העות'מאני, מוסלמים ולא-מוסלמים כאחד.

אין פלא אפוא שבד בבד עם היענותו של פינסקר להביא לידי "רוסיפיקציה" של יהודי רוסיה הופיעו גם בפלסטין העות'מאנית אישים מן המחנה הציוני אשר דגלו ב"התעת'מנות" כאמצעי להגשמת הציונות. דוד בן-גוריון, יצחק בן-צבי, מנהיגי הספרדים בירושלים ואליעזר בן-יהודה – אישים אלה ואחרים, יעקובסון טוענת, "יצאו מנקודת הנחה שבתנאים ההיסטוריים שנוצרו לאחר מהפכת 1908 הייתה האימפריה העות'מאנית המסגרת המארגנת הטובה ביותר למימוש הלאומי של היישוב היהודי בארץ ישראל" (עמ' 179). התמיכה בהתעת'מנות נבעה ממניעים אינסטרומנטליים ועקרוניים כאחד. הכרזת האימפריה, ערב הצטרפותה למלחמה הגדולה, על ביטול משטר הקפיטולציות, שייכת לקטגוריה הראשונה. משמעותה המידית הייתה גירוש הנתינים הזרים היושבים בארץ, ובהם מרבית בנות ובני העלייה השנייה. לפיכך "החלה התארגנות של מנהיגות היישוב להאיץ בנתינים הזרים לקבל עליהם נתינות עות'מאנית והוקמו ועדי התעת'מנות [...] כדי לארגן את תהליך ההתאזרחות" (עמ' 162).

מניעים עקרוניים (או "אידיליים") יותר להתעת'מנות לא חסרו. למשל, אליעזר בן-יהודה ומנהיגי הספרדים בארץ קיבלו על עצמם נתינות עות'מאנית כבר לפני תחילת ההגירה הציונית – הראשון "מתוך רצון שלא להיות נוכרי בארץ" (עמ' 171), והאחרונים משום שקרבתם הגיאוגרפית, התרבותית והלשונית לערביי הארץ אפשרה להם לדמיין גורל אימפריאלי-לאומי משותף איתם. הם ראו באופי העות'מאני הרב-לאומי של האימפריה תנאי שבלעדיו לא תיתכן תחייה לאומית יהודית בארץ ישראל.

דברים אלו מזכירים מן הסתם את קריאתו של פינסקר ליהודי מזרח אירופה להשתלב באימפריה הרוסית באופן שלא ייתר את יהדותם המודחקת ואף באופן שיבליט אותה. אכן, תפיסת חסידי ההתעת'מנות בקרב חוגים מסוימים בציונות לא הייתה שונה מהותית. בשני המקרים, הרוסי והעות'מאני, ניכר הרצון של קבוצות ואישים יהודים להסתפח למפעלי הלאומיות הרשמיות שנועדו למלא את הדרישות הלאומיות של כלל הקבוצות המרכיבות את האימפריות. אם כן, שני המקרים מעידים על נוכחותן של אופציות קיומיות גמישות ואינטגרטיביות שהיו פתוחות בפני הציונות בשלהי המאה ה-19 וראשית המאה ה-20. אופציות אלו הושכחו או הודחקו לשוליים בעקבות קריסת האימפריות מרובות הלאומים במלחמת העולם הראשונה והופעת מדינות הלאום הנבדלות לאחריה.

כפי שמחקרים ביקורתיים מן השנים האחרונות מדגימים, המעבר מסדר אימפריאלי עות'מאני

למדינות המנדט ולמדינות הלאום במזרח התיכון לא היה תהליך רציף וסדרתי.¹ גם המעבר של הציונות משיתוף פעולה עם האימפריה העות'מאנית לשיתוף פעולה עם האימפריה הבריטית בתקופה המנדט לא היה, כדברי שנהב במבוא, "המשך ליניארי שמהדהד בו הרעיון של ציר הקדמה הנע מהמזרח אל המערב" (עמ' 13). אף על פי כן, מסירת המנדט על ארץ ישראל לידי האימפריה הבריטית בישרה על הידוק חסר תקדים של היחסים בין בריטניה למפעל הציוני. מאמרו של איתן בר-יוסף, הבוחן את הדרכים שבהן תנועת הצופים העברית ניכסה תפיסות אימפריאליות בריטיות, "התאימה אותן לצרכיה ובמידה רבה גם הנציחה אותן" (עמ' 215), מספק עדויות מרתקות להסתבכות הציונות ברשתות האימפריאליזם הבריטי בתקופת המנדט.

תנועת הצופים העברית הוקמה בהשראת רוברט באדן-פאול (Baden-Powell), שהיה מייסד תנועת הצופים העולמית ותוצר אופייני של האימפריאליזם הבריטי במחצית השנייה של המאה ה-19. "הוא הקים את התנועה כדי להכין את נערי בריטניה, פיזית ונפשית, לאתגרים הגדולים שניצבו לפני האימפריה" (עמ' 213) ושילב בה רעיונות קולוניאליים הנוגעים לחיים בספר הדרום-אפריקני. רעיונות אלו הונחלו לילדים באמצעות דמויות וסיפורים מתוך רומנים של רודיאד קיפלינג, הסופר האנגלו-הודי שזוהה יותר מכול עם המסורת השוביניסטית של האימפריאליזם הבריטי. הן סיפקו השראה לצופים העבריים הואיל והתיישבו עם אתוס החלוציות הציוני.

בר-יוסף מראה כיצד שיח הצופיות האימפריאלי תורגם למציאות הארץ-ישראלית וכיצד הונחל לילדים באמצעות טרמינולוגיה מקומית-ילידית. כך, למשל, הג'ונגל ההודי הומר בחורש הכרמל, והצופה העברי למד שהחלוץ הוא "שוחר שלום, במבי תמים הנחלץ להגנה על מולדתו מתוך מאבק בלתי פוסק באויבים נקלים וצמאי דם" (עמ' 220). ואולם, מלאכת תרגום זו לא הצליחה להעלים את עקרונות הצופיות האימפריאלית ואלה הדהדו בה עד לשנות התשעים של המאה הקודמת, זמן רב לאחר שנעלמו מרוב מסגרות הצופיות בעולם. בעוד המציאות הפוסטקולוניאלית אפשרה לתנועות צופים ברחבי העולם להפנות עורף לתכנים המיליטריסטיים שאפיינו את הצופיות האימפריאלית, "בהוויה הישראלית המסוכסכת, המסרבת להרפות מהתשוקה הקולוניאלית, [...] [תנועת הצופים] המשיכה לשאת את הדגל שהניף באדן-פאול. [...] לעצמם ולזולתם סיפרו כי הם 'צופים של שלום' [...] אך בחינוכם ובפעילותם דמו יותר לכיתת חיילים החיים על חרבם" (עמ' 234).

כמעט מיותר להזכיר שהמחקר הפוסטקולוניאלי נועד בין היתר לאתר ולאתגר מורשות אימפריאליות שנותרו חבויות במדינות הלאום בצפון ובדרום הגלובליים. שני מאמרים, האחד של בני נוריאל והשני של סמדר שרון, חוזרים לעשורים הראשונים של מדינת ישראל ומאתרים בהם אותות אימפריאליים ממקורות בלתי צפויים. ממצאיהם שבים ומאשרים את אחד הטעונונים המרכזיים המונחים ביסוד הקובץ הנסקר: יצירת נרטיב אינטגרטיבי יותר של קורות הציונות ומדינת ישראל תיתכן רק אם נשכיל לבחון אותם במסגרת ההיסטוריה העולמית מרובת האימפריות.

בני נוריאלי עוסק בשיח הרפואי של הארגון OSE (או"ה) על אודות יהודי צפון אפריקה "וזליגתו" (עמ' 269) לישראל. ה-OSE נוסד ב-1912 והיה ארגון רפואי יהודי שפעל בתחילה במזרח אירופה. לאחר מלחמת העולם השנייה השתתפו רופאי הארגון בניהול ההגירה לישראל, ולשם כך הגיעו למדינות צפון אפריקה ב-1947, כשנתיים לפני בוא פקידי ההגירה והרופאים מישראל. אף כי סיפור הארגון ידוע, נפקדו ממנו סוגיות אימפריאליות-קולוניאליות חשובות שהפרדיגמה הלאומית דחתה. נוריאלי נדרש לסוגיות אלו במסגרת גישת הרשתות החברתיות,

1 ראו לדוגמה 1998, Toledano; 2002, Meeker; 2011, Jacobson; 2013, Ginio & Kaser.

ובתוך כך הוא עוקב במיומנות אחר התארגנות השיח הרפואי של OSE על "הגוף [היהודי] הצפון אפריקני" (עמ' 269) ואחר נדידתו של שיח זה בשנים 1949–1951 מצפון אפריקה, דרך מחנה המעבר גרנד ארנאס (Grand Arenas) שבמרסיי, למדינת ישראל. הגם שמבחינה היסטורית התעצב השיח הרפואי של OSE באירופה, טוען נוריאלי, אין להתעלם מכך שהוא "התגבש גם במפגש עם הילידים היהודים [...] בצפון אפריקה, במרסיי ובישראל" (עמ' 295).

נקודת המוצא של נוריאלי היא התורה האאוגנית הייחודית שרופאי הארגון בצפון אפריקה דגלו בה גם לאחר שעקרונות אלו פשטו את הרגל אחרי מלחמת העולם השנייה. רופאי OSE בצפון אפריקה יצרו הכלאה, שלא הייתה לה מקבילה בעבודת הארגון בקרב קהילות יהודי אירופה, בין שני זרמים של האאוגניקה, זה המנדליאני וזה הלמארקיאני. הראשון הציע את חוקי התורשה ו"גרס כי תכונות ביולוגיות מועברות בתורשה, ללא קשר לתנאים הסביבתיים"; והשני הדגיש "את השפעת הסביבה החברתית על הורשת תכונות ביולוגיות" (עמ' 272). הכלאה זו הובילה את רופאי OSE באפריקה הערבית לראות בתנאים סביבתיים מקומיים גורמים עמידים לשינוי – כמו התקבעו [תנאים] אלו והגדירו את גופיהם של ילדיה" (עמ' 281) – ולזהות את הסביבה העריצה עם החברה והמשפחה היהודית-ערבית עצמה. כמו הנחות יסוד מדעיות אחרות שהתפתחו במסגרות קולוניאליות, כך גם הפרשנות האאוגנית של רופאי OSE הייתה במידה רבה תוצר של תצפיות מדעיות מפוקפקות, איסוף נתונים חלקיים ושגויים ותפיסות אפריוריות של הרופאים באשר לעליונות אירופית מולדת.

המשמעויות המעשיות של פרשנות אאוגנית זו היו מרחיקות לכת: בשל תהליכי הניוון (הסביבתיים והביולוגיים) הקשים שלהם היה נתון, כביכול, דור ההורים בצפון אפריקה, "יש להתמקד בהצלת דור הילדים בלבד, שכן להוריהם אין יכולת להשתקם מבחינה פיזית" (עמ' 286). משימת תרבות והצלה זו, שבגינה "נמתח גבול מוגזע בין ילדים שיש להם תקנה לבין הורים בעלי גוף שאין לו תקנה" (שם), "היגרה" לישראל, אך בדרכה לשם, במחנה המעבר במרסיי, התווספו לה מרכיבים נוספים. בראייתם את הגוף הצפון-אפריקני כמשהו חריג, רופאים אילצו ילדים צפון-אפריקנים שהגיעו למחנה חולים בגזות ובגרענות לעבור "שיטות זיהוי, טיפול ופיקוח שונים מאלו שהופעלו על הגוף הלבן", גוף הילדים האירופים (עמ' 274). כך למשל טופלו הילדים מצפון אפריקה בהקרנות רנטגן, אף כי כבר בעת ההיא היו ידועות שיטות טיפול מסוכנות פחות ויעילות יותר. העמדה הגורסת כי דור ההורים שרוי בניוון חסר תקנה הביאה במקרים מסוימים גם להפרדת ילדים מהוריהם ומסירתם לבתי מרפא או למשפחות מאמצות.

כאמור, נוריאלי טוען ש"השיח הטיפולי בצפון אפריקה ובמרסיי לחלל גם לישראל" (עמ' 202). ואמנם, גם כאן רווחה ההנחה שהסביבה הצפון-אפריקנית הביאה לידי ניוון גופני המחייב את שבירת הקשר בין הורים לילדים; שהגוף הצפון-אפריקני הוא "כתב חרטומים" (עמ' 286) שתום וזר המחייב טיפול דיפרנציאלי; ושמצבם הפתולוגי של המהגרים הצפון-אפריקנים מצריך הפרדה בינם ובין מהגרים אשכנזים. המבקשים להבין את ההיגיון שאיפשר תופעות כגון היעלמות פעוטות בני עולים חדשים, בעיקר מתימן, בשנים 1948–1954, מן הראוי אפוא שיעיינו במאמרו של נוריאלי. גם אם נוריאלי אינו מזכיר פרשה זו במישרין, דומני שרוחה ניבטת מכל עמוד ועמוד של המאמר.

סמדר שרון – שמאמרה הוא האחרון שיידון ברשימה זו – מרחיבה את רפרטואר המורשות האימפריאליות שקנו להן אחיזה במדינת ישראל. שרון מפנה את מבטה למודל ההתיישבותי האיטלקי בלוב בשנות השלושים של המאה הקודמת, ומראה כיצד ומדוע הוא עורר השראה בקרב

הגורמים שתכננו את חבל לכיש, "פרויקט הדגל של מפעל ההתיישבות וקליטת העלייה באמצע שנות ה-50 [ש]זכה למעמד כמעט מיתי כבר במהלך ביצועו" (עמ' 305). לאיטליה האימפריאלית שמור קשר רופף לציונות. יתרה מזו, המפעל הקולוניאלי האיטלקי באפריקה היה קצר ימים ולא הותיר אחריו טביעות רגל עמוקות. נסיבות אלו עשויות להסביר מדוע פרשת ייבוא המודל הקולוניאלי האיטלקי לחבל לכיש אינה מוזכרת כמעט בכלל בספרות המחקר, בניגוד למרבית המודלים ההתיישבותיים של הציונות שהועתקו מסיטואציות קולוניאליות.

מודל הקולוניזציה בלוב פותח באיטליה הפשיסטית. המודל הועתק לישראל בתיווכו ובתרגומו של רענן וייץ ממחלקת ההתיישבות של הסוכנות, שהיה חסיד נלהב של איטליה ותרבותה. המודל הונהג בישראל מכיוון שנחשב "מודל לניהול אוכלוסייה במרחב קולוניאלי בתקופה של בנייה אומה" (עמ' 303). המחברת בוחנת את ההבדלים בין שני המפעלים אך גם עומדת על הדמיון הרב בין הפרקטיקות הקולוניאליות שאפיינו כל אחד מהם. לדוגמה, שניהם נועדו ליישוב אזרחים כפיפים – איטלקים קשי יום בלוב ומהגרים יהודים ממרוקו ומתוניסיה בחבל לכיש. נוסף על כך, בשני המקרים המדינה יזמה ומימנה את מפעלי ההתיישבות באזורי סֶפֶר מרוחקים, לאחר שתושביהם המקוריים התפנו או גורשו מהם. לבסוף, "גם באיטליה וגם בישראל דובר על התיישבות חקלאית כעל חלק מתהליך 'השבחה' של המתישבים" (עמ' 317). אתיקה חלוצית, עבודה קשה, משמעת עבודה, יזמות ורוח קהילתית – כל אלה ועוד נועדו לאפשר למתיישבים "לעבור מטמורפוזה ולהפוך לאזרחים אחרים" (עמ' 319).

הטענה כי הלאומיות הישראלית מבית מדרשה של מפא"י ינקה ממקורות פשיסטיים קולוניאליים מרתק, ואין לראות בו התרסה אנקדוטית. אדרבה, הוא משתלב עם ממצאים ותובנות נוספות המוצגים בקובץ הנסקר, המעידים על כך שלדפוסים אימפריאליים ממקורות שונים היה תפקיד מכריע לא רק בקביעת כללי הפוליטיקה באירופה ובמזרח התיכון אלא גם, ובעיקר, בקביעת הכללים של המפעל הציוני עצמו. אין בכך הפתעה גדולה. אחרי ככלות הכול, הסדר האימפריאלי נפתח בשעתו כסדר הדברים הטבעי, והתפיסה שלפיה התפשטות היא מטרה עליונה ומתמדת נחשבה פרוגרטיבית מולדת של מדינות אירופה (ארנדט, 2010).

הציונות הייתה בת הזמן של האימפריאליזם המודרני ופעלה בתוך "המטריצה האימפריאלית העולמית", כדברי שנהב במבוא (עמ' 7). ולכן, כמו מרבית התנועות הלאומיות בנות זמנה שפעלו במרחבים קולוניאליים ומעבר להם, הציונות סיגלה עולמות מושגים ופרקטיקות אימפריאליות שהיו זמינות במרחב. לסיגול זה נדרש תהליך דיאלקטי ומורכב של קבלה ודחייה וניכוס סלקטיבי, כפי שמדגימים היטב כל אחד ואחד ממאמרי הקובץ. ומכיוון שידוע כי מורשות האימפריאליזם האירופי הילכו קסם אפילו על מתנגדיהן הרדיקליים ביותר, אין להתפלא על כך שגם הציונות נמשכה אליהן וסיגלה אותן.

התמוטטות המערכות האימפריאליות הגדולות החל ממחצית המאה ה-20, והזיהוי ההולך וגובר שלהן עם ניצול כלכלי ותוקפנות אלימה כלפי אוכלוסיות ילידות, הביאו לידי טשטוש עקבות האימפריות והאימפריאליזם בתולדות הציונות. לפיכך, הפניית הזרקור אל המורשות האימפריאליות שהכתיבו את התעצבות הציונות פותחות פתח לדיון מחודש ופורח בסוגיות עקרוניות הקשורות בה, סוגיות שאי אפשר להבינן אלא בהקשרים אימפריאליים. הדיון התיאורטי המרתק באימפריות ובאימפריאליזם ככתופעה כוללת בתולדות הציונות מקדם אותנו צעד נוסף לקראת דה-קולוניזציה של ההיסטוריה הציונית, וזהו לדעתי ערכו המרכזי של קובץ המאמרים הנסקר.

מקורות

- אנדרסון, בנדיקט (1999). קהיליות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותה. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- ארנדט, חנה (2010). יסודות הטוטליטריות. בני ברק: הקיבוץ המאוחד.
- Ginio, Eyal, & Kaser, Karl (Eds.) (2013). *Ottoman legacies in the contemporary Mediterranean: The Balkans and the Middle East compared*. Jerusalem: The European forum at the Hebrew University.
- Jacobson, Abigail (2011). *From empire to empire: Jerusalem between Ottoman and British rule*. Syracuse: Syracuse University Press.
- Meeker, Michael (2002). *A nation of Empire: The Ottoman legacy of Turkish modernity*. Berkeley: University of California Press.
- Toledano, Ehud (1998). Social and economic change in the “Long Nineteenth Century”. In Martin Daly (Ed.), *The Cambridge history of Egypt (2) (pp. 252—284)*. Cambridge: Cambridge University Press.

אורי רם. שובו של מרטין בובר: המחשבה הלאומית והחברתית בישראל מבובר ועד הבובריאנים החדשים. תל אביב: רסלינג, 2015. 289 עמודים

עידו תבורי*

מרטין בובר היה אחד הסוציולוגים הישראלים המשפיעים ביותר בתקופה שלפני קום המדינה, וראש המחלקה הראשון במחלקה הראשונה לסוציולוגיה. כיום, לאחר שנים שבהן בובר נעדר כמעט כליל מהשיח הסוציולוגי, גם בשנותיו הדומיננטיות של תלמידו אייזנשטדט וגם לאחר מכן, שבים כמה מהסוציולוגים הישראלים לכתביו. ספרו השאפתני של אורי רם בוחן את מחשבתו של בובר ואת ההיסטוריה המורכבת של קבלתו, השכחתו וחזרתו החלקית. רם בוחן את הסוציולוגיה הישראלית ואת התמורות בה, ואגב כך גם קושר אותה ואת בובר לסוציולוגיה הגרמנית ולסוציולוגיה האמריקאית, שהפכה דומיננטית בישראל מאז קום המדינה.

ספרו של רם טומן בחובו שלוש קריאות שונות. ראשית, זוהי קריאה מחדשת בבובר, קריאה המדגישה את ההמשכיות במחשבתו מאז תפיסתו המוקדמת והרומנטית. רבים מקוראי בובר טוענים כי מלחמת העולם הראשונה סימנה קו שבר במשנתו, אולם רם מדגיש דווקא את ההמשכיות – הן בתפיסתו את משבר המודרניות, הן באופן שבו הוא מנסה לפתור משבר זה. שנית, הספר הוא תרגיל בסוציולוגיה של הסוציולוגיה. רם מתחקה אחר ההתפתחות של שלוש סוציולוגיות – הגרמנית, האמריקאית והישראלית – ומראה כיצד הסוציולוגיה הישראלית התחילה את דרכה כסוציולוגיה גרמנית והפכה לסוציולוגיה אמריקאית, ואת קווי ההשתברות של סוציולוגיה זו מאז שנות השמונים. ולבסוף, ספרו של רם הוא גם ספר פוליטי, ובמרכזו עומדת ההנחה כי יש תחייה של הסוציולוגיה הבובריאנית בישראל וכי הדבר בעייתי מבחינה פוליטית, מכיוון שתפיסתו של בובר, הנשענת על יסודות הרומנטיקה הגרמנית, מאדירה נטיות שבטיות המיתרגמות בקלות רבה מדי לתפיסה לאומנית מובהקת.

הספר הוא אחד הניתוחים המעניינים והמאתגרים שקראתי של הסוציולוגיה הישראלית ועל משנתו של בובר, וראוי שישמש מוקד לדיון. עם זאת, מצאתי את עצמי מסתייג מחלק מהטעויות שרם מעלה. ראשית באשר לתפיסתו את בובר: רם משכנע את הקורא כי אי אפשר להבין את בובר (כפי שאי אפשר להבין את ובר, את טוניס או אף את דורקהיים) מבלי להבין את האופן שבו משבר המודרניות השתבר בסוציולוגיה הגרמנית ואת מרכזיותה של תפיסה רומנטית פולקיסטית כמסד לביקורת המודרנה. כפי שהגמיינשאפט המיתי של טוניס מייצר קרקע לביקורת הגזלשאפט, כך הקהילה מאפשרת את ביקורת החברה אצל בובר. אם כן, עניינו של בובר בחסידות הוא ניסיון לייצר מודל גמיינשאפט יהודי. ומכיוון שהחברות והקהילה מהווים מסד חשוב במשנתו של בובר לאורך השנים, רם צודק בטענתו כי אי אפשר להבין את משנתו מבלי להתייחס לפרובלמטיקה של תפיסה שבטית ורומנטית זו, שהייתה לכלי בתפיסות פשיסטיות של עליונות העם והיחס המיסטי בין עם לאדמה בהתהוות הלאום.

ואולם ניכר כי בעייתיות זו צובעת לחלוטין את תפיסתו של רם את בובר. יש הבדל, לטעמי, בין

* החוג לסוציולוגיה, אוניברסיטת ניו יורק

האמירה (המוצדקת) כי אי אפשר להבין את בובר ללא הרומנטיקה ובין האמירה המובלעת שרם גולש אליה ולפיה בובר הוא נציגה של תפיסה רומנטית זו. לטעמי, ספרו של רם אינו מתמודד עם מה שהפך את מחשבתו של בובר למעניינת כל כך: הניסיון לחרוג מהשבטיות ומהלאום דרך הדו-שיח ופני האחר בחברותא. מבחינה פוליטית תפיסתו של בובר הופכת לעתים לאנרכיזם הרבה יותר משהיא משמשת כר ללאומנות. הבלתי-אמצעיות שבראיית האחר כ"אתה" במקום האובייקטיפיקציה של "הלו" חורגת מהשבט. ואף על פי שבובר ממשיך לדון בחסידות וביהדות מיסטית זוהי שבטיות משוללת לאום, יהדות שהופכת אוניברסליסטית דווקא בהכרתה באחר כפני אדם. קריאתו של רם, אולי מכיוון שהוא רואה ב"בובריאנים החדשים" סכנה פוליטית, אינה עושה צדק עם היבט זה במחשבתו של בובר. במקום להכיר בכך שתפיסתו הסוציולוגית היא שהניעה את בובר לפעילותו הפוליטית, נראה כי הפעילות הפוליטית (שרם מדגיש חוזר והדגש את מוגבלותה) עומדת במתח אל מול משנתו הסוציולוגית-פילוסופית. כך, אף שרם צודק בהדגשת ההמשכיות, הוא לוקה, לטעמי, בעיוורון למתח שבין המשכיות זו לפתרון שבובר ניסה לייצר.

חלקו השני של הספר, העוסק בסוציולוגיה הגרמנית, האמריקאית והישראלית, מרתק ומשכיל. רם מצוי מבכבי הסוציולוגיה הגרמנית וכמובן בזו הישראלית, ואפיון השורשים הרומנטיים של הסוציולוגיה הגרמנית חשוב ומעניין. המעבר בישראל מסוציולוגיה גרמנית לאמריקאית הוא אכן חידה שהסוציולוגיה הישראלית לא התמודדה עמה מספיק. כאן דווקא הרגשתי שהייתי רוצה לדעת הרבה יותר על התהליכים שהספר מתווה. רם אמנם מראה כיצד הנוף הפוליטי והכלכלי השתקף בתפיסה הסוציולוגית הרווחת, במיוחד במקרה הישראלי, אך הוא אינו מראה כיצד התרחש השינוי ברמה המוסדית. אחרי ככלות הכול, מוסדות אינם משקפים באופן טבעי את המערך הפוליטי הדומיננטי. אם כך, כיצד מתעצב הקשר מוסדי שיחפוף את ההקשר הפוליטי והכלכלי? האם החפיפה שרם רואה נובעת מהתערבות בגיוס מרצים? האם, כפי שרומז אייזנשטדט בריאיון שרם מביא, הסיבה היא שעם התמקצעות האקדמיה, האינטלקטואלים ה"גרמנים" הפכו שוליים בדיוק בגלל התעלמותם (המוצדקת במקרים רבים) מגבולות דיסציפלינריים, על כל הכלול בהם? ומה היה מקומה של האנתרופולוגיה בשינוי זה?

הקשר מוסדי זה מוביל אותי לבסוף לחלק הדיאגנוסטי, או הפרוגנוסטי, בעבודתו של רם. בהסתמך בעיקר על מאמרים פרי עטם של זלי גורביץ', יהודה שנהב ורוגן שמיר הוא טוען כי בסוציולוגיה הישראלית קיימת מגמה ניאו-בובריאנית וכי מגמה זו מתחזקת עם פוליטיקת הזהויות העכשווית ועם הנטיות הפוסט-מודרניות והפוסט-קולוניאליות בסוציולוגיה הישראלית בימינו. באשר לדיאגנוזה, אני פחות בטוח מרם בנוגע להחייאת משנתו של בובר. ה"ניאו-בובריאנים", כפי שרם קורא להם, מושפעים בעיקר ממגמות אחרות, ובוודאי אינם מנסים לארגן כיתה ניאו-בובריאנית בסוציולוגיה הישראלית. הפנומנולוגיה הדיאלוגית של יחסי האני-אתה היא בבחינת נישואי נוחות זמניים המושפעים במידת מה מעליית קרנו של לוינס במחוזות מסוימים בפילוסופיה הקונטיננטלית ובאנתרופולוגיה, מתפיסות פוסט-קולוניאליות שאין להן דבר עם בובר, ומניסיון ליצור מקום לאינטראקציוניזם ולפנומנולוגיה שמעולם לא זכו למקום מרכזי בסוציולוגיה הישראלית (ודווקא למרות מקומם בסוציולוגיה האמריקאית). זאת ועוד, במערך מוסדי שבו הרוב המכריע של מרצים חדשים באוניברסיטאות המחקר מגיעים מתוך הסוציולוגיה והאנתרופולוגיה האמריקאית, שם בובר כמעט אינו נוכח, יש להניח כי גם אם כמה מאמרים העלו את בובר על נס, לא תתגבש סוציולוגיה בובריאנית בעתיד הנראה לעין. הסכנה לסוציולוגיה הישראלית שרם מתריע עליה נראית לי מוחשית פחות ובובריאנית פחות.

אך בסופו של דבר, למרות הביקורת, אני סבור שזהו ספר חשוב. הוא חשוב בדיוק מכיוון שהוא יאלץ את קוראיו לנקוט עמדה, לבחון את האופן שבו הם רואים לא רק את משנתו של בובר אלא את התפתחותה של הסוציולוגיה ואת מקומה של ישראל בשדה הסוציולוגיה כיום. אני מקווה שיהיה לאבן יסוד בדיון על הסוציולוגיה הישראלית.

Haim Yacobi. **Israel and Africa: A Genealogy of Moral Geography**. London & New York: Routledge. 2016. 146 pages

איילה לוי*

ספרו של חיים יעקובי כאן לא אפריקה: גבולות, טריטוריה, זהות,¹ או בתרגומו לאנגלית הפוליטית-תרבותית הישראלית ובמארג הגיאופוליטי האזורי. שערי הספר מאורגנים על פי שלושה צירי זמן ומרחב: "ישראל באפריקה" מתאר את תור הזהב של יחסי ישראל עם מדינות אפריקה המשתחררות, תקופה המגיעה לשיאה בשנות השישים של המאה הקודמת, ומתמקד בייצוא מודלים ישראלים של "פיתוח" דרך תכנון, התיישבות ספר ואדריכלות למדינות אפריקה, במסגרת מדיניות הסיוע הישראלית. השער השני, "אפריקה בישראל", עוסק בהבניית הדימוי של אפריקה בספרי לימוד גיאוגרפיה, בתערוכות אתנוגרפיות ובספרי מסע של ישראלים ביבשת בתקופת תור הזהב. הוא נע בציר הזמן לעבר ההווה עם פרק על עיירת הפיתוח נתיבות, המתאר כיצד הדמיון הדיאספורי והפרקטיקות המרחביות של תושביה העולים ממרוקו עיצב את מרחב העיירה בדמות אתרים סימבוליים מהמולדת הצפון-אפריקאית. פרק אחר בשער זה עוסק בהגזעה של המרחב הישראלי העכשווי דרך שהייתם ותנועתם של מבקשי מקלט מאפריקה. השער החותם את הספר, "ישראל באפריקה II", חוזר שוב לאפריקה ועוקב אחר החיית הסיוע לארצות אפריקה בהווה. כל אלו מתלכדים לכדי גנאלוגיה של גיאוגרפיה מוסרית, שלטענת הכותב משמשת את החברה הישראלית להבניית זהותה, הן בפני עצמה פנימה והן בפני הזירה הבינלאומית, כלבנה – היינו כמערכת, דמוקרטית ונאורה.

העיתוי של הוצאת הספר לא היה יכול להיות טוב יותר, עם הביקור המתקשר שערך נתניהו במדינות אפריקה בשנת 2016, ביקור שאביגדור ליברמן הכין לו את הקרקע בתקופת כהונתו כשר החוץ. אפריקה זוכה בימים אלו לעדנה מחודשת כספר פורה להשקעה כלכלית (מבחינת ישראל – בעיקר בתחומי הצבא והחקלאות). מדינות אפריקה מסמנות תקווה גדולה, אך גופות הפליטים האפריקאים השוטפות את חופי הים התיכון באירופה מזכירות כי לא כולם נהנים מהפריחה הכלכלית. הכפילות הזאת של היבשת, מחד גיסא מקור בלתי נדלה לעושר ומאידך גיסא אזור מוכה אסונות טבע ואסונות מיד אדם, ליוותה את אפריקה מאז ימי השלטון הקולוניאלי ונקשרה בדרך כלל עם אקוטיזציה שלה ותפקידה כ"אחר" של העולם המערבי. אולם יש גם הרואים בהתפתחויות הכלכליות, הפוליטיות והסביבתיות המתרחשות כעת באפריקה תמרור אזהרה ומקור ללמידה על תהליכים הולכים ומואצים בעולם כולו (Comaroff & Comaroff, 2012).

ספרו של יעקובי אינו עוסק ביבשת אפריקה אלא בחברה הישראלית. הכותרת העברית השנונה

* אוניברסיטת נורת'וסטרן

גילוי נאות: הכותבת השתתפה באצירתה של התערוכה "שליחות: אדריכלות, תכנון ופיתוח מישראל לאפריקה", לצד מחבר הספר (ולצד צבי אלחייני וערן טמיר טוויל), בגלריה בבית האדריכל, יפו, באפריל-מאי 2016. היא כעת משלימה ספר העוסק בייצוא אדריכלות ותכנון ישראלים לסיירה לאון, ניגריה, אתיופיה וחוף השנהב בשנות השישים והשבעים.

1 בישראל ראה הספר אור בשנת 2015 בהוצאת מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

"כאן לא אפריקה" ממקמת את הקוראת "כאן" ולא "שם" ונוטעת את אפריקה מידית בתוך הפרספקטיבה הישראלית ההגמונית שהספר מבקש לבקר, שעיקרה הכחשת הקשרים והדגשת ההבדל בין השתיים. כפי שמתברר במבוא, לישראל יש "אפריקות" רבות המשמשות נקודת ייחוס להבנייתה העצמית: תכניות הקולוניזציה הלא ממומשות של הקונגרס הציוני בקניה ("תכנית אוגנדה") ובאל עריש, מדינות אפריקה שישאל קיימה ומקיימת עמן יחסים דיפלומטיים, האנלוגיה בין ישראל לדרום אפריקה בתקופת האפרטהייד, עליית יהודי אפריקה מאתיופיה ומצפון אפריקה, ואפריקה הנושפת בעורפה של ישראל דרך הגבול עם מצרים, שדרכו מגיעים מבקשי המקלט. כל "האפריקות" הללו משתברות בישראל כבמראה ומעמדות אותה עם הדימוי העצמי שהיא מבקשת לבצר. מבחינה זו הספר מצטרף לספרים נוספים בתחום חקר הספרות והתרבות שיצאו לאחרונה ועוסקים בעבודת הדמיון של אפריקה כמכשיר לחשיבה ביקורתית רפלקסיבית, כמו ספרו של איתן בר יוסף וילה בג'ונגל (2013) וכמו ספרה של אנטואנט ברטון *Africa in the Indian imagination: Race and the politics of postcolonial citation* (Burton, 2016), העוסק בסוגיה דומה מנקודת המבט ההודית. ספרו של יעקובי מצטרף לספרים אלו בשאלות שהוא מעלה ובמתודולוגיית ניתוח השיח, ומוסיף עליהם בניתוח סוגיות כגון השלכות על מדיניות פנים וחוץ והבנייה פיזית של מרחבים עירוניים. הדבר מתבטא במיוחד בפרק על נתיבות, הלוקח את הקורא למסע מהפנט חוצה גבולות בעיירת פיתוח בשולי המרחב והתודעה של ההגמוניה הישראלית, המשחזרת מרחבים סימבוליים של ערים במרוקו.

כוחם של הספר ושל התזה הפרובוקטיבית שלו הוא בכך שהם מאפשרים לאגד נושאים שונים ומגוונים כל כך: הגיאוגרפיה העירונית של עולי צפון אפריקה בנתיבות, פעילות אדריכלים ישראלים וסולל בונה באפריקה בשנות השישים, הצגת תערוכות אמנות אתנוגרפיות של אפריקה בישראל, ותנועת מבקשי המקלט במרחב העירוני – כל אלה מובאים בכפיפה אחת ובכתיבה תמציתית, קולחת ונגישה לקהל הרחב ולקהלים של הדיסציפלינות השונות שהספר פונה אליהן. ריבוי הסוגים של מקרי המבחן הכתיב הסתמכות על מקורות שונים לכל פרק ופרק: מחקר ארכיוני, ראיונות, סקירת עיתונות כתובה ופרסומים היסטוריים. המקורות הרבים והמגוונים והמעברים בזמן מההיסטורי לעכשווי חושפים את הספר באופן טבעי לביקורת דיסציפלינריות. יש בו למשל אי-דיוקים היסטוריים אחדים, והוא מסתמך במידה יתרה על מקורות עיתונאיים גם כאשר קיימת ספרות מחקר בנושא. אולם כל אלה אינם גורעים מכוחה הפרשני של התזה, וריבוי הנושאים הנידונים מעיד על העושר המחקרי שנובע ממנו.

ככל גנאלוגיה, הטקסט אינו מתיימר לומר את המילה האחרונה בנושא. ניתן לקרוא כל פרק כהזמנה למחקר ולהעמקה נוספים, וייתכן שאף יהיה בכוחם לשפוך אור חדש על סדרת השאלות מעוררות המחשבה המוצגות במבוא, שעניינן הבנת יחסי ישראל-אפריקה מעבר לפרדיגמה של מרכז-פריפריה או יחסים קולוניאליים, והבנה מחודשת של אוריינטליזם כפרדיגמה פרשנית של יחסים אלו. כך למשל התזה שלפיה נערכת "הלבנה" של ישראל באמצעות ייצוא מומחיות ישראלית יכולה להיבחן מנקודת מבט נוספת, כזאת הלוקחת בחשבון שהנסגה הקולוניאלית אפשרה תחרות על תעשיית הפיתוח (Ferguson, 1990) למדינות רבות משני צדי המתרחס של המלחמה הקרה הגלובלית ומגוש המדינות הבלתי מזדהות. אפשר גם לבחון כיצד התחרה משרד החוץ על מתן הסיוע למדינות אפריקה באמצעות ייחוד המומחיות הישראלית, כפי שעשו מדינות הגוש הסובייטי, יוגוסלביה וסין, לעומת מדינות אחרות מהמערב – ייתכן שמתוך כך תעלה המסקנה שישאל ביקשה דווקא "להשחיר" עצמה מול מדינות אפריקה, כלומר להדגיש את

קרבתה אל המדינות המתפתחות, הגדולה יותר מזו של מדינות המערב המפותחות, כדי לבסס את יחסי הסולידריות שביקשה לכונן.

מעבר לעיסוק בחברה הישראלית, התזה הנדונה בספר פותחת אשנב מרתק לבחינה משווה של תהליכי מודרניזציה ו"פיתוח" במזרח התיכון, כשהגוש הערבי מתחרה מול ישראל על לבן של מדינות אפריקה, ושל הבניית ה"ערביות" (כלבנה?) מתוך יחס למוסלמים האפריקאים ולמדינות אפריקה בכלל. לדעתי, כדי לפרק את מיתוס הייחודיות של ישראל, המתגלם במונח "וילה בג'ונגל", יש מקום להרחיב את היריעה ולהשוות לתהליכים דומים ביחסי העולם הערבי ומדינות האזור עם אפריקה, תהליכים שהחלו בשנות החמישים והשישים – בעיקר במצרים בתקופת שלטונו של נאצר (מקרה מבחן מרתק בפני עצמו המדגים שייכות כפולה, הן ליבשת אפריקה הן לעולם הערבי) – והממשיכים להתקיים כיום, עם הסיוע מצד נסיכויות המפרץ או לחלופין מטורקיה. ייתכן שהשלמת התמונה הגיאוגרפית והמוסרית הזאת תפתח את האפשרות למקם את ישראל מחדש במרחב המוכחש ביחס לכלל שכנותיה ולחליץ את השיח ממושגים בינאריים של שחור ולבן, מזרח ומערב.

מקורות

בר יוסף, איתן (2013). וילה בג'ונגל: אפריקה בתרבות הישראלית. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

Burton, Antoinette (2016). *Africa in the Indian imagination: Race and the politics of postcolonial citation*. Durham: Duke University Press.

Comaroff, Jean, & Comaroff, John L. (2012). *Theory from the South, or How Euro-America is evolving toward Africa*. Boulder: Paradigm Publishers.

Ferguson, James (1990). *The anti-politics machine: "Development," depoliticization, and bureaucratic power in Lesotho*. Cambridge: Cambridge University Press.

Jackie Feldman. **A Jewish Guide in the Holy Land: How Christian Pilgrims Made Me Israeli.** Bloomington: Indiana University Press. 2016. 205 pages

חיים נוי*

ספרו החדש של ג'קי פלדמן בוחן סוגיות בתיירות דתית או צליינות – בעיקר צליינות אוונגליסטית צפון-אמריקאית ל"ארץ הקודש" – ואת מערך הכוחות, המשמעויות והבניות הזהות והמרחב המתרחשות בין המדריך (היהודי-ישראלי), הקבוצה והאתרים המקודשים בישראל במהלך המסע הדתי. המחקר משלב ידע וחוויה עשירים של פלדמן המדריך, הנסמך על למעלה משלושה עשורים של ניסיון בהדרכת קבוצות צליינים, וידע אקדמי, תיאורטי וביקורתי של פלדמן האנתרופולוג. המחקר הוא אוטואתנוגרפיה ביקורתית, עשירה בסיפורים, בתיאורים ובאנקדוטות, הנסמכת גם על ראיונות עומק שערך פלדמן בשנים 2001–2004 עם מדריכי תיירות ישראלים. הפרספקטיבה התיאורטית של פלדמן היא אנתרופולוגית-מופעת: הספר מציג התרחשויות חברתיות העולות בתוך מרחב צלייני (דתי ובין-דתי), טקסי (לימינלי וזמני) ובין-תרבותי המצוי כל העת בתנועה, והמחבר מתאר את הדברים כמשתתף-צופה. מערך האינטראקציות, ועמו גם הזהויות והפוליטיקה של כוח ודת, נעשים בהדרגה מורכבים יותר, כי השחקנים למעשה רבים מכפי שנדמה בתחילה: עם הקבוצה האוונגליסטית, למשל, מגיע כומר המשמש כמנחה רוחני. היחסים בין הכומר הצליין הנוצרי ובין המדריך היהודי היליד ובן המקום, והיחסים בין שניהם ובין הקבוצה, מסבכים את המערכת ומעשירים אותה. כך גם העובדה שלקבוצה מצטרף תמיד נהג, לרוב פלסטיני מוסלמי. שדה המחקר עשיר וטעון משום שמדובר במפגש פוליטי של זהויות ומשחקי כוח שיש לו עוצמה סמלית, כלכלית ופסיכולוגית. על כך יש להוסיף את היחסים המורכבים המתקיימים הן בתוך הבעה התיירית-צליינית, הן בינה ובין המציאות שמקיפה אותה. לספר שבעה פרקים. הפרק הראשון מתאר את קווי היסוד של השדה עצמו: את היחסים בין מדריך לקבוצה, את הרקע הביוגרפי הדתי-יהודי של פלדמן, ואת האופן שבו הדרכת קבוצות נוצריות תחת מעסיק פלסטיני מזרח-ירושלמי גיבשה את זהותו כצבר. הפרק השני דן בעוצמת ההבניה החברתית של אתרים ומרחבים, וכן של זהויות אינדיבידואליות וקולקטיביות של משתתפים ושל לא-משתתפים, למשל של "ערבים" מול "יהודים". בפרק זה פלדמן עומד גם על ההבדלים בין צליינים לתיירים: הראשונים רואים את האחרונים כנחותים מוסרית לעומתם, ממש כשם שתרמילאים רואים עצמם כטובים יותר מתיירים אחרים, ולכן הם זוכים בהון תרבותי ודתי משמעותי. הפרק השלישי דן בהבניה של "ארץ הקודש" בעיניהם של הצליינים ובעיני רוחם. בפרק זה נגלית העובדה שהגישה המופעת אינה מוגבלת רק לזהויות המשתתפים אלא גם להבניה היסטורית-דתית של מרחבים ושל אתרים, וכך גם תהליכי התקדשות (פוסט)-מודרניים עכשוויים¹, הכפפה של ארכיאולוגיה למדיניות פוליטית-דתית, הנצרה של שדה התעופה, ועוד. כאן גם נגלית ההסתרה השיטתית של תרבות אסלאמית ואתרים אסלאמיים, ועמה איחוד נקודות

* החוג ללימודי תיירות, המכללה האקדמית אשקלון

1 בילו, יורם (2005). שושביני הקדושים: חולמים, מרפאות וצדיקים בספר העירוני בישראל. חיפה: הוצאת אוניברסיטת חיפה.

המבט היהודית והנוצרית-אוונגליסטית, החולקות גישה פרגמטית לטקסט המקראי, ובה היהודים נתפסים כילידים אותנטיים המתקפים ומאדירים את ערכה הדתי של הנצרות.

הפרק הרביעי ממשיך וחושף את הפוליטיקה של מסעות הצליינים ומתאר כיצד הם מנצרים את הסכסוך ואת אתריו האיקוניים בארץ ישראל. פלדמן מתאר את המופעים ודן בנרטיבים שמשמשים קבוצות תיירים וצליינים כדי לראות היבטים שונים של הסכסוך ולהתעלם מאחרים. כך למשל בית לחם וחומת ההפרדה מקבלות ערך מוסרי חיובי או שלילי על פי ההבניה והמסגור התיירותי שלהם. הפרק מוסיף על הפרקים הקודמים את תיאור המשאבים הסמיוטיים המגוונים ורבי העוצמה הזמינים לתעשיית התיירות, ובהם ייצוגים נרטיביים ומולטימודאליים של אתרים (שמקאנל² כינה בזמנו off-site markers), כוחה הסוגסטיבי של תכנית הטיול ועוד. הפרק החמישי מוקדש לטובין בתיירות צליינית: כספים (משכורות, תשרים), מזכרות, והמערכת המוסרית של יחסי החליפין שלהם. פלדמן מצביע על הסוגים והצבעים השונים של הכספים המחליפים ידיים במהלך הטיול – ירוק, אפור, שחור – ועל תהליכי ההלבנה וההשחרה של כסף, המקדשים או לחלופין מטמאים אותו. הכסף עצמו, והטרנספורמציות הסמיוטיות שהוא עובר, מזכירים לנו שתיירות היא כלכלה עולמית משגשגת, ושבניגוד לטענות המוקדמות על הניכור שהכסף מביא לעת המודרנית, מתברר שלכסף יש עומק-משמעות וערך מוסרי משתנה ומצבי. הפרק השישי בוחן את המשכה ("הפיתוי", שכפי שפלדמן מכנה זאת) שבהדרכת צליינים בישראל. תפקידו של המדריך אינו מוגבל רק להעברת ידע ולתיווך אובייקטיבי של המציאות הנצפית, אלא הוא כולל גם מעין פלרטוט משחקי-מופעי עם הקבוצה והקסמתה באמצעות בקיאות וירטואוזית בידע דתי ובטקסטים קדושים. המדריך והקבוצה מצויים יחדיו בתוך דינמיקה קבוצתית חזקה, ולעתים קרובות השאלות מי המפתה ומי המתפתה, והאם המדריך הוא זה שמנהל את המופע – ובתוך כך גם את זהותו שלו – הן שאלות פתוחות שהתשובות עליהן מורכבות.

הפרק השביעי והאחרון הוא בעיניי שיאו הרגשי של הספר, והוא מלא תבונה, אינטרוספקציה והומור. זהו פרק קצר ואישי יותר, וכמו הספר כולו גם הוא דן במשולש: פולחן, טקסט ומופע. פלדמן אינו מסכם את המסע שתיאר הספר וגם נמנע מליפול למלכודת הרפלקסיביות, שהרי ציון המיקום של החוקר/ת בשדה אינו פותר באמת סוגיות של זהות ויחסי כוח. במקום זאת, במבט אישי וקרוב יותר אצל הגוף, פלדמן המדריך נמצא בכנסיית סנט אן בירושלים. שם, מעט נסתר מאחורי עמוד גדול, הוא שר ברגש ובעוצמה ניגון יהודי שהיה מקובל במשפחתו, לאוזני הקבוצות האוונגליסטיות שהוא מדריך. כאן עולה בכל כוחה דמותו של פלדמן השחקן, הן במובן של סוכן חברתי בעל כוח ביצועי והן משום שהוא עצמו מופיע עם ובפני הקבוצות המשמשות לו קהל. השאלות שהפרק מעלה, שאלות על הפוליטיקה של הקשר בין מופע, טקסט דתי, זהות ומקום, ממשיכות ומהדהדות כקולו של פלדמן לאחר סיום ההדרכה, בתוך ההקשר המדמם והשונן המרפא של הסכסוך הלאומי והדתי שאנו נתונים בו. דמותו הלימינלית והכריזמטית של פלדמן מצליחה להחזיק את המשמעויות והמתחים הצולבים ולהביאם להמחשה בהירה בתפקידו כמדריך תיירים וכמחבר של הטקסט (אוטו)אתנוגרפי.

כפי שמציין אריק כהן בהקדמה הקצרה ומאירת העיניים שכתב לספר, אחד המפתחות להבנת השדה שפלדמן מתאר ופועל בו הוא הגבולות הנזילים והחדירים בין תפקידים חברתיים שונים –

2 MacCannell, Dean (1976). *The tourist: A new theory of the leisure class*. New York: Schocken Books

הגדרות סמיוטיות של מצבים ואתרים ויחסי כוח. דקונסטרוקציה זו של דיכוטומיות נוגעת בכמה תחומים: המעבר בין האישי למקצועי, בין התפקיד והידע של המחבר כמדריך תיירים ותיק ומוסמך לתפקידו כאקדמאי ביקורתי (ואף בין תחומי ידע שונים בתוך העולם האקדמי – בין מדעי הרוח למדעי החברה, ובעיקר בין לימודי דתות לאנתרופולוגיה וללימודי תיירות), בין תיירים לצליינים, ובין פוליטיקה לדת, על רקע הדה-פוליטיזציה האגרסיבית של תעשיית התיירות הגלובלית. הספר כתוב באנגלית עשירה, נרטיבית וקולחת, ויעורר עניין בקרב שתי קבוצות קוראים לפחות. הראשונה היא סטודנטים וחוקרי דת ותיירות, ובפרט צליינות, ואנתרופולוגים וסוציולוגים האוחזים בגישות מופעיות וטקסיות. הקבוצה השנייה היא חוקרי פוליטיקה ויחסים בין-דתיים בהקשר הסכסוך הישראלי-פלסטיני. מחוץ למגדל השן האקדמי הספר יעורר עניין בקרב קהילות מקצועיות בתעשיית התיירות וההארחה, ובפרט אצל מדריכי תיירות. הצומת הטעון והמורכב בין ידע לכוח, שמדריכי תיירות מגלמים אותו ופועלים בתוכו, על עושר המצבים, הלבטים וההחלטות הקשורים בו ועל התובנות המקוריות והעמוקות שהוא מציע – יש בכוחם להעשיר את חוויית מדריך/ת התיירים ולעורר דיון מקצועי ואתי חיוני.

תמר ברגר. אוטוטופיה: על מרחב הביניים הפרוורי בישראל. תל אביב: הקיבוץ המאוחד. 2015. 344 עמודים

רינה נאמן*

נושא הספר הוא הפרוור הישראלי בעידן הנוכחי. לדעת ברגר, זוהי צורת יישוב ייחודית בסגנון הבנייה, בעיצוב המגורים והסביבה ובאורח החיים של תושביה. במסגרת המושג "פרוור" מכלילה המחברת מגוון וריאציות: יישובים בסגנון הפרוורים הקלאסיים המערביים; שכונות שוליים וערים גדולות ובינוניות; הרחבות ביישובים חקלאיים וכפריים; וכן שינויי צורה של בניינים ובתים קיימים בערים, במושבים ובקיבוצים. היבט נוסף המייחד את הפרוורים הוא צורת הבנייה והמגורים: וילות ודירות גן, דירות בבנייה נמוכה, קוטג'ים, דופלקסים, רבי קומות ומגדלים. המכנה המשותף לכל אלה, לדעת ברגר, הוא צורת המחייה של תושבי הפרוורים, שהיא מכנה אותה "אוטוטופיה", ואותה היא מבקשת לתאר ולפענח בספרה.

המושג "אוטוטופיה", שברגר טובעת, מציין את המאפיינים המשותפים לפרוורים הישראליים למרות השונות ביניהם: תלות מוחלטת של התושבים במכונת וברשת כבישים זמינה; מבנה גיאומטרי של שכונה ובה שדרות, כיכרות ושטחים ציבוריים ירוקים; אווירה של סדר ושלווה. המושג מציין גם את מערכת הערכים והציפיות של התושבים המתגוררים בפרוורים: אינדיבידואליזם לעומת קהילתיות; חתירה לשינוי וחידוש לעומת שימור העבר; שאיפה לאוטונומיה עד כדי ניתוק מההקשר החברתי-לאומי הכללי; ומאמץ להגשים חלום של איכות חיים ושל יוקרה, שביטוייו הם מגורים מרווחים, אוכלוסייה הומוגנית, חינוך טוב, סביבה נקייה ולא צפופה, פרטיות וביטחון אישי.

האוריינטציה המתודולוגית של ברגר היא אנתרופולוגית. הדבר בא לידי ביטוי באימוץ שני עקרונות מרכזיים בדיסציפלינה לאורך כל הספר. עיקרון אחד – בדיקת הנושא מבפנים, מנקודת המבט של תושבי הפרוורים עצמם ולא של צופים מבחוץ. על פי עיקרון זה מעוצב גם מבנה הספר. בפרק הראשון ברגר מסתכלת על הפרוורים ממעוף הציפור, מתצלומי אוויר. בפרק השני היא מסכמת את הספרות על פרוורים מהיבטים שונים: גיאוגרפיים, דמוגרפיים, מעמדיים, אתניים, כלכליים, תכנוניים ואדריכליים. עד כאן ה"חוף". מכאן ואילך, לאורך 11 פרקים המכונים "נסיעות", מתנהלת הבדיקה מבפנים. בפרקים אלה מתואר מסע מפורט ומלומד של המחברת בפרוורים בישראל. היא מתעכבת על יישובים מגוונים שמגדירים את עצמם כפרוורים ועל יישובים שיש בהם פרוורים, ובכלל זה יישובים ערביים ויישובים שמעבר לקו הירוק. המסע נערך במכונת פרטית לשם הדמיית החוויה לזו של תושבי הפרוורים עצמם, ולצד המחברת נוסעים נוספים, שמתחלפים מנסיעה לנסיעה.

אך למרות המאמצים לחוות את המסע מבפנים, בפרק האחרון של הספר – "הערה על השעמום" – עומדת המחברת עצמה על המגבלה האינטרניסית לאסטרטגיה זו. בפרק הזה נערך דיון פילוסופי במושג "שעמום", דיון שמעניין ביותר כשהוא לעצמו, אבל נראה לי מיותר בהקשר הנושא הנדון בספר. מה שכן רלוונטי לענייננו הוא, שהמחברת מעידה על עצמה שהיא חשה בפרוורים כ"תיירת"

* בית הספר לממשל וחברה, המכללה האקדמית תל אביב-יפו

(כלשונה), ואף חווה שעמום. מאליו מובן שאין זו החוויה של התושבים עצמם. תחושת הריחוק רוחת בקרב מרבית האנתרופולוגים שמבקשים לחקור מבפנים, ומכאן המודעות לכך שזו רק משאלה מחקרית המלווה במאמץ לחתור לקראתה, ולא הישג ממשי. שהרי אדם לא יכול להיכנס ממש לגופם, למחשבותיהם ולרגשותיהם של אנשים אחרים ולחוות אותם מבפנים.

עיקרון אנתרופולוגי נוסף שמנחה את ברגר הוא הוליזם, דהיינו מאמץ לאסוף נתונים על כמה שיותר היבטים של התופעה הנחקרת, בהסתמך על מקורות רבים ככל האפשר. היא מתארת את המצב בדרך במהלך הנסיעות – את הכבישים, התנועה והנוף. היא מתעכבת גם על קניינים ועל פארקים ודנה במצבם, בתולדותיהם ובמשמעויותיהם מבחינת היישובים שבסביבה. כן היא מספרת מיהם הנוסעים המצטרפים אליה ומה תחושותיהם בדרך. בכל יישוב שהיא עוצרת בו היא מתארת את אפיוניו כפרוור; את תולדות המקום ותכנונו; את הדמיון והשוני בינו ובין פרוורים אחרים בארץ ובעולם; את צורות הבנייה והמגורים בו; ואת השינויים שעבר – אם בכלל – במהלך הזמן. מידע על כך היא שואבת ממפגשים עם תושבי המקום ועם כתבים שסקרו אותה; מחומרים כתובים עליו בוועדות וברשויות מקומיות, אזורים וממלכתיות; וכן מתוך כתיבה של אדריכלים, היסטוריונים, סוציולוגים, אנתרופולוגים וסופרים העוסקים בפרוורים.

המאמץ לכסות היבטים רבים ככל האפשר של הנושא הוא גם עקב אכילס של הספר. נראה שגם בהקשר זה שותפה ברגר לתחושה, הרווחת בקרב אנתרופולוגים, של "התאהבות" בנתונים או בספרות שרלוונטית לנושא במישרין או בעקיפין. תחושה זו פוגעת ביכולת לברור את החומרים ולוותר על חלק מהם כדי להתמקד בתופעה הנחקרת, במיוחד כאשר החומרים הללו יפים ומעניינים, וגורמת לסטיות ברצף הכתיבה. זה גם מה שקורה במקרה שלפנינו. הספר סובל מגודש מידע, שלעתים מקשה על הקריאה ומסיח את הדעת מן הנושא.

דרך החומרים המוצגים במהלך הנסיעות, הרושם שהמחברת מעודדת אצל הקורא הוא שפרוורים הם יצורים דיאלקטיים מכמה בחינות. המכונית והחנייה, למשל, הן אלמנט סטטי, ואילו הכביש הוא אלמנט דינמי; הכביש והמכונית הם מקור של מתח וסכנה, ולעומתם גינות פרטיות וציבוריות משרות רוגע וביטחון; החיים מובנים סביב המשפחה, המורכבת מפרטים שונים ונפרדים זה מזה שהם גם מקשה אחת שיוצרת מוסד משותף. לכך מתלווה גם הפרדוקס שמובנה בכל חידוש, ולפיו כל חידוש הופך מהר מאוד לאופנת, כלומר לנחלת הכלל. כך הדבר בכל התחומים, וגם בתופעת הפרוורים. הם הופכים אחידים הן בצורת הבנייה הן בעיצוב המגורים, בניגוד לשאיפת החידוש של תושביהם. זה גם מה שגורם כנראה לחוויית השעמום אצל המחברת, שהזכרתי לעיל.

לאורו של הפן הדיאלקטי והפרדוקסלי של הפרוורים אפשר לקרוא את הפרק הלפני אחרון בספר, שכותרתו היא "נראות ניאו-ליברלית". זהו פרק תיאורטי ובו מסכמת המחברת את תובנותיה בנוגע לאוטוטופיה. בפרק זה מנתחת ברגר את הפרוורים על רקע הבנייה וההתיישבות בארץ ומתייחסת להיבטים כלכליים, פוליטיים, חוקיים, אידיאולוגיים, מעמדיים, עדתיים ומשפחתיים. בכך היא רואה את תרומתה הייחודית בספר לעומת חוקרים אחרים, שדנים בעיקר בהיבטים פיזיים וארכיטקטוניים של פרוורים. מושג המפתח בדיון זה הוא "נראות" או "דימוי", ובעזרתו ברגר מקדמת את הטענה בדבר האשליה המובנית בעצם המושגים הללו, אשליה שחלה גם על הפרוורים. היא כותבת: "בפרוורים אכן בא לידי ביטוי חזק מאוד כוחו של הדימוי ככלל, על כח אשלייתיותו: כמו-פרטי, אבל חולק קיר עם שכנים וחצר סמוכה מאוד; כמו-איכותי ועשיר, אבל עשוי חיפוי, חיקוי, בטון; כמו-ייחודי, כמו-מימוש-עצמי, אבל דומה להפליא לאחרים סביבו; כמו-כפרי אבל לא, כמו-אורבני אבל לא, כמו-קהילתי אבל לא ממש" (עמ' 297).

בשורה התחתונה: מי שמעוניין במסע מפורט להכרת ההתיישבות בארץ, בעיקר בצורת היישוב המכונה "פרוור", וברכישת השכלה כללית בסוגיות פילוסופיות, תרבותיות וטכנולוגיות, ייחנה מאוד מקריאת הספר. מה גם שגודש המידע המוצע בו מתאזן בזכות הכתיבה הבהירה והקולחת, שרצופה גם סיפורים, אנקדוטות ותיאורי תחושות של עצמה ושל אחרים.

ריקי גליה. מפילנתרופיה לאחריות חברתית של עסקים: המקרה של בנק דיסקונט. תל אביב: רסלינג. 2015. 317 עמודים

דרור גולדברג*

הספר בוחן את שורשיה ההיסטוריים של האחריות החברתית הנהוגה כיום באחד הבנקים הגדולים והוותיקים בארץ. מתברר שהרבה לפני שהדבר הפך מקובל בסקטור העסקי, בנק דיסקונט ובעליו נהגו להפנות ממשאביהם לפעילות נדבנית שאין רווח כספי ישיר בצדה, כלומר "נתנו בחזרה לקהילה", כפי שמכנים זאת בארצות הברית. המחברת טוענת שכבר בתחילת דרכו של הבנק נוצרה בו תרבות ארגונית כזאת והיא שרדה את כל התהפוכות של שמונים השנים האחרונות – המעבר מדור המייסדים מהגולה לדור הצברים, גדילת הבנק המשפחתי לממדי ענק, הקמת המדינה, כניסתן של נורמות ניהול אמריקאיות, ואפילו הלאמת הבנק והעזבת הבעלים המקוריים מעמדות ניהול.

ליאון רקנאטי, סוחר טבק וראש קהילת יהודי סלוניקי, היה נדבן כבר בגולה והמשיך בכך כשהגיע ארצה וייסד את הבנק. לא הייתה לו תכנית שלפיה עובדי הבנק יתרמו לקהילה. להפך, בתחילה היו עובדי הבנק עצמם הקהילה העיקרית שאליה הפנה רקנאטי את נדיבותו. משגדל הבנק, הופרטה הנדבנות שלו למנהלי הסניפים והם נדרשו לתרום מזמנם הפרטי לקהילותיהם. גם עובדי הבנק התבקשו לתרום מזמנם הפרטי לגיוס לקוחות בקהילותיהם. בסופו של דבר התמזגו התהליכים למציאות שבה כל עובדי הבנק, ולא רק המנהלים, תורמים מזמנם הפרטי לקהילותיהם. בה בעת המשיכו הנהלת הבנק ומשפחת רקנאטי לתרום כספים, פעולה שנתפסה כיוקרתית פחות מאשר תרומת זמן פרטי. כך, בלי קשר למודלים עסקיים שיובאו מארצות הברית בסוף המאה ה-20, נוצרה תרבות ארגונית של אחריות חברתית בחברה ישראלית גדולה. הספר מתאר את השתלשלות הדברים ובכך הוא תורם להבנת ההקשר ההיסטורי של תופעת האחריות החברתית בארץ.

המחברת נסמכה בעיקר על ראיונות שערכה עם עובדי הבנק בעבר ובהווה ועם בני משפחת רקנאטי, על ביטאונות פנימיים של הבנק, וכן על ספר זיכרונות של אחד מבני המשפחה. ספר הזיכרונות וגיליון חשוב במיוחד של הביטאון פורסמו בשנת 1984, וייתכן שנועדו לשפר את תדמית המשפחה מיד לאחר שערוויית משבר מניית הבנקים (1983). הסיפור מעוגן היטב וברציפות בתוך עובדות כלליות על כלכלת הארץ, שנשאבו מספרות המחקר בנושאים אלו, והוא נתון בתוך מסגרת תיאורטית של סוציולוגיה וניהול.

הספר נכתב בעיקר עבור סוציולוגים וחוקרי ניהול, אבל האופי הבינתחומי שלו הופך אותו למועיל ומעניין גם עבור חוקרים בתחומים אחרים. החלק העוסק בהווה כולל תצפית אנתרופולוגית מרתקת. היסטוריונים וכלכלנים ימצאו בספר עובדות מעניינות רבות, אבל חשוב שייגשו לספר בידיעה שמדובר במחקר סוציולוגי של היבט מסוים של פעילות הבנק ולא בכלל ההיסטוריה העסקית של בנק דיסקונט. אין בספר נתונים מספריים על היקף הנדבנות, ולא ברור אם ניתן למצוא נתונים כאלה. למחברת היו חשובים יותר הרטוריקה והעמדות של הבעלים והעובדים בבנק. אין בספר לוח זמנים מפורט של התפתחות הבנק, השנים 1985–2000 אינן נסקרות במפורט

* המחלקה לניהול ולכלכלה, האוניברסיטה הפתוחה

כי אינן משרתות את מטרת הספר, ומלבד בני משפחת רקנאטי, המרואיינים אינם מזוהים בשמם. הבחירה לעסוק דווקא בבנק מצוינת, שהרי אין עסק שתדמיתו אנושית פחות מזו של בנק. "האומנם בנקאי הוא אדם חסר-לב [...]?" שואל ביטאון הבנק ב-1978 (עמ' 129). לעסקי ההלוואות תמיד הייתה תדמית גרועה ואף רטוריקה אלימה בעברית ובשפות אחרות – נשך, ריבית קצוצה, loan sharking. האם מפתיע לראות בנק העוסק בנדבנות? דווקא התדמית הגרועה "מחייבת" נדבנות כדי לשפר את התדמית! תשובת ביטאון הבנק לשאלה אם הבנקאי חסר לב כוללת המלצה: "בנקאים צריכים להיות ראשונים בתרומות דם" (עמ' 130). תגובה הולמת של הסוחר מסלונקי לסוחר מוונציה.

הבחירה דווקא בבנק דיסקונט, ולא בבנק אחר, טובה במיוחד. מנהלי חברה רגילה מחויבים בחוק לדאוג לאינטרסים של בעלי המניות. הם אינם יכולים סתם כך לבזבז את כל הונם של בעלי המניות למען אינטרסים זרים, ואפילו נעלים, כמו איכות הסביבה. הם חייבים להצדיק בפני בעלי המניות כל פעילות פילנתרופית כהשקעה בתדמית או בפרסום של הבנק. אבל בבנק דיסקונט, בימי רקנאטי, יכלו המנהלים-הבעלים לעשות כרצונם. לכן היה קיים הקונפליקט המעניין בין השיקולים הנוגדים: האם נדבנות היא ערך אלטרואיסטי אידיאולוגי, או שמא זוהי השקעה עסקית קרה וצינית שנועדה להגדיל את הרווח באמצעות שיפור תדמית? מתח דומה מופיע אפילו בעצם עלייתו ארצה של ראש הקהילה ובהחלטתו להקים בנק.

עמיתיי הכלכלנים מניחים שאנשים, ככלל, פועלים למען האינטרס של עצמם. זו חלילה אינה המלצה כיצד להתנהג בחיים, בניגוד למה שלפעמים חושבים עלינו, אלא הנחת עבודה מצערת שמתארת לדעתנו את המציאות העגומה, ולאורה (כך אנו סבורים) יש לנתח את הכלכלה. אולם נדבנות אלטרואיסטית היא בעיה עבור התיאוריה הכלכלית רק אם מניחים שהאגואיזם מכתב את כל פעולותיהם של בני האדם, וכנראה לא כך הדבר. הספר אינו קובע מהי הסיבה ה"אמיתית" לנדבנות הבנק, ואפשר להניח שגם מקבלי ההחלטות עצמם לא ידעו זאת. כנראה, שני השיקולים התמזגו זה בזה.

נקודה נוספת ששבה ועולה היא שהכסף שנתרם יכול היה מלכתחילה להיות במקום אחר אם הבנק היה "נחמד" יותר באופן ניהול עסקיו. הכסף היה יכול להיות בכיסם של מפקידים אם הבנק היה משלם להם ריבית גבוהה יותר, או בכיסם של לווים אם הבנק היה דורש מהם ריבית נמוכה יותר. הוא היה יכול להיות אצל מפקידים ולווים כאחד אם העמלות היו נמוכות יותר. הוא היה יכול להיות בכיסם של העובדים לו היו מקבלים משכורות גבוהות יותר כמו בבנקים אחרים. אין ארוחות חינם! גם בזמן אמת וגם בדיעבד, היו שהבינו עובדה זו טוב יותר מאחרים. באופן דומה, הכסף שתרם הבנק היה יכול באותה מידה להימשך על ידי המשפחה ולהינתן על ידי קרן ההשקעות המשפחתית.

עם הכסף ה"עודף" הזה הנהיג הבנק, שהתנגד לסוציאליזם ברמת המדינה, מעין סוציאליזם כלפי פנים וכלפי חוץ. באמצעות תשלום משכורות נמוכות לעובדים הוא צבר כסף שאיפשר לו להקים בתוכו מעין מדינת רווחה "צודקת" של בריאות וחינוך לעובדים. הכסף שהרוויח מהפרשי ריביות ועמלות שימש מעין מיסוי וולונטרי של הלקוחות, ואיתו מימן הבנק עזרה לנזקקים.

התאונה ההיסטורית של הלאמת הבנק שוברת את הרצף של הסיפור שמגיע עד ההווה, ויש בה משום ניסוי טבעי שבדק כיצד תרבות ארגונית שורדת את סילוק בעלי המניות שעיצבו אותה לאורך חצי מאה. האם זה קרה באמצעות עובדים ותיקים שמשמרים את הרצף? באמצעות התדמית והפרסומות שכולם זוכרים? סופו של הספר דן בסוגיה מעניינת זו.

כיוון מעניין למחקר עתידי הוא התפתחות אחריות חברתית בבנקים אחרים. איך התנהלו בנקים שבעצם שמם התייחסו לקהילה מוגדרת ביותר – הבנק ה"לאומי" והבנק של "הפועלים"? איך התנהלו בנקים פרטיים שנוסדו על ידי עולים מתרבויות אחרות, יוצאי גרמניה למשל? הקריאה בספר מרתקת לא רק מבחינה מחקרית. היא מעוררת גם מחשבות בעלות נופך אישי, שהרי רובנו תורמים משהו, לפעמים מתוך אידיאולוגיה, לפעמים משיקולים פרקטיים, ולרוב משילוב של השניים. למה אני משמש בהתנדבות כמזכיר האגודה הישראלית להיסטוריה כלכלית? למה אני מאכיל חתולי רחוב? ולמה אני כותב את הביקורת הזאת ללא תמורה כספית?

יקיר אנגלנדר. הגוף הגברי החרדי-ליטאי בספרות המוסר ובסיפורי
הצדיקים. ירושלים: מאגנס. 2016. 249 עמודים

רבקה נריה בן-שחר*

סבתי, הרבנית רחל נריה ע"ה, הייתה בתו של מוסר'ניק, כלומר תלמיד בשיבה ליטאית שהדגישה במיוחד את לימוד המוסר. בין כל ההקפדות והחומרות של סבתי, "בל תשחית" היה אצלה ערך עליון. היא לא חרדה רק מבזבוז אוכל, אלא גם ובעיקר מבזבוז זמן. עד גיל 91 הייתה פעילה ונמרצת, ומעולם לא ראיתי אותה מבזבזת אפילו דקה אחת. כששכבה לנוח, או כששלחה אותנו לנוח, הקפידה להדגיש שכך נאגור כוחות להמשך היום. עיניה זרחו כשראתה אותי מחכה להסעה וביתיים קוראת את הפרק היומי ב"מסילת ישרים". "כך ראוי", היא אמרה לי. "לעולם, רבקה'לה, אל תפסידי זמן".

הקריאה בספרו של אנגלנדר הקימה לתחייה את דמויותיהם של סבי וסבתי. מאז ילדותי המוקדמת זכרתי איך החיה סבי, הרב משה צבי נריה, את סיפור ר' עקיבא ורחל (עמ' 160-161). בכל פעם סיפר לנו, הילדים, כיצד חזר ר' עקיבא הביתה אחרי 12 שנות היעדרות, בליווי 12,000 תלמידים. הוא שמע את אשתו מדברת עם זקן אחד, ששאל עד מתי תישאר אלמנה חיה. היא ענתה שלו עקיבא היה שומע אותה עכשיו, היה ממשיך ללמוד עוד 12 שנים. ר' עקיבא חזר ללמוד, ואחרי 12 שנים נוספות חזר עם 24,000 תלמידים. "מדוע לא נכנס ר' עקיבא הביתה רק לומר שלום, ואז חזר ללמוד?" היה סבא שואל אותנו, ואז מצטט את ר' חיים שמואלביץ: "צוועלף און צוועלף איז נישט פיר און צוואנציג!" (שתים עשרה ועוד שתים עשרה אינן עשרים וארבע!) (עמ' 160, הערה 45). בלימוד התורה אסור להפריע, וכל נתק הוא הפרעה שלא ניתן לכפר עליה. 24 שנים אינן כמו 12 + ביקור בבית + 12.

מקומו של הגוף הגברי בשיח החרדי-ליטאי, מהתקופה שאחרי השואה ועד ימינו, הוא הנושא המרכזי של הספר. נראה שגברים חרדים-ליטאים, כמו קבוצות רבות בחברה החרדית, היו מעדיפים לחיות ללא גוף, או שמא להיות מסוגלים להפריד בין נשמתם לגופם. את התפיסה שהגוף הגשמי, בעל הצרכים היומיומיים, הגופניים והבזויים פוגע בלימוד התורה הם מפתחים מגיל צעיר. כשילדים בגילם צופים בטלוויזיה, הם קוראים סיפורי צדיקים על ה"גדולים" שסיגפו את גופם והתרחקו מביתם כדי להשקיע בלימוד.

הטענה המרכזית של אנגלנדר היא שלגוף מעמד מיוחד במחשבה הליטאית. סביב הגוף מעצבת חברה זו חלקים מרכזיים של האידיאולוגיה ואופן המחשבה שלה. לכן, בהמשך לתובנות של פוקו המופיעות בספר, למקומו של הגוף ולשיח עליו יש תפקיד מפתח בהבנת התרבות החרדית הליטאית. החרדים הליטאים הם המודל המכונן של המושג שטבע פרידמן בשנות התשעים – "חברת הלומדים" החרדית. הטקסט התורני נמצא במרכז חייהם. מתוך הבנה זו, אנגלנדר מתמקד בטקסטים הממוענים לקבוצה זו – ספרות המוסר וסיפורי צדיקים.

השער הראשון של הספר נע בין התיאור האידילי של הגוף הרצוי, המתואר בספרות המוסר, ובין ההתמודדות הסיזיפית עם הגוף הגשמי, האנושי, המצוי. שער זה עוסק בהרחבה באחד הצדדים

* המחלקה לתקשורת, המכללה האקדמית ספיר

ה"בעייתיים" ביותר של הגוף האנושי – המיניות. לאחר שנים של יצירת ריחוק מהותי בין הליטאי הצעיר לגופו, הוא מוצא עצמו תחת החופה עם אישה, שגם לה יש גוף. הקושי הראשוני של ה"ישיבע בוחר" הוא היציאה מהמרחב המוגן של הישיבה אל המרחב הביתי. אך הקושי העצום, המהותי יותר, נובע לא רק מהמפגש הטעון עם גופה של אישה אלא מהמפגש המכונן עם הגוף של עצמו. הטקסטים המוזכרים בספר עוסקים בנושא בעדינות ובכבוד, ומנסים לסייע לצעירים לגשר על הפער הבלתי נתפסים בין הרוחניות האידיאלית לגופניות הארצית, המצויה והנדרשת. השער השני מתאר ומנתח סיפורי צדיקים. הוא סובב סביב השאלה כיצד הם, ה"גדולים", התמודדו עם הבעיה הקיומית המכונה "גוף אנושי". הסיפורים המוזכרים בספר הזכירו לי את הסיפורים שקראתי בילדותי על הרב שלמד תורה כשרגליו בקערת קרח, כדי לא להירדם; על הבחור ששם נר על השולחן, כדי שאם יישמט ראשו מרוב עייפות הוא יתעורר מתחושת שיערו הנחרך; על הבחורים הרעבים שאכלו "ימים" אצל תושבי העיירות העניים, חזרו רעבים כלעומת שבאו, וניסו לשבוע מלימוד התורה. התמה המכוננת של כל הסיפורים הללו היא הניסיון הסיזיפי לשבור את הצרכים הבסיסיים – אוכל, שתייה, חום ושינה.

דמעות עלו בעיניי כשהגעתי לסיפור על הרב שך, שבהיותו בחור ישיבה צעיר נודע לו שאמו ואחיו, שאותם לא פגש שנים רבות, נמצאים במרחק קילומטרים אחדים מהישיבה. הוא השתלט במהירות על הגעגועים ואמר לעצמו שהרצון האמיתי של אמו הוא שילמד תורה, ולכן לא יצא לפוגשם (עמ' 162). הן שבו ועלו עם קריאת הסיפור על הרב יעקב יצחק רודרמן, שקיבל על עצמו בגיל 14 לסיים את הש"ס בזמן חורף. במשך שישה חודשים לא סיפר ראש הישיבה ליעקב יצחק הצעיר שאביו נפטר; "הש"ס שלך שווה יותר מן הקדיש" (עמ' 161). סיפורים אלו התערבבו עם הסיפור על ר' עקיבא שאותו הזכרתי בתחילה. הקריאה הבוגרת בסיפורים אלו זעזעה אותי. נער שנמנע מלפגוש את אמו ואחיו? נער שנגזלה ממנו הזכות להתאבל על אביו יחד עם בני משפחתו, ולומר קדיש על אביו? 24 שנים בלי אבא? בלי בן זוג? האם זו דרכה של תורה? את המאבק ברעב ובעייפות אולי אפשר עוד להבין, אבל להבניית מציאות שבה המשפחה פוגעת בלימוד התורה יש מחיר פסיכולוגי בלתי נתפס. מחקר נפרד, שיבחן את ההשלכות הרגשיות של יצירת הפרדות הלא טבעיות לא רק בין הגוף לנפש אלא בין האדם הלומד למשפחתו, יוכל לשפוך אור על סוגיה זו.

התרומה העיקרית של הספר אינה רק באיסוף ובניתוח הסיפורים, אלא בפרישה המסודרת ובארגון מחדש של חלקי הפאזל המכונה "חרדיות ליטאית". ההבנה שדרך השיח על הגוף אפשר להבין את התרבות מקבלת חיים חדשים בקריאת ספר זה. נראה שהחזקה המרכזית שלו היא שגם קוראים שאינם מתמחים בהבנת החברה החרדית יוכלו לקבל תמונה רחבה ומעמיקה של מערכת היחסים המורכבת בין גופו הפיזי של הגבר הדתי (לאו דווקא היהודי) ובין שאיפותיו הרוחניות. הבחירה במסגרת הזמן – מהשואה ועד ימינו – וההבהרה מה לא ייכלל בספר (פרשנות תלמודית, ספרות ההלכה, פרוזה וקולנוע חרדים-ליטאיים) תורמות לבהירות התמונה. הספר כתוב בלשון גבוהה ועם זאת ברורה, והפרקים קשורים זה לזה ונובעים זה מזה.

הקריאה בספר הזכירה לי סיפור נוסף שסבי היה מספר: לאחר שיעקב אבינו ומשפחתו חצו את נחל יבוק, חזר יעקב לאחור. רש"י (בראשית לב, כה) מסביר שהוא חזר לאסוף פכים קטנים שנשארו בצד השני. "יעקב היה עשיר גדול", אמר לנו סבא, "מדוע חזר לאסוף כמה פכים קטנים? יודעים אתם מדוע? כי צריך ללמוד לשים לב גם לדברים הקטנים!" ולכן, במהדורה הבאה של הספר אני מקווה שיתוקנו הפכים הקטנים: מעט טעויות דפוס והגהה, כמה הפניות שזקוקות לבדיקה נוספת, וכדומה.

הספר מתווסף לספרות המחקר המתפתחת ומתעצמת העוסקת בחברה החרדית, ולכן הוא מיועד בראש ובראשונה לחוקרי חברה זו. חוקרי החברה הישראלית, הרוצים להבין טוב יותר את תפיסת העולם של אחת הקבוצות הגדלות והולכות ברב-תרבותיות הישראלית, ימצאו בו גם כן עניין רב. סוציולוגים, אנתרופולוגים וחוקרי דתות יפגשו בספר זה לא רק תיאור מקרה נוסף של קבוצה זעירה ומעניינת, כי אם חיבור תיאורטי עמוק ורחב העוסק בשאלות תיאולוגיות-חברתיות מהותיות.

מראם מסארווה. פוליטידתיה של שכול בחברה הפלסטינית: מגדר, דת ולאום. תל אביב: רסלינג. 2015. 167 עמודים

יעל ברדה*

פוליטידתיה של שכול בחברה הפלסטינית, ספרה של מראם מסארווה, חוקר את הקשר בין אובדן לאומי להקרבה ולאבל אישיים ובוחן את המפגש הנפיץ שבין מגדר, דת ולאום בהתמודדות הפלסטינית עם אובדנם של בנים הנתפסים כשהידים. המחקר, המתחקה אחר תהליכי האבל על פי מגדר, נע על הציר בין הפרטי ללאומי, בין משטר ההצדקה האישי לנרטיב הממוסד של האבל, שהוא מארג של נורמות, פרקטיקות, טקסים, תסריטים וסכמות. את המארג הזה מכנה מסארווה "פוליטידתיה של שכול".

השאלות שמסארווה עוסקת בהן נחקרו בעשורים האחרונים במסגרת סוציולוגיה של חשד, שראתה באימוץ אינדיבידואלי של נרטיב קולקטיבי סימן היכר מובהק לתודעה כוזבת או לניכוס של המרחב האישי על ידי הפרויקט הלאומי. את השאלות האלה בוחנת מסארווה באמצעות סוציולוגיה של חמלה – סוציולוגיה פמיניסטית המבקשת לחבר בין הניתוח המבני של ניכוס השכול על ידי כוחות לאומיים ודתיים לחוויות האותנטיות של הפרט באמצעות הבנה, אותה הבנה אמפתית שמקס ובר התעקש שהיא הכרחית כל כך במדעי החברה.

מסארווה בוחנת את פרקטיקות היומיום (Herzog, 2004) וטווה את הרקע ההיסטורי לתרבות השהידים הפלסטינית, שראשיתה בהתמוטטות החזון הלאומי הפאן-ערבי ב-1967, אז החל השיח הלאומי הפלסטיני לעבור תהליך של אסלאמיזציה והשיח האסלאמי עבר תהליך של הלאמה (עמ' 84). תרבות השהיד, שהוגדר מחדש כקורבן עבור המולדת, העניקה משמעות לנפילת הבן והיא נתפסה כחלק מההקרבה האישית למען הכלל, הן במישור האישי הן במישור הלאומי, בניסיון לשמר ולטפח את המשמעות ההרואית שהחברה הפלסטינית מייחסת לאובדנם של בנים ובנות במסגרת המאבק הלאומי, הרואה במות הילדים הקרבה של ההורים למען המשך קיומם של החברה והלאום (עמ' 75).

עבודות קודמות על השכול הפלסטיני ועל עבודת הזיכרון לשהידים יצאו מנקודת מבט חילונית וביקורתית, המתבוננת בשכול כמשאב המשחק תפקיד ביחסי הכוח בין הפלסטינים לישראל ולעולם ובין הפלסטינים לבין עצמם. במיוחד בולטות עבודתה של ללה חלילי (Khalili, 2005) על האתנוגרפיה של השכול והזיכרון במחנות הפליטים הפלסטינים ומחקרה של ג'ולי פטיט (Peteet, 2005) על מחנות הפליטים בלבנון, המתחקה אחר האופן שבו האבל הפרטי מנוכס לתועלת הלאומית ומשמש משאב קולקטיבי.

מסארווה ביקורתית מאוד כלפי התופעה שהיא חוקרת, במיוחד לגבי ההשלכות המגדריות של מקומו של השהיד ומשפחתו בתרבות הפלסטינית, אולם היא איננה עוסקת רק בצורת השליטה של הדת או במניפולציה הרגשית הקולקטיבית כלפי משפחות השהידים, המתבקשות לסמל את האבל וההקרבה הלאומיים. מסארווה, באמצעות הסוציולוגיה של החמלה (או מה שהסוציולוג

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים ובאקדמיית הרווארד ללימודים בינלאומיים ואזוריים

ניסים מזרחי קורא לו "סוציולוגיה של משמעות"; ראו מזרחי, 2017) מבקשת להבין את משטרי ההצדקה (Boltanski & Thévenot, 2006) השונים והממוגדרים של הורי השהידים, כיחידים בתוך המסגרת הקולקטיבית של מוסד השכול. היא בוחנת את הפרקטיקות המרחביות של זיכרון השהידים בעקבות הנרי לפבר ומחפשת את השונות המגדרית של יצירת המרחב ביחס לשכול בתוך מסגרת רחבה של משמעות דתית ולאומית. היא מראה כיצד הנשים מנציחות את בניהן במרחב הביתי, מטפחות את פינת השהיד בבית ואת חלקת הקבר, ואילו הגברים משתתפים הרבה יותר בהנצחה ציבורית באמצעות הקמת אנדרטאות או פרויקטים לאומיים. רק אתרי האינטרנט של השהידים חריגים בכלכלת השכול (Allan, 2013) מבחינת הקשר בין המגדר לאופי ההנצחה הציבורית או הפרטית: לפי מסארווה, באתרים הללו שני בני הזוג שותפים באופן שווה, וההנצחה הציבורית היא גם נכס פרטי.

מסארווה מצליחה להבהיר את הקשר המשונה שבין תפיסות לאומיות חילוניות ובין השימוש בשפה ובפרקטיקות דתיות שהפכו לחלק מתרבות לאומית. שיאו של הספר עבורי היה התיאור של אנשי החזית העממית, אשר מבחינה היסטורית האידיאולוגיה שלהם חילונית וקומוניסטית, אך כעת הם משתמשים בשפה ובמנהגים דתיים. באמצעות משרטטת מסארווה את הפוליטיקת של השכול – אוסף של פרקטיקות, תסריטים וסכמות שנאספות מעולם הדת ומסומנות כפרקטיקות לאומיות וציבוריות שהופכות את הפרקטיקות הפוליטיות לדתיות ואת אלו הדתיות לביטוי פוליטי, עד שהשתיים לא ניתנות להפרדה. התרבות הלאומית עוברת הדתה, אך בה בעת הפרקטיקות והשפה הדתית עוברות חילון והלאמה ועוברות מהספרה הפרטית והאמונית לספרה הציבורית. דבריו של איש אלג'בה אלשעביה (החזית העממית לשחרור פלסטין) כשנשאל מדוע אדם חילוני וסוציאליסט משתמש במושג הדתי "שהיד" מדגימים זאת היטב: "תראי, אני אדם חילוני ואף סוציאליסטי. עם זאת, האמונה בשהידיות של בני היא משמעותית עבורי ועבור משפחתי. היא נותנת לנו את התקווה שבני נפל למען מטרה נעלה ומפיחה בי תקווה שבני יזכה בחיי נצח" (עמ' 82). מסארווה מסבירה שיש כאן אפקט משולש: המרחב הפוליטי, הדתי והרוחני מקבלים ביטוי במושג השהיד. כך הוא הופך למושג רב עוצמה גם במישור האינדיבידואלי, הרוחני, וגם במישור הלאומי שם הוא משמש כגורם מאחד.

בניגוד למחקרים קודמים (למשל Allen, 2006), מסארווה טוענת שהמרטיריות גויסה הן על ידי הימין הפלסטיני הן על ידי השמאל, על ידי דתיים וחילוניים כאחד, שכן "ההשעיה הסמלית של המוות או חיסול חוויית המוות חיוניים תמיד לקיומה של חברה בהתהוות הנלחמת על מרחבה הטריטוריאלי ומבקשת להועיד לבניה אתוס של כח ושל חיים כדי להפוך את הבלתי אפשרי לאפשרי" (עמ' 84).

למרות עמדתה הפוליטית השונה, עבודתה של מסארווה מצטרפת למחקר שהחלה רימא חמאמי (Hammani, 2010), סוציולוגית פלסטינית פמיניסטית. מחקרה של חמאמי מנתח את מורכבות תפקידה של האישה הפלסטינית במאבק הלאומי, תפקיד שכולל מאבק בהעדר הנורמליות והתמודדות עם המצב החריג שיוצרת השליטה הישראלית על הפלסטינים. חמאמי גורסת כי נשים פלסטיניות משתמשות לשם כך בפרקטיקות של הימנעות מסבל או בהתמרה של סבל לכוח. במוסד השהיד, המשמש גם כלי להתמודדות עם סבל האובדן ועם הפחד ממוות, גברים הם שקובעים את תפקידן של הנשים במאבק הלאומי, הכולל גם את תהליך ההתאבלות. מסארווה טוענת שאימהות השהידים משמשות סוכנות יעילות בשירות ההגמוניה הגברית כשהן מסייעות בהלאמת מושג השהיד, ואימהותן, הנתפסת כמייצרת המהפכה וכמייצרת הגיבורים, עוברת הלאמה (עמ' 68).

מסארווה מצליחה לפרוץ את "גבולות הדימיון הליברלי", אשר לטענתו של ניסים מזרחי (2017) הוא סד אפיסטמולוגי שבו נמצאת הסוציולוגיה הביקורתית, אשר בשל דבקתה בערכים ליברליים "מטרפדת את יכולתה להקנות פשר להתנגדותן של אוכלוסיות המטרה למסרים ליברליים". האתנוגרפיה הרגישה של מסארווה מראה לנו כיצד האבל האישי של ההורים עובר הלאמה ונעשה לאבל קיבוצי, בשעה שיחסם של ההורים לתהליך הזה הוא דיאלקטי. הפיכת האבל האישי לקולקטיבי מעניקה סיפוק ונחמה, אולם הלאמת האבל פוגעת בתהליך ההתאבלות האישי ובאפשרות להחלמה. כך הופך האבל לפתולוגי: "נשים תיארו קונפליקט תמידי שהתחולל בתוכן בין שני קולות: קול שחש גאווה על מעמדן המיוחד כאימהות של שהידים, וקול המבכה את גורלן ואת חוסר הסיפוק שלהן מסדר היום הלאומי או מהציפייה החברתית לנהוג כשהידים, כלומר לחגוג את נפילת הבן בשל חוסר היכולת לחגוג את חתונתו" (עמ' 67). הג'נאזה (ההלוייה) הופכת לחתונה והאימהות נדרשות לעודד את הקהל שהגיע לנחם.

השילוב בין האבל האישי לגאווה הלאומית מורכב. לעומת האבות, המציגים קול המשלים עם הקורבן שנדרשו להקריב למען המולדת בשם המאבק בכיבוש, הנשים חוות קונפליקט עז באשר לנושא הקרבה. עם זאת, שני בני הזוג מוצאים נחמה בדת ובמעמדו הדתי של שהיד. שני ציטוטים מדגימים את המורכבות הזאת בדיוק רב: "תקשיבי לי, בימים הראשונים ניחמתי את האנשים שבאו לנחם אותי. צהללתי ואמרתי להם אני אמא של שהיד, אין גאווה גדולה מזו. את עושה את זה כשאת לא כל כך מבינה מה עובר עלייך. היום אני אומרת לך: שום אדמה, שום אידיאולוגיה, מאבק ואומה לא שווים ציפורן מציפורניהם של שני בניי שנפלו" (עמ' 69). ולעומת זאת: "אני, כאבא של שהיד, גאה ביותר. כל אדם מאחל לעצמו מעמד כזה. לא כל אדם מקבל את השהאדה. השהיד מכניס לגן עדן 70 מבני משפחתו, השהיד לא מוענש ולא עובר חשבון, צריך לפעול למען השהאדה... זה דבר יקר" (עמ' 69).

מספרה של מסארווה עולה שאף שהלאומיות מנכסת את הסמלים הדתיים, היא איננה זו שמנחמת ברמה האישית; הדת היא המעניקה את המשענת לאינדיבידואלים. החיבור ללאומיות מייצג את ההקרבה שעושה האינדיבידואל עבור הקולקטיב הלאומי, אבל הקשר הישיר לדת מאפשר את הנחמה של האינדיבידואל על ידי הקולקטיב. זוהי כתיבה מנקודת מבט פוסט-ליברלית, שאיננה רואה את הלאומיות כקטגוריה חילונית שקופה ועיקרית ומתבוננת בדת ובדתיים כב"אחר" (Asad, 1999) שאליה יש להתייחס, לנצל, לנכס אל אותה לאומיות או מנגד להילחם בה ובכוחה להשפיע על בתודעה כוזבת מדומיית של פשוטי העם. הפרוייקט של מסראוי מנסה לאתר את הקשר בין שלושה גורמים – לאום, דת ומגדר – ולבחון כיצד המפגש ביניהם מייצר זהות עבור נשים, אבל גם כיצד אותו קשר משולש משפיע על מערכות היחסים של נשים פלסטיניות עם כל חלק מאותן הפרקטיקות הלאומיות, הדתיות והמגדריות המופיעות עם האירוע הדרמטי של האובדן. הספר נכתב בעברית וראה אור בהוצאת רסלינג. הבעיה העיקרית בו, לדעתי, היא מסגור המחקר כספר הסבר עבור הקוראים היהודים, כניסיון להראות שבניגוד למקובל לחשוב, אימהות פלסטיניות אינן מאושרות עם נפילת בניהן (Berko & Erez, 2007), אך עם זאת הן גם אינן קורבנות. בעיניי, גם נקודת המבט של המחקר וגם הממצאים תורמים באופן עצמאי לסוציולוגיה הפוליטית, לא רק ברמה המקומית אלא גם ברמה הבינלאומית, והמאמץ הפוליטי "להסביר" את הפלסטיניות לקוראת הישראלית היהודייה מטשטש לעתים את ההבנה של מורכבות "הפולידית" של השכול.

מקורות

- מזרחי, ניסים (2017). הסוציולוגיה בישראל לאן? מסוציולוגיה של חשד לסוציולוגיה של משמעות. *מגמות*, נא(2), 69–114.
- Allan, Diana (2013). Commemorative economies and the politics of solidarity in Shatila Camp. *Humanity: An International Journal of Human Rights, Humanitarianism, and Development*, 4(1), 133–148.
- Allen, Lori A (2006). The polyvalent politics of martyr commemorations in the Palestinian Intifada. *History & Memory*, 18(2), 107–138.
- Asad, Talal (1999). Religion, nation-state, secularism. In Peter Van der Veer and Hartmut Lehman (Eds.), *Nation and religion: Perspectives on Europe and Asia* (pp. 178–179). Princeton: Princeton University Press.
- Berko, Anat, & Erez, Edna (2007). Gender, Palestinian women, and terrorism: Women's liberation or oppression? *Studies in Conflict & Terrorism*, 30(6), 493–519.
- Boltanski, Luc, & Thévenot, Laurent (2006). *On justification: Economies of worth*. Princeton: Princeton University Press.
- Hammami, Rema (2010). Qalandiya: Jerusalem's Tora Bora and the frontiers of global inequality. *Jerusalem Quarterly*, 41, 29–51.
- Herzog, Hanna (2004). "Both an Arab and a woman": Gendered, racialised experiences of female Palestinian citizens of Israel. *Social Identities*, 10(1), 53–82.
- Khalili, Laleh (2005). Places of memory and mourning: Palestinian commemoration in the refugee camps of Lebanon. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 25(1), 30–45.
- Peteet, Julie M. (2005). *Landscape of hope and despair: Palestinian refugee camps*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Amalia Sa'ar. **Economic Citizenship: Neoliberal Paradoxes of Empowerment.** New York & Oxford: Berghahn Books. 2016. 260 pages

עפרה גולדשטיין-גדעוני*

עמליה סער פותחת את ספרה באנקדוטה אתנוגרפית השופכת אור ראשוני ומסקרן על היחסים המורכבים והפרדוקסליים בין נשים מעוטות הכנסה המשתתפות בפרויקטים ל"העצמה כלכלית" ובין שאר הסוכנים, הסוכנות והסוכנויות המנסים לסייע להן לגלות את הכוחות הפנימיים שאמורים להביאן לעצמאות. במסגרת אירוע סיום חגיגי של אחד מאותם קורסי יזמות כלכלית מופיעה אחת מבוגרות התכנית בסצנת סטנד-אפ. הבוגרת מציגה את עצמה כיוזמת כלכלית המשווקת קפסולות אהבה וחום רגשי אשר זכתה ל"הארה" בדמות שק של כסף שנפל לחיקה בעודה מודטת בלב המדבר. כמו הסצנה הזאת – שלא בכדי התברר שההומור הציני שלה לא היה מובן לרבות מבוגרות אותה תכנית העצמה, שנכחו באירוע – כך האתנוגרפיה העשירה והרגישה המובאת בספר מצליחה להעביר לקוראת את מורכבות התפיסה הניאו-ליברלית, שאינה מסתפקת בשילוב בין העצמה רגשית לכסף, ובחסותה כמעט הכול הופך לבעל ערך של השוק – גם תפיסות של האני וערכי מוסר.

ספרה המרתק של סער עוסק באזרחות כלכלית בקונטקסט של ישראל הניאו-ליברלית של שנות האלפיים. אין מדובר באתנוגרפיה קלאסית המתמקדת בשדה מרכזי אחד, וגם לא ניתן לתאר את הפרויקט המחקרי המוצג בספר כאתנוגרפיה רבת-שדות. מדובר באתנוגרפיה ייחודית ורחבת היקף של ניאו-ליברליזם בקונטקסט ישראלי פרטיקולרי, המציעה גם גיוון מתודולוגי ועמדות שונות של סער כחוקרת. למעשה, העבודה מסכמת באופן מעמיק, ביקורתי ומעורר עניין כמה פרויקטים מחקריים שהכותבת השתתפה בהם בדרכים שונות בשנים 2002–2012. מבין חמשת הפרויקטים המתוארים בספר, שלושה הם אתנוגרפיים.

שתי תפיסות אנליטיות עומדות בלבו של הספר: אזרחות כלכלית והחווה המגדרי. המונח "אזרחות כלכלית" מוצג בספר כמעין כלי קיבול קונספטואלי המכיל תערובת גישות ואסטרטגיות הכללה של קבוצות שונות, ובהן קבוצות שוליות וסקטורים עניים, בקונטקסט של הקפיטליזם המאוחר. תכניות ההעצמה לנשים מעוטות הכנסה, שעומדות במרכז האתנוגרפיה, הן ניסיון הכללה כזה. המונח המרכזי השני, "החווה המגדרי", כפי שסער תופסת אותו ומשתמשת בו, מתאר את הסכמות התרבותיות המעצבות את האמונות והציפיות של נשים וגברים בהצטלבויות הטעויות שבין משפחה, שוק העבודה והמדינה.¹

חלקו השני והעיקרי של הספר, הכולל שלושה פרקים, מתמקד בנשים המוחלשות ובפנומנולוגיה של הניסיון שלהן להבין את הצורך "לעשות כסף", או פשוט להרוויח. "לאן שהיא לא תפנה, אישה בעוני נפגשת בפנטזיה שהיא תיעלם" (עמ' 71), כך מתארת בכאב אחת היזמיות הפמיניסטיות בתחום ההעצמה לנשים, שגם הן מגיבורות הספר, כמו הנשים שאותן הן שואפות להעצים. אותה

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב

1 ראו גם: Sa'ar, Amalia (2009). Low-Income "Single Moms" in Israel: Redefining the Gender Contract. *The Sociological Quarterly*, 50, 450–473

זמית ממשיכה ואומרת שמול הפנטזיה המכאיבה והמרסקת הזאת, פמיניסטיות כמוה אומרות לנשים "אנחנו איתכן" (שם). נראה שגם סער נמצאת עם הנשים, מתוך עמדה פמיניסטית ואקטיביסטית ומתוך גישה אמפתית ומעמיקה. היא מציגה מגוון רחב של נשים, כפי שמתבקש מהשדה של תכניות ההעצמה הכלכלית, הכולל נשים יהודיות עולות חדשות ומזרחיות, חרדיות וחילוניות, נשים פלסטיניות מוסלמיות ונוצריות ונשים בדוויות. והדרך שבה היא מציגה אותן ואת הנרטיבים שלהן לא נותנת לרגע תחושה של מבט-על. הקוראת מצליחה להתחבר לסיפורי העוני, האלימות, ההטרדה המינית, ההעסקה הפוגענית ועוד, ומתוך כך מצטייר תיאור גדוש של עמדתן הפגיעה של הנשים בלב הספר, אותן נשים אשר כל שבירה של החוזה המגדרי הנורמטיבי – זה של גבר מפרנס – גובה מהן מחיר גבוה ומורכב הרבה יותר מאשר המחיר שנדרשות לשלם נשים במעמד כלכלי מבוסס יותר. למרות זאת, התיאור העשיר בנתונים מצליח לתפוס את קשת הגוונים האתניים, המעמדיים, והדתיים בין הנשים הפגיעות כלכלית, מתוך פרספקטיבה של הצטלבויות (intersectionality).

המסגרת הקונספטואלית של החוזה המגדרי מאפשרת לסער הבנה מעמיקה של המאמצים הבלתי נלאים של נשים לחפש אחר עבודה "לעצמן", לשם הגשמה עצמית ותחושת ערך. כל אותם ערכים המוטמעים כה עמוק בשיח ההעצמה הניאו-ליברלי גורמים לנשים להמשיך לשאוף להצלחה אפילו על רקע כישלונות או ניסיונות לא מוצלחים חוזרים ונשנים. עם זאת, בשאיפה לנורמטיביות אצל נשים מעוטות הכנסה, כמו אצל נשים אחרות, הסכמה התרבותית של החוזה המגדרי, המגדירה נשים כעצמאיות למחצה ונתמכות למחצה, מכתובה את שאיפתן להשתתף בעבודה מבלי לבקש להיות מפרנסות יחידות. כאן גם עולה אחת ההבחנות המעניינות בין נשים יהודיות לפלסטיניות. בקרב יהודיות, אף שמרכז הזהות עודנו טיפול במשפחה וניהול המשפחה, החוזה המגדרי נוטה להיות מרוכז-שוק וחלק מהחובות הדומסטיות מועברות לשוק. לעומת זאת, אצל הפלסטיניות החוזה המגדרי נוטה להיות יותר מרוכז-משפחה.

האתנוגרפיה הייחודית בספר כוללת גם אתנוגרפיה של השיח הרחב של האזרחות הכלכלית. פרקים 3 ו-4 ממשיכים לעסוק בנשים ופורשים דיון תיאורטי מעמיק המתמקד בשתי תמות מרכזיות בשיח הניאו-ליברלי המקומי: העצמה וזכות. התפיסה שזכויות אזרחיות תלויות בפרודוקטיביות אינדיבידואלית הפכה ללא ספק לתפיסה מרכזית בהיגיון הניאו-ליברלי שסער מיטיבה כל כך לתאר ולנתח באופן ביקורתי. כך גם היא מציגה את מה שהיא מכנה "השכבות הסמנטיות של ההעצמה". שכבות אלו נעות ומצטלבות וכוללות ריפוי רגשי והעלאת מודעות פמיניסטית למוצר שניתן למצאו ולצרוך אותו גם מחוץ לסדנאות ההעצמה, ספרי הדרכה עצמית, תכניות שיח בטלוויזיה, המדיה החברתית ועוד אתרים אופייניים לעידן הקפיטליזם הדורסני, שהכותבת מבקרת אותו.

לסיכום, מדובר באתנוגרפיה מורכבת ומרתקת של שיח "גלוקאלי" של אזרחות כלכלית. עם זאת, העין האתנוגרפית הרגישה של סער מאפשרת לה להבחין גם בדקויות אשר אינן מצליחות להיתפס בשיח או להידון בספרות התיאורטית שלא פעם לוקחת גם היא חלק באותו השיח. כך היא מצליחה לתת במה לקולן ולפרשנותן של הנשים העומדות בשולי השיח העוסק באזרחות כלכלית ולפרקטיקות של דאגה (care) וצרכים רגשיים שהן מוסיפות לו. סער מסיימת את ספרה בקול של אתרופולוגית מעורבת אשר, מתוך העמדה הביקורתית, אינה יכולה שלא להצטרף לרוח החזון והתקווה האקטיביסטית המתנגדת לניסיון של הכלכלי לדחוק את האזרחי, ומקדמת מובן רחב והומאני של אזרחות גם בתוך הסביבה של הקפיטליזם הדורסני שסער מבקרת בספרה. ראוי לו

לספר הייחודי הזה שייקרא בקרב קהלים רבים גם מעבר לאקדמיה. אין ספק כי הוא יעורר עניין רב אצל חוקרות וחוקרי מגדר, פמיניסטיות/ים, מתעניינות/ים בחברה בישראל, בכלכלה ובטיבה של האזרחות בעידן הניאו-ליברלי, וכן בקרב קהל אקדמי והקהל הרחב המוצא עניין באנתרופולוגיה כדיסציפלינה פרשנית, רגישה, ביקורתית, ולעתים – כמו במקרה זה – גם מעורבת.

بين فلسطين ولبنان وأوروبا: السفر والرحلات في ظروف شرق أوسط مُستَعَمَر معدوم الحدود

شاحر بن

يتتبع هذا المقال سفر ورحلات سگان فلسطين الانتدابية، ويسعى إلى الكشف عن أنماط الحياة، في منطقة كانت فيها المعابر الحدودية عديمة الأهمية تقريباً. يشدد المقال على إسهام التنقل البشري في تأسيس الهويات الجيوسياسية والحدود العرقية - الحيزية، إذ جسّد سفر العرب واليهود في المنطقة لأغراض الترفيه، التجارة والدراسة، كون فلسطين جزءاً من وحدة حركة حيزية في الشرق الأوسط، وساعد في إنشاء حيز حياة عربي - يهودي مشترك، وإن كان مؤقتاً ومحدوداً.

الرحلات البحرية التي قام بها اليهود لزيارة أقاربهم في أوروبا، أبرزت الهوية الأوروبية، على الرغم من أنها خلقت شيئاً من التوتر مع بعض المؤسسات الصهيونية. ينضمّ المقال إلى مجموعة متنوعة من الدراسات الجديدة التي تناولت الحياة اليومية في فلسطين، ويسعى إلى التحرّر من وجهات نظر مهيمنة في علم اجتماع السياحة، التي تعتبر السياحة في تلك الفترة نشاطاً غريباً فحسب. يستند البحث إلى تشكيلة من المصادر الأرشيفية المؤسسية والشخصية، بدءاً من البيانات الإحصائية عن حركة المرور عبر الحدود، وانتهاءً بالصور العائلية التي التقطت خارج البلاد.

الطريق كمكان في الحركة: الطريق السريع 31 وعاواد بين التواصل والقطيعة

باتيا رودد، أفينوعم مثير وأرنون بن يسرائيل

يجري تناول الشوارع والطرق غالباً في سياق المواصلات، كوسيلة للربط الخطّي بين الأماكن. لكن، وفقاً لنموذج الحركة الجديد، فإنها مكان ذو ديناميكية عاطفية، تجريبية، رمزية وسياسية، كما أنها كيان جغرافي مليء بالمعنى بالنسبة لمستخدميها، ومن يسكنون بجوارها، الذين يصمّمون الحيز، وهو بدوره يشكلهم. بناءً على مقابلات وموادّ أرشيفية، يفحص هذا المقال كيف يوصف الطريق رقم 31 في الخطاب المحلي لسگان عاراد، قبل وبعد تطوره. طرّح ادّعاء مفاده أنّ الموقع الهامشي لعاواد في الدولة، والواقع الحيزي الثنائي العرق، قد خلق خطاباً مركّباً وإدراكاً متضارباً للمكان - حجة تضيف مستوى آخر إلى نموذج الترحال الجديد. يبيّن المقال كيف أنّ خطاب الطريق لدى سگان عاراد، كمدينة نائية هامشية، الذي يدور في الحيز، يتألف من مستويات اقتصادية، ثقافية وإثنية، يحتوي على نسيج مركّب من المشاعر المختلطة والتوترات الإثنية على المستوى المحلي وتوترات بين النواة والهامش على الصعيد القطري. يثري هذا الخطاب المحلي لسگان عاراد نموذج الترحال، وذلك من خلال عرض مفهوم المعرفة

المحلّية الذاتية التي تراكمت من المعرفة الوثيقة والمستمرّة بحيز الطريق في عمليّة تتسم بالديناميكية والتغيّر. يمكن لهذه المعرفة أن تساعد في التوصل إلى فهم أفضل للتجربة والاحتياجات المحليّة، كم بالحريّ في المنطقة الهامشيّة النائية، وطرح فرص النموّ الاقتصاديّ التي لا تُرى "من الأعلى".

المساومة العظيمة مع النظام الأبويّ: الخصوبة والولادة من منظور نساء عربيات أكاديميات

خولة زعبي، يونتان أنسون

يتناول هذا المقال خصوبة الولادة من منظور ونشاط نساء من الهامش الإثني والاجتماعيّ في مجتمع أبويّ في دولة إسرائيل. على خلفيّة تغيّرات سياسيّة، إقليميّة، اقتصاديّة وديموغرافيّة طرأت على المجتمع العربيّ في إسرائيل عامّة، والمجتمع العربيّ - البدويّ في النقب خاصّة، ترى الدراسة أنّ الانخفاض في معدّلات الخصوبة خلال السنوات الأخيرة يقف على مفترق طرق بين مكانة النساء والهيمنة السياسيّة الذكوريّة والعرقية في المجتمع. نقطة الانطلاق هي نظريّة المساومة مع النظام الأبويّ، والتي تقول إنّ النساء يستخدمن استراتيجيات المساومة من أجل تحقيق الأفضل في مجال الأمن الاقتصاديّ وبقية مجالات الحياة الأخرى، في الوقت الذي يتعاملن فيه مع القيود الأبويّة. يقدّم المقال فكرة المساومة الكثيرة، التي تساوم فيها النساء النظام الأبويّ الواسع وكذلك أسرهنّ. تطرح نتائج المقابلات المفضلة مع النساء البدويّات في النقب، إطاراً اصطلاحياً لوصف مساومة النساء حول ما يتعلّق بالخصوبة. يستند هذا الإطار إلى ثلاثة عناصر مركزيّة متداخلة: النقاش مع تقاليد المجتمع الأبويّ، مقاومة نموذج معاناة الأمّ، والطموح إلى حياة ذات جودة بمعناها العصريّ. لا تعرض النتائج التي توصل إليها هذا المقال النساء كضحايا عاجزات أو سلبيات فحسب، بل كمّن يطرحن نقاشات كثيرة حول النظام القائم إزاء حمّلة الأبويّة المختلفين، يعارضن هذا النظام، أو يتنازلن أمامه ويرضين به، وفي الوقت نفسه، يسعين من أجل مستقبل أفضل على مستوى الممارسات اليوميّة.

الزواج المتجانس، من حيث مستوى التعليم، لدى السكّان العرب الفلسطينيين في إسرائيل

مها كركبي صباح

يركّز المقال الحاليّ على العلاقة بين تعليم النساء العربيات في إسرائيل وفرص زواجهنّ من شريك مماثل من حيث مستوى التعليم. تشير دراسات من بلدان غربيّة مختلفة إلى ارتفاع في عدد الزيجات المتجانسة ليس بين الأكثر تعليماً فحسب، بل بين الأقلّ تعليماً أيضاً، بسبب ارتفاع عدد النساء المتعلّمات، وبسبب تفضيل الرجال والنساء

للزواج من ذوي التعليم العالي. بيّد أنه قليلة هي الدراسات التي تناولت العلاقة بين التعليم وأنماط الزواج في المجتمعات التي تمرّ بمرحلة انتقاليّة، والتي فيها تغييرات هيكلية في مكانة المرأة تقف بموازاة نظام أبويّ قويّ. تقف النساء العربيّات المتعلّمات في السنوات الأخيرة على مفترق طرق بين تفضيل الزواج المتجانس من حيث التعليم، والرغبة في تجنّب العزوبية إزاء أعداد الرجال المتعلّمين. استناداً إلى معطيات التعداد السكانيّ في الأعوام 1983، 1995، 2008، تبيّن نتائج الدراسة أنه قد طرأ ارتفاع على معدّل الزواج بين النساء ذوات التعليم دون الثانويّ، ولكن هذا الزواج يكون بالأساس مع رجال ذوي تعليم ثانويّ. من ناحية أخرى، لم تشهد النساء الأكاديميات زيادة كبيرة في فرص الزواج من ذوي تعليم مماثل. يبدو أنه على الرغم من ارتفاع مستوى تعليم النساء، إلا أنّ الضغط لتجنّب العزوبية، أقوى من تفضيل التجانس في التعليم في ظلّ ظروف "قلّة العرض" في "سوق الزواج".

التغيّرات في مبنى التشغيل في إسرائيل: من الترقية إلى الاستقطاب

أيلنا روزنفيلد-كينار وطالي كريستال

أشار عدد من الدراسات في الآونة الأخيرة إلى ظاهرة جديدة في البلدان الغربية تسمّى "الاستقطاب التشغيلي" - زيادة في العمالة في الوظائف ذات الأجور المرتفعة وفي الوظائف المنخفضة الأجر، إلى جانب انخفاض العمالة في الوظائف المتوسطة الأجر. تقدّم هذه الدراسة أول تحليل منهجيّ من نوعه للتغيّرات في توزيع الوظائف في إسرائيل، منذ سبعينيات القرن الـ 20 فصاعداً. تشير نتائج الدراسة إلى أنّ الفترة النقابوية في الاقتصاد السياسيّ لإسرائيل (1972-1983)، تميّزت بترقية تشغيلية (ارتفاع في الحصّة النسبية للوظائف ذات الأجور المرتفعة، مع انخفاض في الحصّة النسبية للوظائف ذات الأجور المنخفضة)، في حين أنّ الفترة النيو الليبرالية (1995-2008)، طرأ استقطاب تشغيليّ في سوق العمل في إسرائيل، على غرار دول غربية أخرى. تدلّ نتائج الدراسة على أهميّة تحليل عروض العمل على مدار العقدَيْن الماضيين في التوصل إلى فهم أعمق للتغيّرات التي طرأت على فرص العمل في سوق العمل الإسرائيليّ، ودور الاقتصاد السياسيّ في صياغة وتشكيل فرص التشغيل في سوق العمل.

احتجاج مناهض لليبرالية الجديدة ومنتج نيو ليبراليّ: الاستيلاء على مطالب احتجاجات الخيام صيف عام 2011 وترجمتها من قبل لجنة طرخنبرغ

يوليا شفتشنيكو وسارة هلمان

يفحص هذا المقال طريقة تشخيص تقرير لجنة طرخنبرغ للأسباب الكامنة وراء الاحتجاجات في صيف 2011 وهويّة حاملها، إضافة إلى الردود التي قدّمتها على مطالب المحتجّين. من خلال تحليل نقديّ للخطاب، تكشف

نموذج السياسة - وهو عملية هيكلية المشاكل الاجتماعية، السكان مجموعة الهدف، وآليات السياسة - التي أوليت من خلالها أهميّة لمطالب المحتجّين وترجمت إلى مقترحات السياسات (agenda setting).

ادّعاؤنا هو أنّ تقرير لجنة طرخنبرغ استأثر فعلاً بخطاب الاحتجاج، لكنّه ترجمه إلى أجندة سياسيّة من خلال الربط بين سياسة اجتماعيّة - اقتصاديّة نيو ليبراليّة حُقِّفت في هوامشها، وتبصّرات نموذج الاستثمار الاجتماعيّ - وهي السياسة الأوروبيّة التي تشجّع تطوير الثروة البشريّة في إطار اقتصاد المعرفة. إضافة إلى ذلك، نقول إنّ تقرير لجنة طرخنبرغ أعاد هيكلية مشروع الهيمنة الإسرائيليّ في الفترة النيو ليبراليّة. يستند تحليلنا إلى مجموعة من المراجع التي تتناول نتائج الحركات الاجتماعية والنهج المؤسّسيّ - الفكريّ. يتيح هذا الدمج إدراك كيف أنّ نتائج حركات اجتماعيّة قد تكون مخالفة لنوايا المحتجّين، وكيف أنّ المعرفة والخطاب (المستمد من نموذج السياسة) التي يؤسّس عليها وكلاء الدولة تفسرهم لمطالب المحتجّين، قد تخفّف من حدّة هذه المطالب، وتُسهم في فضّ الاحتجاج ووقف تحركاته.

ترجم المختصرات إلى العربيّة لفائدة الجمهور، صالح عليّ سواعد، وحزرها نبيه بشير، من قبل منتدى المترجمين في معهد فان لير ومن قبل هيئة تحرير مكتوب، سلسلة كتب مميّزة مخصّصة لترجمة الأدب العربيّ إلى العربيّة.

Between Palestine, Lebanon and Europe: Journeys and Trips in Terms of a No Borders Colonial Middle East

Shachar Pan

This article traces the journeys and trips of residents of Mandatory Palestine and seeks to reveal the lifestyles in a region where borders mattered little. The article emphasizes the contribution of human mobility to the assemblage of both ethno-spatial boundaries and geopolitical identities: recreation and trading travels of Arabs and Jews in the region illustrated Palestine as part of a regional mobility unit of the “Middle East”, and took part in the establishment of a temporal and delimited mutual Arab-Jewish livelihood. The travels of the Jews to their relatives in Europe, on the other hand, highlighted the European identity, though they also caused some tension with a few Zionist organizations. The article joins new studies on everyday life in Palestine and challenges dominant approaches in the sociology of tourism which consider tourism of that time as a western activity. The study is based on a variety of archival sources, both institutional and private, ranging from statistics of border crossing to family photos taken abroad.

Road as a Mobile Place: Road 31 and Arad Between Connection and Disconnection

Batya Roded, Avinoam Meir & Arnon Ben Israel

Roads are mostly dealt with in their transportation context of linear connectivity between places. However, according to the new mobility paradigm a road is also a place having emotional, experiential, symbolic and political dynamics and thus a geographical entity rich with meanings to its users and nearby residents. Based on interviews, survey and archival materials this paper examines how Road 31 in the peripheral eastern Negev is expressed in the local discourse of the town of Arad before and after its upgrade. We reveal that Arad’s marginal location and regional bi-ethnic reality generate a complex and conflicted discourse. We demonstrate how Arad’s residents, living within a space that is layered economically, culturally and ethnically, generate a road discourse containing a fabric of mixed emotions, inter-ethnic tensions locally and core-periphery tensions nationally. This discourse enriches the new mobility paradigm by offering a subjective local knowledge that accumulates through prolonged and intimate acquaintance with road space within a dynamic process. Such knowledge may facilitate better understanding of local

experiences and needs, particularly within a marginal frontier town, and suggest opportunities for economic growth hidden to “above” spectators.

Multiple Bargaining Patriarchy: Perception of Fertility among Educated Arab Women in Israel

Khawla Zoabi & Yonathan (Jon) Anson

We consider fertility and childbearing as seen through the eyes and activities of a group of women on the ethnic and social margins of a patriarchal society in Israel. We locate the recent reduction in fertility at the point where women’s status meets patriarchal and ethnic political power. In the background, we identify the political, territorial, economic and demographic changes that Arab society has undergone in Israel, and in the Negev-Bedouin society in particular. Our starting point is bargaining theory, which argues that in coping with the constraints of patriarchy, women use a bargaining strategy in order to achieve the best they can in terms of social security and in other spheres of life. We suggest that women use a strategy of maximal bargaining, in which they bargain simultaneously for their place within the broader patriarchal order and within their own nuclear family. Based on our in-depth interviews with Bedouin women, we propose a conceptual framework for characterizing women’s bargaining strategies around issues of fertility. This framework is comprised of three intertwined motives: Disputing the traditions of patriarchal society; opposition to the model of mothers’ suffering; and striving for a high quality, modern life. Our results present the women not as helpless and passive victims but as active disputants operating on multiple levels as they face the agents of patriarchy. They oppose patriarchy but also tactically compromise with it while *at the same time* seeking a better future in the practice of their daily lives.

Homogamy in Marriage by Education among the Palestinian Population in Israel

Maha Karkabi Sabbah

The current article examines how educational attainment of Palestinian women in Israel is associated with their likelihood of entering into homogamy marriage, and the extent to which this likelihood has changed over time. Numerous studies from Western societies indicated that homogamy increased among the most educated and the less educated spouses. Studies from societies in transition, where women

improved their educational attainment while patriarchal norms still exist, have received little scholarly attention. This study is based on data obtained from the population censuses conducted by the Israeli Central Bureau of Statistics in 1983, 1995 and 2008. The results suggest that homogamy among less educated has decreased, and homogamy among educated women did not significantly increase. The results show that educated women may face a ‘marriage squeeze’, preferring to marry downward than remaining single. The findings probably reflect structural changes in Palestinian-Israeli society that have taken place over the years and the fact that in recent years, women’s education has surpassed that of men, while the traditional social context continues to shape gender relations.

Changes in the Israeli Employment Structure: From Upgrading to Polarization

Alina Rosenfeld-Kiner & Tali Kristal

Several studies described the emergence of a relatively new phenomenon in western countries that is referred to as “job polarization” – expansion of employment in both good and bad jobs and contraction of employment in the center of the wage distribution. The current study offers a primary empirical analysis of the changes that occurred in Israel’s employment structure since the early 1970s. The findings demonstrate a period of job upgrading - relative expansion of high-wage jobs and decrease in the relative share of the low-wage jobs - during the corporatist era of the Israeli economy (1972-1983), in contrast to job polarization during the neo-liberal period (1995-2008). The results emphasize the significance in analyzing job structure over the last decades for understanding the changes in employment opportunities in the Israeli labor market, and the role of the political economy in the shaping of employment opportunities.

Anti-Neoliberal Protest and Neoliberal Outcomes: The Appropriation and Translation of the “Tents Protest” by the Trachtenberg Committee

Yulia Shevchenko & Sara Helman

This article examines the ways in which the Trajtenberg Committee report diagnosed the causes underlying the 2011 protest (tents protest), the identity of its carriers, and the policy instruments it suggested to address the protesters’ claims.

We use a critical discourse analysis method to disclose the policy paradigm – the construction of social problems, target population and policy instruments – that was used to give meaning to the demands of the protesters and to translate them into policy proposals (agenda setting). Our argument is that the Trajtenberg Committee appropriated the rhetoric of the protest, but it translated this rhetoric into policy proposals through a combination of a neoliberal economic and social policy that was softened at its margins with insights of the social investment model – a European policy aimed at strengthening the development of human capital in the context of the knowledge economy. We further suggest that the Trajtenberg Committee’s report reconstructed the Israeli hegemonic project in the neo-liberal era. Our analysis combines insights from the ideational turn in institutional analysis and the literature on the outcomes of social movements. This combination makes it possible to understand: a) how social movements’ outcomes may contradict the protesters’ motivations; and b) how the knowledge and discourse deployed by state agents (underpinned by policy paradigms) play a central role in the dilution of the protesters’ demands and their demobilization.

CONTENTS

Articles

Alexandra Kalev	Introduction	7
Shachar Pan	Between Palestine, Lebanon and Europe: Journeys and Trips in Terms of a No Borders Colonial Middle East	12
Batya Roded, Avinoam Meir & Arnon Ben Israel	Road as a Mobile Place: Road 31 and Arad Between Connection and Disconnection	42
Khawla Zoabi & Yonathan (Jon) Anson	Multiple Bargaining Patriarchy: Perception of Fertility among Educated Arab Women in Israel	67
Maha Karkabi Sabbah	Homogamy in Marriage by Education among the Palestinian Population in Israel	92
Alina Rosenfeld- Kiner & Tali Kristal	Changes in the Israeli Employment Structure: From Upgrading to Polarization	120
Yulia Shevchenko & Sara Helman	Anti-Neoliberal Protest and Neoliberal Outcomes: The Appropriation and Translation of the “Tents Protest” by the Trachtenberg Committee	145

Israeli Sociology

Founded in 1998, Israeli Sociology is published in Hebrew twice yearly. The journal serves as a platform for local studies, yet in dialogue with sociological scholarship around the world. The journal encourages a variety of theoretical and methodological approaches, in line with the heterogeneity of the discipline. It further offers a platform for debating the sociological research agenda in general and the sociological reality in Israel in particular. The journal also includes an extensive book-review section that allows readers a wide-range view of the Israeli social scene.

Instructions for Authors:

- *Israeli Sociology's* editorial board invites authors to send empirical articles that use varied methodologies and offer a distinct theoretical contribution to sociology and to Israeli sociology, in particular.
- The editorial board will consider publishing only manuscripts that have not been published in Hebrew or any other language. Submitted manuscripts will undergo a double-blinded peer-reviewed.
- Manuscripts should not exceed 9,000 words (including full bibliography & footnotes). All manuscripts should include an abstract in Hebrew and English of approximately 150 words that include the research question, the methodology, the findings and the contribution of the research. Manuscripts should be submitted using David font, size 12 and double spaced.
- Tables and graphs should be ready for printing, including instructions in the body of the article about where they should be placed.
- The manuscript must be sent with a first page indicating the title and the author's name in Hebrew and English, the author's address, phone number, e-mail address, and academic/professional affiliation. The author's name should not appear in other parts of the manuscript.
- It is the author's responsibility to assure the references in the bibliography, and the bibliography itself, comply with the APA rules, including first names of authors.
- The manuscript must be written in Hebrew. Manuscripts in English will only be accepted in exceptional cases. If the manuscript is accepted for publication, the authors must then submit an edited version in Hebrew.
- Manuscripts should be sent by e-mail in Word format to: socis@post.tau.ac.il. A manuscript which is currently under review at another journal should not be submitted.

Israeli Sociology

**A Journal for the Study of
Society in Israel**

Vol. 19 No. 1

November 2017

Israeli Sociology

A Journal for the Study of Society in Israel

Founded by the Department of Sociology and Anthropology, Tel Aviv University,
supported by the **Israeli Sociological Society**
Institute for Social Research (established by the Department of Sociology and
Anthropology at Tel Aviv University)

Editor: Alexandra Kalev

Book Review Editors: Tom Pessah

Board Members:

**Asaf Dar, Nissim Mizrahi, Anastasia Gorodzeisky, Karin Amit,
Adriana Kemp, Michal Kravel-Tovi, Uri Shwed, Tamar Kricheli-Katz**

Editorial Assistants:

Maayan Shtendel, Shai Flint-Goor, Dana Vaknin

Address for manuscripts:

Israeli Sociology - A Journal for the Study of Society in Israel, Department
of Sociology and Anthropology, The Gershon H. Gordon Faculty of
Social Science, Tel-Aviv University 69978;
Tel. 972-3-6408964; Fax.972-3-6409215
The Israeli Sociology website: www.socis.tau.ac.il
E-mail: socis@post.tau.ac.il

The Journal is distributed to the members of the Israeli Sociological Society
Address by e-mail for ordering information and subscription

Language Editor: Lidar Artzi

Pagination: Sara Levy

© Israeli Sociology 2017

Israeli Sociology

A Journal for the Study of Society in Israel

Introduction

Alexandra Kalev

Articles

Shachar Pan

Between Palestine, Lebanon and Europe: Journeys and Trips in Terms of a No Borders Colonial Middle East

Batya Roded,
Avinoam Meir &
Arnon Ben Israel

Road as a Mobile Place: Road 31 and Arad Between Connection and Disconnection

Khawla Zoabi &
Yonathan (Jon) Anson

Multiple Bargaining Patriarchy: Perception of Fertility among Educated Arab Women in Israel

Maha Karkabi
Sabbah

Homogamy in Marriage by Education among the Palestinian Population in Israel

Alina Rosenfeld-
Kiner & Tali Kristal

Changes in the Israeli Employment Structure: From Upgrading to Polarization

Yulia Shevchenko &
Sara Helman

Anti-Neoliberal Protest and Neoliberal Outcomes: The Appropriation and Translation of the "Tents Protest" by the Trachtenberg Committee

Book Reviews

Vol. 19 No. 1
November 2017